

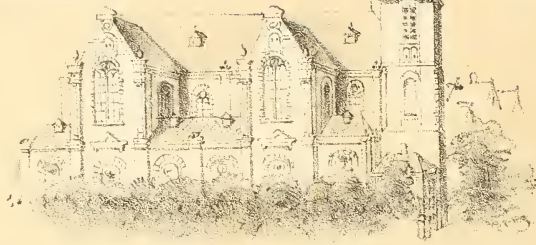

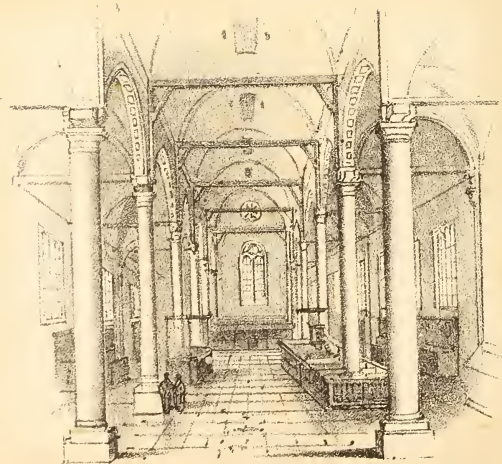
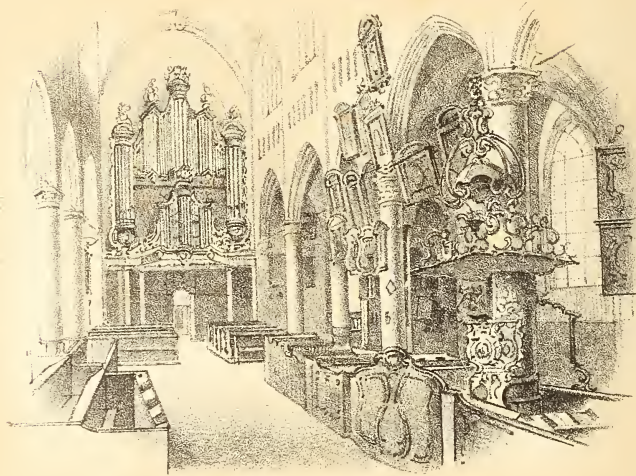
Class BX9474

Book .54

Westerkerk te Amsterdam.

El. van de kerk te Amsterdam, van binnen naar 't Zuiden toe gezien.

DR. G. D. J. SCHOTEL

DE OPENBARE EEREDIENST

DER

NEDERL. HERVORMDE KERK

IN DE

ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Eerste Stuk.

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN

1870

BX9474
'54

33559
'03

WORLD
WORLD

A A N

D R. J. J. V A N O O S T E R Z E E ,

hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Utrecht, Ridder
van onderscheidene ordes, Lid van binnen- en
buitenlandsche letterkundige Maatschappijen.

Hooggeachte Vriend!

In vroegere tijden werd er bijna geen boek uitgegeven, of de schrijver koos zich vooraf een Maecenas, onder wiens béscherming hij het product van zijn genie of zijner nasporingen plaatste. Beide, de Maecenas en de auteur vonden hier hun profijt bij; want de eerste, wiens afkomst, deugden en verdiensten met hoogvliegende en brommende woorden in de opdracht werden uitgebazuind, zag zijne ijdelheid gestreeld en een nieuwen titel bij zijne overige titels gevoegd, en de schrijver zijn dicht- of prozawerk gewaarborgd tegen “de vitzucht, knibbel-, kruimel- en treuzelgeest der betweters, die op elck werck, van wat natuur oock, als de vliegghen op de stroop en honig vielen en het bevuylden”; en het boek zelve had het voorregt, in schitterend gewaad uitgedoscht, geplaatst te worden, in de prachtig versierde

boekenkast (de porceleinkast der geleerden), die vaak alleen in den schoonmaaktijd, en wanneer het een makker ontving (hieraan schrijf ik het toe dat de perkamenten en lederen banden uit de 18^e eeuw zoo uitmuntend geconserveerd zijn gebleven) werd geopend.

Sedert lang (en ook dit behoort tot de voorregten van onzen tijd) zijn met de opdragen de Maecenassen van dat soort verdwenen, de eerste door een korte, soms kernachtige toewijding aan goede vrienden (de remplaçanten der Maecenassen) vervangen. Ook hierin volgde ik sedert lang de mode en tevens mijn eigen smaak, en de meesten mijner oude vrienden ontvingen, ten blijke van achting en vriendschap, een mijner werken met zulk een toeëigening. Ik had nu kunnen volstaan met ook U, een mijner oudste en beste vrienden, dit werk met een paar regels er voor, b. v. "aan mijn vriend Dr. J. J. v. O. uit achting en vriendschap" toe te wijden, zoo ik niet een enkel woord over het werk zelve te zeggen had. De eerste aanleiding tot het schrijven over onzen Openbaren Eeredienst, gaven mij de Hoofdstukken over het kerkelijk leven onzer Vaderen, in het tweede deel, derde stuk, van de mijns inziens klassieke *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming* van onzen vriend, den amsterdamschen hoogleeraar Moll. Op zijn voetspoor wenschte ik ook het kerkelijk leven onzer vaderen na de Hervorming te behandelen, en de heer Kruseman te Haarlem, dien ik mijn plan mededeelde, aarzelde niet mij tot volvoering er van aan te sporen, en zich tevens te belasten met de uitgave van dit boek, dat als een geheel afzonderlijk werk en tevens als een toevoegsel tot mijn "Huishoudelijk en Maatschappelijk leven" kon dienen. Onder de bewerking bleek mij reeds terstond, dat ik wel een belangrijke, maar ook een hoogst moeilijke taak op mij genomen had. Niet alleen toch heeft niemand vóór mij zich aan dien arbeid gewaagd, maar er moesten vele mij tot nog toe geheel onbekende bronnen opgespoord, archieven doorloopen, en nagegaan worden, welke gebruiken er nog in verschillende gemeenten van ons vaderland plaats hebben, die in verband staan tot den eeredienst onzer Heidensche en R. Catholyke vade-

ren. Doch boven verwachting vond ik hulp, van vele zijden werden mij bijdragen toegezonden, en nog altijd gaat men, op mijn in Nieuwspapieren en bijzondere brieven uitgedrukt verlangen, voort mij min of meer bruikbare bijdragen te zenden. Kerkelijke archieven, openbare en private bibliotheken werden voor mij ontsloten, en zelfs zij, die tot andere Kerkgenootschappen behooren, toonden zich bereid mij met hunne voorlichting bij te staan. In weerwil van het gebruik van zoo vele hulpmiddelen gevoel ik echter nog diep, dat mijn werk slechts een overzicht van de geschiedenis van onzen eeredienst mag genoemd worden, dat ik slechts het fundament heb gelegd, waarop anderen moeten voortbouwen; dat ik alleen het ijs heb gebroken. Een werk van dien aard kan dan ook in geen dertigtal vellen druks voltooid worden, zoo dat men er van zeggen kan:

“t gheen gy hebt aan den dagh gebraght, daer en is niets by te voegen als de zegen des Heeren.”

Ik dacht eerst den Hervormden eeredienst, geheel op zich zelve, niet in verband met vroegere eerediensten te beschouwen; zulks is echter niet doenlijk, daar zij in zulk een naauw verband met elkander staan. Vooral is dit het geval met betrekking tot die hoofdstukken, welke in dit eerste deel voorkomen. Zijn deze aan de kerkgebouwen en heilige dagen gewijd, de volgende zullen zich bepalen tot kerkelijke personen, liturgische schriften, de leerredenen, het psalmgezag, het gebed enz. Wenken, raadgevingen, mededeelingen zullen mij steeds hoogst welkom blijven, en zoo ik er geen gebruik van maken kan in den tekst, zullen zij in de aantekeningen achter het tweede deel worden opgenomen. ¹

En nu, mijn vriend, heb ik hier niets meer bij te voegen, dan den hartelijken wensch dat ook Gij mij het aan uwen raad en voorlichting

¹ In een voorrede voor het geheele werk zal ik de namen van hen vermelden, die mij bij de zamenstelling er van door raad of hulp bijstonden.

bij de voortzetting van mijnen arbeid niet zult laten ontbreken; dat gij Uwe vrienden moogt opwekken om mij uit de geschiedenis hunner gemeenten of uit eigen ervaring mede te deelen 't geen mij in het vervolg van dienst kan zijn, ten einde mijne opvolgers in dien arbeid niet mogen kunnen zeggen: "er was nogh veel te seggen dat de schrijver niet onbekend moght gebleven zijn."

Voorspoedige reis naar New-York toegebeden, naar dat land, waar ook onze vaders den grondslag hebben gelegd der Hervormde Gemeente, die thans nog aldaar bloeit, en waar zij dien zelfden Openbaren Eeredienst invoerden, dien ik thans beschrijf.

Leiden, Julij 1870.

T. T.

G. D. J. SCHOTEL.

INHOUD VAN HET EERSTE STUK.

Het uitwendige van het kerkgebouw.....	Blz. 1.
Het kerkhof.....	” 18.
De toren.....	” 21.
De klokken.....	” 34.
Het inwendige van het kerkgebouw.....	” 56.
Het orgel.....	” 61.
De preekstoel.....	” 85.
Doop- en Avondmaalgereedschap.....	” 95.
Gestoelten.....	” 111.
Koorhekken.....	” 116.
Kroonen.....	” 122.
Geschilderde glazen.....	” 128.
Graven ...	” 155.
Heilige dagen.....	” 190.
Kersfeest.....	” 228.
Het feest der besnijdenis en der naamgeving van Jezus.....	” 244.
Vorbereiding voor het Paaschfeest.....	” 252.
Het Paaschfeest.....	” 264.
Het Hemelvaartsfeest.....	” 278.
Het Pinksterfeest.....	” 286.
Dank-, vast- en bededag.....	” 291.

HOOFDSTUK I.

HET UITWENDIGE VAN HET KERKGEBOUW.

“Het strand, een schip, een berg, het kruis,
“Waar Hij ook tot zijn God wou smeeken,
“Van 't hemelsch rijk op aarde spreken,
“Daár was des Heeren bedehuis.”

Hij, die zijne discipelen God had leeren aanbidden in geest en waarheid, had zich geen bijzondere plaats uitverkoren, waar hij zijn hart voor zijnen hemelschen Vader ontboezemde, of zijne jongeren onderwees in de dingen die het Koningrijk Gods aangaan. Elke plek, waar hij nederknielde of leerde, wijdde hij door zijn gebed en onderwijs. Was hij echter te Jeruzalem, dan ging hij met de schare op naar den tempel, en was deze bij voorkeur de plaats, waar hij gemeenschap oefende met zijnen Vader. Na zijn heêngaen van deze aarde, volgden zijne discipelen ook hierin zijn voorbeeld. Ook zij woonden in den tempel de godsdienstige zamenkomsten bij. Wel ontmoetten zij elkander in de synagogen, en vergaderden zij in bijzondere woningen tot het gebed en de prediking des Woords, doch hun voornaamste verzamelplaats bleef de zuilengang Salomons in den tempel, welligt toen door

de Joden, om voor geen aanhangers van den Nazarener gehouden te worden, vermeden. Dit tempelbezoek duurde echter waarschijnlijk slechts zóó lang tot dat ook Heidenen het christendom omhelsd hadden, daar de ingewortelde haat der Joden aan de laatsten den toegang tot het heiligdom wel niet zal veroorloofd hebben. Van dien tijd af werden de woningen der geloovigen te Jeruzalem, en na het verzet der Joden te Ephese, ook in den vreemde, de eenige bedehuizen, waar zij zich tot de gemeenschappelijke godsdienst oefeningen vereenigden. Zoo vinden wij de eerste Christenen in opperzalen en andere ruime vertrekken, te Ephese in de school van Tyrannus, te Corinthe in de woning van Gajus, "den huiswaard der gemeente", te Laodicea in die van Nymphas, te Colosse in die van Archippus vergaderd. Te Rome leerde Paulus gedurende twee jaren in zijn eigen gehuurd huis, en na zijn vertrek stonden Aquila en Priscilla het hunne tot de onderlinge bijeenkomsten af.

Schier twee eeuwen waren deze, en in dagen van vervolging digte bosschen, donkere graven, dompige holen, de eenige plaatsen, waar de Christenen hunne lofzangen en gebeden aanhieven; doch aan het einde der tweede eeuw schijnen reeds hier en daar, vooral in grootere steden, bijzondere gebouwen tot uitoefening van den eeredienst aangevozen of gesticht te zijn. Deze bedehuizen waren even eenvoudig als de eeredienst zelf. Toen ten minste en nog lang daarna werd den Christenen door de Heidenen verweten dat zij noch tempels, noch altaren, noch beelden hadden: een tafel of altaar tot viering des H. Nachtsmaals en een eenigzins verheven spreekgestoelte voor de lezing der Heilige Schriften was hun genoeg. Eerst in het midden der derde en den aanvang der vierde eeuw, zag men in de hoofdsteden, door uitgebreidheid, vorm en ligging, aanzienlijke gebouwen, verrijzen, en onder dezen het door zijne schoonheid beroemde bedehuis te Nicomedie, de hoofdstad van Bithynie, de eerste prooi der vervolgingen van Diocletiaan, die in deze stad zijn zetel had; dat te Edessa, door eene geweldige overstroming, in den aanvang der derde eeuw verwoest;

de door Gregorius Thaumaturgus te Neocaesarea en omliggende streken gebouwde kerken. Zelfs in het noorden van Afrika had men toen reeds "huizen des Heeren" gesticht. "Doch naauwelijks ('t zijn de woorden van een christen schrijver uit die dagen) bestraalde de heldere en vrolijke dag, door geen enkele wolk meer verduisterd, de over de gansche aarde verspreide gemeenten met een hemelsch licht, of de door geen vervolging of moker meer bedreigde heiligdommen herrezen, in veel schooner en heerlijker vorm dan te voren, uit asch en puin". Op bevel van Constantijn de groote werden allerwegen, in alle hoofdsteden en provinciën, tempels en bedehuizen opgericht, de verstoorden hersteld, de beschadigden hernieuwd, of, zoo noodig, geheel herbouwd. Zoo ver zich het magtige romeinsche rijk uitstreckte, wedijverde de keizer met de bisschoppen in het stichten van prachtige en kostbare gebouwen, die door de laatsten in tegenwoordigheid van ontelbare scharen met gebed, lofzang en jubelrede plegtstatig werden gewijd.

Wanneer de oudvaderen van dezen tijd gewaagden, dan ontvonkten zij in heilige geestdrift en verhieven hem tot een gulden eeuw; ja het is of hun schrijfstift in een penseel veranderde, wanneer zij de heiligdommen te Nicomedie, Antiochie, Nazianze, Alexandrie, Athene, de door Paulinus van Nola en Paulinus van Tyrus gestichte tempels, en boven allen het monument van Constantijn, de St. Sophia kerk te Constantinopel, "schooner dan Salomo's tempel", aan de Sophia, de wijsheid Gods, dat is Christus, door wiens kruis hij overwonnen had, gewijd, afnaalden. Dezelfde keizer stichtte te Rome, dat vóór de laatste vervolging reeds meer dan veertig bedehuizen telde, de voormalige bazilieken van St. Pieter en van St. Jan van Lateraan. Zijn oog was echter vooral op Palestina gerigt. Zorgvuldig werden de plekken opgespoord, waar goddelijke verschijningen, merkwaardige gebeurtenissen hadden plaats gehad, en zoowel hier als waar de Zaligmaker geboren, opgevoed, verheerlijkt, gestorven, begraven en verreezen was, waar de Apostelen hadden gearbeid en het bloed der Martelaren had gestroomd, te Mamre, Bethlehem, Nazareth,

op den Karmel, den Thabor, den Olijfberg en de omstreken van Jeruzalem verrezen heiligdommen, werden de tempels der Heidenen, gedenkteekenen van den haat tegen het Christendom, zelfs aan Venus geheiligd, van de verfoeiselen ontdaan, gereinigd, en door het teeken des kruises aan God en zijnen Gezalfde toegewijd. Zóó ging het in Palestina, zóó te Rome en overal, waar het kruis werd opgerigt. Zelfs zou Constantijn de tribunalen der romeinsche regters (bazilieken) tot bedehuizen aan de Christenen hebben afgestaan. Wordt zulks door sommigen betwijfeld, dan toch stemmen zij toe dat deze tot modellen voor de christen-kerken, waarmede zij inwendig veel overeenkomst hadden, gediend, en haren naam, "Koninklijk Huis", aan de gebouwen, waarin de Koning der Koningen moest vereerd worden, gegeven hebben.

Wat Constantijn had begonnen, voltooiden latere keizers, vooral Justiniaan I, en zóó groot werd de ijver der geloovigen om bedehuizen te stichten, dat hij door keizerlijke bevelen moest beperkt en geen kerk, zonder uitdrukkelijk verlof van den bisschop, mogt gesticht worden. "Waarlijk het was een schoone tijd: de zwaar beproefde en gelouterde Kerk stond dáár op de puinhoopen van het heidendom, als een stad op een berg. Overal had het christendom gezegepraald en verhief zich het teeken der overwinning, het kruis; overal werd het Evangelie der zaligheid gepredikt, de blijde boodschap verkondigd, de triomf gevierd, 't loflied uitgegalmd. Zoo was het Koninkrijk der Hemelen gekomen met kracht, de Christus-regering aangevangen, de dageraad aangebroken, ja de dag nabij dat Jood en Heiden zouden ingaan, de Heer in waarheid als koning zou regeren van zee tot zee, van het oosten tot het westen, van het noorden tot het zuiden, en er slechts één kudde zou wezen onder éénen herder". Dat was door den Heere geschied, geen werk van menschen gedachten en handen, maar van den Almagtige alléén. Dit erkende ook Constantijn, toen hij, niet gelijk Babels trotsche koning, in gevoel van eigen kracht, door hoogmoed verbijsterd, maar in diep besef zijner eigene nietigheid en afhankelijkheid, op het grootsche werk, door hem, in de kracht des Aller-

hoogsten, gewrocht, nederzag, en uitriep: "Eere zij God, die mij waardig heeft gekeurd dit werk uittevoeren!" en, bij eene andere gelegenheid: "O Heilig God! Die het heelal regeert, onder Uw geleide heb ik heil bevorderende dingen begonnen en voltooid. Met Uw verbondszegel (het teeken des kruises), dat steeds voor mijn oogen zweeft, heb ik een overwinnend heir aangevoerd, en wanneer het de noodzakelijkheid of het heil van het algemeen mogt vorderen, gaat dit zelfde teeken Uwer kracht weder voor mij uit, en andermaal trek ik tegen den vijand op. Derhalve heb ik U mijne ziel gewijd, die met liefde en vreeze vervuld is; want ik bemin Uwen naam opregtelijk en vrees Uwe magt, welke Gij mij door vele bewijzen hebt bekend gemaakt, en waardoor Gij mijn geloof hebt versterkt."

Met moeite weêrhouden wij ons het Christendom op zijnen triomftogt door de wereld te volgen, en te schetsen hoe de volkeren van den Eufraat en Tiger tot den Atlantischen oceaen reeds in diens zegen deelden, toen de bewoners van het noordelijke Duitschland, der zee-kusten van den Weser tot over den Rijn en tot aan de Schelde (toen nog Friesland geheeten) in den donkersten nacht van barbaarschheid en bijgeloof rondtastten. In heilige bosschen, onder eeuwenoude eiken, vereerden zij, even als de hun verwante Saksers, Wodan, Thor, Freya en andere goden, bouwden zij altaren van reuzensteen, offerden zij bij volle maan en vierden zij hunne woeste feesten met overdadige maaltijden en jubelzangen ter eere hunner goden en helden van vroegere dagen. Naburen der Franken, en in gedurigen krijg met hen gewikkeld, waren zij reeds daarom het Christendom vijandig, omdat zij het, na den tijd van Clovis, die het had aangenomen, verder en verder uitbreidden. "Maar God wilde dat ook zij tot kennis der waarheid zouden komen en zalig worden", en omstreeks het midden der 7^e eeuw ving Amandus in de omstreken van Gend, Maastricht en Zeeuwsch-Vlaanderen de evangelieprediking aan. Hem volgde in het zuiden van Belgie Eligius, die ook de zuidwestelijke kusten bezocht, en niet slechts in Vlaanderen, maar ook in Zeeland en Friesland

predikte. De grenzen van dit laatste gewest waren intusschen door de overwinningen der Franken niet meer zóó uitgebreid als weleer, en met hunne wapenen bragten zij ook hier het Christendom verder. Zelfs nam Dagobert Utrecht in, en bouwde er (631) de eerste christenkerk, met het doel om van daar de Friesen tot het Christendom te bekeeren. Deze kerk wijdde hij aan den Apostel Thomas, en stelde haar onder het opzigt van het aartsbisdom van Keulen; en toen de Friesen haar hadden verwoest, stichtte Willebrord op hare puinhoo-
pen zijn cathedraal, later de St. Maartens-kerk, "t palladium van 't Sticht, de koningin der kerken."

Was de uitbreiding van het Christendom in ons vaderland van de Franken uitgegaan, de vestiging er van dankt het den Engelschen. Het was Winfried, bisschop van York, die meest alle aanzienlijken en vele duizenden des volks van den Rijn tot aan den IJssel doopte en er het fundament des geloofs legde, waarop Willebrord voortbouwde. Groot is het aantal der door hem, vooral in Zeeland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht en Noord-Brabant gestichte heiligdommen, nog veel grooter dat van die, welke te regt of ten onregte aan hem worden toegeschreven en zijn naam dragen. Tot de eerste behooren o. a. de kerken te Hulst, Axel, Biervliet, Arnemuiden, Kerkwerve, Vlaardingen, Velsen, Petten, Heilo, de St. Salvator en de H. Kruiskapel te Utrecht, de St. Martinus-kerk te Emmerik, toen en nog lang daarna tot het bisdom van Utrecht behoorende.

Waar de groote Apostel der Nederlanden zelf niet arbeidde, derwaarts zond hij zijne medgezellen, Werenfried naar Gelderland, de Betuwe en de boorden van den IJssel, Adelbert naar Kennemerland, Wiro, Plechelmus en Otger naar het limburgsche, geldersche, kleefsche en bergsche, de Vecht, en de omstreken van Haarlem en Woerden. Welhaast waren de bewoners van het zuidelijke gedeelte van ons vaderland gekerstend, doch de bewoners van Groningen, Overijssel, Drenthe en Friesland nog afgodendienaars, ruw en woest als het land, dat ze bewoonden. Wel hadden eenige geloofspredikers ook dáár het goede

zaad uitgestrooid, doch het was verstikt of niet opgegaan. Eerst toen Karel de groote ze had onderworpen, geen Saksers, Radbouden of eenige vijandelijke magt de evangelie-prediking meer belemmerden, zond Utrecht, het middelpunt, van waar de bewegingen op kerkelijk gebied uitgingen, Suidbertus, Lebuinus, Marcellinus, de beide Ewalden, Ludgerus en anderen naar die streken, en waar zij verschenen, werden tempels verwoest, afgodsbeelden van hunne voetstukken gerukt en verbrijzeld, heilige bosschen omgehouden, gewijde bronnen als in zoo vele doopvonten veranderd. Van alle zijden verrezen kloosters, kerken en kapellen.

“Gekerstend was nu 't vaderland,
“In zijnen grond het kruis geplant.
“In Oost en West en Zuid en Noord
“Werd 't blijde woord des heils gehoord.
“Geen berg, geen strand, geen bosch, noch meer,
“Of 't was geheiligd aan den Heer.”

Steeds trachtten de eerste evangeliepredikers de christen kerk met het voorwerp der vroegere vereering te vereenigen, den eerbied van het oude heiligdom op het nieuwe over te brengen, en moge er hier te lande slechts een enkele heidensche tempel tot een christelijk bedehuis gewijd zijn, het hout van den neêrgehouden eik diende tot het bouwen van den nieuwen tempel, opdat men denzelfden eerbied voor dezen mogt hebben, dien men den heiligen eik had toegedragen. Spoorloos zijn alle deze heiligdommen verdwenen, door overstromingen vernield, door den tand des tijds verwoest, of verbrand door de Friesche en de Noordsche zeeschuimers, die onze rivieren opvoeren, tot midden in het land doordrongen en alomme moord en verwoesting aanrigtten. Onduurzaam was ook, gelijk in geheel noord-westelijk Europa, de stoffe, waaruit zij waren opgetrokken. Gebakken en levende steen moest uit verwijderde oorden aangevoerd worden, en den werklieden ont-

brak het aan de noodige bekwaamheid om ze te bearbeiten: hout en riet en biezen daarentegen waren in overvloed en overal voorhanden. Uit deze materialen waren alle door Willebrord en zijne medearbeiders gebouwde en herbouwde bedehuizen opgetrokken, en nog lang gebruikte men geen andere. Nog in 1240 was de eenige kerk te Delft een houten; ook de groote kerk te Hoorn was van hout en riet, en toen deze in 1328 een prooi der vlammen was geworden, werd zij eerst ruim veertig jaren later van dezelfde materialen herbouwd, en nog moesten er een veertigtal verloopen voor het steenen koor met het kruiswerk boven het koor van die houten kerk werd gebouwd. Tot laat in de 14^e, ja in sommige streken tot in het midden der 15^e eeuw, zag men zoo in de steden als ten platten landschier geen andere dan houten gebouwen; zelfs paleizen en burgten waren er van opgetrokken. Keizer Frederik I bewoonde nog een houten paleis, toen het in 1184 door een storm werd neêrgeslagen en dertien menschen verpletterde. Het huis Eerde bij Ommen was, in 1380, toen bisschop Floris van Wevelichoven het innam, slechts een houten kasteel. De meesten der toenmalige bedehuizen stonden op door menschen handen opgeworpen terpen, warfen, vliedbergen, of hoe men die hoogten en heuvelen genoemd hebbe, in de nabijheid van of boven verbrijzelde altaren en aan heilige offerbronnen, op dezelfde plaatsen, waar zij later door steenen werden vervangen, en wij nog heden

“De olde paeis uit olde paeis geboren”

aanschouwen, en met den zanger ons mogen verheugen,

“Dat nu nog nancefs kny zich buygt op d’eygen pleck,

“Die d’olde vaeders was ten heiligh bitvertreck.

Van de uitwendige gedaante dezer kerken is niets bekend, en het is

slechts eene gissing, dat nog vele, vooral ten platten lande, denzelfden vorm hebben behouden, namelijk dien van een eenvoudig langwerpig vierkant, met een smal, plat of halfrond gesloten koor (waarin sommigen de kringvormige offerplaatsen der Druiden meenen te herkennen,) en het hoogaltaar naar het oosten, de hemelstreek des lichts, gericht. Geheel ontbrak het echter reeds in die dagen niet aan steenen kerkgebouwen: die van St. Maarten en St. Salvator te Utrecht werden waarschijnlijk terstond van steen opgetrokken, terwijl die te Egmond en te Tiel er van herbouwd werden. Zij waren evenwel uiterst zeldzaam en alleen in de residentie van den bisschop, en de enkele steden, die toen bestonden, en bij rijke abdijen. Ontwifelbaar moet zulks aan de schaarschte en armoede der bevolking, het onophoudelijk stroopen der Noormannen en de algemeene vrees voor den ondergang der wereld, in het jaar 1000, worden toegeschreven. Want toen die vrees was verzwakt, de zeeschuimers onze kusten niet meer bezochten, landbouw en handel begonnen te bloeijen, steden werden aangelegd, verrezen er ook als met een tooverslag, overal nieuwe steenen gebouwen, of werden de houten er door vervangen, waartoe de toenemende invloed der geestelijkheid en de ontwaakte kunstzin in de kloosters niet weinig zullen hebben medegewerkt.

In weerwil der menigvuldige verbouwingen, vergrootingen en bijvoegselen, zijn er hier en daar nog overblijfselen van deze oude bedehuizen overig, zooals aan de St. Pieters-, en de in 1813 gesloopte Marie kerk te Utrecht, aan die van Lebuinus te Deventer, van Plechelmus te Oldenzaal, aan de kerken van Hattem, Oldenbroek, Vorgten, Eepe, Vaassen, de voormalige kerk te Heerle, en vele andere, vooral in Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland, waar zelfs het grootste gedeelte dier kerken nog in haar geheel aanwezig zouden zijn. Vele eeuwen bleven zij onopgemerkt, en eerst in onze dagen zijn zij opgespoord, onderzocht en beschreven.

Vooraf heeft Mr. Eyk van Zuilichem over deze en latere middel-euwsche gebouwen een nieuw licht geworpen: anderen zetten zijn

onderzoek voort, en wij koesteren de gegronde hoop, dat ook ons vaderland, even als Italie, Frankrijk en Duitschland, welhaast eene volledige geschiedenis onzer middeleeuwsche bouwkunde zal bezitten. In den zoogenoemden romaanschen stijl, ontsproten uit eene vermen- ging der latijnsche en byzantijnsche vormen, op een vernieuwd maat- schappelijk leven toegepast, van duif-, zand-, bak- of bentheimer steen opgetrokken, vormden zij een langwerpig vierkant of de ge- daante van een latijnsch, zeldzamer van een grieksch kruis. De mu- ren waren vlak of met nissen, ook met pilasters en kleine boogjes, enkele met ronde staafjes zonder steenbeeren, de deuren in de zij- muren of den westgevel, meestal rond gedekt, met staven of lijsten versperd, terwijl in den boog meermalen opschriften of beeldwerk ge- plaatst werd; de vensters klein en rond gedekt, met kleine, gebak- ken tegels bevloerd, veelal zonder, soms met grillige ornamenten aan de ruw bewerkte zuilen, kapiteelen en basementen. Zij kenmerkten zich door kracht en gestrengheid, en somber en zwaarmoedig was de indruk dier dikke muren, zware en logge pilaren, breedgespannen bogen, diep in de muren gehouwen vensters of gaten, waardoor schaars de lichtstralen speelden. Alles was volkomen in harmonie met de overige gebouwen, de burgten der edelen ten platten lande, en de versterkte en getorende huizen der poorters in de bemuurde ste- den. De kunst hield gelijken tred met de beschaving, en nam allengs- kens een ander karakter aan; de ruwe en sombere romaansche bouw- trant maakte plaats voor den overgangsstijl tot den germaanschen, go- thischen of spitsboogstijl. Van den eersten zijn nog sporen aan sommige kerkgebouwen, zooals aan de St. Walburgskerk te Zutphen, de Berg- kerk te Deventer, die van St. Simon en Judas te Ootmarssum over; met den laatsten, naar de door alle deelen des gebouws volgehouden toepassing der spits- of lancetboog geheeten, brak het schoonste tijd- perk der christelijke bouwkunst aan. Het geestelijk karakter, de ziel der kunst, op bewonderingswaardige wijze vereenigd met de zuiverste regelen der constructie-leer, vormde dat schoone bouwkun-

dige ideaal, waardoor de middeleeuwsche cathedraal een zoo voortreffelijke stoffelijke uiting van het godsdienstig karakter dier tijden werd. Schooner en met meer gevoel kon wel het christelijk kunstgevoel, het streven naar een hooger doel, niet worden uitgedrukt, dan zulks bij de werken in dezen stijl wordt aangetroffen. Ernstig is de indruk der gebouwen in dien stijl, krachtig en vol majesteit verheffen zij zich in de hoogte, doch spreiden daarbij tevens zulk een rijkdom en grootsche pracht ten toon, dat het gevoel tot iets hoogers en beters wordt opgeleid, zoo als geen vroegere bouwstijl dit konde opwekken.

De spitsboogstijl heeft drie tijdvakken beleefd, zoo door den aard en den minderen of meerderen eenvoud der versieringen, als door het verschil en de vormen der zamenstellende deelen van elkander onderscheiden. Elk dezer tijdvakken beslaat nagenoeg eene eeuw. Het 1ste tijdvak, of de 13de eeuw, kenmerkt zich door zijne reinen en verheven eenvoud; de boog is zeer rijzig of spits, en alle vormen hebben een gestrengheid, die aan de monumenten van het tijdvak den hoogsten trap van majesteit schenkt. De stijl der 2de periode is sierlijker, meer voltooid in zijne uitvoering. Hij bereikte gedurende de 14de eeuw zijn volmaking, verbindt grootschheid en majesteit aan heerlijkheid en rijkdom, doch om tot deze volkomenheid te geraken, bezigt hij vormen, waarvan het misbruik tot achteruitgang leidt; men kan overigens zeggen dat in dit tijdvak de christelijke kunst hare hoogst mogelijke volkomenheid bereikte. De boog is minder rijzig dan in de voorgaande periode en is bepaald door den gelijkzijdigen driehoek om welken hij beschreven is. Men heeft aan dit tijdvak naar den aard zijner versiering, den naam van schitterend (*rayonnant*) gegeven. Het 3de tijdvak is dat van verval van den spitsboogstijl. De kunst verliest in den loop der 15de eeuw haar symbolisch, verheven en ernstig karakter, en kenschetst zich door overlading. De onderdeelen worden bedekt met blad-, bloem- en tandwerken; de opgesmukte naalden en spitsen, de gebroken lijnen, de veelhoekige geledingen, de

met loofwerk versierde arcaden, waarvan de boog gedrukt is of den vorm eener accolade verkrijgt, geeft aan het geheel het aanzien van een prachtig kunstwerk, dat, hoe boeiend en bevallig ook, evenwel aan de monumenten hunne hoogste waarde, het zoo bij uitnemendheid geestelijk karakter der voorgaande tijdvakken, ontnemt. Deze periode wordt naar de mengeling van beurtelings concaaf en convex gebogen figuren in één punt eindigende, die men vooral in de vensterramen aantreft, de flamboyante spitsboogstijl genoemd.

Het meerendeel der groote kerkgebouwen, zoo als de schoone domkerken te Keulen, Straatsburg, Weenen, Antwerpen, zijn in den aanvang der 13e eeuw aangelegd en in de volgende voltrokken, doch ontvingen later soms bijvoegsels, die men echter ligtelijk van de primitive gedeelten kan onderscheiden, 't geen ook met betrekking tot onze vaderlandsche bedehuizen uit dit tijdperk kan gezegd worden.

Ook de prachtigste van dezen begon men in 't laatst dier eeuw te bouwen. Van niet alle kan het juiste stichtingsjaar worden opgegeven, doch van vele is het in de oude chronyken geboekt, of door de overlevering bewaard. Zoo stichtte Bartholomeus van der Made in 1240 de Bartholomeus kerk te Delft, waar vroeger het bovengemelde houten kerkje stond; begon in 1148 bisschop Hendrik van Vianden, de voor de derde maal verbrande St. Maartens kerk te Utrecht te herbouwen, werd de St. Cunera kerk te Rhenen omstreeks 1277 door of met hulp der duitsche ridders gesticht. De St. Jans kerk te s' Hertogenbosch, die den toets der vergelijking met de schoonste kerken in den vreemde kan doorstaan en zoowel door grootte als rijkdom van versierselen uitmunt, werd omtrent 1280 aangelegd en 30 of, gelijk sommigen willen, 50 jaren later voltooid. Onbekend moge het stichtingsjaar der St. Maartens kerk te Groningen, der Oude of St. Nikolaas kerk te Amsterdam, der vier utrechtsche parochiekerken, — de St. Nicolaas-, St. Geertruida's-, St. Jacob- en Buurkerk- — zijn, zeker werden zij in de 14de eeuw voltooid. De chronyken en stedebeschrijvingen voegen bij dezen nog een aantal bedehuizen, van welke

sommige nog bestaan, andere in de binnenlandsche oorlogen door Hoeken en Kabeljauwen, later door de Staatsgezinden en Spanjaarden verwoest of verbrand, of door de zee verzwolgen zijn. Veel grooter is het aantal, dat nog overig is, in de beide volgende eeuwen gestichte of voltooidde kerken. Daartoe behooren de St. Maartens kerk te Bommel, de Lieve Vrouwe kerk te Breda, de St. Pancras- en St. Pieters kerken te Leiden, de O. L. V. kerk te Dordrecht, de St. Catharina kerk te Heusden, de St. Maria kerk te Vianen, de St. Maartens kerk te Tiel, de St. Nikolaas kerk te Elburg, de St. Nicolaas en Lieve Vrouwe kerk te Kampen, de Broederkerk te Zutphen, de Lieve Vrouwen kerk te Zwolle, de St. Jacobs- en Klooster kerk te s' Hage, de St. Janskerk te Schiedam en te Gouda, terwijl de stichting der St. Michiels kerk te Zwolle, der Lieve Vrouwe, St. Catharina-, of Nieuwe kerk en Nieuwezijds-Kapel te Amsterdam, der St. Bavo kerk te Haarlem, der St. Ursula-, of Nieuwe kerk te Delft, St. Maartens kerk te Franeker, der St. Jans kerk te Amersfoort, St. Eusebius kerk te Arnhem, St. Laurens kerk te Rotterdam, Weesp en Alkmaar, der St. Stevens kerk te Nijmegen, en der Groote of Jaesbyne kerk te Leeuwarden, tot de laatste periode moet gebragt worden. Daartoe behooren ook de vergrooting der St. Lebuinus kerk te Deventer, de zijpanden der St. Walburgskerk te Zutphen, het koor der St. Maartens kerk te Groningen, de zijpanden der Oude kerk te Amsterdam. De meeste dezer kerken zijn meermalen verbouwd en vergroot; van enkelen zijn de namen der bouwmeesters bewaard gebleven, doch die der meeste spoorloos verdwenen. Uit veler werk blijkt, dat zij vreemdelingen waren of ten minste naar vreemde modellen arbeidden. Onze kerken onderscheiden zich, volgens een hedendaagsch schrijver, in het algemeen, door zekere nuchterheid; maar tevens door een streven naar vrije ruimte, waardoor niet zelden heerlijke lichteffecten ontstaan. Zij missen ook dien rijkdom van ornamenten, dat aan de meerdere ongeschiktheid van den gebakken steen, waarvan ze zijn opgetrokken, voor de bewerking door beitel en hamer van den beeldhouwer, dan van den levenden steen zou moeten toegeschreven

worden; doch ook dáár, waar duifsteen gebezigd werd, ontdekt men die armoede aan sieraden, die bij de weelderigheid der heiligdommen onzer naburen zeer afsteekt. Enkele kerken dagteekenen uit de 16de eeuw, zoo als de St. Catharina kerk te Utrecht en de St. Jans kerk te Wijk bij Duurstede: ook het koor en de beide kruispaden van de St. Maartens of Lieve Vrouwe kerk te Harderwijk, en van de St. Janskerk te Utrecht behooren tot dien tijd, als ook de vergrooting der St. Lebuinus kerk te Oldenzaal.

De meeste dezer en der overige kerkgebouwen zijn vroeger en later afgebeeld en door bekwame pennen beschreven, andere, vooral ten platten lande in Holland, Zeeland en Noord-Brabant, alleen uit vroegere, meestal zeer oppervlakkige beschrijvingen bekend, en niet minder dan die in Utrecht, Friesland, Groningen en Drenthe een opzettelijk onderzoek waardig. Nog staan die gedenkteekenen der kunstvaardigheid en godsdienstigheid onzer vaders; maar velen wacht het lot, dat zoo menig, door ouderdom of uit een bouwkundig oogpunt vermaard kerkgebouw, in den loop der 17^e, 18^e en deze eeuw, moest ondergaan: bouwvallig en der instorting nabij, zoo niet geheel afgebroken, ten minste zóó gerestaureerd, en uit- en inwendig veranderd te worden, dat van hunnen oorspronkelijken vorm niets meer dan de herinnering overig blijft, of voor andere kerken plaats te maken, die, ofschoon dan ook van mindere kunstwaarde, toch geschikter zijn voor den openbaren eeredienst der Hervormden. Daarvoor toch zijn die bedehuizen, welke zij zich gedurende den opstand tegen Spanje toeëigenden, of die hun door den Staat werden afgestaan, of die de tot het Protestantisme overgegangene gemeenten behielden, niet bepaald bestemd. Van daar dat zoo vele dezer gebouwen werden verminkt, van andere alleen het schip of het koor werd gebruikt, terwijl de overige deelen soms der verwoesting werden ten prooi gegeven of tot bergplaatsen dienden van bouwmaterialen, ladders en gereedschappen. Hoe vele kunstjuweelen uit vroegere eeuwen zijn, sedert de reformatie, moedwillig geschonden, hoe vele gedenkteekenen verminkt, verbrijzeld,

zonder dat iemand er aan dacht eene poging voor hunne herstelling of minstens ter voorkoming hunner gansche vernietiging aan te wenden!

Gelukkig zijn die tijden voorbij; de kunstzin, uit zijn langen slaap wakker geschud, bewaakt die overblijfselen van vroegere geslachten: en is het te doen om een kostbaar monument voor geheelen ondergang te bewaren, te herstellen of te volmaken, dan reiken Catholyk en Protestant elkander de hand. Daarvan kunnen de heiligdommen te 's Hertogenbosch en Keulen spreken!

Toen de toenemende bevolking, vooral in de 17^e eeuw, het uitleggen der steden noodig maakte, werden er nieuwe kerken gesticht, terwijl de oude, door bouwvalligheid onbruikbaar, of door de een of andere oorzaak verwoest, door andere werden vervangen. Eenige der laatste verrezen in den ouden vorm, ofschoon inwendig naar de behoefte van den openbaren eeredienst der Hervormden ingerigt.

Dat was ook het geval met de eersten, bij wier opbouwning echter vaak minder de regelen der kunst, dan wel de smaak van den architect werd in acht genomen. Zij hebben een langwerpig-vierkante, zes-, achthoekige, ronde en ovale gedaante, en zijn uit- en inwendig even eenvoudig. Hiertoe behooren die op het Spui te 's Hage, zonder kolommen, doch geheel in den spitsbogenstijl gebouwd, de Westerkerk te Amsterdam, waar alle mogelijke bouwwordens zijn aangebragt, en nog in dezen tijd een zeer groote te Rotterdam, die geheel in den gothischen stijl sierlijk is voltooid. Doch niet één dier sedert de reformatie gebouwde hervormde bedehuizen heeft een oorspronkelijke type, of een algemeen aangenomen stijl. Natuurlijk werden zij niet naar Maria of eenig Heilig, maar naar de streek of plaats harer ligging, Noorder-, Zuider-, Ooster-, Wester-, Amstel-, Eilands-, Groot-, Kleine, Nieuwe-, of wel naar haren vorm Loods- en Schuurkerk genoemd. Even gelijk vroeger, had het leggen van den eersten steen met groote plegtigheid plaats en geschiedde dit meerendeels, zoo de kerk van stadswege gebouwd werd, door een der zonen (doorgaans den jongsten) van den regerenden

burgemeester. Het werkvolk had bij die gelegenheid, gelijk ook bij de daklegging en na de geheele voltooiing, een vrolijken dag.

Des zondags vóór de plegtige inwijding (inauguratie) werd de gemeente uitgenoodigd "tot de beproeving des gebouws", ten einde den juisten stand van het preekgestoelte te kunnen bepalen. De inwijding zelve geschiedde doorgaans, gelijk in Duitschland, op een der christelijke feestdagen, vooral op den eersten pinksterdag. In de steden wees de Magistraat de leeraars aan, die bij die gelegenheid het woord moesten voeren. Zoo als te Leiden, bij de inwijding der Mare-kerk (1650), DD. Der-ramautius en Fabricius. Ook elders werden bij dergelijke gelegenheden des voor- en namiddags feestredenen uitgesproken, b. v. den 6 December 1654 door Johannes van den Brande in de Nieuwe of Oostkerk te Vlissingen. Bij de inwijding der kerk te Kortgene, den 14 April 1680, predikte Petrus Laccher, predikant te Middelburg, des voormiddags over Exodus XX : 24, des namiddags over Psalm 133. De inwijdingsstoffen van Hieronymus Metelerkamp, den 16 November 1739, te Almelo, waren 2 Chron. VII : 11—17 en vers 13 en 14. Had men, terwijl de nieuwe kerk gebouwd werd, de dienst in het een of ander lokaal verrigt, dan werd de voormiddag- in het oude en de namiddag-dienst in het nieuwe gebouw verrigt. Zoo predikte Nicolaas Buijs, den 11 Maart 1702, te Sanbeek, des voormiddags in de school over Exod. XXXIII : 16—25, en des namiddags over 2 Chron. VI : 21 in de nieuwe kerk. Doorgaans werd op een steen, boven den ingang, de dag der inwijding vermeld en de leerrede met hoogdravenden titel en nog brommender opdracht in kwarto in het licht gegeven. Ook de leerredenen zelve waren langdradig, in gezwollen stijl, en bevatten niet zelden de zonderlingste vergelijkingen tusschen de protestantsche bedehuizen en den tempel van Salomo, zoo als in de beide leerredenen van Ds. Metelerkamp, getiteld : Salomo's tempelbouw toegepast en in het licht gegeven. Ook treft men aan den voet van sommige dier preken uitgebreide en geleerde aantekeningen over de heidensche tempels aan. Vele roepen ons de langwijlige redevoering (de eerste bij zulk eene gelegenheid uitgesproken) van Pau-

linus (of volgens anderen van Eusebius) bij de inwijding der kerk te Tyrus. Eenige inwijdingsredenen (vooral uit het laatst der vorige en begin dezer eeuw), bevatten echter merkwaardige bijzonderheden omtrent de kerken.

Bij zulke gelegenheden ontbrak het ook niet aan lofdichten, tijlverzen en opschriften, die in plano gedrukt, en soms boven den ingang der kerkdeur gebeiteld of op borden geschilderd en in de kerken opgehangen werden. Zoo vervaardigde Jan Jacob Brahé een gedicht bij de inwijding der Oostkerk te Vlissingen, den 15 October 1752, waarvoor de Magistraat hem een kostbaar prachtig gebonden en met stads wapen versierd boekwerk vereerde, terwijl dat van zijn ambtgenoot Godewardus Vrolikhert, ten koste der kerk, op een blaauwen toetsteen gehouwen en boven den ingang geplaatst werd. Overigens dagteekent de kerkwijding van zeer oude tijden, en is van Joodschen oorsprong. In de eerste dagen van het Christendom werden er plegtige redenen ter eere Gods en van de aanleggers des gebouws, ten aanhoore van talrijke gemeenteleden en vreemdelingen, door een of meer der aanwezige bisschoppen uitgesproken. Daarbij hief men psalm- en lofzangen aan. Men vierde het H. Avondmaal en zond gebeden op ten Hemel voor den stichter of de stichters der kerk en voor het werk dat in haar geschieden moest. De kerk werd dan als gedoopt.

Bij de middeleeuwsche en latere plegtigheden, die bij de wijding plaats grepen, mogen wij thans niet vertoeven. Zij worden in het Rationale der 13^e eeuw verklaard. In welk een verband zij staan tot onze kermissen, toonden wij elders aan. Het feest der inwijding werd bij de Roomschen en Protestanten niet alleen kerkelijk, maar ook burgerlijk gevierd. Bij zulke gelegenheid ging het, vooral ten platten lande, soms zóó onordelijk toe en gaf het volk zich aan zulke buitensporigheden over, dat de regering verordeningen moest maken om die "exorbitante en ongepaste vreugdebedrijven te keeren, als zijnde strijdig met den aard der plegtigheid." Zoo was het ook in de protestantsche landen in Duitschland, en Augusti merkt op, hoe veel overblijfsels van het heidendom nog bij de vertooningen en spelen, die dan plaats hadden,

gevonden werden. Ook de plegtige maaltijden, die op den dag der wijding in ons vaderland werden aangerigt, hebben hunnen oorsprong in het heidendom. Gregorius de groote wilde dat in Engeland de eerst onlangs bekeerde broeders en zusters op die dagen in loverhuten rondom de kerken zaten, en maaltijden hielden, die hen de vroegere offermalen zouden leeren vergeten.

HET KERKHOF.

Stichtten de eerste geloofspredikers in ons vaderland, om den overgang zoo zacht mogelijk en onmerkbaar te maken, de kerken op de plaats der gewijde bosschen, zij omringden die ook, gelijk de Heidenen hunne tempels, met boomen, en bestemden den tusschen beide liggenden grond tot een begraafplaats, waarin zij hunne dooden ter ruste legden. Deze boomen werden even als de akker zelve door het nageslacht in groote eere gehouden, en in de 16^e eeuw stelden zelfs de Protestanten nog zoo veel gewigt in het planten der telgen, waaruit die groote boomen naderhand gegroeid waren, dat men boven den ingang der torens, in een grooten kantsteen, opgave van den tijd, waarin de boomen geplant, en de plaats, vanwaar zij gekomen waren, beitelde. Elders omgaf men de kerkhoven met muren en heggen, die aan den weg een gemetselde poort hadden, met zware eiken deuren, om raroof te voorkomen, tegen de Antoni-verkens, die op kosten der stad onderhouden werden en langs de straten liepen, en den kinderen den toegang te beletten; doch de laatsten kropen niet zelden tusschen de doornen en digte plantagiën door, of sprongen over de muren en hielden het kerkhof voor hun speelplaats. Zulks was echter strengelijk verboden, en in

de meeste stedelijke archieven vindt men daartegen zware keuren. Zoo leest men in de keuren van Delft: "Voorts en moet niemandt opten kerckhove kaetsen, cloten, coten noch scieten met boghen, steenen noch aenbeelten werpen, stellen, drubbelen, te vogelinge, loopen, met stocken springen, noch ludsen, elcx by XII Stu. te verbeuren;" en later: "Alsoe tandere tijden verbooden is, dat niemant met eenigerley booghe ende bosschen scieten, oft oyck smacken, werpen ofte bal slaen up ten kerckhove — op ten boete van drie pont, den heer, der stede, ende dient te kennen geeft, ele een derden deel"; — en zulks geen gevolg gehad hebbende, zoo werd er bijgevoegd: "dat de ouders de boete zouden moeten betalen en de kinderen daarenboven te water en te brood gezet en wel strengelijk, ten exempele van anderen, gegeeseld worden." Even streng zijn de keuren tegen het schenden van en spelen op de gewijde plaatsen en kerkhoven, in de meeste steden, inzonderheid te Amsterdam en te Dordrecht.

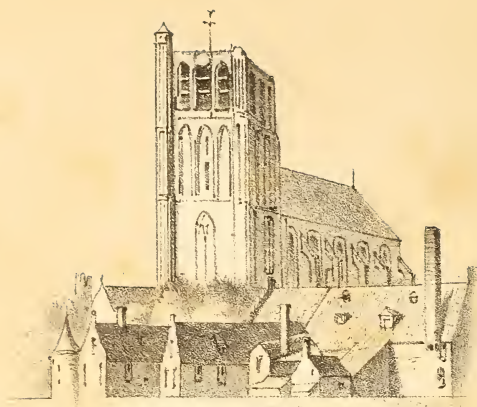
Voor al in de 17^e eeuw waren er, ook onder de Protestanten, nog veel sporen van het oude heidensche bijgeloof betreffende de kerkhoven. Het eerste lijk dat er op begraven werd, kon niet rusten of werd door den duivel weggehaald; aan de noordzijde was het niet goed rusten; men vond daar weinig graven, meest die van zelfmoordenaars, gebannenen en ongedoopten. De noordzijde, waar de zon nimmer schijnt, "was de plaats der duisternis, der zonde, der ellende, der droefheid; daar hielden Satan en de Goden hun verblijfplaats". Dáár, en niet in het midden, waar zich vroeger een kruis verhief, "dwaalden zwarte spooksels, droef zuchtende geesten rond"; dáár hoorde men des nachts bange zuchten, angstige klachten, "zag men vreemde dingen en lichtende vlammen". Men schroomde een doodsbeen te verleggen, "er mogt op den dag des oordeels naar gezocht worden". Ook geen Protestant zou toegestaan hebben, dat zijn doode met de voeten naar 't westen werd gelegd. Het aangezicht moest naar het oosten zijn gerigt, "opdat, wanneer de laatste bazuin zal gestoken worden en de dooden het hoofd zullen oprichten, zij

dadelijk hun blikken naar het oosten wenden, waar de Heiland op de wolken des Hemels zal verschijnen." Alleen zelfmoordenaars moesten het hoofd naar het westen gerigt hebben. Op enkele plaatsen schijnt men hieromtrent onverschillig geweest te zijn, ten minste de hoofdeinden der kisten op het oude overstroomde kerkhof tusschen de Wieringerwaard en het eiland Wieringen, waren alle, geen uitgezonderd, naar het westen gekeerd. De aldaar gevonden kisten waren van zwaar eiken hout, met zwaluwenstaarten net in elkander gesloten en weken in vorm niet van de tegenwoordige af.

Ofschoon het gebruik van houten doodkisten, van boven breed en van onder smaller uitlopende, met gewelfde of platte deksels, zeer oud is, zoo zijn ze evenwel jonger dan de steenen. De doodkist van St. Bernulph, in de Pieterskerk te Utrecht, in 1054 gestorven, was geheel van rooden hardsteen. Van dezen steen waren ook de meeste, voorheen te Heilo en elders in Noord-Holland, alsook te Wassenaar gevonden kisten, die later tot drinkbakken voor paarden dienden, zoo als men er nog niet zeer lang geleden bij het huis ten Deil, tusschen 's Hage en Leiden zag. Behalve steenen- en houten- had men ook looden en tinnen kisten, die echter alleen in de graven der kerken werden bijgezet. In vroegere dagen had men de gewoonte, het lijk, voor het in den grafkuil nederdaalde, twee of meermalen rondom het kerkhof te dragen. Zulks geschiedde onder het gelui der klokken in den toren der kerk of in de klokhuizen, die hier en daar nog, gelijk vroeger, op de kerkhoven werden gevonden.

Even als de kerken, waren in vroegeren tijd de kerkhoven vrijplaatsen, soms de verblijfplaats van een menigte boeven en doodslagers, die des nachts hunne schuilhoeken verlieten, in de onbevaakte en onverlichte straten hun bedrijf voortzetten en tegen het aanbreken van den morgen ze wederom opzochten.

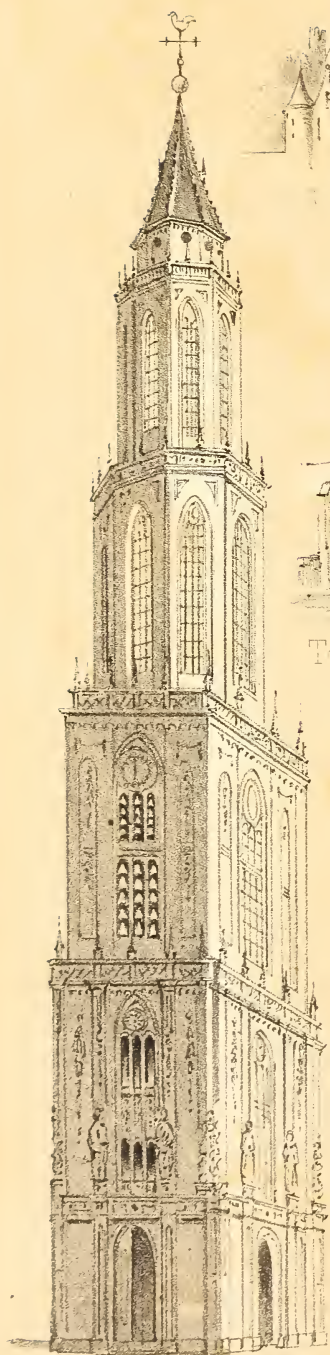
Zij maakten vaak geheele benden uit, drongen zelfs in de versterkte huizen der poorters, en roofden en moordden, in spijt van den schout, die, door ze met geweld te vatten, het gewijde kerkhof niet

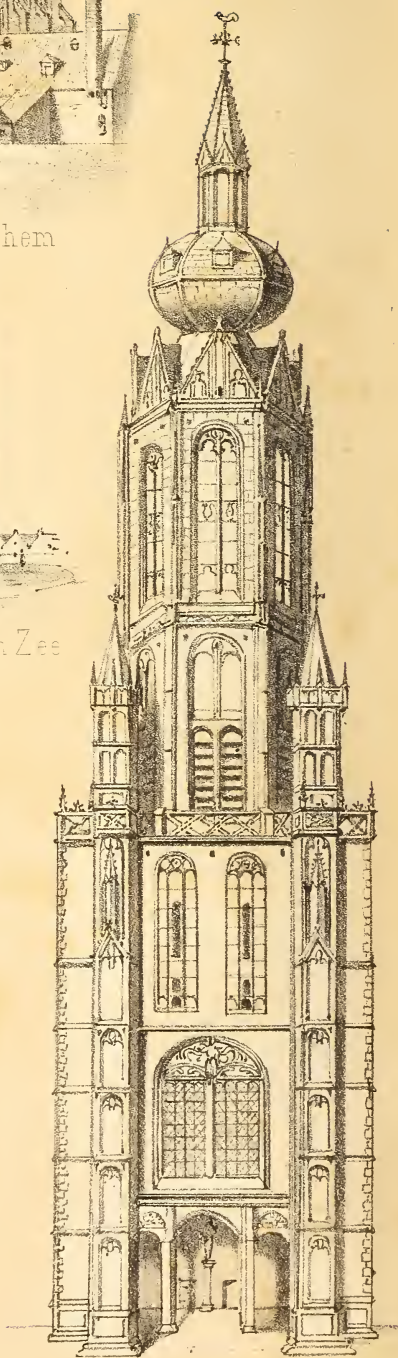
Toren te Woudrichem

Toren te Egmond aan Zee
1620.

Toren der Nieuwekerk te Amsterdam

Toren der Nieuwekerk te Delft
vóór den brand van 1536.

mogt ontheiligen. Werd er een moord op gepleegd, dan was het kerkhof ontheiligd en er mogt niet op begraven worden, of ten minste geen lijk onder klokgelui en kerkelijke cermoniën op worden beaard. Eerst dan mogt zulks geschieden als de moord gezoend, de ban opgeheven en het op nieuw gewijd was.

Die wijdingen geschieden met vele plegtigheden, doch mij is niet gebleken dat zulks bij de Hervormden hier te lande het gebruik was, zoo als bij de Protestanten in Zweden en Engeland plagt te geschieden.

DE TOREN.

Het bouwen van torens aan tempels was bij de oude volkeren niet in gebruik. Zij versierden evenmin die van Rome in Italie en van Athene in Griekenland, als die van Heliopolis in Egypte en van Jeruzalem in Judea. Alleen de tempel van Bel te Babel had, bij uitzondering, een hoogen toren. De daartoe behoorende gebouwen besloegen gezamentlijk eene ruimte van twee stadiën in het vierkant, en in het midden verhief zich een vervaarlijke toren, een reuzengevaarte, dat aan den voet een stadium in het vierkant had, en van acht omgangen was voorzien.

Vele eeuwen later zag men in het oosten den minaret, dien slanken, in verdiepingen afgedeelden, toren, ter zijde der moskee oprijzen en door de muezzim beklimmen, om van daar vijfmaal daags het volk tot het gebed op te roepen. In dezelfde eeuw (de 8ste) stichtte paus Stephanus den eersten toren bij de St. Pieters kerk te Rome tot hetzelfde doel, waarmede Khalif Walid den minaret te Bagdad had laten opbouwen, om van daar niet door de stem van priesters maar

door den klank der klokken, die er in opgehangen waren, de geloovigen tempelwaarts te noodigen. Is men het eens aangaande het doel der torens, geenszins over hunnen oorsprong. Wel was hun naam in de christelijke kerk niet vreemd, want men gaf dien aan de verhevenheid, waarop het altaar stond, doch als gebouw ontving hij eerst lang na de invoering der klok zijn bestaan.

Sommigen beweerden dat hij in navolging gebouwd was van dien op den tempel van Salomo, doch indien deze al een toren moge gehad hebben (dat te regt ontkend wordt), dan is het echter opmerkelijk dat de christenen eerst bijna acht eeuwen later ze met hunne bazilieken vereenigden. Zij die wanen dat die eerste lompe gevaarten een nabootsing der slanke minarets zijn, letten meer op den tijd der invoering dan op den vorm van beide. Indien er eenige overeenkomst tussehen den minaret en den toren bestaat, dan is het met het gothische spitstorentje van later tijd. Eenigen willen dat de toren slechts een verlengde koepel is; wij houden ons aan het gevoelen dat hij eenvoudig om de klokken is gebouwd.

Ofschoon Italie zich beroemen kan het vaderland der torens te zijn, zoo zijn zij echter in Frankrijk, Duitschland en Engeland tot volkomenheid gebracht. De toren was een vreemde bijvoeging aan de pauselijke bazilieken, en de geestelijkheid, ofschoon afkeerig van den bouwtrant aan deze zijde der Alpen, was gedwongen, om der klokken wil, die te bezigen. Ofschoon de toren nimmer in Italie inheemsch werd, zoo was hij er echter lang voor hij in de overige landen van het christenrijk werd ingevoerd, en het was eerst in den aanvang der 9de eeuw dat men hem te Trier, Hirschau, Aken, Maintz, Keulen en elders begon te stichten. In den aanvang was hij niet met de kerk vereenigd, maar er van afgezonderd, meestal aan de westzijde van het gebouw, en in een eenvoudig vierkanten vorm, eerst van hout, later van steen, met gewelfde galgaten, opgetrokken. Allengskens werd hij hooger, met verschillende verdiepingen, van elkander gescheiden door kroonlijsten, waarvan het onderste gedeelte was zamengesteld uit een rij

van halfcirkelvormige loofwerken, die op de hoeken uitliepen, en weinig uitkomende pilasters, welke op die wijze vakken op de muren vormden.

In Frankrijk begon men het eerst twee vierhoekige torens ter wederzijde van of voor de façade op te rigten, terwijl de ruimte tussehen beide een portaal vormde, waaronder zich de hoofdingang bevond. Vervolgens liet men die torens voor het gebouw uitspringen of er uit oprijzen, zoodat zich binnen het laatste een portaal tussehen die torens bevond, dat met het overige der binnenruimte onmiddellijk in verband stond. Boven het dak der kerk waren de torens met langwerpige nissen en luchtopeningen versierd, terwijl de spits werd gevormd door eene achtkantige piramide, waarvan de voet op de vier hoeken van den ondersten toren door nieuwe hoektorentjes werd gevormd. Te gelijk met de kerken bereikten de torens in de 13de en 14de eeuw het toppunt hunner volkomenheid. Zij waren beneden vierkant en door een welbedachte combinatie van contreforten en verschillende verdiepingen afgedeeld, terwijl aangebragte nissen of vensteropeningen de tussehenruimten vulden. Hoogerop waren zij, ten minste bij de schoonste gebouwen in Duitschland, achtkantig, en op elk uitstekend punt van dien achthoek waren wederom kleinere torentjes aangebragt, even als de contreforten geprofileerd. Boven dit achthoekig gedeelte rees de spits in den vorm eener achthoekige piramide hoog in de lucht. Het opwaartsstrevend karakter, hoezeer in het geheele gebouw heerschende, vertoonde zich nergens sterker dan bij deze torens. Naarmate zij in hoogte toenamen, namen zij in vormen en verhoudingen, stoutheid, slankheid en ligtheid toe. Het achtkante bovengedeelte was reeds minder zwaar dan het vierkante voetstuk, en de spits, die slechts uit acht gespannen koorden bestond, waartussehen een opvulling in den vorm van rozetten werd aangebragt, die zich alle in één punt vereenigden, voltooide het geheel, terwijl eene majestueuse bloem, in den heiligen kruisvorm gebogen, de spits bekroonde. Kleinere bloemen sierden elken top of spits van het overige gedeelte der torens, even als, op

gelijke afstanden, de buitenlijnen der gevelspitsen en de koorden der evengemelde achtkantige torenspitsen.

Boven op de hoogste spits werd sedert de 9^e eeuw een haan, als zinnebeeld van moed, trouw en waakzaamheid, gesteld. Even als elk gedeelte der kerk, was dat van den toren in het oog der geloovigen een symbool. Aan een goede kerk strekte de toren zich even ver ten hemel uit, als de kerk het Godsrijk in de lengte verkondigde. De toren was een handwijzer, die den sterveling den blik naar boven deed slaan.

“Die hoghe torre, die daer staet,
 “Wijst ons onse erve daer boven,
 “Daer dingle Gode loven.”

“De torens verkondigden God in de hoogte,” waren “hooge kerkprelaten, oorlogssterkten, predikers”. Had de kerk één toren, hij verkondigde: daar is één God, of vertoonde het beeld der Heilige Maagd; bezat zij er twee, dan verbeeldde zij de beroemde zuilen in Salomons tempel, Jachin en Boaz, die de eerste elementen van geometrie en bouwkunst voorstelden. De kerk was het schip, de toren de mast, de bisschop de scheepsvoogd.

“Het schip is byster goet, de mast is gaar een eyck,
 “En die het schip bestiert, de vorst van 't hemelsch rijk.
 “De toren is de pronk der hooggeprese moeder,
 “De spitse aen haer zij die van onz' Albehoeder,
 “De Christus, die zij draeght.....”

Nog in de 18^e eeuw noemden onze kerkkredenaars de kerk het schip, Christus den opperstuurman, de leeraars de roeijers, de haven het eeuwige leven, waar de kerk, het schip, eenmaal moet binnenloopen.

De toren op het midden van het gebouw was “het zinnebeeld der

trouw, waarmede het geloof in zijn geheelheid en zuiverheid bewaard wordt"; de spitsen beteekenden "het leven of den geest van den kerkvoogd, die altijd naar den hemel moet smachten." Met één woord: les églises voulurent avoir des donjons religieux, comme les châteaux avaient leurs donjons militaires."

Aan meesterstukken van kerkelijke bouwkunde ontbrak het niet. Nog wekken de domkerken te Keulen, Straatsburg, Antwerpen, Weenen, Regensburg, Metz, de Nôtre-Dame te Parijs, en zoovele anderen, zoo in Duitschland, Frankrijk als Engeland, algemeene verbazing. Die van Norwich, in den loop der 12^e eeuw voltooid, staat op het kruis der kerk, is tot aan de spits open, met een koepelgewelf bedekt, en aan de binnen- en buitenzijde ten rijkste versierd, terwijl de oorspronkelijke vormen, uit eenvoudige, doch op een bijzondere wijze door elkander geslingerde lijnen bestaande, zijn gebleven. Hij behoort tot de schoonste, niet tot de hoogste torens, en wordt te dien aanzien overtroffen door den dom te Keulen, 454, de Stephanuskerk te Weenen 439, de St. Pieter te Rome 419, de munster te Freiburg 402, de kathedraal te Rouaan 395, die te Salisbury 390, de dom te Chartres 353, die te Burgos en de St. Pieter en Pauluskerk te Petersburg 349 voet hoog. De in de 17^e en 18^e eeuw gestichte torens verdienen geene opmerking, maar die te Londen, Birmingham, Cheadle, Nottingham, Hamburg, alle uit deze eeuw, kunnen in schoonheid en grootte met de prachtigste voortbrengselen der midden-eeuwsche bouwkunst wedijveren.

Ook in ons vaderland ontbreekt het niet aan torens, die, in de middeneeuwen opgetrokken, nog onze kerken versieren. Vele bleven echter onvoltooid, andere werden in de binnenlandsche en spaansche beroerten of door den bliksem verbrand, en de meeste ondergingen in den loop der eeuwen zoo vele veranderingen, dat zij meer dan één stijl vertegenwoordigen, en er naauwelijks een spoor van hunnen oorspronkelijken aanleg meer aanwezig is.

De oudste torens zijn uit het romaansche tijdvak en worden in

Friesland, Groningen, Overijssel, Drenthe en in de Betuwe gevonden. Zij staan aan de westzijde der kerken, vormen, wat den platten grond betreft, een vierkant, gewoonlijk van mindere breedte dan de kerk; zijn boven even of bijna even wijd als onder, van rooden of geelen bak-, zand- of tufsteen opgetrokken, hebben alle rondboogig gedekte trommelgaten met corinthische dwergzuilen en rondboog- of lancetvormige waterlijsten. Vele waren vroeger zonder kap, met riet gedekt, of hadden een gewoon huisdak tusschen twee brandgevels, die niet gelijk in Denemarken met trappen, maar regt afliepen. Zulke torenbedekkingen zag men aan den voormaligen toren te Zijdeveld bij Vianen en ziet men nog te Vorigten aan den IJssel. Vroeger stonden de torens afgescheiden van de kerk, later werden zij met de kerken vereenigd. Ten platten lande had elke kerk er één, doch in de steden (gelijk die der St. Nicolaas-, St. Jans-, St. Pieters-, St. Maria-, St. Salvatorskerken te Utrecht, de Bergkerk te Deventer, de St. Janskerk te Arnhem, de abdijkerken van St. Paulus, Oudwijk en Egmond) twee, aan elke zijde van den westgevel één. Zij waren, even als ten platte lande, zware, lompe, breede, vierkante gevaarten; alleen die van St. Maria te Utrecht, in den bouwtrant der zuidelijke landen, was smaller. Meest alle waren, even als de gevels, met platte pilasters en waterlijsten, door boogjes of rechthoeken ondersteund, gebouwd en versierd, en hadden in de trommelgaten dwergzuilen met de kubieke kanteelen, en nog een langwerpigen draagsteen er op.

Ook de torens uit het overgangstijdvak zijn massief, zwaar en dik, van denzelfden steen opgetrokken. Men begon echter meer ornamenten aan te brengen, de kapiteelen fraaijer te bewerken, de bogen te verfraaijen. Sommige torens hadden verschillende soorten van bogen, met of zonder pilasters of dwergzuilen. Tot dit en het volgende tijdvak behoort o. a. de toren van Rijssen. Het bovenste gedeelte van het muurwerk bestond, gelijk bijna alle torens in den omtrek, geheel uit gebakken steen, terwijl het benedenste gedeelte op een fundament

van zware keijen, boven den beganen grond, naar den buiten- en den binnenkant geheel met een muur van duifsteen is opgetrokken. De ruimte tusschen beide muren is met een specie van keijen, tras en kalk vol gegoten. Een zware steenen gewelf scheidt de benedenste van de bovenste verdieping af. De opgang naar boven kan niet anders dan door een klein deurtje van naauwelijks vier voeten hoog uit de kerk, langs een trapgang (van lateren tijd) in het binnenste van den zuidelijken muur geschieden. Aan de voordeur, westelijk beneden, ziet men aan weerszijden twee blijkbaar bij den eersten bouw reeds aangebragte gaten van min of meer één voet vierkant, die schijnen gediend te hebben tot het inschieten van een dwarsbalk, ten einde de deur bij een mogelijke bestorming te verdedigen. Ook de toren van Barneveld bewijst dat de kerken en kerktorens, even als de getorende burgten, kloosters en abdijen, in de middeleeuwen door den vijand werden belegerd. Ook wil men dat de voormalige toren van Hattem en de St. Joris-toren van Amersfoort van de 13^e eeuw dagteekenen. De laatste stond vroeger afgezonderd van de kerk, en werd er eerst in 1554 mede vereenigd. Zijn hooge achtkantige spits is van lateren tijd. Ook het kleine houten torentje der St. Pancraskerk te Leiden zou uit dien tijd zijn, en tot de vroegere houten kerk (het berderen huis) behoord hebben. Diergelijke torentjes en torens waren toen en later niet zeldzaam. Zoo bouwde men een houten toren op de kerk te Gouda. Hij rustte inwendig tegen haar westzijde, op twee zware uit vier halve zuilen gevormde pilaren. In 1516 werd er een op het kruis der St. Bavo te Haarlem geplaatst. Aan of op de Westerkerk te Enkhuizen stond een houten klokhuis, en nog in 1621 plaatste men op den toren der Groote kerk te Rotterdam een hooge houten spits. De spitse toren op het kruis der kerk te Sommelsdijk brandde met het dak in 1694 af. Sedert bouwde men tegen den gevel een houten achtkanten spits met een appel op een vierkant metselwerk. De meeste torens hadden reeds steenen, doch vele nog houten gewelven, die men zelfs in de jongste hier en

daar aantreft. Ook beklom men ze geheel of gedeeltelijk langs houten trappen, gelijk nog de torens van Olst en Wijhe.

Gedurende het germaansche tijdvak werden de torens veelal zóó gebouwd, dat de oostelijke en westelijke zijmuren niet loodregt stonden, maar zich eenigzins binnenwaarts neigden. Men plaatste ze niet meer in de nabijheid der kerk, maar vereenigde ze door steenen of houten gewelven met elkander, of bouwde den toren tegen den gevel in de kerk. De toren der fraai gebouwde O. L. Vrouwe-kerk te Breda rust op twee zware veelhoekige pilaren, aan weerszijden met een zeshoekige kapel in de kerk: zoo ook de St. Maartens toren te Bommel. Deze dient als het ware tot portaal van den hoofdingang; ook zijn er traptorentjes aan zijne beide buitenhoeken en het koor aangebragt. Ook de toren der St. Maartenskerk te Tiel rust op dergelijke pilaren, zwaar van bouwtrant en met gehouwen steen bekleed. De zware vierkante toren der St. Bartholomeuskerk te Delft staat binnen de kerk. De in 1512 ingestorte toren van St. Pieter te Leiden stond tegen den westgevel; in zijn plaats bevinden zich tegenwoordig de ingang en twee traptorentjes. De kerk van Oosterwolde, volgens de overlevering met die van Kamperveen en Doornspijk door drie rijke zusters gesticht, heeft een toren van gebakken steen, rustende op gemetselde gewelfbogen, die tot fundeering verstreken. Hij staat buiten tegen den westgevel, vormt een vierkant van acht passen en is in drie verdiepingen verdeeld, waarvan iedere zijde twee blinde puntbogen heeft. De toren van Oldebroek, een gebouw van gebakken steen in den oud-gothischen stijl, staat buiten den westelijken puntgevel, en rust in het ruim der kerk op twee zware vierkante pilaren. De toren der in 1840 afgebroken St. Janskerk te Heerde had zijn standplaats buiten tegen de westzijde der kerk, in drie verdiepingen afgedeeld, waarvan de beide bovenste aan iedere zijde met twee blinde puntbogen versierd zijn. Een hooge, van boven stomp afgeknotte spits, dekt haar. Die van Vorgten bevindt zich aan de westzijde binnen het kerkdak. Hij is in drie verdiepingen

verdeeld en heeft een hutvormig dak, gelijk aan een driezijdig liggend prisma, tusschen den oostelijken en westelijken gevel ingesloten. Twee torens voor of aan de hoeken van den westgevel der kerken vond men aan de in de 15^e eeuw gebouwde kerk der paters te Huisbergen, en nog heden sieren ze de St. Walburgs-kerk te Arnhem, die in de eerste helft der 14^e eeuw werd opgetrokken. De abdijkerk van Aduard bezat er vier. Zij behielden haar vierkanten vorm; alleen de abdijkerk te Middelburg en die van St. Jacob te 's Hage waren zeshoekig van grondvorm; die van Stavenisse was hoog en rond. Spitsen of piramiden komen zelden voor. Men vindt ze alleen op de Grootte of Bartholomeus-kerk te Delft en die te Heemskerk. Waarschijnlijk is dit een gevolg van het onvoltooid blijven der torens. Sommige kerken hadden houten of steenen koepels; die van Hellevoetsluis had een steenen met een vergulden kloot of appel, die het kruis van den toren droeg. Ook de zware O. L. Vrouwen-toren te Zwolle is met een koepel van steen gedekt. Op de afgebroken kerk van St. Maria te Utrecht verhief zich een achtkantig torenkoepeltje.

Tot de schoonste torens uit het tijdvak van den puntboogstijl behooren die van Breda, Delft, Rhenen en Amersfoort. De hoogste is die van St. Pieter te Utrecht. In 1321 begonnen, werd hij na 60 jaren voltooid. Zijne vormen zijn zwaar; het onderste gedeelte, bijna geheel zonder versierselen, is van baksteen gebouwd, het bovenste achthoekig en doorluchtig. Hij is $384\frac{1}{2}$ utrechtsche voeten hoog en onder 74 voeten dik. Volgens een oud sprookje zou de in 1612 ingestorte St. Michiels toren te Zwolle (uit de 14de eeuw) wel twee honderd voet hooger dan die van de Domkerk zijn geweest. Ook op de Grootte kerk te Bommel, pronkte (volgens de overlevering) een toren, die zijns gelijke niet heeft en nog hooger dan de St. Maartens toren te Utrecht tot aan de wolken reikte. In 1538 brandde zijn spits af, 't geen een latijnsch tijdvers, later dus in het Neêrduitsch vertolkt en onder hare afbeelding geplaatst, vermeldt:

“Voordat het blixems vuur zijn hoochte stak in brand,
 “Soo stond dit schoone spits hier prachtig op geplant.”

Diergelijke, zoo latijnsche als nederduitsche tijdverzen vindt men op de zijden veler torens, onder afbeeldingen van andere en op borden in de kerken opgehangen. Zoo vervaardigde men op het verbranden van den St. Maartens toren te Groningen deze dichtregelen :

“Dome schreef 1577 iaer
 “In Martio de 15 dagh
 “’s Nachts om 10 uren voorwaer
 “De toren brande met groet beclagh
 “Als de soldaten waren vertrocken
 “Welck doer quade pickvaten geschach
 “Nu verloren het schoone accort van de clocken.”

en op die van Alphen :

“’T jaar vijftien hondert tagtig
 “Zag men Gods hand waaragtig.
 “’tWas in de maand van April
 “Dat den tooren te Alphen vil,
 “En toen God den Heere voorzag
 “Dat er niemant onder dood lag.”

aan de oostzijde van dien te Deinum leest men :

“Ut struxere Pharum, fastigia lucida, nautis
 Sic procul haec horas turris ubique notat.”¹

¹ Zoo als men een vuurbaak gebouwd heeft om hoog opgerigte lichtende punten aan de schepelingen te verschaffen — zoo wijst deze toren aan alle zijden van verre de uren aan.

Even als Pisa en Valence hebben ook wij, te Farnsum en Delft, onze schuinsche torens; doch die van St. Ursula ter laatst genoemde plaatse overtreft die der eerstgemelde steden verre in schoonheid. Zij werd tusschen 1381 en 1495 voltooid en is 320 voeten hoog, dus 59 voet hooger dan de westertoren te Amsterdam, die tot aan den top van den weërhaan een hoogte van 260 voet bereikt. "Men kan zich dus voorstellen, lezen wij bij een stadbeschrijver der vorige eeuw, welk een heerlijk vergezigt men boven op dit gevaarte heeft. Men kan van daar niet slechts het rondom gelegen land tot op een verbazenden afstand, maar zelfs de zeilende schepen in de Maas en in zee, ja geheel Holland en den Dom te Utrecht zien, en hij verstrekt den schippers tot een baak in zee, die hun cours er naar rigten. Hij is ongemeen heerlijk voortreffelijk en evenredig gebouwd, en heeft die van Rhenen, in het sticht van Utrecht, tot model gediend."

Hij is met zijne transen of omgangen in drie deelen onderscheiden. Van den grond af tot den eersten omgang gaat hij regt vierkant op, doch daár wordt zijn vorm achtkantig, en is hij omringd van vier kleine torentjes of spitsen, even als de geheele toren van wit arduin. Tusschen deze laatste vindt men de trommelgaten voor het geluid en den galm der groote luiklokken. Ter hoogte der torentjes vangt een tweede omvang aan. Nog hooger is een lantaren, die zeer doorluchtig en van buiten met vier groote uurwijzers voorzien is. Boven dezen lantaren, die vol klokken hangt en een kunstig steenen verwelf tot vloer heeft, volgt de derde omgang door acht met kleine wapenschilden omhangen gevels, waarin de geschiedenis van den toren, in dichtmaat, is uitgehouwen, omringd. Tusschen deze gevels rijst een spitsachtige top van den toren, dragende nog verscheidene zolderingen, en onder anderen een kamertje, met acht vensters, die even boven de gevels uitkomende met deze in verband staat. Daar boven prijkt de appel met den weërhaan er op. Nog prachtiger was deze toren, blijkens de afbeelding er van, vóór den brand van 1536. Hij had toen een zeer kunstig en fraai gewerkten appel, die zoo groot was,

dat hij een goed aantal menschen kon bevatten. Ook de toren der Oude- of Hippolytus kerk is, schoon niet geheel voltooid, een voortreffelijk gebouw. Hij staat aan de westzijde der kerk, tusschen de twee zijdaken. Tot boven aan de vijf spitsen is hij regt vierkant opgetrokken, en heeft onder een vooruitstekend portaal van wit arduin, dat tot ingang der kerk dient. Een weinig boven het hoogste dak is dit vierkant aan de vier zijden met twee bogen open, en ingerigt voor de trommelgaten tot het luiden der klokken. Boven het vierkante werk staan op de vier hoeken vier achtkante spitsen. De onderste helft is van gebakken steen, regt opgaande, hebbende elk veld of vak een langwerpig vierkant gat, waardoor men naar buiten kan zien. De bovenste helft is van hardsteen, spits opgaande, met een appel en een ijzeren kruis er op. Tusschen deze vier groote spitsen staan vier sierlijke groote dwarsijzers, die van onder door twee leeuwen, het wapen van Delft tusschen beide houdende, onderschraagd worden. Achter tegen den zuidwijzer is op een steen met groote letters uitgehouwen:

“Als men 1605 heeft getelt,
 “Ben ick gestelt,
 “Tot dienst van den burger,
 “Als men sien kan,
 “Bij den Havenmeester
 “Willem Meerman.”

Daar bovenop staat een piramide, in welker basis of voet het wapen van Holland is gehouwen.

In het midden der vier spitsen verheft zich een grootere, ook achtkantige spits, die bijna half boven de overige uitsteekt. Hij is van onder tot boven toe van hardsteen, doch de onderste helft is in de vorige eeuw met een houten huid met platen, tegen het doorwateren, omkleed en bedekt. Deze steekt tot aan den hardsteen trans

of omloop, rondom buiten het werk uit, en vertoont zich als een groote krans rondom de spits gelegd, en daar aan het bovineind nog een ring van acht sierlijke vensters is, geeft zulks een prachtige vertooning. De geheele bouw van dezen toren is krom en bochtig, als dreigde hij in te storten. Men beweert dat hij naar het voorbeeld van sommige torens in Spanje en Italië, van zijn opbouw af, overhellende is geweest.

Tot de fraaiste torens der 17^e eeuw behoort ook die der Westerkerk te Amsterdam. Hij beslaat van onder 38 voet in 't vierkant en heeft drie transen of omgangen. Van de straat af tot den eersten ommevang is hij 140 voet hoog. Tusschen den eersten en den tweeden ommevang staan, ter hoogte van 48 voet, op de vier hoeken zeer sierlijk bewerkte kolommen, tusschen den tweeden en derden ommevang is de toren doorluchtig, en ter hoogte van 38 voet ook op de vier hoeken met kolommen, tusschen welke de uurwijzers geplaatst zijn, bezet. In den doorluchtigen kap, boven den derden ommevang, bevindt zich de groote slagklok: tusschen den tweeden en derden ommevang hangen de speelklokken. De top des torens is, beneden het kruis, gedekt met de roomsch koninklijke kroon, die 't wapen der stad versiert. De kap bereikt tot aan het kruis de hoogte van 73 voet, zoodat de toren in 't geheel 299 voet hoog is. De beroemde Jan Adriaanszoon Leegwater zou het uur- en speelwerk in dezen toren en dat der Zuiderkerk vervaardigd hebben. Het was ook op dezen toren dat een dichter aan den Amstel het oog had, toen hij zong:

“Laat Tyrus of Atheen haar oude grootheit loven,
 “Gij (Amsterdam) heft uw schedel met uw glorykroon naar boven
 “Met torens van arduin,
 “Die met haar trotse kruin
 “De starren naad'ren, u van verre aan 't oog ontdekken,
 “Die 't Kasareesch gebergt braveren op haar nekken.

Voorwaar jammerlijke poëzy! Doch heeft immer een lid der hervormde kerk het uit- en inwendige van zijn bedehuis beter bezon-

gen? Wat is het hem toch meer dan de plaats der openbare godsdienstige bijeenkomst? Voor den roomschgezinde is het meer: het "Huis Gods, een Voorhof des Hemels, een Heiligdom zóó ingerigt als door 's Heeren Godspraken is voorgeschreven, een beeld van het ligchaam der gezamenlijke geloovigen der Algemeene Kerk." Van dáár dat hunne dichters het konden bezingen, zóó als het welligt alleen een Vondel had kunnen doen, maar zelfs een Bilderdijk niet vermogt. Moest echter het midden-euwsch kerkgebouw uit het oogpunt der kunst worden beschreven of door het penseel worden afgemaald, dan ontbrak het bij de protestanten aan geen meesters, die ten minste iets gevoelden van hetgeen een Chateaubriand en Staudenmaier vervulde toen zij over de heilige architectuur schreven, of Michel Angelo, Raphael en Dominico, toen zij aan de meesterstukken der bouwkunde nog grooteren luister gaven.

DE KLOKKEN.

Veel is er over de klokken te boek gesteld, en menig geleerde van vroegeren en lateren tijd verdiepte zich in oude geschriften om er den oorsprong van op te sporen. Deze meende dien bij de Grieken en Romeinen, gene bij de Hebreëen te vinden, terwijl anderen zelfs aan den Heiligen Geest de eer der uitvinding er van gaven. Dit is zeker, dat men er vóór de zesde eeuw onzer jaartelling geen spoor van ontdekt. Waarschijnlijk werd den eersten Christenen, in tijden van vervolging, door een teeken of bode in 't geheim de plaats der onderlinge bijeenkomst aangezegd, en kondigde, in dagen van rust en vrede, de diaken der verzamelde schaar tijd en plaats der volgende zamenkomst aan. Later, toen de strijdende kerk eene heerschende was geworden, en de muren der nieuwe christelijke bedehuizen zelfs tusschen de marmeren zuilen der oude verlatene tempels werden opgetrokken, bediende men zich van instrumenten, die Joden en Heidenen

tot hetzelfde doel bezigden — de bazuin of trompet, den metalen of houten hamer, het koperen bekken en de schel. In Egypte beval Pachomius, de stichter van het kloosterleven (340), dat elke monnik, bij het hooren van het bazuingeschal, terstond zijne cel moest verlaten. Ook in Palestina gebruikte men de bazuin, en men verhaalt dat in sommige kloosters de monniken, die zich in hun eenzame cel met bidden of eenig handwerk bezig hielden, door het hamergeklop naar hunne slaapzalen werden geroepen. Deze nachthamer (malleum dormitorium) schijnt, vóór de invoering der klok, in de monnikenkloosters algemeen gebruikt te zijn, terwijl in die der nonnen, zooals in het door Paula, eene aanzienlijke romeinsche vrouw, gestichte klooster, de sla-pende zusters door een zacht aan de deur harer cellen gezongen Halleluja werden gewekt. Elders bediende men zich van schellen, die niet gegoten, maar geslagen werden. De overlevering dat Paulinus van Nola de eerste klokken zou hebben laten gieten, en zij Nolae en Campanae zouden genoemd zijn wijl hij bisschop van Nola in Campana was, verdient geen geloof, wijl noch de schriften van dien kerkvoogd, of-schoon hij een uitvoerig berigt van de door hem gestichte kerk geeft, noch die zijner tijdgenooten er melding van maken, en reeds vóór dien tijd de naam Nola aan de schel werd gegeven.

Ook is het waarschijnlijk, dat het latijnsche woord Campana van het voor het klokkengieten zoo uitnemend geschikte metaal, dat men in de mijnen van dat landschap vond, en waarvan welligt de eerste klokken werden gegoten, moet worden afgeleid.

Aannemelijker is het gevoelen, dat de roomsche bisschop Sabellianus (604—609) zoo al niet de uitvinder der klokken dan ten minste de eerste was, die daaraan een godsdienstig karakter gaf.

Een der oudste berigten dat het godsdienstig gebruik der klokken betreft, vindt men in de geschiedenis van den frankischen koning Chlotarius. Toen deze de stad Orleans belegerde, zou de bischop de klokken der St. Stephanus kerk hebben doen luiden, 't geen den frankischen krijgsknechten zulk een schrik aanjoeg, dat zij ijlings

de vlugt namen. Zeker een bewijs dat ten minste de klokken toen nog niet algemeen waren. Nog vermeldt een oude chronyk dat dezelfde vorst, door de welluidende tonen dier klokken bekoord, ze tegen den wil van den bisschop liet afnemen en naar Parijs voeren. Van dien oogenblik af wilden zij geen geluid meer geven, en eerst toen zij wederom op weg naar Orleans waren, begonnen zij op de brug over de Seine zoo helder ter eere van den bisschop te luiden, dat men het zeven mijlen in het ronde kon hooren. Zij behoorden tot de wonderklokken, waarvan zoo menige legende bij de midden-eeuwsche schrijvers gevonden wordt. Zoo verhaalt men, dat er een klok te Vitella, in 't gebied van Saragossa, was, waarop twee crucifixen, de een oost- de andere westwaarts stonden, die tien vademmen in omtrek had, en, zonder dat men zulks kon beletten, telkens van zelf begon te luiden, wanneer kerk of staat door eenig ongeluk bedreigd werd, terwijl de klepel naar den kant aansloeg vanwaar de ramp zou komen. Zoo zou zij in 1435, 1485, 1527, 1558 (toen Karel V overleed) in 1568 en 1578, (bij den dood van koning Sebastiaan van Portugal), en in 1601 van den 13 Mei tot 30 Junij (doch met welk noodlottig gevolg vermeldt de chronyk niet) van zelf geluid hebben. Men wil dat dit miraculeus luiden geschiedde wjl het vers der Cumeesche Sybille: "Christus rex venit in pace et Deus homo factus est", dat er op gelezen werd, of de beide crucifixen de gave der profetsy aan de klok gegeven hebben, of omdat onder het metaal dezer klok een der dertig zilverlingen voor welke Judas den Heer verkocht, gesmolten was. Doch Vitella had niet alleen het voorregt, zulk een klok te bezitten, ook Barcelona, Rome, Avignon en Utrecht mogten er zich op beroemen. Die der eerstgemelde stad begon van zelf te luiden, zoo vaak Spanje door eenig ongeluk werd bedreigd en iemand uit het huis van Oostenrijk moest sterven. Die van Rome, toen een L. Vrouwe beeld, dat vele mirakelen deed en met een bijzondere kracht begaafd was om de pest te verdrijven, na aan St. Galla verschenen te zijn, door twee engelen aan paus Johannes I werd gegeven.

De zilveren klok in het pauselijk paleis te Avignon luidde telkens zonder aangeraakt te worden, wanneer er een paus stierf of een andere verkozen werd. Ook begonnen die van Breslau en Cracau, de een als er een kanunnik, de andere als er een aanzienlijk poorter stierf, van zelve te luiden.

Toen de gezanten van Lullus, opvolger van Bonifacius op den stoel van Maintz, het lijk van den laatste te Utrecht opeischten, weigerden de poorters het over te geven. Naauwelijks lieten zich echter de klokken uit eigen beweging hooren, of zij deden vrijwillig afstand van dien kostbaren schat. Behalve deze, wordt er nog van een menigte andere wonder- en tooverklokken bij middeleeuwsche schrijvers gewag gemaakt, ja zelfs van torens, die neigden op het gezigt van Heiligen en Martelaren, gelijk die van Valentia, welke sedert in die houding is blijven staan. Bekend is in ons vaderland het oude sprookje dat de klokken de witte wijven en aardmannekens hebben verdreven, en dat deze zullen wederkeeren, wanneer de klokken ophouden te luiden. Gedurende de 7^e en 8^e eeuw werd het gebruik der klokken in de westersche kerk algemeen; doch vroeger in Frankrijk en Engeland dan in Duitschland, waar zij ten tijde van Bonifacius (722—755) werden ingevoerd. Engeland vooral was toen wegens zijn klokkegieterijen beroemd. De abt Cuthberth zond er nog een van daar naar Bonifacius' opvolger, den boven genoemden Lullus. Ten tijde van Karel den groote brak eerst het gulden tijdvak voor de klokken aan. Hij zelf beminde haar geluid, voerde ze overal in, en begunstigde de klokkegieters, die meestal monniken waren. Ook Tancho of Tanko, die de groote klok te Aken goot, wier schoone vorm en liefelijke tonen den keizer zoo bekoorden, was een religieus uit de abdij van St. Gallen. Men zegt, dat hij wel eens zilver, dat onder het erts moest vermengd worden, vervreemde, 't geen oorzaak van zijn dood was; want terwijl hij de klok luidde viel zij naar beneden en verpletterde hem. Vroeger nog dan in Duitschland waren de klokken in de zuidelijke Nederlanden bekend: de diaken Godescalcus ten minste verhaalt,

dat de monniken in de abdij van Stavele, op het tijdstip dat de H. Lambertus er in vertoefde (674—681), door de klok naar het koor werden geroepen. De eerste Evangeliepredikers onder Bonifacius bragten de klokken uit Engeland naar de noordelijke gewesten over. Men vond ze reeds vroeg in de St. Salvator- en St. Maartens kerken te Utrecht. Zij hingen toen in boomen, steenen bogen, houten stellingen, of klokketorens, zoo als men ze nog hier en daar aantreft, of in een geïsoleerden toren aan de westzijde der kerk. In de schotsche Hooglanden hing men ze nog in de vorige eeuw boven op of aan de helling van een rots, aan het huis van een aanzienlijk pachter of aan een prachtigen eik. Mogelijk werd de gemeente in ons vaderland ook wel door andere werktuigen kerkwaarts geroepen, zoo als zulks in de vorige eeuw hier en daar in Overijssel en Drenthe door trommelslag geschiedde. Nog in deze eeuw hingen er (b. v. te Tuil) klokken in boomen. In de 8^e en 9^e eeuw hadden de klokken geen opschriften; zelfs las men er den naam van den Heilige, naar wien zij genoemd waren, niet op, en op de harmonie der tonen werd gansch geen acht geslagen. Ook waren zij toen en lang daarna langwerpiger en smaller van vorm, minder zwaar dan in de 11^e en 12^e, vooral in de 15^e eeuw en later. In 1168 bezat Dordrecht eene klok, die 3,000 pond woog; de 13 klokken in den Dom-toren te Utrecht, in 1505 hergoten, hadden gezamentlijk een gewigt van 62,000 ponden; de groote klok der Bartholomeus kerk te Delft weegt 18,000; die te Medemblik, in een toren waaronder men met wagen en paarden als door een poort kon rijden, 11,000; die van Maastricht 9,000; te Harderwijk 7,000; te Alkmaar 6,300, te Hoorn 5,200 ponden. In 1462 gebruikte men voor het hergieten der klok, Grymme geheeten, te s' Hertogenbosch, 10,630 pond aan klokspijs. Klokken uit de 13^e en vroegere eeuwen zijn zeldzaam. Er bestaan weinig voorwerpen van erts, die zooveel geleden hebben als de klokken. Oorlog, brand, volksoproer, onhandig luiden der kosters deden er vele ten gronde gaan; de overige zijn meest alle hergoten. Tot de oudste behoorde het "kloeksken te Valcoogh," dat in 1647

bij de afkondiging van den vrede in stukken werd gebeijerd. Het was het eenigste overblijfsel van Vronen, en werd in 1286 gegoten. Van gelijken ouderdom zijn die van Echt en Herkenbosch, de een van 1272, de andere van 1273. Die in de kerk van St. Denis in de stad Luik, welke in de vorige eeuw bijna duizend klokketorens had, dagteekent van 1283. De oudste klok in Engeland is die van de abdij van Westminster, welke het jaartal 1288 voert.

Ten platten lande en in kleine steden bezat elke kerk slechts één, hoogstens twee klokken, doch in de steden soms, gelijk in den Domtoren te Utrecht, tot dertien toe, die zich alle bij verschillende gelegenheden lieten hooren, en prim-, metten-, preek-, elevatie-, mis-, spijs-, biecht-, vesper-, passioen-, zielmis-, memorie-, hylie-, doop-, dood-, rouw-, beganckenis-, proost-klokken heetten. Bij sommige gelegenheden, zoo als vóór de missen van kerstdag, witten donderdag, paaschdag en bij andere kerkelijke feesten, lieten zich alle te gelijk hooren, en verjaarde de graaf of hertog, bezocht hij de stad of was er pais gesloten, dan begonnen ook de gemeenteklokken, die het volk "te vuur, te water, te storm, te strijde, te putte, ten vierschare, te lucht, te galge, te puye, ten brande riepen," de poortklokken, de bankklokken, die b. v. in de kapel van St. Pieter te Aken, ter weering van gekken, dieven en moordenaren, werden getrokken, de boef-, dief-, ruim-, vuur-, poort-, nacht- en andere klokken" te beyeren, "dat zulk een vreeselijk geluit baerde, dat de aerde er van beefde en de hairen verzezen als stoppelen." Alleen dan, wanneer het land of de stad, of de kerk zelve onder interdiet lag, zwegen van schorte- of schortelkloks woensdag, den dag vóór witten of groenen donderdag, tot zaterdag na goeden vrijdag, de klokken. In het eerste geval mogt, bij gunst, zich alleen het Ave-Maria klokje laten hooren, en wat het laatste betreft verhaalt Alcuinus, de leermeester van Karel den groote, in zijn werk "de officiis divinis," dat men in zijn tijd de klok luidde voor de plegtige missen, uitgenomen op de drie laatste dagen der goede week. Het ambt van kloklouder was ten tijde van denzelf-

den vorst in zulk een aanzien, zoo gewichtig en eervol, dat gemyterde abten en priesters het in eigen persoon bekleedden, en volgens de provinciale synode van Keulen van 1316 moesten de klokluiders (kloekmans) steeds geletterden, dat is mannen zijn, die lezen en schrijven konden. Later werd het klokluiden aan den koster opgedragen, die het in ambtgewaad met een linnen koorhemd moest verrigten. Het is bekend dat de bisschoppen van Utrecht tevens opperkosters van Zeist op een jaarlijksche inkomst van f 30,000 waren, dat zelfs keizers zich niet schaamden de klok te luiden, ja dat zelfs Maria, in de legende van Beatrys (13^e eeuw), gedurende de afwezigheid der "costersse", die

". . . plach te ludene in die kerke,
Ghereide tlicht ende ornament
Ende dede opstaen alt convent,

haar post waarnam.

"Si nam cloc zeel biden inde
Ende luude metten so wel te tiden
Dat sijt hoerden in allen ziden,
Die boven op ten dormer laghen.

De klokken werden van verschillend metaal, rood- en geel koper en ijzer, vervaardigd, doch men had ook steenen, houten en zilveren klokken. Zelfs wordt er van gouden klokken melding gemaakt, en men verhaalt dat sommigen uit bijzondere devotie goud en zilver onder de klokkenspijs mengden. Wanneer men ze begon te doopen is onzeker. Alleen weet men dat Alcuinus van het zegenen, zalven en namen geven der klokken als van een oud gebruik spreekt, en dat Karel de groote in 787 het doopen van klokken verbood. In dit geval werd de keizer evenwel niet gehoorzaamd. De bisschoppen (aan geestelijken van minderen rang werd zulks niet toegestaan) gingen voort met doopen, de

klokken kregen namen, en peters en meters, die de kerk rijkelijk beschonken; zelfs Paus Johannes XIII (963—972) doopte, in tegenwoordigheid der kardinalen, de groote klok der Lateraan kerk en gaf ze den naam van Johannes. Sedert werd er geen klok gegoten of zij ontving hare plegtige wijding. Deze geschiedde naar kerkelijke voorschriften. Reeds bevatten de Pontificaliën der bisschoppen uit de 8^e eeuw een ritus voor hare inwijding, terwijl in de volgende synodale besluiten omtrent het luiden der klokken op bepaalde uren werden genomen. In het zoogenoemde "Pontificiaal boeck", in 1588 te Venetië uitgekomen, leest men: "De klok moet gezegend en gewijd worden eer dat ze in den toren wordt gehangen. Men moet daartoe gereed maken een vat met wijwater, een kwispel, zoutvat, zuiver lijnwaad, de H. olie (voor de zieken), het chrisma of olie (daar de priesters mede gewijd worden), het reukwefk van vele welriekende specerijen, wierook, myrrhe en een wierookvat met vuur. De bisschop en de diaken moeten gekleed zijn met linnen koorcloederen. De gebeden gedaan hebbende, zoo wassche de bisschop de klok met het gemelde water, en met den duim van zijn rechterhand make hij een kruis op de klok van buiten met de olie der zieken en van binnen met de chrisma of de olie der priesters, en hij spreke intusschen deze woorden:" O Heere, laat toch dit teeken gewijd worden, in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, ter eere van den Heilige... en dan zegge hij: Vrede zij met u." Deze wijding mogt niet dan door een bisschop of zijn suffragaan geschieden, schoon wij voorbeelden aantreffen dat een pastoor die plegtigheid verrigtte. Zoo werd in de 14^e eeuw te Dordrecht aan den pastoor "voor het carstenen of wijen van de clock Salvator," door de stad 22 st. betaald. De wijding werd echter, schoon ze met dezelfde ceremoniën als de kinderdoop geschiedde, voor geen sacramentelen ritus gehouden. "De klokken", schreef Bellarminus, "worden waarlijk niet gedoopt, maar alleen gezegend en den godsdienst toegewijd, op dezelfde wijze als de kerken, altaren, kelken en andere heilige vaten." Men schreef echter aan de gewijde

klokken groote kracht toe, en volgens Durandus werden ze gezegend, opdat de devotie der geloovigen door haar gelui mogt vermeederen, de vijand verjaagd, onweder, bliksem en de geesten en krachten der lucht verdreven mogten worden. Zulks blijkt ook uit de randschriften der klokken zelve.

Zoo leest men op de torenklok te Biedenkop in Keurhessen:

“Dum turbor, procul cedant ignes, grando tonitru,

“Fulgor, famcs, pestis, gladius, satan et homo malignus;¹

op die van St. Paul in Tyrol:

“Anna Maria heiss ich,

“Alle Wetter weis ich

“Alle Wetter vertreib ich

“In St. Pauls verbleib ich

en op een in 1745 afgebroken klokhuis te Leiden:

Salvator so heyt ic

Den haghel en alle quaet weder verdryf ic

Den levenden ende den dooden luy ic

Willem Moer en Jasper zijn broer maeekten mij MCCCCXII.

Die kracht vermeederde niet weinig, indien de doop met water uit de Jordaan, door pelgrims uit het H. land medegebragt, geschiedde, een gebruik dat ook bij den doop van vorstelijke kinderen plaats had. Men hield ook bij die gelegenheid sermoenen over de kracht der klokken en eindigde de plegtigheid met maaltijden, waaraan ook de peters en me-

¹ Dat terwijl ik geluid worde vuur, hagel, donder, bliksem, honger, pest, het zwaard, satan en de booze mensch verre wijken.

ters deel namen, en waarop het niet zelden losbandig toeging. Zulks bewoog dan ook in 1522 de Rijksstanden op den Rijksdag te Neurenburg om zich tot den H. Stoel te wenden met een gravamen over "den zoogenoemden klokkendoop, die echter niet anders is dan een onchristelijke en bijgeloovige plegtigheid tot verleiding des volks"; over "de kostbare vereeringen, bij die gelegenheid aan de bisschoppen, wijbisschoppen, kapellanen, en hunne assistenten geschonken, en de luxueuse maaltijden, waaraan de peters der klok werden onthaald." Deze peters waren, ook in ons land, doorgaans edelen, burgemeesters of andere aanzienlijken, van wie men groote pillegiften kon verwachten. Die der St. Salvators klok te Harderwijk gaven bij hare wijding f 80. De klokken, die door protestanten gebruikt waren, werden herdoopt; doch ook het protestantisme bleef niet onbesmet van vele middeleeuwsche bijgeloovigheden ten aanzien der klokken. Nog in de 17^e eeuw luidde men de klokken wanneer het onweerde. Ook is het luiden bij het sterven en begraven, het laatste nog in onze dagen, bij de protestanten in zwang gebleven, in weerwil der pogingen, vooral in de 17^e eeuw aangewend, om die superstitiën af te schaffen.

In de middeleeuwen beschouwde men, zocals later de protestant, de klok geenzins als een bloot metaal, maar als een persoonlijk wezen, dat met zijne welluidende stem roept, vermaant, waarschuwt. "Die Glocke (zegt Staudenmaier) ist selbst die Stimme der Kirche; sie ruft die Menschen zu Andacht und Gebet, und begleitet die höhern Bewegungen des Geistes, sie führt uns hinein ins Leben, und ist uns in demselben stets zur Seite mit ihren heiligen Tönen." Van daar dat zij gezegend, gedoopt en gezalfd werd, dat haar mantel met allerlei vrome spreuken werd bedekt. Hare opschriften vermeldden hare bestemming, toewijding, den naam van haren gieter en het jaar der fabricatie. Aanvankelijk gebruikte men voor deze opschriften de kerktaal en gothische majuskels, in de 14^e en 15^e eeuw ook het hollandsch en kantige majuskels, in de volgende eeuwen het latijnsch alphabeth. De oudste klokken met opschriften zijn die te Iggenbach in Beijeren

in 1144, die te Sienna in Italië in 1159, de raadhuis klok te Sittard in Limburg in 1180 gegoten. Sedert de 15^e eeuw namen de opschriften meer en meer toe, en werden de klokken met prachtige bijbelsche figuren, wapens en allerlei lof- en beeldwerk versierd. Zoo is de groote klok te Buchten in Limburg versierd met zeven medaillons, waaronder vier met afbeeldsels der relekwiën van Aken, een facies Christi (Christuskop), eene H. Barbara en H. Martinus; die van Linne, met acht ingelegde zilveren muntjes van zilver; die te Sitervoort (ook de beide laatste in Limburg) met het wapen van Gelderland; die van Schoonhoven met het wapen van Henegouwen en Schoonhoven; die van Eversdijk met voorstellingen uit het leven van St. Sebastiaan. Op die van Kruiningen was de moedermaagd met het kindeke en een ruiter te paard, die naar iets steekt; op die te Heer-Abtskerke, op gelijke afstanden, beeldjes (heiligen of geestelijke personen) onder welke een myter afgebeeld. Ook de protestanten gingen voort met het versieren hunner klokken. Zoo vindt men er op een binnen Noord-Holland, in 1692 gegoten, drie groepen, de geboorte, de kruisiging en de opstanding, benevens het portret van prins Maurits in den rand.

Het doel der klok is in de beide volgende regels, naar aanleiding van het Pontificale romanum, uitgedrukt:

“Laudo Deum, plebem voco, festa decoro,

“Tristes laetifico, tepidos juvo, funera plango,¹

of, gelijk men op de klok te Ulrum in Friesland leest:

+ Defunctis + plango + vivos voco + fulgura frango +

+ Mea vox + vox vitae + voco vos +

(ad.) sacra venite.²

¹ Ik prijze God, roep de geloovigen saam, versier de feesten, verheug de bedroefden, help de tragen, beweene de dooden.

² Ik beweene de dooden, roep de levenden, ontnem den bliksem zijn kracht.

Mijn stem is de stem des levens, ik roep u, komt naar het Heiligdom.

Kort en krachtig vooral worden hare werken op die van St. Truijen (Brabant) uitgedrukt:

“Trudo vocor, induco, paciscor, exulo, condo XIII^oCXCVI¹”

Meestal wordt de klok sprekende ingevoerd. Zij noemt dan hare eigenschappen, haren eigen naam en dien van hem die haar gegoten heeft. Zoo zegt het wachtklokje te Culemburg:

“St. Salvator is mijnen naem
“Mijn geluj zij Gode bequaem,

die van Olde-convent (Groningen):

“H. Maria ben ic ghehete, dat
“Oled conven hef mi dō get.
Anno domini MCCCCLXI.

die van Neermoer (O. Friesland):

“Margaretha ben ik geheten
“Edermoer heeft mij laten gheten.

die van Flete, in den Dollard omgekomen:

Anno Dni MCCCCLXIII
“Maria ick hete
“De van Flete
“Hebbet mi laten ghete.

de groote klok te s' Heere-Abtskerke:

“Johannes is m̄ nā,
“M̄ geluit sy Gode bequā,
“Also ver als my horē sal

¹ Ik word Geertruida genoemd, wijd in, bevredig, verban, begraaf.

“Wilt God beware overal.

MDXLIII Waghenes.

die van Kruiningen: “Maria heette en ben ghegoten van Symon Waghenens te Meehelen in 't jaer M.CCCC.XC lof heb God wt rechter minne ;

op die van St. Jan Baptiste kerk te Culemburg :

“Maria is mijnen naem ,

“Min gheluwte is voer Godt bequaem

“De levenden roep ick ,

“Den dooden overliv ick ,

Jan Polhuis me fecit.

Op de klok die er neven hangt, leest men :

Elizabeth Zachariae magnum virum genuit. ¹

Die van Woltersum (aan alle heiligen toegewijd) had deze inscriptie :

“Anno domini MCCCCVVV (1415) fusa sum sub dñō mellardo, in honorem omnium sanctorum. ²

Sommige klokken hadden twee namen, gelijk die van Strijen, op wier rand men leest:

Jhesus. ende. Margareta. is. mijnen. naem.

My. geluyt. sy. gode. bequaem. gobeb.

Moer. maeckte. my. int. jaer. ons. heren.

MCCCC.XC.III

¹ Elizabeth heeft Zacharias een groot man gebaard.

² Ik ben in 1415 gegoten, onder heer Mellardus, ter eere van alle Heiligen.

en die van Roosteren (Limburg):

“Maria en Jacop heist ich

Anno Dni M.CCCC.LXXVIII Jacop van Venrade.

De groote klok der St. Jacobs kerk aldaar heette Jezus,

Jezus a na(zareth), rex Judaeorum;¹

zoo ook die van Hoorn:

“Ick Ihesus waerachtih,

“Seg in Heren machtih,

“Dat ghi bliven eendragtich:

“Doet ghi dat,

“Soo sal ju stat

“Wel staen, in freden.

“Doe men schreef MCCCC en de XXXI daer bij

“Doe goten Geert van Wouw, Johan ter stege mij.

Eenige riepen Jezus aan:

“O Rex gloriae, veni cum pace² (1379);

andere baden:

“Wil mi ontfermich Heer

“Roep ick van nabij en veer

“Geeft alle menschen bekeer

of juichten:

“Doot Duvel noch Hel en moet me niet scaden

“Want mijne naem is Jesus ghenade.

¹ Jezus van Nazareth, de koning der Joden.

² O koning der eere, kom met vrede.

Sommige luidden ter eere van God, zoo als die te Urmond : (Limburg).

“Sanctus Martinus heite ich
 “In die eere Goeds luede ich
 “Wer mich hoirt de beit sich
 Anno MCCCC.XCIII.

en die van Ootmarsum :

“Laudo Deum verum
 “Plebem voco, congrego clerum,
 “Defunctis ploro,
 “Plebem fugo, festa decoro,
 “Est mea cunctorum
 “Terror vox Daemoniorum;¹

of verhalen den Zaligmaker* wie zij zijn en wat zij doen. Salvator mundi (leest men op die van Kollum) adjuva nos, sum tuba magni Dei, pulsata sono, quia pello fulmina cum tonitru cum demone pel-litur hostis. Johan. Schonenbuch goet mi doe mē schreġ MDXX daer VI. Dese clock wecht IIIM.²

Vele waren “roepstemmen uit de hoogte,” “predikers die het volk vermaanden en waarschuwden”, zoo als die te Sexbierum en vooral die te Dordrecht, op welke laatste men leest :

“Is qui vides,
 “Cur non fides,
 “Et voce dulci traheris ?
 “Spe si fixa tu confidis
 “Prosperere liberaberis Marie subsidio.³

¹ Ik loof den waren God, roep het volk bijeen, verzamel de geestelijkheid, beweene de gestorvenen, verdrijf het volk, versier de feesten, mijn stem is de schrik van alle duivels.

² Behouder der wereld, help ons! Ik ben de bazuin van den grooten God. Wanneer ik aangeraakt word luide ik, en verdrijf bliksem, donder, den satan en den vijand.

³ Gij die ziet, waarom gelooft gij niet, en laat u lokken door mijn zoete stem? Zoo gij met een vaste hoop vertrouwt, zult gij voorspoedig worden, verlost met hulp van Maria.

en

“Ut vox sonat in deserto,
 “Christo tubas in aperto
 “Voce clara, laetabunda, parate vias
 “Domino, Johannes ergo vocaberis.¹

Soms ontboezemden zij een vromen wensch, zooals die te Bilsen (Limburg):

“Amor is mijnen naem,
 “Mijn geluyd sye God bequaem,
 “Al soe veer men my sal horen luden
 “So wil God alle dyngen behueden.

of:

“God de Heer wil ons behoen,
 “Jhesu zij dijn hoochste goet.
 “Will Marye dyn ontfarmen,
 “Neempt ons in dyn liefden ermen.

Ook lieten sommigen voor eigen rekening klokken gieten, met de bede dat de Heiligen, aan wie ze gewijd waren, voor hunne zielen mogten bidden.

Zoo leest men op de groote klok te Horst (Limburg):

“Sancte Lamberte bydt voor ons joncker van Wittershorst, her toe ter Harst, yoffer Josy syn husfrou anno Domini M.CCCCC.XXXVII Aelbert Hachman goet my toe clef.

Ook verhaalde deze en gene hare lotgevallen, zoo als die der Grootkerk te Delft:

¹ Gelijk de stem klinkt in de woestijn, zoo luidt gij in 't openbaar, met een heldere vrolijke stem: Bereidt de wegen voor den Heere, daarom zult gij Johannes genaamd worden.

“Anno XVCXXXVI wilt wel verstaen,
 “Heeft mij den brant heel doen vergaen,
 “Maer door ghenaden van boven hoych gepresen,
 “Ben ick Maria 't iair XXXIX weder geresen.
 “Gerrit van Wou ende Jan ter Stege goeten my.”

en die te ter Aa:

“Doe 't Spaansch gebroedt
 “Hier was te land,
 “Zo wierd verwoest,
 “Mijn kap verbrand,
 “Maer ik bleef hangen door geluk,
 “Nu ben ick door het Fransch geweld
 “Verbroken, en voor weinig geldt
 “Verkogt (1673) doch weer te regt gesteld.

“De kerkmeesters Dirk Jacobz. Schout en Pieter Harmsz. hebben mij doen vergieten.”

De eerste hervormde leeraars verhieven hunne stem “tegen het misbruik der klokken,” waarschuwden tegen “haer superstitieus en papistisch gebruck”; doch het baatte weinig. Het volk, “de groote menigte”, bleef “gehecht aen de oude en seer pernicieuse opinien.” Nog in de 17^e eeuw waarschuwde Voetius tegen die superstitiën, en zijne aanhangers vlochten in hunne leerboekjes ernstige vermaningen tegen het “bijgeloof der klokken.” Niet weinig werd dit bijgeloof gevoed door de talloze legenden van toover- en spookklokken, de opschriften zelve, die op de nieuwe klokken werden gegoten en hare toewijding aan Vader, Zoon, en Heiligen Geest, of aan de Heilige Drievuldigheid.

Zoo leest men nog op eene klok te Delft: “sacrosanctae individuae Trinitati, Uni soli Deo Vero et Vivo s. Deze klok is gegooten ter eeren des Hoehwairdighe Heilighe Drievoudicheyts eens Waerachtichs onverscheyden Godtheyts doer Heindrick van Trier in 't jaer ons

Heeren XVCLXX, kerckmeesters weesende Sasbout Cornelissoen, Pieter van Opmeer, Jan Sasboutsoen ende Lambrecht Michelsoen." Ook noemden de leeraars ze: "Predikers der goede boodschap, Verkondigers van 't heilwoord, Ernstige vermaeners tot waekzaemheid en godzaligheid," die alle voleken, als zoo vele roepstemmen uit de hooghte met heure koperen basuin stemmen toeriepen:

"Vigilate et credite, Deo confidentes", "Waeckt ende bidt", "Het woord Gods blijft tot in eeuwigheid", welke opschriften nog heden de klokken van IJzendijke, Elburg, Oosterwolde en andere voeren.

Een eerwaardig leeraar plagt te zeggen: "het luiden der klokken is het bellen der dooden aan de schel van den Hemel om binnen gelaten te worden." Sommige klokken werden met spreuken uit de Psalmen of Proverbien bedekt, terwijl weêr andere, gelijk in vroegere tijden, verkondigden waarvoor zij bestemd waren.

Zoo leest men op de klok van Zuid-Beijerland:

"Ik roepe sterk
 "In Godes kerk
 "Klein ende Groot.
 "Ik roepe ook uit,
 "Door mijn geluid
 "Des menschen doot.

Diergelijke opschriften en spreuken, die men niet slechts op de klokken en munten, maar schier op alle voorwerpen uit de 16^e en 17^e eeuw vindt, achtte men te regt uitdrukkingen "van den vromen zin en godsdienstige natuer onzer vaderen." Aan die "natuer" paarde zich een innige liefde voor de vrijheid, "die", zeiden zij, "heur fundament alleen moet hebben op het Woord van God, want op een ander fundament wordt zij goddeloos en losbandig." Om die vrijheid te verwerven en te behouden was hun niets te dierbaar, zelfs de klokken hunner heiligdommen vergoten zij met dat doel tot geschut of verkochten ze om 't krijgsvolk te

kunnen betalen. "Vroom en Vrij", "Godsdienst en Vrijheid", waren hunne leuzen; de beelden der laatste stempelden zij op hetgeen ze dagelijks handteerden. Zoo leest men op een menigte voorwerpen, "om der vrijheyts wille", "libertatis ergo", en op de klok der Nieuwe-kerk te Delft nog heden:

"Vryheyt is mijnen naem,
 "In 't jaer ben ick gegoten,
 "Als die ons achtten t' saem
 "In slavernij gesloten
 "Te hebben fix en vast,
 "Nu daertoe zijn gecomen
 "Dat sy ons desen last
 "Zelfs hebben afgenomen.

Het ontbrak in Holland niet aan ervaren klokkengieters, die ook voor den vreemde arbeidden: zoo goot men hier te lande de groote klok voor de hoofdkerk te Glasgow, die zelve dus hare geschiedenis verhaalt:

"In het jaar onzes Heeren 1583, liet Marcus Knox, koopman in Glasgow, en ijverig voorstander van den Hervormden godsdienst, mij in Holland gieten, ten dienste van zijn Glasgower medeburgers, en plaatste mij met plegtigheid in den toren van hun hoofdkerk. De volgende woorden op mijn boezem gegriffeld, verkondigen mijne taak:

"Me aũdito venias, doctrinam sanctam ut discas", en men leerde mij de uren uitroepen van den weinig geschatten tijd. Honderd vijf en negentig jaren had ik deze plegtige waarschuwingen verkondigd, toen ik door de handen van onbedachtzame en onhandige lieden gebroken werd. In het jaar 1790 werd ik in een oven te Londen hergoten en tot mijne heilige roeping teruggebracht. Lezer! ook gij zult eens eene opstanding kennen, moge die tot het eeuwig leven zijn! Thomas Mears fecit Londen 1790."

Mogten wij van de klokken die de gemeente nog heden tempelwaarts roepen, en bij elke belangrijke periode in het leven onzer vaderen zich lieten hooren, niet zwijgen; van de raderuurwerken en klokkespelen zouden wij, als in geen betrekking staande tot den eeredienst, geen melding maken, indien ook zij niet tot ons spraken van de dingen die boven zijn, en, "ofschoon ganschelijk tot wereldsch vergenoegen, evenwel als een geestelijke zalving ontvingen door de goddelijke woorden die er op geschreven zijn." Wat de uurwerken betreft, volgens den een werden zij door Paus Sylvester II, toen hij nog broeder Gerbert in de abdy van St. Gerardus Dorillac was, in de 10^e, volgens anderen in de 12^e eeuw uitgevonden.

Zeker is het dat ze eerst in de kloosters, waar men de kanonieke uren in acht nam, en in de kerken, waar de priesters op vastgestelde uren hunne getijden lazen, later er buiten werden gevonden, en in den loop der 14^e eeuw door geheel Europa en ook in ons vaderland verspreid werden. Zoo niet op alle, werden toch op de meeste bijbelsche spreuken en kortere of langere verzen, meest alle op de vlugheid des tijds en de vergankelijkheid van het ondermaansche betrekkelijk, gevonden. Zoo lezen wij op de uurklok te Delft:

"Zo menighmael gy hoort den heldren klokke slagh,
"Gedenckt aendachtelyck aen uwen jongsten dach. 1660.

Diergelijke inschriften vindt men niet slechts op de uurwerken in Nederland, maar ook in Frankrijk en Duitschland vóór en na de hervorming, b. v. op een te Bremen:

"Ick ruff mit vollen Munde
"Wie viel die Zeit vermag,
"Wie plötzlich eine Stunde
"Der andern folget nach.
"Wer hier nun wird bewegt
"Und sich zur jeden Zeit

Wen eine Stunde schläget
 Zum scheiden macht bereit,
 Den wird nicht sehr erschrecken
 Der letzte Donnerschlag,
 Christus wird ihm aufwecken
 Zum Grossen Jungsten Tag.

Er zijn er echter, die, in plaats van tot den lezer van tijd en eeuwigheid te spreken, hem, gelijk de klokken, hunne lotgevallen mededeelen, b. v. te Leiden, waar wij een uurwerk dus als hooren spreken:

“Tot Hasselt in der stee,
 “By Luyck, Heinrich van Nuyst,
 “Door vier, wint en hamers cracht,
 “My, die hier sta geree,
 “Gesmeet heeft mette vuyst;
 “En sy uyt 't schip ontvracht,
 “'t Jaer seventich en acht
 “Met vyftien hondert juyst,
 “September twaelve mee,
 “Heb ick ter waegh ghebracht,
 “Swaert twee- en twintich duyst
 “Twee hondert veertich twee.

en aan de zuidzijde van den muur, ter plaatse daar het uurwerk hangt:

“VVLCanVs CraCht
 “Ter neer MI braCht
 “Het eerste VrIe Iaer, SChaeR,
 (’t jaar 1573).
 “ICk SII her VVraCht
 “DeVr CLeIne MaCht
 “In CVrte Iaren daer, naer
 (’t jaar 1576).”

Op de klok die het halfuur slaat, leest men:

“Den derden October, als het tal uytwyst,
 “Is Leyden door Godes Bermhertichheid gespyst, 1576.”

De uitvinding van het klokkespel wordt aan een poorter van Aalst en wel aan een gek (volgens Ortelius: homo parum sani cerebri) in 1481 toegeschreven. Eerst in de 17^e eeuw werd het in ons vaderland algemeen, en meest door de gebroeders Hemony, die groote vermaardheid in dit vak verwierven, vervaardigd.

Een der uitstekendste, “door het soet accord sijner toonen, en heerlijke harmonie”, was dat der St. Martinus-kerk te Groningen, dat echter nog wordt overtroffen door dat van Delft, op welks groote klok deze regels zijn gegoten:

S. P. Q. D.

“Als jaren zesmael tien, na zestien-hondert quamen,
 “Zo ben ick op-gehaelt in desen Tooren-trans,
 “En later heeft gehoort mijn kinderkens te zamen
 “De stadt vervrolijcken door hare kloeken-dans.
 “Het twee-en-zestichste was naeuw daer by gevallen,
 “Of ick sloech onvermoeid den hoochsten toon van allen.”

De kleine klokken, die zij hare kinderkens noemt, en vele in getal zijn, “hebben yder een Christelycke spreucke (schreef Bleiswijk), uyt de Psalmen des Konincklijke Propheet Davits en anderen op de gelegentheyten passende.”

H O O F D S T U K II.

HET INWENDIGE VAN HET KERKGEBOUW.

Wanneer wij onze tegenwoordige R. C. kerken bezoeken, kunnen wij ons slechts een flauw denkbeeld vormen van de pracht en luister, die, voor een drietal eeuwen, toen de R. C. eeredienst in al zijne majesteit schitterde, zich in- en uitwendig aan die gothische tempels vertoonden. Zij waren "zoo vele museën der grootsche scheppingen van het genie van beeldhouwers en schilders, der schoonste voortbrengsels van drijf-, illumineer- en der nog niet geëvenaarde glas-schilderkunst." Wel bezitten wij, gelijk van de hedendaagsche heiligdommen, geen voorstellingen van den inwendigen toestand dier kerken, maar toch ontbreekt het niet aan bronnen, die ons in staat stellen dien ons eenigzins te vertegenwoordigen.

Betreden wij in onze verbeelding, door een der chronykschrijvers voorgelicht, een dier heerlijke gebouwen, welke toen de trots onzer steden waren.

Het heeft den vorm van een grieksch kruis, is 381 r. v. lang, 125 r. v. breed en uit den buik 82 v. hoog: de kunstig beschilderde gewelven rusten op 56 byzantijnsche zuilen met korintische kapitee-

len, de kruisvleugels zijn vierkant gesloten, de kruisramen spitsbogig gedekt, terwijl de steunpilaren met schuins afloopende boven-einden eenvoudig tegen den muur zijn aangebragt. Tusschen de zuilen vindt men het schip, het hooge koor en het oxaal; in den noorder en zuidertrans staan 21 kapellen, tusschen deze, en de koren tegen de zuilen bij de noorder-, zuider- en westeringangen 24 alle met vicarijen begiftigde altaren. Boven deze altaren, aan de zuilen, in de kapellen aan den westertrans hangen rijk geborduurde zijden en damasten vanen, standaarts, blazoenen, epitaphiën van toetssteen, met sierlijk lofwerk omgeven en gulden inschriften, pia vota's en tafereelen door de beroemdste vlaamsche, hollandsche, italiaansche en fransche meesters geschilderd, waarvan de deuren uitwendig met landschappen, familietafereelen, voorstellingen uit de H. Schrift, de legenden der heiligen en het leven der martelaren zijn versierd, en inwendig "zoo constigh en levendigh en met suleken vlijt besneden dat het niet alleen 't gemeene volck maar alle verstandighe gheesten in de const grootelijks moest behagen". Sommige schitteren van goud en zilver "gelykende wel perkamenten uit een bouck." Hier en daar ziet men fresco's tegen de wanden, beeldengroepen, beelden uit marmer en steen gehouwen of uit hout gesneden, en aan alle zijden marmeren sieraden, beeldhouw- en snijwerk, waardoor vooral de koor- en biechtgestoelten uitmunten. In het O. L. Vrouwe-koor, welks konstig gewelf in een zuiver gothischen stijl nog door bouwmeesters en kunstenaars wordt bewonderd, staat een marmeren altaar aan O. L. Vrouwe geheiligd, met het beeld der H. Maagd, dat weleer zeer vermaard was en in processiën werd rondgedragen. Aan de oostelijke zijde schittert het rijk vergulde en kunstig gesneden orgel of positief, en aan den ingang het altaar van den H. Houte, aldus genoemd naar een gedeelte van het kruis van Christus, in "een suyerlyk cruys van fijn goud gevat." Doch wat er schoons en heerlijks in deze kerk moge gevonden worden, het wordt nog overtroffen door 't hooge koor, aan welks einde zich het oxaal bevindt, met zijne drie prachtige altaren in het oosten. Het hoogaltaar is van wit italiaansch

marmer, heeft massief zilveren kandelaars, gouden gereedschappen, en een voortreffelijke schilderij van een voornaam italiaansch meester, de drie koningen voorstellende. Ook de nevenaltaren van St. Maarten en der H. Boodschap zijn van hetzelfde marmer, hebben zilveren gereedschappen en voortreffelijke schilderijen. Het grootste sieraad van het koor zijn echter de kanunnikenbanken, door den beroemden beedhouwer Jan Terwe besneden. Alle vroegere en latere kunstregters vereenigen zich in den lof van dit snijwerk, even geestig van vinding als waar van voorstelling, deels aan de gewijde en ongewijde geschiedenis, deels aan de legende en het werkelijk leven dier dagen ontleend.

De grond zoo van het koor als van het schip en der zuilengangen is bedekt met blaauwe zerken, waarop beelden, wapens en graf-schriften zijn uitgehouwen, en de zon dringt door de met tafereelen uit de gewijde en ongewijde geschiedenis, conterfijtsels en wapens beschilderde glazen en stort een stroom van goud en purper over het gansche gebouw. Voeg hierbij de menigte gouden, zilveren, vergulden en koperen kandelaars, gouden en zilveren kelken, ciborien, patenen, monstrantien, wierookvaten, en andere altaargereedschappen, de geborduurde en bestikte altaarkleeden, de van goud en zilver borduur-sel schitterende gewaden der geestelijken, en men zal moeten erkennen, "de O. L. Vrouwe kerk te Dordrecht was een sierlijk, konstrijk en treffelijk werck." Zoo vertoonde zij zich omstreeks de helft der 16^e eeuw, toen keizer Karel V haar bezocht. Niet vele jaren verlieden of de altaren en beelden werden weggebroken, de schatten weggeroofd, de wanden van hunne voortbrengsels van penseel, snijkonst en kostbaar tapijtwerk ontdaan, de priesters vlugten, en het nog kort te voren zoo heerlijke gebouw, stond daar "naakt en verlaten als een weduwvrouwe."

En toch, haar lot was benijdingswaardig bij dat van de meeste kerken in ons vaderland. De wijze maatregelen der regering hadden hare geheele verwoesting belet; gezorgd dat het woeste en plunderzieke gemeen, niet gelijk elders, met mokers en hamers in de vuist in

zelotenwoede al wat het eenmaal heilig was verbrijzelde, verwoestte, verscheurde, vernietigde. Zelfs had zij op strenge straffen geboden de geroofde kleinodiën terug te geven, en de nazaten der stichters van kapellen en altaren gelast deze, voor zoover ze niet reeds be-roofd waren, te ontkleeden.

Gelijk de eerste Christenen de heidensche tempels, van hunne versiersels en beelden ontdaan, innamen, zoo hielden thans de Hervormden hunne godsdienstige bijeenkomsten in de niet minder geschondene der Roomschen.

In den aanvang schaarde zich de gemeente zonder inachtneming van stand of rang, ouderdom of kunne, rondom den half verwoesten preekstoel, of plaatste zich op gebroken altaren en steenhoopen, even als vroeger op kerkhoven, erven en waar zij het veiligst voor den schout en zijn trawanten hare bijeenkomsten kon houden. Het duurde echter niet lang of het gebouw werd geheel gereinigd, en met het noodige voorzien om behoorlijk den eeredienst te kunnen verrigten. Het meublement was echter hoogst eenvoudig: hier en daar plaatste men banken en stoelen, zonder eenig sieraad, houten blokken voor de walmende vetkaarsen. Tinnen bekers, schotels en bekkens waren voldoende ter bediening der Sacramenten, en een kleine onaanzienlijke preekstoel had den vroegeren zoo prachtig versierden vervangen. Geen orgelspel begeleidde het eentoonig en vaak verward gezang, geen tabberd bedekte het eenvoudige kleed van den leeraar; van mantel en bef en steek was evenmin sprake als van sabbathskleederen en kerkkappen. Naauwelijks was echter de strijdende eene triomferende kerk, en de gereformeerde religie godsdienst van staat geworden, of het ging met de gereformeerden als met de eerste christenen, men wedijverde om de kerken te verfraaijen en te versieren. De preekstoelen werden op nieuw besneden of van kostbaar marmer, de gestoelten van deugdzaam eiken- of kostbaar mahonijhout vervaardigd; hooge met snijwerk versierde en met wapens gekroonde banken voor hooge overheidspersonen, den magistraat, den kerkeraad ingerigt; de tinnen schotels en borden met zilveren en gouden, de houten blokken met koperen blakers en

rijk met wapens en lofwerk versierde kroonen verwisseld; de kapellen in mausoleën, waar de aanzienlijke geslachten onder prachtige met lofwerk, titels en wapens overladen zerken rustten, herschapen, de muren aan alle zijden met epitaphiën en wapenborden behangen, de vloer der kerk met kostbare grafgesteenten, met wapens, titels, spreuken en gedichten bedekt, en het koor door een koperen op marmere zuilen rustend hek afgesloten. De gemeente treedt in het prachtige sabbath-kleed, als voor een luisterrijk bruiloftfeest uitgedoscht het heiligdom binnen; de voorlezer staat in kerkelijk gewaad voor het koperen pultrum; de leeraar, in een kostbaren lakenschen mantel gehuld, betreedt, met ragfijnen geplooiden bef over de borst, den kansel; het welluidend orgel, door een fraai besneden, zwaarvergulden, even als de zerken pilaren en gestoelten met wapenborden versierde kas omgeven, laat zich hooren, en de gewelven weergalmen van het Psalmgezang der gemeente. Is het wel te verwonderen dat er bittere klagten werden aangeheven over de verregaande pracht, weelde en hovaardij in kerken en godshuizen ten toon gespreid, dat de kerkeraden niet ophielden burgemeesteren te verzoeken "een perk te stellen aan de verregaande ijdelheid en den opschik, die uit het huis des Heeren te weeren?" dat de leeraars van de preekgestoelten donderden tegen "opgesmukte joffers, ontbloote boezems, kanten en snoffen van allerlei vreemd fatsoen?", "de opgesierde kermispoppen met hare lodderige vlechten en hangende bessen met hel en oordeel bedreigden," den aanzienlijken verweten "dat zij in stede van hunne glory in het kruis Christi te stellen, armen en weeuwen te voeden, die stelde in hunne wapens en praalgraven, waarin hun stinkende madezakken eenmaal aan wormen en maden zouden worden overgegeven, en in het voeden van wereldsche begeerlijkheid van een zondig en katijvig vleesch" ..?

Doch treden wij zelve in onze verbeelding ook die trotsche tempels, "gedenkteekenen van menschelijke hovaardij en verdwaasde glory," binnen en nemen wij de voorwerpen, die tot den openbaren eeredienst dienden, nader in oogenschouw.

H E T O R G E L .

Oorspronkelijk zag de christelijke kerk, inzonderheid de grieksche, met minachting op alle muziek-instrumenten ter verheerlijking van den Allerhoogste neder. "De muziek, predikte Chrysostomus, was een joodsche inrichting, slechts aan die natie, wegens hare zwakheid toegestaan, waardoor God hare traagheid wilde te hulp komen en die Hij door liefelijke toonen wilde opwekken tot hetgeen haar anders te zwaar zou zijn gevallen." "Lezen wij", schreef Theodoretus, "in de Psalmen: Zingt den Heere met de luit en het tiensnarig instrument", dan moet dat geestelijk worden opgevat en wij zelve zulk een instrument zijn, door met alle onze zinnen, uit- en inwendig den Heere te loven". In diezelfde stemming is de grieksche kerk steeds gebleven, en nog ten huidigen dage weert men alle instrumentaal muziek en orgelspel van haren eeredienst.

Ook in de latijnsche kerk heerschte in den aanvang dezelfde geest. Zelfs wierp Ambrosius den Heidenen als een dwaling voor, dat zij meenden door het geluid van trommels en fluiten den Goden te behagen. Langzamerhand kwamen zij echter van dit denkbeeld terug en begon men den eeredienst door trompet- en pauk-geschal en het fluit-spel op te luisteren. Al deze muzikinstrumenten losten zich eindelijk in het orgel op, dat men, reeds in de 8^e eeuw, in keizerlijke en in vorstelijke paleizen aantrof. Van daar kwam het in de kloosters, in de middeleeuwen, gelijk van zoovele andere kunsten en wetenschappen, ook het toevlugtsoord der toonkunst. In de tiende eeuw worden kloosters vermeld, die met kunstig vervaardigde orgels prijkten, en onder deze vooral het door bisschop Elfig aan de benedic-

tijner abdij te Ventonia (Winchester) in Engeland geschonkene geroemd. De procentor Wolfstan, die het beschreef, verhaalt o. a. dat het 10 toetsen en 240 pijpen had, door twee organisten werd bespeeld, en dat zeventig flinke balgentreders noodig waren om de zevenentwintig balgen op en neder te bewegen. Of de monnik zich een *licentia poëtica* veroorloofde, is niet twijfelachtig. Een dergelijk kunststuk vond men in de kerk te Ramsey. De tien of elf toetsen, die ongeveer een el lang en te zamen anderhalve el breed waren, moest men met krachtige vuisten (volgens sommigen met de voeten) neêrslaan om het koraalgezag door de toonen van het orgel te ondersteunen. Aan eene geregelde opvolging van harmoniën was in het geheel niet te denken, daar de organist slechts één toets te gelijk kon neêrslaan. Van orgelspel en organisten was toen nog geen sprake; maar wel van orgelslaan en orgelslagers. De nederwaartsche beweging der toetsen zou in dien tijd ongeveer één voet hebben bedragen.

In de 11e en 12e eeuw werd het orgel nog slechts in bisschoppelijke cathedralen en abdij-kerken gevonden, zooals in de St. Paulus-kerk te Erfurt, de Stephanus-kerk te Halberstad, de Jacobus-kerk te Maagdenburg. De meer algemeene invoering werd deels door de kostbaarheid er van, deels door hen, die op meer strenge zeden aandrongen en hunne stem tegen het gebruik er van en alle kunstmatig weelderig gezang verhieven, belet, en ofschoon dan ook de hooge geestelijkheid het orgel in hare bescherming nam, bleven deze beletselen ook in de beide volgende eeuwen voortduren; ja nog in de 16^e eeuw verhieven zich vele stemmen tegen het orgel. De Karthuizers veroordeelden het als eene ligtzinnige nieuwigheid, en bij de kloosterhervorming onder Busch en Cusa werd het gebruik er van den reguleren kanunniken in Duitschland ontzegd. Zelfs dacht het Concilie van Trente er ernstig aan het orgel voor den eeredienst af te schaffen, 't geen alleen door den invloed van keizer Ferdinand belet werd. Het orgel-gebruik werd toen echter binnen engere grenzen beperkt; men legde het bij zekere gelegenheden, als bij de opleffing van het H. Sacrament, bij de mis-

sen voor afgestorvenen en dergelijke plegtigheden het stilzwijgen op en verhinderde dat de orgeltoon en het verstaanbaar uitspreken der woorden van het kerkgezag zouden beletten.

In weerwil van allen tegenstand verkreeg het orgelspel meer en meer het burgerregt in de gothische tempelgebouwen, en werd het allengskens tot een hoogen trap van volkomenheid opgevoerd. Registers en het pedaal werden uitgevonden, het getal en de grootte der pijpen werd vermeerderd, dat der toetsen vergroot en in hunne afmetingen verminderd, de korte (boven) toetsen werden met ivoor, en de lange (onder) met ebbenhout belegd. Zoo verdrong de eene uitvinding de andere, tot dat het orgel die volkomenheid bereikte, welke het thans bezit.

Geen houtsoort zoo kostbaar, die niet tot het bouwen er van werd aangewend. De byzantijnsche keizer Theophilus zou reeds in de 9^e eeuw twee groote vergulde orgels hebben laten vervaardigen, die met kostbare steenen en gouden boomen versierd waren, waarop vogels zaten, die de plaats van kleine pijpen bekleedden, en zongen als hun de wind door verborgene kanalen werd toegevoerd. Onder de acht orgels der kloosterkerk van het Escuriaal was er een van zuiver zilver. Een napolitaansch kunstenaar vervaardigde voor hertog Frederico van Mantua een orgel van louter glas, welks laden, pijpen, klavieren en blaasbalgen van albast waren. Een orgel aan het hof van den keurvorst van Beijeren was van ebbenhout, met vele edelgesteenten versierd: parelen glinsterden op zijn klavier, de blaasbalgen waren met zilver bekleed. Men vond ook orgels van koper, tin, ja zelfs van papier. Men noemde ze "het instrument der instrumenten", "het allertuimuntendst kunststuk in 't uitspreken van toonen, dat door menschenhanden gewrocht was", "een kunstig gevormd dier, 't welk door middel van lucht en menschenhanden spreekt, redeneert, klinkt, zingt, melodiëert"; men vergeleek het bij het menschelijke ligchaam: de blaasbalgen bij de longen, de pijpen bij de keel, de toetsen bij de tanden, "door welke de toonen der orgels aanminnig ter sprake worden gebracht", de tong, "door welke men de toonen verstaanbaar doet

hooren" bij den speler, "hoe künstiger speler, hoe welbespraakter tong", de wind "bij de menschelijke ziel":

"Daarom werd ook dit kunststuk met allerlei sieraden bekleed, en met zware kosten in de heiligdommen gesticht, omdat het eenig en alleen tot lof van den hoogen God bestemd is, ten einde met zijne stemmen, toonen, geluiden en klanken, de onuitsprekelijke werken en daden der goddelijke Majesteit zonder ophouden te prijzen."

Het orgel is waardig "de eerste plaats onder alle overige muziek-instrumenten van vroegeren en lateren tijd te bekleeden"; zijne geschiedenis, "een voornaam deel van die der toonkunst uit te maken", "der toonkunst (musica), door hare vereerders de zuster der godgeleerdheid (theologia) genoemd, waardig door een Pope, Chateaubriand, Zacharia, Fulleboom, Ramler, Herder, Weissenberg te worden bezongen."

Men heeft beweerd dat Nederland later dan de overige Christenlanden in Europa orgels en dus niet die gebrekkige zou gehad hebben, welke men in zoo grooten getale elders aantrof. Hoogst waarschijnlijk waren zij echter reeds in de 12^e eeuw in de cathedralen aanwezig. Daartoe behoorde het orgel der Nicolai-kerk te Utrecht, dat op het groot manuaal het jaartal 1120 zou gevoerd hebben. Is dat jaartal twijfelachtig, zeker is het dat het een orgel van zeer onvolledige samenstelling was, waarin men zelfs geen register of schuiven, maar alleen 12 rijen pijpen vond, waarvan de grootste prestant 12 voet oude rhijnlandsche maat bedroeg. Ook het oude orgel in de St Lievens-monster te Zierikzee zou in den aanvang der 12^e of het laatst der 11^e eeuw zijn gesticht, en het eerste orgel in de oude kerk te Amsterdam, slechts 12 voet hoog, was ten minste van hoogen ouderdom. Diergelijke kleine orgels noemde men portatiefs, wijl zij vervoerd konden worden. Zoo bragten, toen de toren der Nieuwe kerk te Delft (1 Sept. 1698) was voltooid, de werklieden door de koorzangers gevolgd, het portatief uit de kerk naar de stelling, "en weldra weergalmde het Te Deum door de luchtruimte."

In de 14^e eeuw komen orgels in den St. Salvator en den Dom te

Utrecht en in kerken te Arnhem, Deventer, Groningen, s' Hage voor. Een eeuw later vond men ze schier in alle hoofd- en vele parochiekerken in de steden en een enkele ten platte lande, die in de 16^e eeuw deels vernieuwd en verbeterd, deels afgebroken en door andere vervangen werden. De bouwmeesters waren vreemdelingen en inlanders, en reeds in de 14^e eeuw werden te Utrecht bepalingen gemaakt voor het gebruik der orgels en de pligten van den organist, die door de stad werd bezoldigd.

Ook lezen wij in de Thesoriërs rekening van 1490 te Dordrecht: "It. noch betaelt meester Zijnen die orgelist ter grooter kerek van een jaerwedde die orgelen te bewairen na ouder gewoonte XIII kroonen 't stuck III S." Die kerk had er twee, gelijk ook de kerken te Leeuwarden, Gouda, Edam, en nog de Oude- en Nieuwe-kerk te Amsterdam, de Oude-kerk te Delft, en de St. Bavo te Haarlem drie, een groot en twee kleinere of positieve.

Soortgelijke orgelkens komen reeds in de 12^e eeuw onder de muzikinstrumenten bij dans en tafelzang aan de hoven onzer graven en baronnen voor. Nog in 1519 ontmoette men op St. Paulusdag te Arnhem "drye trumpers, ien myt den orgelken, een pyper ende triumsleger."

Kort vóór de hervorming lieten zich in ons vaderland enkele stemmen ten voordeele van het orgel hooren; zelfs Thomas à Kempis en sommigen zijner tijdgenooten wisten een goed orgel als middel tot verheffing des gemoeds te waardeeren en riepen met dankbaarheid uit: "de orgels in de kerken bewegen onze trage harten, dat zij ontstoken worden in begeerte naar het eeuwige loon der gelukzaligheid." De beroemde Rudolf Agricola was een goed orgelmaker en bouwmeester van het oude orgel der St. Martini-kerk te Groningen. Erasmus daarentegen ijverde tegen de verbasterde en weelderige kerkmuziek en vergunde alleen een gematigd en stichtelijk gezang bij den christelijken eeredienst een plaats.

De hervorming schafte het orgel in het luthersche Duitschland en Engeland niet af, maar wel in de Paltz, Zwitserland, Frankrijk,

Schotland en Nederland, waar de strenge gevoelens van Zwingli en Calvijn de heerschende waren. Hoe kon het anders? Zwingli, ofschoon een vurig beminnaar der toonkunst, wilde niet alleen het orgel niet in de kerken gedogen, maar zelfs het kerkgezag afgeschaff hebben; en Calvijn, die het te dezen aanzien met hem eens was, kwam er schoorvoetende toe om zelfs aan het godsdienstig gezang, als eene oude apostolische instelling, bij den christelijken eeredienst eene plaats te vergunnen. Hunne leerlingen gingen nog verder, noemden het orgel "een inventie van den vorst der duisternis", zijne toonen "verleidende Sireenen stemmen", en stelden orgel en kerkgezag "gelijk met beelden-dienst en afgoderije."

In Noord-Nederland waren de orgels door de beeldstormers gespaard. Ook de zeloten voor het calvinisme, die met Merula "de orgelen in de kercken even als het bedevaren en beelden versieren" voor duivelarij uitkreten, waagden het niet hunne handen er aan te slaan; maar gaven hun afkeer slechts in strenge berispingen en stoute bedreigingen van Gods oordeelen lucht. Meer gematigden, zooals Athanasius Veluanus, Aldegonde, Utenhoven en Junius, lieten zich over het orgelspel niet uit; de Synode te Wezel (1568) en te Emden (1571) zwegden er van als van een onverschillige zaak, of welligt omdat het in een vergadering van vertegenwoordigers van kerken onder het kruis geen pas gaf er over te spreken; zelfs hoorde men hier en daar het Psalmgezag der gemeente door het orgel begeleiden, terwijl men in enkele gemeenten het niet eens was het orgelspel al of niet te behouden, en de uitspraak te dien aanzien van de eerste Synode Nationaal afwachtte. Deze vergaderde in 1574 te Dordrecht, en hare uitspraak was ongunstig. Zij oordeelde "dat het spelen der orgelen in de gemeenten ganschelijk behoorde afgezet te wezen, volgens de leere Pauli 1 Cor. XIV : 29, en ofschoon men het als nog in sommige kerken, alleen aan 't einde der predicatiën, op 't scheiden van den volke gebruikte; zoo diende het echter meest om te vergeten, wat men te voren gehoord had, en het was te vreezen, dat het later tot superstitie zou

gebruikt worden, gelijk het nu tot lichtvaardigheid diende. Ware het afgeschaft, men zou de aalmoezen bekwamelijker aan de deuren in 't uitgaan des volks kunnen verzamelen, dan thans, nu het in 't midden der predicatie tot groote hindernis van den dienst moest geschieden." Verder ging de Nationale Synode in 1570, terzelfder plaatse, onder voorzitting van den beruchten Petrus Dathenus gehouden. Zij besloot: "dat de orghelen, ghelijck ze voor een tijdt geduld waren, alsoo met den eersten en op het allervoegelijkste moesten weggenomen worden." Wel nam de Nationale Synode van Middelburg in 1581 geen opzettelijk besluit ten aanzien van het orgel, doch blijkens het antwoord op de partikuliere vraag: "of het gebruik der orgelen in de tempelen te houden zij," was zij het met de vorige synoden eens. "Het werd niet voor goed gehouden, inzonderheid vóór de predicatie; daarom de dienaren arbeiden zullen dat hetzelfde (gelijk het eenen tijd lang geduld werd) geweerd werde." De vaderen hielden woord en wendden hunne beste pogingen bij de regering aan om het orgel geheel te doen zwijgen, doch niet overal vonden zij gehoor. In de steden werden geen orgels, gelijk velen verlangden, weggebroken, noch organisten afgezet. Wel had het orgel, en dat had het reeds sedert den aanvang der reformatie, zijn kerkelijk karakter verloren, doch het ging voort in de meeste gemeenten zijn liefelijke toonen vóór den aanvang en na het einde der godsdienstoefeningen te laten hooren; zelfs werden er hier en daar nieuwe gesticht, andere verfraaid, en zoo veel waarde hechtte er de magistraat van Zierikzee aan, dat zij, na de spaansche belegering (1576), voor het behoud van het orgel in de Grootte-kerk een goede som aan de Spanjaarden verstrekte. Ook te Dordrecht liet zich het orgel steeds vóór en na de predicatie hooren, en in weerwil dat er zich velen tegen verzetten en op het "gansche afzetten" van het orgel aandrongen, zoo gelastte de regering den organisten, "terstond na de predicatie met de Psalmen aan te vangen, en zoo zij dan musicale stucxkens wilden spelen zulks te doen, mits dat zij grave en stichtelijke stucxkens speelden en motetten en ligtvaerdighet achterlieten."

Een diergelijk besluit had de magistraat van Arnhem reeds in 1589 genomen, in weerwil van het verzet van den kerkeraad, die hem een breedvoerig geschrift, "bevattende de redenen zijner afkeurigheid van het orgelspel," had overgeleverd; doch dáár mogt de organist niet met zijn spel aanvangen vóór de predikant den stoel verlaten had. Er is geen twijfel aan of het orgel zou allengskens wederom zijn vorige standplaats bij den eeredienst hebben herkreten, ofschoon zich nog aanhoudend stemmen er tegen lieten hooren, het voor "Paradijs slang, verleidelijk beest, helletrekker" werd uitgekreten, Bloccius het op zijn Swart register van duizend zonden plaatste, indien de gewenschte rust in kerk en staat had geheerscht. "Toen de arminiaansche storm begon te woeden, de gemoederen wankelden tot welke partij zich te wenden, het land door tweedragts fakkel gansch in vlam was gestoken, de toekomst dreigde en aangrijnsde, toen meenden de magistraten niet de kerkelijken te moeten contrariëren, en stonden, "hoe ongesind oock", het een en ander toe. Daartoe zal ook wel het afschaffen van het orgelspel behoord hebben, want in de Synode Nationaal werd over het orgel niet gesproken. Zij achtte dat het als bestanddeel of hulpmiddel bij den christelijken eeredienst was afgeschaft. Hoe bedroog zij zich! Naauwelijks was zij gescheiden, of de provinciale synoden en classicale vergaderingen begonnen reeds te klagen "dat de orgelen wederom hier en daer ingevoerd werden", zelfs in Dordrecht werd een jaar na het sluiten der synode de kerkeraad met verzoekschriften overstelpt "dat de orgelen wederom des namiddags in de Groote-kerk mogten spelen." De kerkeraad gaf er toen geen gehoor aan, en zag met leedwezen dat schier overal het spelen vóór en na de predikatie werd ingevoerd.

Van het psalmgezag door het orgel te laten accompaneeren was nog geen sprake, ook nog niet in 1634 toen Gysbertus Voetius zijne beruchte inwijdings disputatie hield aan het gymnasium te Utrecht, dat twee jaren later tot eene hoogeschool werd verheven, "over de orgelmuziek als geen deel of toevoegsel uitmakende van den openbaren eeredienst."

In deze redevoering kante hij zich tegen het toen reeds algemeen in gebruik zijnde bespelen van het orgel na de predikatie, en wendde op nieuw een poging aan om het orgelspel geheel uit de kerk te bannen. Aanstonds werd hij in een naamloos geschrift aangevallen, en zijne beweesing een ijdele en nuttelooze twistvraag genoemd. Voetius was de man niet om te zwijgen, en spoedig volgde een scherp en bitter pamflet, waarin hij zijn aanvaller niet weêrlegde, maar hem voor een sociniaanschen remonstrant, een vijand der gereformeerde kerk uitkreet. Deze kortstondige maar bittere strijd had andere gevolgen dan Voetius had gehoopt. Wel namen eenige zijner leerlingen en vrienden de pen voor hem op, en zwaaiden hem in kreupel rijm wieroek toe; wel vlechten anderen in hunne onderwijsboekjes eenige regels, waarin het orgelspel een paapsch gebruik, een overblijfsel van papistery werd genoemd, en daverden sommige preekgestoelten van hevige uitvallen tegen "allerlei verderfelijke nieuwigheden," maar wat beteekende dit alles bij het besluit van den magistraat van Leiden, "dat in de Hooglandsche-kerk vóór dat bij den aanvang der godsdienst-oefening het lezen der Heilige Schriftuere begon, onder het zingen der Psalmen, het orgel zou spelen."

Spoedig volgden andere gemeenten, zoo als die van Delft en Dordrecht. In 1638 vroeg aldaar de kerkeraad den burgemeester, "of, daar men ondervonden had, dat in verscheidene steden van Holland het misbruik van de orgelen, daar dezelve alleen na de predikatie plegen te spelen, was gereduceerd, namelijk nu onder de psalmen speelden, hij niet stichtelijk en oorbaarlyke en zoude achten het gebruik der orgelen wederom te herstellen en onder het zingen der psalmen dezelve te gebruiken?" De burgemeester vond het stichtelijk en oorbaarlijk en voldeed "om goede consideratiën" aan dit verzoek, waarna men vindt opgeteekend: "Den 25 Jan. 1638, zijnde Pauli bekeeringe, heeft men begonnen op den orgel te spelen ende te zingen de psalmen vóór en na de predikatie. Des zondags speelde men 's morgens onder het zingen en 's namiddags in de Augustijnen kerk,

en voorts de gansche week in de avondpredikatie." Zoo had te Dordrecht niet gelijk te Leiden de magistraat, maar de kerkeraad het initiatief genomen, nog vóór de Synode te Delft in Junij van dat jaar had besloten, "dat het orgelspel een middelmatige zaak was en dus in de vrijheid der kerken kon gelaten worden."

Waarschijnlijk volgden andere steden tegelijkertijd of kort daarop het voorbeeld van Dordrecht, doch niet overal met goedvinden van den kerkeraad, gelijk o. a. in 1640 te Middelburg, waar, schoon te vergeefs, door het consistorie bij den magistraat een verzoekschrift was ingediend, "dat men wilde interdiceren en nalaten het spelen van den orgel, gedurende dat de psalmen, naar gebruyck van Godts kereke alhier, in de kereken werden gesongen." Ook te Dordrecht was het orgel nog velen tot aanstoot, die het voor "een superstitieus werk", "een afhanghsel van het pausdom", "een gevaarlijk gebruik" uitkreten; ja, toen in 1670 het nieuwe orgel zou gebouwd worden, verzochten de dekens der gemeene neringen "ernstig en serieus dat het niet mogt gemaakt worden." Ook te s' Hage schijnt bij gelegenheid der invoering van het orgel tegenstand geweest te zijn, 't geen den godsdienstigen niet min dan muzikalen zin van den beroemden Constantijn Huygens noopte tot het schrijven van zijn bekend werk: "Ghebruyk en onghebruyk van 't orghel in de kerken der Vereenichde Nederlanden." Hij keurde het ganschelijk af, dat men in het Huis des gebeds, waar men dagelijks van en tot God sprak, het orgel louter tot vermaak der gemeente bespeelde; zulks was onkerkelijk en onstichtelijk, en dat men zulks terstond na de predikatie deed, oordeelde hij "een nieuwe tafel te dekken voor gasten die opstaan en wel doorvoet scheiden." Beter ware het dan gelijk die in Frankrijk en Geneve het orgel uit de kerk te werpen. Daarentegen achtte hij het eerlijk "met opzigt tot God en nuttig en vermakelijk ten aanzien der menschen", het orgel even als in Engeland tot den eeredienst te bezigen. En niet alleen wenschelijk "den dagelixen kerksang der gemeente met het orgel te vergeselschappen, dat is soo voor als nae de predike,

met den psalm beginnende ende daer mede eindigende", maar ook "dat het orgel tien of twintig min of meer malen vooruit een stukje inleiding tot het gezang maakte, om niet de stemmen der gemeente alleen, maar zelfs hare harten te helpen bereiden tot die zedige en eerbiedige aandacht die in 't uitspreken van het heilige Woord vereischt werd." Hiermede niet tevreden, riep Huygens het oordeel van aanzienlijke en geleerde mannen over zijn werk in. Zulks geschiedde in zijn tijd meermalen. Zoo noodigde de beroemde dordsche arts Johannes van Beverwijk binnen- en buitenlandsche geleerden uit, hem hun gevoelen mede te deelen nopens den palsteen van 's menschen leven, d. i. of het einde van 's menschen leven zóó door God bepaald is, dat het niet door de geneeskunst kan verzet worden. Hij gaf de antwoorden in het licht. Zoo deed ook Huygens, en wij zien er uit dat de meeste geleerden zijn werk prezen en zich met zijne denkwijze vereenigden, en dat alleen de haagsche predikant Streso en de hoogleeraar Voet uitwijkende antwoorden gaven. De laatste deelde hem, schoon in beleefde woorden, zijn voornemen mede zijn eigen gevoelen over dit onderwerp aan het licht te brengen. Hij hield woord, doch gaf slechts een uittreksel van zijn vroeger akademiesch twistschrift. Terwijl velen der verlichten en beschaafden Huygens werk hoogelijk prezen en hij door een schaar van dichters en dichtersessen, de eerste door Pieter Cornelisz. Hooft, de laatste door Anna Maria Schuurman aangevoerd, bewierookt werd, trad een ander contra-orgelist tegen hem in het strijdperk. Zekere Jan Jansen Calcman te s' Hage namelijk, gaf een geschrift uit, getiteld: "Antidotum, tegen-gift van 't gebruyck of on-gebruyck van 't orgel in de kerek der vereenighde Nederlanden." Hierin veroordeelde hij het orgel, als eene menschelijke en vleeschelijke nieuwigheid, en klaagde, "dat men boecken derfde uyt te geven, om die nieuwicheyt in te voeren, om de eenvoudicheydt van 't singhen in de welghestelde ghemeynte gansch wech te nemen en te verdooven, door het gherammel in de ooren vant gheluydt der stomme afgoden, namelijk de orgelpijpen." Hij vergeleek "het gheluydt des orgels bij de afgoden der

Heydenen, door weleke de duyvelen met vermaeck spraken al het gene dat zij gaerne hoorden." "Het orgelspel was geen oud maar een nieuw gebruik en geen middelmatige sake de afgoden te gebruycken tot den waren Godes-dienst, maar wel expres van Godt de Heere verboden hem te dienen door geenerhanden afgoden."

"Ziet nu eens", dus schrijft hij tot bevestiging zijner stelling, "wat onderscheyt datter is tusschen een gegooten, gesmeeden en gesneeden afgodt en tusschen de orgel-pijpen, dewelcke oock zijn gegoten en gesneden, en van hem selven doot en sonder levent gheluydt, of dan de afgoden niet so wel in de ghemeynte tot den Godes dienst mogen ghebruyckt worden als de orgel-pijpen, die van een stoffe zijn. Seght ghij nu dat men daer door geluyt kan maken tot den dienst Godts, maer sout ghij wel derven seggen, dat haer geluyt met kennisse haers selfs tot Godt geschiet, gelijk het doet van de ghemeynte selfs, van ganscher herten, met levendige stemmen, dat en kan in eeuwigheyt niet bewezen worden. Maar dat kan bewezen worden dat alsdan soude moeten volgen, dat het uyterlijk geluydt, dat door de orgel-pijpen ghedreven wort, Gode soude aenghenaem wesen, als van levendige stemmen. Seght mij nu hoe ist mogelijk dat het gheluyt van de wint door de orgel-pijpen gedreven, nodelijk is, sonder afgoderije? want kan door konst der menschen beelden ghemaect worden, die gheluyt van spraeck hebben ghemaect, en noch souden kunnen doen datse elcken pijp in den orgel tot een afgodes beelt souden kunnen maecken, en door elck even veel geluyt, als nu door elcken pijp uytroepen, soude daer dan eenich onderscheyt connen wesen, of het door de orgel-pijpen gheschiet, of door afgodische beelden? Ende of men dan soodanighe nieuwichheden de gemeynte wilde opdringen, niet soude drijven tot afgoderije, ende soo menige stadt daer het zelve wordt inghevoert, afgoderije begaen? Soo menige stadt, soo menigen afgodt, seyt den Propheet:

"Het orgelspel (dus vervolgt hij) maakt de rustige gemeente onrustig",
— "de vromen werden er door onteerd, als of zij Godt geen dienst had-

den ghedaen met singen". "Zij hadden het orgel altijd voor afgoden gehouden, en nu socht men de afgoderij, die men uitgespogen heeft, weder in te voeren." "De overheden moesten het exempel van David, Ezechias en Jonas volgen, alle valsche leeraars weeren, den vervalten Godsdienst in deze landen oprichten en geen nieuwicheden dulden." "De orgel-geesten, orgelisten en predikanten, die het orgel sochten in te voeren, streden indirectelijck tegen den waren Godsdienst, stelden haer gelijk met de roomsche kercken, en deden self het gene dat zij in deselve mispresen, ja voor verdoemelijck hielden." Calckman had zijn wijdloopig geschrift "handelende over eene theologische materie", niet slechts zonder kerkelijke goedkeuring uitgegeven, maar het oordeel der synode van Zuid-Holland gecondemneerd, de magistraten van verschillende steden voor afgodendienaars uitgekreten, scheuring in de gemeente veroorzaakt, en burgers, die te s' Hage in hooge achting stonden, bitterlijk, tegen alle christelijke en broederlijke liefde, gelasterd. Het was dus niet te verwonderen dat hij voor den kerckeraad te s' Hage werd ontboden, en deze tegen hem procedeerde; en het was alleen uit consideratie van 's mans hoogen ouderdom dat de vergadering zich vergenoegde met diens schuldbekenenis en verklaring zich in het toekomende voorzigtiger te gedragen. Op verzoek van Huygens werd zijne "Procedure" achter de aan hem gerigte brieven, waarvan wij boven melding maakten, gedrukt.

Hier bleef het echter niet bij: een ongenoemde nam den handschoen voor Huygens op en gaf in hetzelfde jaar (1641) in het licht eene "Korte Aen-wijsinghe dat het Tegen-gift van den Orgel-bestormer ongesont is."

Hij beantwoordt (en naar ons oordeel allergelukkigst) "de plumpe invectiven" van dezen orgelbestormer, "die zich liet gebruyken als een seer grof orghel pijp, door de welcke eenighe andere vermomde gheleerden uytbliesen wat sij konden of mogten tot bestorminghe der onnoozele orghelen in de suyperste ende voornaemste ghereformeerde steden ende kercken." "Het orgelspel was wel niet uitdrukkelijk door God

geboden om bij 't singen te gebruiken", gelijk zijn tegenstander had aangevoerd, hij gaf zulks toe; maar die orgelbestormer zou ook moeten toestaan, "dat veel andere ritus ende uytwendige manieren van doen in de gereformeerde kerkendienst ghebruyckt werden, waer van gheen uytdruckelijk gebodt is. Bij exempel het Heylige Nachmael wert nergens geboden voor de middag te celebreren, oock niet sittende op de hierlandsche manier, oock niet staende, gelijk in de fransche ende duytsche kereken, oock niet op de knyen, ghelijck in de engelsche ende zwitsersche kercken; maer wel ter contrarie had de Heere Christus het gecelebreert bij nacht ende accumbendo, op de oude in die tijden ghebruyckelycke maniere." — "Quade nieuwigheden waren de fundamentele poincten van religie te veranderen; maer wat point van de gereformeerde religie wert noch geraeckt, vernieuwt oft verandert door 't orgel? Vooral ijvert hij tegen het voorgeven van Calckman, "dat het orgel afgoderij is, en dat het tot het pausdom zou hellen," gelijk deze antidotaris stelde.

Calckman beantwoordde dit geschrift niet, noch gewaagde van het orgel in het in 't volgend jaar door hem uitgegeven werkje: "Droevighe elachten der bedruckte gemeynthe Jesu Christi, in dese tijden der vervolginge door gheheel de christenheydt". Voetius, die den eersten aanval op het orgel had gedaan, bleef hardnekkig zijn gevoelen handhaven en was ook de laatste die de bazuin tegen het orgel blaasde.

Naauwelijks was het orgel in de nederlandsch hervormde kerk aan den openbaren eeredienst verbonden, of in Engeland werd het door de puriteinen er van afgescheurd. Cromwell sprak den banvloek over de orgels uit. Doch nog voor de terugkomst van Karel II werd het bannonnis herroepen en de beide uitstekende orgelmakers Schmidt en Harris uit Duitschland ontboden om, met andere kunstgenooten, Engeland op nieuw van orgels te voorzien. Van de beroemde orgelmakers van lateren tijd noemen wij slechts Flight en Robson, de bouwmeesters van het groote orgel of Apollonicon te Londen, waaraan vijf jaren gearbeid

werd, dat 10.000 pond sterlings kostte, en door zes organisten tegelijk bespeeld kon worden.

Nog veel beroemder was echter het door Harris, den destijds beroemdsten orgelmaker te Londen, in 1740 voltooide orgel in de St. Georgekerk te Doncaster, vooral sedert het door Brown uit York verbeterd werd, een der schoonste orgels in Europa, in 1852 met de kerk verbrand, doch door den beroemden J. F. Schulze en zijne zonen herbouwd. Vijf manualen met de indrukwekkende rijen van te zamen meer dan 100 registers, zijn de uiterlijke teekenen der geweldige kracht die dit reuzen-instrument bevat. Op zulke trotsche gedenkstukken van kunst mag zich Nederland wel niet beroemen, doch het bezit orgels, die met de uitstekendste meesterstukken in den vreemde kunnen wedijveren.

Enkelen werden gebouwd toen het orgelspel het psalmgezag nog niet begeleidde; de meesten sedert het den eeredienst begon op te luisteren, zoo als het orgel in de St. Pieterskerk te Leiden (1639—1641), het groote orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, in 1639 door Levinus Eeckmans begonnen, in 1645 door Jacobus Gallus van Hagebeer voltooid, later in 1728 door Frans Casper Schnitger verbeterd, een der fraaiste en welluidendste orgels in Nederland. Deze laatste vervaardigde ook de kunstgewrochten in de Grootkerken te Haarlem en te Leeuwarden. Het eerste alom beroemd, het laatste in 1738 voltooid en ook buitenlands algemeen met roem bekend.

Uit de 17^e eeuw dagteekenen ook het groote orgel in de Nieuwekerk (1638) en de Westkerk (1680) te Amsterdam, dat in de Oudekerk (1685) en in de Oude-zijdskapel (1636), dat der Gasthuiskerk te Delft (1656), der fransche kerk te s' Hage (1641) een geschenk van Frederik Hendrik; die van Brielle (1679), Goes (1643), in 1710 door een ander vervangen, Monnikendam (1640), Hinlopen (1685), IJlst (1645), Dokkum (1688) en een menigte andere, in de steden en dorpen der verschillende provinciën. Niet minder aanzienlijk was het aantal orgels in den loop der 18^e eeuw gesticht, van welke

de meeste, na de invoering der nieuwe psalmen en gezangen belangrijke verbeteringen ondergingen. Zoo werd het orgel in de St. Martinuskerk, welks geluid Hess het volmaaktste onder de grootste orgels in Nederland achtte, in 1740 in zijn tegenwoordigen stand gebragt, en voltooide Jean Moreau van Rotterdam het uitmuntende kunstwerk te Gouda (1736). Aan het grootste orgelwerk in Nederland, dat der Groote-kerk te Rotterdam, in 1792 begonnen, en in 1828 nog niet voltooid, beproefden Freytag van Groningen, Snitger, A. Meere Sr. en Jr. en de firma Bätz en comp. te Utrecht hunne krachten.

Snitger bouwde ook het uitmuntende orgel in de A-kerk van Groningen, en dat in de Groote-kerk te Sneek (1710—1711), Johan George en Frans Casper Schnitger dat der Michaëlis kerk te Zwolle, een meesterstuk van orgelbouwkunde. Doch genoeg ten bewijze dat ook ons vaderland rijk was aan uitmuntende orgelmakers en orgelbouwers, wier aantal wij, gelijk dat der orgels zelve, met een lange reeks zouden kunnen vermeerderen, die in de werken van Hess, Kist, Schubert, Bastiaans, den bekwamen orgelist van het groote orgel te Haarlem, met eere vermeld worden.

Ons bestek gedooft niet om bij de uitvinding en de volmaking van het orgel in den loop der 17^e en 18^e eeuw stil te staan. Alleen vermelden wij de *vox humana* (mensen-) en de *vox angelica* (engelenstem), van welke de eerste door een Nederlander, de laatste door den orgelmaker Ratz te Muhlhausen werd uitgevonden.

Groote zorg werd in de 17^e en 18^e eeuw aan de uitwendige versiering der orgels besteed. Men overlaadde ze met verguld snijwerk, kunstige figuren, sierlijk bloem- en lofwerk, vazen, beelden van engelen en dieren. Doch hierbij, meldt Schubert, bleef het niet, want buiten de blank-gepolijste tinnen pijpen van het front torensgewijze geplaatst en in vakken afgedeeld, bragt men ook verschillende smakelooze en ongepaste kunststukjes aan, geheel in strijd met het doel, waartoe de orgels moesten dienen: verheffing van het godsdienstig gevoel; terwijl zij veeleer strekten om de gemeente bij de godsdienstoefening af te

leiden. Men gaf den engelen trompetten in de hand, die zij door middel van beweegbare armen naar en van den mond bragten; ook klokkenspelen en pauken werden door engelenbeelden met beweegbare armen aangeslagen. In zulk hemelsch gezelschap was niet zelden vlak boven het orgel in eene zon zwevend een groote engel geplaatst, die als aanvoerder van het bovenaardsche orkest de maat sloeg. Het uitspansel mogt onder zulke gegevens niet ledig blijven. Er werden dus wentelende zonnen, manen en beweegbare blinkende sterren of zoogenaamde cymbaalsterren aangebragt. Zelfs het dierenrijk werd te hulp geroepen! Het gezang of liever gekweel der koekoeken, nachtegalen, ja van allerlei vogels moest in den kersnacht de feestvreugde verhoogen en aan de verzamelde gemeente de geboorte des Verlossers verkondigen! Adelaars sloegen met de vleugels of vlogen de vergulde zon te gemoet. Bedrieg ik mij niet, dan heeft Schubert hier bepaaldelijk op orgels in Duitschland het oog; zulke sieraden toch werden aan de onzen niet gevonden, ofschoon het nog in de 17^e eeuw tot het volksgeloof behoorde, dat de gansche schepping deelnam aan de vreugde der menschheid over de geboorte van den Heer, vogels en andere dieren dan op hunne wijs feestvierden; zelfs de bijen, die gaarne "musyc ende lieflic singen hooren ende het soet geluyt van cytters, luyten, clavecinbels, fluyten, en soet clincen op glaeskens, bellekens, bekkens ende diergelyc lieffelic geluyt beminnen," "maecten (meende men) alle kersnachten geluyt inde maniere van sangers om dat Christus in dien nacht geboren werd." Ook vond men den "vossestaert", een register dat hem, die het uithaalde, een flinken slag met een vossestaart in het gezigt gaf, aan onze orgels niet. Daarentegen waren zij met de namen der stichters, tijdiverzen, memoriën, en allerlei opschriften en wapens versierd. Zoo prijkte de kap van het orgel der Groote-kerk te Dordrecht, waarvan in 1671 de eerste steen gelegd, en dat door den orgelist Karel Jacobus Pel-lereyn ingewijd werd, en met de kasse, het snijwerk, de pedestallen en het ijzeren hek f12.350 kostte, met de wapens der regerende burge-

meesters. Op de kas van het orgel te Zierikzee las men :

Hâc. machinâ. pneumaticâ. ad. Dei. op. max. laudes. canẽd. F. C. Anº.
aeditimi. cura ac. lit. max. a. Chris. naº. M. D. XLIX. Heur. Ni. F. ¹.

Op die der O. L. Vrouwe-kerk te Amersfoort:

“Laudate Domino in tympano et choro

“Laudate eum in cordis et organo ².

Aan beide zijden van het orgel in de St. Jacobs-kerk te s' Hage las men inscriptiën in gouden letters, ter gedachtenis dat de verovering der Zilvervloot in 1629 door Piet Heyn in deze kerk gevierd was, en in 1702 werd, op bevel der Staten, voor de eerstemaal op het orgel in de Nieuwe-kerk aldaar gespeeld, “ter eere der victorie op de spaansche zilvervloot te Vigos behaald.” Inzonderheid maakte men werk van het versieren der orgeldeuren. Zoo was op die der Nieuwe-kerk, door Theodorus van der Schuur, koning David door Nathan en Zacharia wegens zijn ongeloof bestraft, de groetenis van Maria aan Elizabeth en Simeon het kind Jezus op de armen nemende afge-maald. Op de deuren van het orgel der Oude-kerk te Amsterdam schilderde Maarten van Heemskerk de bondkist, die om de muren van Jericho werd gedragen, en David die er voor danste en speelde, van binnen het verslaan van Goliath, en het inhalen van David door de Jeruzalemsche maagden. Het andere of kleine orgel was van buiten met kunstig gesneden en verguld houtwerk versierd, en op zijne buitendeuren schilderde Cornelis Brizé “velerlei speeltuig en muzijk-

¹ Dit blaasinstrument om den lof der besten en grootsten God op te zingen, hebben kerkmeesters, met zeer groote zorg en milddadigheid doen maken, in het jaar na de geboorte van Christus 1549, Hendrik Niklaasen heeft het gemaakt.

² Looft den Heere met de cymbaal en het gezang,

Looft hem met snarenspeel en met het orgel.

boeken." Op de voordeuren van het orgel der Nieuwe-kerk aldaar schilderde Joannes van Bronkhorst tafereelen uit het leven van David. Dit orgel heeft drie en veertig registers, van welke de vox humana zeer beroemd is.

Op de deuren van het orgel te Zee-rijp, door Theodorus Faber vervaardigd, las men dit gedicht van Sibilla van Griethuysen:

"Verbreydt des Heeren lof, en looft
 "Op Harpe, Orgels, en Trompetten,
 "Sijn Mogentheydt; tot soo u Hooft,
 "Met heyl, zijn Lovers komt besetten;
 "Gelijck den Isralijtschen Reij
 "Geschiede, die voor 't Altaer stonden,
 "En, met een musicael geschrey,
 "Jhovahs Lof een-paer verkonden:
 "Wanneer den schoonen Tempel Godts,
 "Van Salomon, voor 's Scheppers Ooghen,
 "Tot sijnder Eer, ghelijck een Rots,
 "In Puyck-cieraet was op-ghetooghen;
 "Wanneer sij Godts weldadich Schat,
 "Die, sonder eynd' geeft, eeuwich' Klaerheyt,
 "Trompetten af, uyt Zions Stadt,
 "En in het Oor van 's Hemels Waerheydt:
 "Soo wil des Heeren heerlick Licht
 "Om-helsen, haer, die, hem ter Eeren
 "Syn Huys, met soo een Glory sticht,
 "En Salem bouwt, in 't Choor des Heeren.

Een ander even duister vers dezer dichteres las men onder het orgel. Men vond beide zóó schoon, dat men ze in de 17^e eeuw in een Bloem-
lezing van gedichten opnam.

Vóór de reformatie werden de orgels plegtig aan Heiligen gewijd;

na de invoering, in de 17^e eeuw, werd bij het leggen van den eersten steen een kerkelijk feest gevierd, doch van het plegtig inwijden vond ik vóór het jaar 1734 geen melding gemaakt. In dat jaar wijdde Aegidius Francken het orgel te Maassluis, een geschenk van Govert van Rijn, met eene leerrede over Psalm 84: 3--6 plegtig in, en gaf deze leerrede met een fraaije afbeelding van het orgel, een uitvoerig gedicht van Hendrik Schim, "De zang en speelkunst verheerlijkt in twee boeken", een ander van den zelfden dichter, "Het orgel gehuwt aan Davids harp," gedichten van Rijkje Bubbezon, Arnold Hoogvliet, Pieter en Jacob Schim en F. W. Westhovius met een "toegift op het voorgaande orgelwerk, zijnde eenige leerredenen over de verborgene gemeenschap, welke de geloovigen met God oeffenen, als de grootste stoffe om God te looven" in het licht (Delft 1748). In deze leerrede vermeldt Francken o. a. hoe jammerlijk in zijn tijd het kerkgezag was. "Hoe onchristelijk gaat dat menigmaal", zoo sprak hij, in zijn werk, "hoe verwart, hoe onaandachtig, hoe oneerbiedig, hoe herte- en geesteloos zingt men veeltijds niet? geschied het doorgaans niet zonder geest en leven, en maar uit een sleur-gewoonte? Veele zingen alleen de woorden, zonder dat zij eens verstaan wat zij zingen, oordeelende het voor hen genoeg te zijn, als zij maar hart kunnen schreeuwen, en een verwart geluit maken, zonder eenigsins op de toonen te letten: het welk men met recht een ijdel en ongoddelijk ¹ geroep mag noemen. Hoe onaangenaam zulken zingen is, verklaart God genoegzaam, als hij hetzelfde een getier der liederen noemt, zeggende "doet het getier uwer liederen van mij weg: ook en mag ik uwer luytenspel" niet hooren. ² Anderen hebben in hun zingen alleen voor, hunne kunst in het zingen voor anderen te toonen; die maar achtgeven op de vallen en toonen, en hoe zij best hun stem aangenaam buigen zullen, niet als of men God zocht te looven, maar

¹ 1 Tim. VI : 20.

² Amos. V : 23.

“dat men zich met orgeltooncn niet alleen zou vergenoegen, maar de plegtigheid met een concert der instrumentaal en vocaal muziek verhoogen.” Te Roodahuizen ving den 10^{en} Junij 1785 de godsdienstoefening aan met een concert, door 24 muzikanten en 4 zangers uitgevoerd, waarna de gemeente de drie eerste verzen van Ps. 33 aanhief. Onder dit gezang betrad Johannes Jacobus Groenewoud den predikstoel “en heiligde dit speeltuig op de allerwelsprekendste wijze Gode en Zijn dienst toe.” In zijne voorafspraak betoogde hij, “dat het godsdienstig psalmzingen, vergezeld met de verrukkende orgelklanken, een der voortreffelijkste deelen van den christelijken godsdienst is.” Hierop volgde “een hartroerend” gebed, zong de gemeente Ps. 98 : 3 en sprak de leeraar, naar aanleiding van Psalm 100, over “den oorsprong der zang- en speelkunst,” en bewees, “dat het godsvruchtig psalmgezag ten hoogsten voordeelig was ter verheerlijking van God.” Hij eindigde zijne rede met verschillende aanspraken. De nazang was Ps. 150 geheel, waarna zich het instrumentaal en vocaal muziek wederom liet hooren. Het orgel was door Albertin van Groezen vervaardigd.

Twee jaren te voren (10 Junij 1783) had de inwijding plaats van het orgel te Oudshoorn. Te half negen ving het orgelspel aan, en traden de “representant” en de regering de kerk in. Nu werd er een zangstuk, begeleid door het orgel en andere muziek-instrumenten, uitgevoerd, waarna de gemeente onder orgelmuziek Psalm 150 aanhief. De predikant, Jacobus Pot, predikte over Ps. 92 : 3, 4, en liet, na de aanbeveling der armen, Ps. 133 : 1, 2 en Ps. 92 : 1, 2 aanheffen. Na het uitspreken van den zegen, liet zich het zang-collegie van Gouda, onder begeleiding van het spel van het orgel en andere instrumenten hooren. Des namiddags van drie tot vijf uren werd op nieuw door het zangkoor en de gemeente gezongen en het orgel bespeeld. Dit was het werk van H. H. Hess van Gouda, die ook door zijne schriften is bekend geworden.

Den 20^{en} Sept. 1792 hield A. Folma, predikant te Spijk, de inwij-

dingsrede van het orgel te Bierum. Hij predikte over Ps. 92: 1—6; vooraf zong de gemeente Ps. 100, en na het eerste deel zijner rede de drie eerste verzen van Psalm 138 zonder orgel, waarop twee zangeressen antwoordden met een lied uit Schutte's Gezangen. Na het tweede deel hief de gemeente Psalm 150 met het orgel aan. De vier laatste regels werden door het orgel en andere instrumenten, zonder het gezang der gemeente, herhaald. De godsdienstoefening eindigde met het aanheffen van Psalm 98. Bij de wijding van het orgel te Ootmarsum (1711), werd het *Te Deum laudamus* aangeheven. Op deze en gelijksoortige wijzen werden in de 18^e eeuw een reeks van orgels ingewijd. De oude vrees voor 't orgelspel, als of het Gode onwaardig zou zijn, was nu ganschelijk geweken, en waar de staat der kasse het gehengde, of milde gevers waren, verrees een orgel, en de gemeente loofde den Heere met orgelklanken. Aan kundige, ja beroemde organisten heeft het Nederland nooit ontbroken. Tot de laatste behoorden in de 16^e en 17^e eeuw Jan Pietersz en Diderik Sweelinck, beide organisten te Amsterdam; de eerste "de prince der musiciens," op wien Vondel dit grafdicht vervaardigde:

"Dit 's Swelinghs sterflyek deel, ten troost ons nagebleven;
 "t Onsterflyek hout de maet bij Godt in 't eeuwigh leven;
 "Daer streckt hy, meer dan hier kon vatten ons gehoor,
 "Een goddelijke galm in aller Englen oor;"

de laatste, wiens dood door denzelfden dichter in zijn "Orgel in rouw" betreurd werd, "een man van groote capaciteiten in de eedle const." — Voorts Jan Crabbe "de geest- en konstrijke organist" te Rotterdam, dien Dullaart dus toesprak:

"Wanneer uw kunst-geleerde hand
 "Op maten en op stekken springt,
 "Staat kerk, gewelf en koor in brand,

“Door ’t vuur dat uit de pijpen dringt,
 “Het orgel blaakt van enkele vlam.
 “Gestoelten, banken en portaal,
 “Pilaren, zerken, koud en klam,
 “Die gloeijen brandende altemaal,
 “Doch niet van een verterend vier,
 “Maar van ’t geen in uw geesten blaakt,
 “’t Welk, door zijn goddelijke zwier,
 “Ons stom en stijf als marmer maakt.”

Ook bloeiden toen Du Sart, organist te Haarlem, “Fenix der Maatzangers, gadeloos op alle speeltuigen,” Jr. Jacob van Eck, organist, klokkenist en fluitist te Utrecht, mr. Jacob van Oort, organist en klokkenist te Rotterdam, bij wiens orgelspel een zanger in verrukking uitriep:

“O Jacob, die d’ivore fluit
 “Alleen niet streelt, bekranst met palmen,
 “Maar in Gods kerk het schel geluyt
 “Van ’t orgel blaast met hooge galmen,
 “Gij blaakt mijn Geest met ziel-vermaak.”

Mr. Caspar Poelgeest, organist te Franeker, door Starter “de constrycke instrumentist” genoemd; Radius, organist te Rotterdam, Hendrik Anders en H. Saly te Amsterdam; mr. Pieter de Vois, Cornelis Blanckenburgh en Cornelis Tegelenberg, de beide laatsten organisten te Dordrecht, door Margaretha Godewijk bij Amphion en Orpheus vergeleken, en zoo vele andere even uitmuntende meesters, die zich niet alleen door hun uitstekend spel, maar ook als componisten en schrijvers over de toonkunst hebben beroemd gemaakt. Zulks waren ook in de 18^e eeuw de organisten en klokkenisten Pieter Begin te Nijmegen, Jan Berghuis te Delft, Daniël Bracht-

huysen te Amsterdam, Nicolaas Douwes te Tzum, P. A. Fisscher te Utrecht, J. E. Freubel te Bergen-op-Zoom, Gerard Heringa te Alkmaar, Michiel Ernst Heins te Amsterdam, A. S. Hempenius te Groningen, Joachim Hess te Gouda, Jan Looten te Middelburg, J. T. Loonsman te Ylst, S. Meijer te Zutphen, F. Nieuwenhuis te Utrecht, J. Pothoff te Amsterdam, Hendrik Radeker te Haarlem, Jan Robberts te Rotterdam, Christiaan Frederik Ruppe te Leiden, Dirk en Hubert Cornelis Scholl te Delft, Jacob Tours te Rotterdam en anderen, wier werken nog zeggen

“Dat Holland in muzyk, niet minder als in talen,
“Door weinig ander volck in roem is t' achterhalen,
“En door de const vermaert, niet min door coopmanschap
“Zijn naem verheffen can tot op den hoochsten trap.”

DE PREEKSTOEL.

In de eerste eeuwen van het Christendom bielden de bisschoppen hunne homilien van hunnen steenen zetel (cathedra, tronus) in het koor, dat door zijn ronden vorm regt geschikt was om de stem des sprekers tot de vergaderde schaar te brengen. Bij sommige gelegenheden sprak hij ook van de trappen des altaars, waar tot dat einde een vouw- of leuningstoel (faldistorium) werd gebragt. Was de kerk zeer groot of waren de hoorders buitengewoon talrijk, dan predikten de bisschoppen ook wel (b. v. Chrysostomus en Augustinus) van een verheven gestoelte (ambo), waar van de diaken of lector den Epistel en het Evangelie voorlas, en waarin de zangers (cantores) hunne plaats hadden. Dit preek-

gestoelte stond of aan het traliewerk van het koor en ontleent hiervan den naam kansel, wijl dit traliewerk cancelli heette, of midden in het schip. Aanvankelijk had elke kerk slechts één ambo, doch later twee, ook wel drie. Sommige hadden één trap, andere twee, aan de oost- en westzijde, en men hield het aftreden van den diaken langs eenen anderen weg dan zijn opstijging, voor eene herinnering van de reis der drie koningen, die langs eenen anderen weg naar hun land keerden.

Deze gestoelten namen, in de 10e of 11e eeuw, in uitgebreidheid toe, en besloegen, toen het koor met hooge muren werd afgesloten, de geheele breedte van de arcade der opening. Vele waren meesterstukken van snij- en beeldhouwkunst, en enkele worden nog in oude kerken, zoo als ten oosten van het koor van den Dom te Maintz, gevonden. Deze is uit de 12^e eeuw, en in tweeën gedeeld; de eene helft bevindt zich aan de zijde van den Epistel, de andere aan die van het Evangelie. Een dergelijke halve ambo staat aan de deur der sacristy van den munster te Aken en dient nog tegenwoordig om, volgens den ouden ritus, op bepaalde tijden het Evangelie te lezen. In Italië zijn nog andere, kunstig gebeeldhouwde en rijk versierde preekgestoelten, die alleen dienden om relikwien aan de toegevloeide schare te vertoonen.

Toen in de 13^e eeuw de reusachtige Domkerken gebouwd werden, waarin de priester, wilde hij van allen verstaan worden, in het midden der kerk zijn standplaats moest nemen, en te dien tijde ook in het westen den monniken, die weleer tot den leekenstand behoorden en dus van het predikambt waren uitgesloten, het prediken werd toegestaan, plaatste men den kansel tegen een pilaar in het midden der kerk, ten einde allen den redenaar zouden kunnen volgen. Deze kansels waren van steen, ijzer of hout, en vierkant, rond, doch meestal kelkaardig van vorm, sommige beweegbaar, andere vast, en niet alleen met uitstekend beeldhouwerk voorzien, maar zelfs verguld en met elpenbeen en edelgesteenten opgelegd. De germaansche bouwstijl oefende er zijnen invloed op uit, en ontwikkelde hunne vormen naar het

streng geometrische constructie-systeem dier dagen. Ook het baldekijn of klankbord werd architectonisch bewerkt, en men metselde, tot versterking der resonance, kleine potjes of kannetjes in de muren, gelijk men nog onlangs een menigte en van allerlei vorm in het muurwerk van het koor te Stolkwijk ingemetseld vond; doch in weerwil daarvan bleef de klagt over het moeilijk verstaan van den spreker algemeen.

Men besteedde ook veel kunst en smaak aan de paneelen, die met beelden van heiligen en kerkvaders werden versierd, terwijl de zuil, waarop de kansel rustte, nu eens een apostel, dan een ridder, soms een groep van bijbelsche figuren of ook wel de gestalte van een draak, of een ander monster, nu en dan van Satan zelve voorstelde, de laatste om de heerschappij van het Woord van God over de magt van den duivel en de zonde te verbeelden. Boven het hoofd van den leeraar zweefde de duif, als zinnebeeld van den Heiligen Geest. Tot de oudste en schoonste middel-euwsche kansels behooren die te Vitre en Lo in Frankrijk, der Kloosterkerken St. Benedetto bij Subiaco en St. Geminiano bij Florence in Italië, die te Kings-Sutton en Kingsbury in Sommersetshire, en te Kenton in Devonshire in Engeland, ook die in de Domkerken van Straatsburg, Weenen, Freiburg, Ulm, Regensburg, St. Goar, Moselweisz bij Coblentz, in Duitschland. In de kloosterkerken en die aan huizen beladden, stonden de kansels soms tegen den muur, en werden buiten de kerk beklommen. Voor zoo ver ons bekend is, worden in ons vaderland geen predikstoelen door ouderdom of schoonheid merkwaardig gevonden, en wordt er hoogst zeldzaam bij vroegere schrijvers gewag van gemaakt. De bisschoppen van Utrecht, of hunne suffraganen, predikten na de 14^e eeuw van de trappen van het altaar, en vermoedelijk dagteekenen de preekstoelen eerst uit de volgende eeuw, na het inkomen der moderne devotie, toen de klerken, naar het voorbeeld der collatie-broeders, zich meer dan te voren lieten hooren, en waarschijnlijk is de steenen predikstoel in de St. Nicolaas kerk te Kampen uit dien tijd. In die eeuw ontmoette men niet slechts steenen, maar ook fraai gebeeld-

houwde preekstoelen in de kerken, gelijk uit verschillende rekeningen van hout- en snijwerk blijkt. Ook vond men in vele kerken kleine kelkvormige stoelen met en zonder baldekijns in de nevingangen, en soms meer dan een, die naar andere gedeelten der kerk, ook wel eens buiten het gebouw gerold werden. Vele dezer kansels zijn, daar zij zeer eenvoudig en zonder sieraad waren, ongeschonden in de kerken gebleven, en dienden nog lang na de hervorming om te prediken, later om te catechiseren, huwelijken in te zegenen, en op de promotie-dagen der latijnsche school, om te oreren en declameren. Zij stonden meestal op het koor.

In de 16^e eeuw werden, zoo in België als in Nederland, prachtige gestoelten voor onze kerken vervaardigd, o. a. die te Delft, Dordrecht, Haarlem, Schoonhoven, 's Hage, Amsterdam, enz. Zij waren rijk met beeldhouwwerk versierd en geheel in den smaak van den tegenwoordigen tijd. De beeldstormers spaarden ze niet: sommige sleepten ze uit de kerken; sloegen ze in stukken, die ze verbrandden, of zij beroofden ze van beeldwerk en van hunne kunstige paneelen. Welligt draagt nog wel deze of gene preekstoel in onze oude kerken er de jammerlijke sporen van.

De eerste Hervormers predikten in loodsen, schuren, op werven, soms op kerkhoven en buiten de poorten der steden, en wanneer zij minder gevaar duchtten in pakhuizen of afgelegene woningen. Een opgehoopte hoogte van zoden of een steenen bank, een in haast vervaardigd en ligt opgetimmerd "huiske", waren de kansels; soms stonden zij achter trommen, en in of achter vaten. Zoo predikte nog in de 17^e eeuw Henricus Hermannus, te Veendam, in een boerenschuur. Hij zelf stond in een oud vat, en de gemeente zat in het hooi of op oopengetaste bossen stroo.

De R. C. leeraars behoefden geen lezenaars om Bijbel, preek of schets op te leggen: zij spraken, zonder iets voor- en alleen met een crucifix nevens zich, voor de vuist; doch de Gereformeerden hadden een plaat of leenaar, die in de 17^e eeuw van mahonijhout of koper, soms zeer kunstig werden vervaardigd, en op een der symbolische dieren, een

leeuw, adelaar of pellikaan rustten, voor zich. Nevens hen stond een zandlooper, wyl de preek, op meer of minder zware boeten, binnen een bepaalden tijd moest eindigen en men geen uurwerken in de kerken vond. Achter den prediker zag men geen knop om den preekhoed aan te hangen. Hij hield den hoed op het hoofd, en nam hem alleen wanneer hij den tekst voorlas of bad af. De toehoorders bleven ook allen, uitgenomen bij de genoemde gelegenheden, gedekt. Al de leden der synode van Dordrecht, zelfs de praeses, zitten met gedekte hoofden, even als de advocaten op de pleitrolle van Holland, en kinderen op de school, die alleen wanneer de meester hun de les overhoorde, den hoed afzetten. Groette men, dan boog men niet alleen zeer diep, maar hield den hoed hooger of lager, naarmate de rang van den persoon was, dien men eer bewees. Tot vreemdelingen sprak men gedekt. "Der Huht, das Zeichen ihrer Freyheit mögen sie (de Nederlanders) so genau auf den Kopf haben." Vele preekstoelen kregen eerst in het laatst der 16^e eeuw klankborden of baldekijns, die soms een breeden rand hadden, waarop een schriftuurplaats of een gulden spreuk was geschilderd, gelijk b. v. de stoel te Rijnsburg, waarop men las:

"Door kraght van Godes geest Vermeerde Christi looten,
 "Gevoedert met het merg Der onvervalschte leer,
 "Dat wel in korte tijdt, Mij tweemaal zag vergrooten,
 "Lof zij wel Christi knecht, Maar God vooral de eer."

Vergroot 1660.

Wat den stand der preekstoelen betreft, deze was zeer verschillend. Zij werden dáár geplaatst, waar de leeraar het best kon verstaan worden, in het schip, tegen den wand, tegen het koor, door een hoogen houten of steenen muur van het schip afgesloten, onder het orgel, dat dan tevens tot klankbord diende. Het herhaaldelijk verplaatsen der predikstoelen was oorzaak, dat men niet zelden de graven der predikanten te vergeefs aan hun voeten zocht. Dáár toch werden

zij van den aanvang der reformatie af begraven. Hier was de plaats der eere, waar ook Geiler van Kaisersberg, Luther, Brentius en honderden anderen rusten.

Gedurende de 17^e eeuw wordt van geen inwijdingen van preekstoelten melding gemaakt, maar in de 18^e eeuw werd er geen gebouwd, die niet door gebed en leerrede werd ingezegend. Zoo wijdde o. a. Imo Nauta, in 1756, den preekstoel van Burum met eene leerrede over Ps. 89 : 16, in 1759 die van Monnekezijl met eene over Jes. 52, 7, Adriaan Verster dien der Groote-kerk te Dordrecht, den 31 October 1756, met eene over Jes. 11 : 3 plegtig in. Voor zoo ver ons bekend is, zien geen der bij die gelegenheid uitgesproken leerredenen het licht; maar wel de inwijdingsrede van den predikstoel der Luthersche kerk te Enkhuizen, door Henricus Hageman, den 13 November 1734 gehouden. Zij voert tot titel: "Habakuks wagtoren en vesting, kerkreden over Habakuk 11 : 1, waarbij komt de zevenjarige wagter ingehuldigd op zijn nieuwe wagtoren, vertoont in een digtmatige uitbreiding omtrent deszelfs over konstige en zinrijke historiën, benevens een korte uitlegging van ieder stuk in 't bijzonder."

Reeds beklaagde zich een leeraar in den aanvang der 18^e eeuw over het "toenemend aantal der kerkelijke feesten, die welhaast dat der huisselijke (openbare waren toen zeer zeldzaam) scheen te zullen evenaren." Doch zijne stem was als die eens roependen in de woestijn; men hield niet slechts inwijdingsreden van kerken, orgels en preekstoelten, maar zelfs van regeringsbanken en lichtkroonen. Was er een nieuwe galerij gebouwd, "opdat zij de naar haar vluchtende mogten ontvangen," wjl het gebouw te klein was om de menigte te bevatten, men wijdde ze in; was er een stuk aan de kerk gevoegd of "waren (naar den kerkstijl dier dagen) de pennen losgerukt en de tenten uitgespannen, opdat heilbegeerige zielen naar die redelijke en onvervalschte melk binnen de poorten van het Huis des Heeren verblijf mogten nemen, en alzoo het voedsel voor hare eeuwige zielen ont-

vangen," er mogt geen inwijdingsrede ontbreken. Toen in 1742 de kerk te Wanneperveen vergroot was, wijdde haar W. J. van Eerten des voormiddags met eene leerrede over 2 Sam. 7:29 en des namiddags met eene over Jer. 7:1 plegtig op nieuw in. Zelfs werden de orgels, wanneer zij van de eene kerk in de andere verplaatst werden, op nieuw ingewijd, zooals het beroemde Haarlemsche orgel, toen het in Nov. 1790 uit de Groote- in de Nieuwe Kerk was overgebracht, door A. Rutgers. Doch keeren wij tot de preekstoelen terug. Sommige werden door gemeenteleden gesticht, wier familiewapen dan hier of daar werd aangebragt, of wier rijke gift in dichtmaat, op een bord, nevens den stoel werd vermeld. Zulk een bord hangt nog heden tegen den wand der kerk te Kimsward, waarop men leest:

“Roemt men vrij godsdienstig werk,
 “IJda Tjaerda uit ter mate
 “Godsdienstlievend schonk dees kerk,
 “Dit gestoelte en VIII ducaten,
 “Jaerlijks tot het onderhoud
 “’t Kerkvoogdijschap aanbetrouwd.

“Ook besprak ze uit haer vermogen
 “Met een Krist’lijk mededogen,
 “Daerbij XX ieder jaer,
 “Door Diakenen te geven
 “Hen die hier in armoe leven,
 “Roemt deez’ IJda, Kristenschaar!

Deze IJda was het eenig kind van Hopman Epe Feyes van Heemstra en van Ebel Taeckes van Heemstra. Zij werd te Kimsward op Bongastate geboren, huwde Johannes van Tiara en overleed in 1650.

Onder de prachtigste preekgestoelten rekent men die van Dordrecht, Amsterdam, Zwol en Bolsward. Die in de Groote- of St. Martini-

kerk te Bolsward, acht men de schoonste en grootste van geheel Friesland. Hij werd in 1662 vervaardigd en is versierd met allerlei lofwerk van bloemen, vruchten en dergelijken, de vier jaargetijden voorstellende, en wordt gedragen door twee arenden (het wapen der stad), in wier midden zich een genius bevindt, waarvan men niet ligt de wedergade zal vinden. Deze stoel wordt echter nog overtroffen door dien in de St. Michiels-kerk te Zwolle, waaraan Adam Sthaas zes jaren (1617—1622) arbeidde. De hemel is met prachtig lofwerk der schoonste beeldhouwkunst versierd, ook de stoel zelve met het voetstuk is schier onovertrefbaar schoon gebeeldhouwd; vooral wordt het oog geboeid door het ingebeitelde koord langs den opgang der kunstig uitgesneden trappen, stellende een kabeltouw voor, welks sierlijke knop door anderen te vergeefs werd nagebootst. Ook de mahonyhouten preekstoel in de Nieuwe kerk te Amsterdam is een meesterstuk der beeldhouwkunst van Albertus Vinckerbrinck. Onder aan ziet men in vier vakken de vier Evangelisten, en nevens die vakken de Sterkte, het Geloof, de Liefde, de Hoop, Gerechtigheid en Voorzigtigheid afgebeeld. Hooger op zijn de zeven werken van barmhertigheid voorgesteld. Het klankbord is rondom met fraai loofwerk versierd en draagt een toren met verschillende ingangen, waarop kleine beeldjes schijnen te wandelen. De leuning van den trap is met wijngaardbladeren doorwerkt, en het bovenste gedeelte stelt een dik bogtig touw voor, dat zoo kunstig uit hout gesneden is, dat het van hennip schijnt gedraaid te zijn.

Die van Dordrecht, door kunstregters “een pronkjuweel van hooge waarde,” “een uitstekend en onvolprezen gewrocht der menschelijke kunst,” “een werk, de beste Italiaansche meesters waardig” genoemd, werd naar het model van den amsterdamschen timmerman Jan Havenaer, door den beroemden Asmus Trauen in marmer bewerkt, is uit éénen steen gehouwen, wordt langs tien marmeren trappen met fraaije half-rond koperen leuning en is met zijn piedestal, die ruim de helft van de hoogte van het geheele werk heeft, tien voet hoog

en van boven vijf voet en vijf duim breed. Op den benedensten grond breidt zich het voetstuk tot vijf voet vijf duim uit en versmelt zich aan den bodem van den preekstoel zelven. Aan het bovenwerk van den stoel ziet men een vierkant, doch met zijne afgesneden hoeken, die eenigzins buitenwaarts uitspringen, is het een achtkant. In deze vier afgesneden hoeken staan een gelijk getal termen, het Geloof met een bijbel, de Hoop met een anker, de Liefde met een vlammeend hart, de Standvastigheid met een pilaar tot zinnebeeld. Op drie der vlakken of breede zijden van het ligchaam van den stoel zijn zoo vele gebeurtenissen van het Nieuwe Testament in verheven beeldwerk of basrelief uitgehouwen. Op de voorzijde ziet men den doop van Christus in den Jordaan door Johannes en het nederdalen van den Heiligen Geest in de gedaante eener duive; op de rechterzijde den Zaligmaker in den tempel onder de leeraren, en hen ondervragende; aan de deur de bergpredikatie; de vierde of achterzijde, naar den kerkpilaar gekeerd, waaraan de stoel gehecht is, is blind. De mahonyhouten, met bevallig loofwerk versierde hemel of kap, prijkt met een sierlijken toren of koepel van hetzelfde hout, welks zamenstelling of bevestiging voor een groot kunstwerk wordt gehouden, daar het groote gevaarte geen andere vastigheid heeft dan tegen den ronden pilaar, die den stoel tot steun verstrekt. Hij is door den beeldhouwer Gerrit van der Waal, naar de ordonnantie van den timmerman Jan van der Linde, uitgevoerd, 13 of 14 voet breed, en de koepel omtrent 31 voet hoog. In het midden van zijn front prijkt het wapen van Herman van der Vught, in 1744 overleden, uit wiens legaat, groot f 20,000, ook deze stoel werd bekostigd. Ook de predikstoelen te Wateringen, (weleer te Honsholredijk), Middelburg en Zierikzee werden om hunne schoonheid geroemd. Uit het voetstuk van den laatste rijzen zes beelden, die in verschillende houding den stoel torschen. Deze is met gedraaide pilasters, en rondom in zijne vakken met loof-, rand- en beeldwerk versierd. Op de doorluchtig gesneden leuning van den trap ligt een zeer natuurlijk nagebootst kabeltouw. Boven het met sera-

plijnen en bloemfestoenen omringd gehemelte prijkt een weergaloos, met den hamer gedreven kroon van loof- en bloenwerk. Vooral trekt het verguld ijzerwerk ter ondersteuning van den lezenaar voor den bijbel, aan de voorzijde van den stoel, aller aandacht.

Op titelplaten van oude boeken (want andere afbeeldingen zijn er niet, of ten minste ons onbekend gebleven), zien wij mannen en vrouwen door elkander, rondom den predikstoel, in allerlei houdingen staan en zitten, doch wij missen er het hekje, dat, in oude actaboeken, ook staketsel of cancelli genoemd wordt. Te Dordrecht werd het reeds kort na de invoering der hervorming in de Groote-kerk gevonden, en in 1579 werden aldaar "Hermannus (Herberts) en Marcellus (Marcelli) geordonneert om in de vergaederinge van de kerkmeesters in de Groote-kerk, in praesentie van den burgemeester aen te geven, dat het nodig zal zijn een stae-ketsel te maeken om den predickstoel in de Augustyne-kerck en dat zy daer toe willen bevoordelijck zijn." Volgens eene aantekening uit de vorige eeuw, moest dit hekje de plaats van de cancelli der oude kerken vervangen. Binnen het koor, door tralies van het schip gescheiden, moesten alle heilige handelingen verrigt worden en stonden de zetels der geestelijken. Zoo werd ook, nadat de koren de gemeente niet meer konden bevatten, binnen het hekje gepredikt, gedoopt, het avondmaal gevierd, de H. Schrift voorgelezen en zaten daar de leden van den kerkeraad, soms ook de kerkmeesters, benevens de predikantsvrouwen. Eerst later werd de nachtmaalstafel tegen het koor geplaatst en ook aan anderen het zitten in het hekje veroorloofd. In den aanvang had elke predikant en kerkeraadslid zijn vaste zitplaats; later mogt ieder gaan zitten, waar hij wilde. In de dordtsche en leidsche kerkelijke acten, vooral der 17^e eeuw, komen verschillende reglementen nopens het zitten in het hekje voor, 't geen soms tot hevige twisten aanleiding gaf, waarbij niet zelden de beslissing van den magistraat werd ingeroepen. Zoo de predikstoel tegen den wand stond, traden de kerkeraadsliden uit het consistorie, doch het vulgus profanum uit het schip der kerk door een poortje het hekje binnen.

Dit poortje was soms, even als het hekje zelve, met kostelijk beeldhouwwerk overladen, en doorgaans van hetzelfde hout als de preekstoel, zelfs van mahonijhout vervaardigd. Wanneer er een aanzienlijk huwelijk werd ingezegend, dan was het met groen en bloemen versierd en zóó fraai opgeschikt, dat het der gemeente ergernis gaf: ook bij een statie-doop, b. v. van een burgemeesterlijk of raadsheerlijk kind, droeg men het met groote zwier en pracht en praal door die poort in het hekje, waar dan de doopplegtigheid plaats had. Men achtte het een groot voorregt een zitplaats in het hekje te mogen erlangen:

“Wel zuster, waar van daan? — 'k Heb in het hek gezeten

“En 't beste van den room uit 's Leeraars mond gegeten.”

Het was, “hoe digter bij den preekstoel, hoe nader bij den hemel” en onstichtelijk en ergerlijk te zien, hoe jonge en oude vrouwen elkander er in verdrongen, zelfs al stompnd zich een weg baanden naar de Tafel des Heeren, om het brood des levens uit de handen van den geliefden leeraar zelve te ontvangen. “Men sluit den Afgod uit, men sluit den Afgod binnen.”

DOOP- EN AVONDMAALSGEREEDSCHAP.

In de eerste dagen des Christendoms achtte men elke plaats, waar de doop (bij indompeling) voegzaam kon geschieden, gepast en geschikt. Johannes doopte aan den Jordaan, de diaken Philippus op den weg naar Gaza, Petrus, volgens Tertullianus, in den Tiber, anderen in een privaatwoning, zelfs in gevangenissen, catacomben en graven. Noch de ligging des oords, noch de natuur van het water kon in het wezen der heilige handeling verandering

aanbrengen, en in de apostolische dagen baarde het geen verschil, "of iemand in de zee of een poel, in de rivier of bron, in een meer of gracht werd gedompeld." Intusschen lag het in den aard der zaak, dat de doop der volwassenen niet in de vergadering der geloovigen zelve kon plaats hebben; men leidde derhalve de aanstaande doopelingen naar deze of gene plaats, waar zich eene voegzame gelegenheid tot onderdompeling aanbood. Dit duurde tot dat er prachtige en uitgestrekte kerken verrezen, waarbij men bijzondere gebouwen voegde, waarin de heilige plegtigheid kon verrigt worden. Zij werden baptisteriën of doophuizen genoemd, hadden eerst een rond, later een vier- of achthoekigen vorm, waren met een koepel overdekt en door een overdekten gang van de kerk gescheiden. Daar in de vroegste tijden slechts op bepaalde tijden de doop werd bediend, en derhalve het getal der doopelingen doorgaans zeer groot was, moesten zij zeer uitgestrekt zijn, en daar alleen de bisschoppen de heilige handeling mogten verrigten, werden zij ook tot woning voor hen ingerigt. Zij dienden tevens tot het geven van onderwijs aan de catechumenen en, gelijk te Constantinopel, tot het houden van kerkvergaderingen. In den regel hadden deze doophuizen twee afdeelingen, voor de mannelijke en vrouwelijke doopelingen, en stond in elke afdeeling de doopbron of doopvont. Deze was van steen, stond boven of beneden de oppervlakte van den beganen grond en had later zeven trappen; langs drie daalde de doopeling in den vont en langs drie steeg hij er uit op, terwijl de zevende de bodem der kuip was, waarop de doopeling stond, wanneer de bisschop, door het driemaal indompelen van zijn hoofd, de plegtigheid verrigtte. Dat zevental had eene symbolische beteekenis (de zeven scheppingsdagen). De vont of vaas was niet zelden een zeer uitgestrekte diepe kom, zelfs zóó, dat men in een doopvont van paus Damasus naar een daarin gevallen knaapje een uur zou hebben moeten zoeken, eer men het vond.

De doopvont was van steen; "want uit steen welt het water voort, en Christus is niet alleen de bron van levend water, maar ook de hoek-

steen," en met verschillende symbolische figuren of geschiedenissen uit de Heilige Schrift — zoo als het hert, — een zinnebeeld van 's doopelings geestelijk verlangen (Psalm 42 : 1), een visch, een lam, den doop van Christus in den Jordaan — versierd. Boven de vont mogt de gouden duif, het zinnebeeld van den Heiligen Geest, niet ontbreken. Toen de kinderdoop in de 5^e en 6^e eeuw meer algemeen werd, moest er noodwendig eenige wijziging in de doopbediening gemaakt worden. Zwakke en zieke kinderen konden den door de kerk bepaalden tijd niet afwachten, en daar de bisschop niet in elk dringend geval bij de hand kon zijn, zoo verrigften priesters, met diens toestemming, de heilige plegtigheid, ook in andere dan bisschoppelijke kerken. Zulks geschiedde echter niet zonder tegenkanting der conciliën, die zelfs priesters, die een kind niet tusschen de paaschen pinkster-vigiliën (den tijd voor het doopen bepaald) doopten, met een excommunicatie van drie maanden straftten. Later moesten zij echter toegeven, ook wijl het volk een vooroordeel tegen den doop op de door de kerk voorgeschreven tijden had opgevat. Sedert plaatste men de doopvonten aan de westzijde van den hoofdingang der kerken, en ging de naam van het doophuis of de doopkerk op de vont over. Men gaf meestal aan deze doopvonten den vorm der baptisteriën. Zij waren dus koepelvormig, vier-, zes- of achthoekig, de laatste met toespeling op de octaven der christelijke feesten of mystisch symbool der eeuwige heerlijkheid. Sommige waren twaalfhoekig, en een te Rouaan had den vorm van een graf, zinspelend op Romeinen 6 : 4. In weerwil der algemeene invoering der doopvonten, ging men echter voort nevens de cathedralen doophuizen of doopkerken te bouwen, zelfs nog in 1822 bij die te Spiers.

Ook in ons vaderland werden ze aan de oudste cathedralen gevoegd. Zoo verbond Willebrord er een aan de St. Salvator-kerk te Utrecht. Ook was de St. Walburgskerk te Groningen, slechts op eenige voeten afstands van de St. Maartens-kerk, oorspronkelijk een doophuis. In kerkelijke rekeningen der 15^e en 16^e eeuw wordt van "doophuizen,

doophuuskens en doopkapellekens ter Groote- en Nijewe-kerk" te Dordrecht gewag gemaakt. Hieruit en uit de vermelding van het bouwen van een „nyeuw huuske ter Augustijnen," zou men opmaken, dat ze ook aan parochie-kerken werden gebouwd, tenzij ze slechts doopkapellen in de kerk waren, gelijk men ze nog heden met of zonder vonten er in vindt te Amsterdam, 's Hertogenbosch, Breda, Bommel, Leiden, waar de roomsche koning Willem II een prachtige doopkapel in de St. Pieterskerk liet stichten. Veelal stonden de vonten aan den westelijken ingang der kerk, — dewijl de doop het zinnebeeld was der intrede in het rijk van Christus — b. v. te 's Hertogenbosch, Zutphen, Ermelo, Eepe, Ter Wolde, later nabij het koor (b. v. te Kampen). Vele zijn nog, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk aanwezig, in de kerken zelve of op kerkhoven, half of geheel onder den grond, waarin zij, ten tijde der hervorming, waarschijnlijk uit vrees voor heiligschennis, gedolven werden. Zoo ontdekte men voor eenige jaren, in den bodem der afgebroken kerk te Oudewater, een fraaije achthoekige doopvont van blaauwen steen met ronde vochtholte. Aan het gewelf was de duif, het symbool van den Heiligen Geest geschilderd. Te Nieuw-Loosdrecht vond men er een in den pastorij-tuin, te Almen onder den vloer van den kerktoren. Andere dienen tot troggen en voederbakken, of om het water uit de kerkgoten op te vangen, of om messen te wetten. Die van Eenrum dient tot het bewaren van cement in een timmermans-winkel, die te Doorn tot voetstuk van den predikstoel, die even buiten het dorp Vreeland tot schrampsteen, die te Brummen staat in een bosschaadje der villa de Groote Zegerij. Zij behooren tot verschillende tijdvakken, zelfs een enkele tot de tiende-, meerdere tot de elfde- en twaalfde-, die te Kampen tot de zestiende eeuw. Zij zijn van blaauw arduin, bentheimer zandsteen of andernachsche lava (zoo als die te Eemrum), de oudste met zeer ruw beeldwerk, die van Kampen met kraallijsten en tootboogjes aan de zijden, andere met enkel lijstwerk, die van Bommel met heidensche-, die van Loosdrecht met aan het heiden- en christendom ontleende voorstellingen versierd.

In de kerk te Bayum bevindt zich nog heden een soort van vierkante steenen kist, met een rond gat en deksel met eenige puntbogen versierd, geel en blaauw geschilderd, waarop men het volgende opschrift in gewone schrijffletters leest:

“Dit is Bajommer vont,
 “die vergeten lag in de grondt,
 “is 1668 wederom opgerecht,
 “omdat daar veel van werdt gezecht.
 “God wil ons land en Dorp bewaren
 “voor bijgeloof en afgoderien.

Zij was, volgens den heer Eyek van Zuilichem, nimmer een middeleeuwsche doopvont. Ook is, volgens hem, de doopvont te Hoogwoud niet gebruikt bij den mislukten doop van koning Radboud door bisschop Wulfram, en niet, gelijk men wil, uit de 8ste maar waarschijnlijk uit de 14^e eeuw.

Ook in Frankrijk, Belgie en Duitschland zijn een menigte kostbare middeleeuwsche vonten aanwezig, en in het laatstgemelde land wenschte de hoogleeraar Reinbeek, dat men de indompeling weder invoerde, en alleen in koude landen het besprengen behield.

Vóór de hervorming hadden de meeste der groote kerken in de steden van ons vaderland koperen doopvonten, van welke echter de meeste, even als zoo vele orgels en klokken, ten behoeve er van versmolten zijn. Daartoe behoorden o. a. die der Groote-kerk te Haarlem, in 1422 te Mechelen, die der Nieuwe kerk te Delft, in 1439, en der Oude-kerk in 1531 te Amsterdam gegoten.

Enkele zijn nog bewaard gebleven, zoo als te Breda, Zutphen en 's Hertogenbosch, die rijk met beeldwerk zijn versierd, en wier zware deksels door ijzeren kranen kunnen op- en zijwaarts geschoven worden.

Die van 's Hertogenbosch is, volgens de beschrijving van Coppens, “een aanzienlijk werk, met verscheidene koperen beeldjes versierd,

en weegt 2594 oude ponden. Het deksel, in den vorm van een torentje, weegt ruim 1000 pond, en wordt door middel van een ijzeren werktuig verschoven. De vont stelt het waschwater van Bethesda voor. Het waterbekken wordt gedragen door zes koperen beelden van meelatschen en gebrekkigen. Op het deksel verrijst een baldekyn uit verschillende verdiepingen bestaande. In de onderste wordt de doop des Heeren door den H. Joannes voorgesteld, het kleed des Verlossers wordt door een Engel gedragen: in eene volgende verdieping ziet men den H. Joannes, evangelist, en een bisschop. Vroeger bevond zich daar ook het beeld der H. Maagd. Hooger troont in eene tent de Hemelsche Vader, terwijl het geheel wordt bekroond door een pelikaan, het symbool van den Verlosser en van den doop. Op den rand van het deksel staan de zinnebeelden der vier Evangelisten: als handvat is daarbij ook nog aangebragt het beeldje van een werkman. Het zware deksel wordt verplaatst door een hefboom, die een driehoek, uit de hand gesmeed, in beweging brengt. Op den voet der vont is een vrouwenbeeld gegraveerd met een spreukband in de eene, en een schild in de andere hand: de letters van den spreukband zijn niet meer zichtbaar, en in het schild staat het wapen van Maastricht. Zij is in 1492 gegoten door meester Aert of Arnoldus, een bekend geelgieter uit Maastricht, die in zijn vaderland de bronzen sieraden tot stand bragt, op het voormalig koor der kerk van St. Servaas, en voor de kerk der Franciscanen een grooten kandelaar met zeven armen vervaardigde." Ook in de kerk van St. Martyn te Wijck-Maastricht wordt een schoone gothische doopvont gevonden, in 1489 door Jan van Venlo gegoten. Het ronde bekken dezer vont is versierd met engelen-koppen, in den vorm van waterspuwers, het deksel, een werk zonder smaak en zonder waarde, dagteekent van 1717.

De meeste onzer eerste hervormde leeraars hadden korter of langer tijd te Heidelberg gestudeerd, of in den Paltz het predikambt bekleed. Niet te verwonderen dat zij ook het uitwendige van den eeredienst in hun vaderland naar dien van den Paltz inrichtten, en alzoo ook de

tinnen doopborden, die aldaar sedert de regering van Frederik III de steenen en koperen vonten vervangen hadden, invoerden. Zulke borden of bekkens trof men dan ook schier overal in het laatst der 16^e eeuw, zoo ten platten lande als in de steden van Nederland aan, doch zijn sedert allengskens door koperen en zilveren vervangen. Meest alle waren met bijbelspreuken, of de namen en wapens der schenkers — want meest al wat tot den heiligen dienst behoorde was door de geloovigen geschonken — een enkel was met loof- en beeldwerk versierd. De koperen en tinnen werden aan den predikstoel of de doopbank gehecht, of, gelijk een marmeren bekken uit Friesland herkomstig, op een zoogenoemden doopstoel op de avondmaalstafel voor den predikstoel geplaatst. De zilveren bekkens, die in het consistorie of bij den koster bewaard werden, bood de laatste den leeraar, die op de doopbeurt zat, tot verrigting der heilige handeling, aan. In de 18^e eeuw waren de zilveren bekkens, ten minste in de steden, vrij algemeen, zelfs bediende men in de Grootkerken te Dordrecht en s' Hage den doop uit gouden.

Die te Dordrecht was een erfgift van Matthaëus Coddaeus, broeder van den beroemden leidschen hoogleeraar Willem Coddaeus, apotheker en veertig zijner geboorteplaats, waar hij den 16 Augustus 1680 geboren werd en den 28 Augustus 1744 overleed, een man volgens de overlevering zóó spaarzaam, dat hij zich het noodige onthield.

Het gouden doopbekken te s' Hage is aangeschaft uit de erfmaking van Maria de Vrieze, douarière van Hendrik Ernst de Bertry, hofraad en resident van den koning van Polen en Keurvorst van Saxen bij de Staten-Generaal. Beide doopbekkens zijn met den naam en het wapen der erflieters versierd. Op verschillende plaatsen in Gelderland vindt men nog heden in boerenwoningen antiek koperen doopbekkens, meest alle uitnemend bewerkt en met afbeeldingen van Adam en Eva bij den boom des kennisdes des goeds en des kwaads, het zinnebeeld der erfzonde, van Josua en Caleb met den druiventros, het symbool van het land der ruste, ook met voorstellingen uit het N. Testament, b. v. den doop aan den Jordaan, doch zelden met beelden van Heiligen. Diergelijke bekkens werden

sedert de 15^e eeuw te Neurenburg, Augsburg en Brunswijk fabriekmatig naar bekende en geliefde voorbeelden vervaardigd en waren zelfs in de 18^e eeuw een gezocht handelsartikel. Men wil dat deze bekkens door de peetooms aan de kinderen werden vereerd, toen deze in die provincie nog aan de huizen werden gedoopt. Soms versieren zij de porseleinkasten, ook wel de poffertjes kramen, zelfs dient er een in eene synagoge achter een lamp tot vermeerdering van het licht.

Later gewagen wij van de doopplegtigheid zelve en het bijgeloof er aan verbonden, thans willen wij een blik op de nachtmaalstafel werpen. Deze stond of vóór den preekstoel in het hekje of op het koor, waar de bediening plaats had. Zij was meer of minder lang naar de grootte der gemeente, doorgaans smal en met een dwaal of tafelkleed overdekt. Zulk een kleed was meest altijd door dezen of genen aan de kerk geschonken, en veeltijds van damast met bijbelsche tafereelen er in geweven: ook dekte men soms den disch met een kleed van zijden stoffe. In het midden stonden de avondmaalschotel, door borden en kelken omringd, met een kostbaren doek tot den aanvang der bediening bedekt. In de vroegste tijden van het christendom plaatste men gevlochten korven op den disch, waarin de diaken het gewijde brood legde. Nog in de 4^e eeuw waren zij in gebruik, doch later werden ze door schotels van dezelfde stoffe en overeenkomstig de grootte der drinkbekers vervangen. Ook had men grootere schotels of patenen (zoo werden zij genoemd) met hengsels, waaruit het gewijde brood aan de geloovigen werd rondgedeeld. Van de zesde eeuw af, namen de schotels in kostbaarheid toe, en werden zij niet alleen van edele metalen, maar zelfs uit edelgesteenten vervaardigd. Die der Hervormden waren in den aanvang even eenvoudig als die der Roomschen vóór Constantijn den Grooten, van hout, glas en tin. Van glazen en tinnen bedienden zich vele gemeenten nog in de 17^e en in de 18^e eeuw, doch deze waren in de meeste steden toen reeds door zilveren vervangen. Meest alle werden door vermogende gemeenteleden, bij hunne zilveren of gouden bruiloften of bij andere gelegenheden aan de kerken geschonken of vermaakt. Zoo legateerde o. a. in 1728 Grietje

Reneman Greyd, weduwe Rengers, 200 carolus guldens aan de diaconie te Ried, om daarvoor een zilveren schotel te laten maken, waarop haar en haars mans wapen moesten gesneden worden. In vele gemeenten was alleen de hoofdschotel van zilver en waren de twee of vier borden van tin of glas. Vele onderscheiden zich door zwaarte, maar vooral door drijfkunst. Tot de schoonste behoort die van Moordrecht.

Deze prachtig gedreven schotel trok op de tentoonstelling te Delft in 1864 aller oogen tot zich. Zij is uit het eerst der 17^e eeuw en door de hervormde diaconie te Moordrecht uit de nalatenschap van Adriana van Rijke, poorteresse van Gouda, aldaar den 20^{en} October 1698 gestorven, in 1699 aangekocht. In den rand van dezen schotel, een kunststuk van hooge waarde, ziet men de volgende voorstellingen uit het leven van Jezus: de aankondiging, met het bezoek der herders, de besnijdenis, de wijzen uit het Oosten, de opdracht in den tempel, de vlugt naar Egypte, de twaalfjarige Jezus in den tempel, de doop in den Jordaan, de verzoeking in de woestijn (de duivel is hier als een monnik voorgesteld met de pooten van een vogel), de genezing van een melaatsche, de bruiloft te Kana. Binnen den rand zijn de volgende tafereelen gedreven: De intogt in Jeruzalem, het laatste avondmaal, de genezing van een lamme, de reiniging van den tempel. In het midden is een wapenschild, waarin echter geen wapen voorkomt.

In de Groote-kerk te Dordrecht gebruikte men sedert 1738 bij de viering van het H. Avondmaal een groote en vier kleinere gouden schotels, een erfmaking van Philippe Deodati, kleinzoon van den zwitserschen hoogleeraar Jean Deodati, afgevaardigde naar de synode van 1618 en 1619. Ook te s' Hage zijn in de Groote-kerk drie (een groote en twee kleinere) nachtmaal-schotels tot hetzelfde gebruik bestemd. De Zaligmaker bediende zich bij de instelling van het Avondmaal waarschijnlijk van het gewone brood zijner landgenooten; dunne langwerpige of ronde van tarwe, garst of spelt gebakken, doch toen, wjl het Pascha was, ongezuurde koeken, die niet gesneden

maar gebroken werden. Het blijkt niet dat men in den aanvang eenig verschil tussehen gezuurd en ongezuurd brood maakte, en daaromtrent eenige bepalingen bestonden. Later werden de eerste in de oostersche-, de laatste in de westersche-kerk meer algemeen, doch in de elfde eeuw ontstond er over het gebruik van beide hevige geschillen tussehen de beide kerken, 't geen ten gevolge had dat de westersche zich uitsluitend voor het ongezuurde brood verklaarde. Sedert verkreeg het nachtmaalsbrood in die kerk den vorm van een dunne vlakke plaat of klein goudstuk, dat volgens kerkelijk voorschrift van zuivere witte tarwe met water gemengd moest bereid worden, en in de middeneeuwen door oblaat-bakkers, ook wel door apothekers werd verkocht. In de eerste eeuwen van het christendom werden de oblaten met een enkel kruis, later aan de eene zijde met de letters α en ω (alpha en omega (Openb. I: 8), aan de andere zijde met het woord Christus, Jesus of Deus (God) gestempeld. Het Museum van Oudheden te Leiden bezit nog een stempel met de woorden $\epsilon\iota\varsigma \Theta\epsilon\omicron\varsigma$ (één is God). In de 12e eeuw drukte men op de oblaten, die toen den vorm van een denarius hadden, het borstbeeld van Christus met het opschrift Christus, of Jezus (Matth. XXII: 19). Sedert de volgende eeuw vindt men er het kruisbeeld met de letters I. N. R. J op gedrukt. Een oblaat uit de 16e eeuw, afkomstig uit de abdij van Rijnsburg, had dien stempel, welke ook heden nog in de luthersche kerk in Duitschland in gebruik is. Toen de hervormden het Avondmaal, naar de oorspronkelijke instelling begonnen te vieren, gebruikten zij gewoon tarwebrood van verschillenden vorm, doch meer breed dan langwerpig, ten einde tot reepen gesneden te kunnen worden, die bij het gebruik verbroken werden. Op sommige plaatsen liet men, in de 17^e en 18^e eeuw en later welligt, nog het nachtmaalsbrood in opzettelijk daarvoor vervaardigde vormen bakken; doch nimmer heeft de kerk daaromtrent eenige voorschriften gegeven. Het overgeschoten brood was in de steden voor gast- en weeshuizen, ten platten lande voor den koster. In de eerste eeuwen van het christendom be-

waarde men het voor de huis-communie der kranken, verdeelde het elders, voor zoo ver het reikte, aan de communicanten, of gaf het aan de kinderen; te Jeruzalem werd het overschot verbrand, met terugzigt op Lev. VII: 19. Gelijk in de eerste eeuw het brood door de gemeenteleden aan de kerk werd geschonken of geofferd — van daar oblaat — zoo zorgden hier en daar in ons vaderland sommige godvruchtige vrouwen en weduwen er voor, en stelden er eene eere in het met eigen handen te bereiden. — Van welk een stoffe of vorm de kelken of bekers waren, die bij het eerste Avondmaal werden gebruikt is onzeker; welligt hadden zij den vorm van een bloemenkelk, gelijk die der Joden, op hunne feestmaaltijden. Dat de stoffe eenvoudig moet geweest zijn, blijkt uit verschillende plaatsen bij de kerkvaders. De disch, schreef Chrysostomus, was niet van zilver, de kelken waren niet van goud, waaruit Jezus zijn bloed aan zijne jongeren te drinken gaf. Deze en andere getuigenissen zijn niet overeen te brengen met de legende dat de prachtige zilveren en van agaat vervaardigde bekers te Jeruzalem en te Valencia, de echte zouden zijn, die door Jezus gebruikt werden in den nacht toen hij verraden werd. Ook de schotel waaruit de Heiland het laatste avondmaal gebruikt zou hebben, en waarin later zijn bloed zou opgevangen zijn, toen een krijgsknecht hem met een speer doorstoken had, wil de legende dat zeer kostbaar, uit één smaragd vervaardigd was. Het is bekend welk een rol zij (die nog te Genua wordt vereerd) onder den naam van den Heiligen Graal in de middeleeuwsche romans vervulde, en hoe zij door Percheval werd gevonden:

“Een goet ridder was Pertsevael:

“Hi vant dat precioese Grael,

“Dat noit eer man en mocht vinden.

De eerste Christenen gebruikten bij hunne avondmaalsviering houten, glazen, hoornen en marmereen, ja zelfs gedurende de vervolgingen zilveren bekers. De laatste werden soms verkocht om verarmden

bij te staan en gevangenen te verlossen. Naarmate de eeredienst in uitwendigen luister toenam, vermeerderde de kostbaarheid der voorwerpen, die tot uitoefening er van werden gevorderd. Zoo verhaalt Chrysostomus dat geloovigen gouden en met edelgesteenten bezette kelken als offers voor den altaar bragten. In de 7^e, 8^e en 9^e eeuw verboden zelfs de Synoden houten, glazen of tinnen bekers bij het Avondmaal te gebruiken, ja die van Londen in 1176 en van Rouaan in 1182 andere dan zilveren en gouden te bezigen, terwijl de eerbied vorderde dat het kostbare bloed des Heilands ook in een beker van kostbaar metaal bevat werd.

Even onverschillig als de eerste christenen waren de eerste hervormers omtrent "vorm en stoffe der avondmaal-bekers". "Het is (zeiden zij) nyet wanstanteliek als de vaten van aerde en van luttel waerdy zijn, soo 't herte, waarmede de hemelsche spijsse ende dranck wort genuttigd, maer vroom en danckbaerlick is." Men vond in de 16^e eeuw ze in de meeste kerken van glas, tin en in slechts enkele van zilver. Voetius, die het voor een gansch onverschillige zaak hield, van welke stoffe de schotels en bekers waren, meldt dat in zijn tijd ten platte lande meest glazen bekers werden gebruikt. Zulk een glazen beker werd door Menso Alting, hervormd leeraar te Emden, bewaard. Hij zou hem in den aanvang der reformatie gebruikt hebben, en deze berust thans in het koninklijk museum te s' Hage. Hij bestaat uit wit glas en is iets grooter en van boven iets ruimer uitlopend dan onze gewone mengel glazen. Het ligchaam is echter zwaardér van glas, om den onderkant is een geparelde rand van een duim breed, van boven een dubbele rand, voorts ziet men er op gegraveerd twee gevouwen handen, welke een zwaard vasthouden. Het opschrift luidt: *Quid retribuam Domino pro omnibus quae tribuit mihi? calicem salutaris accipiam ego et nomen Domini invocabo. Ps. CXV dd necessitatem non ad voluptatem bibendum. anno 1581 Ghozen Luyngē.*¹

¹ De woorden zijn ontleend aan de Vulgata. In onze Bijbelvertaling komen zij voor Ps. 116 : 12, 13. "Wat zal ik den Heere vergelden (voor) alle zijne weldaden aan

onder het woord *voluptatem* staan nog drie zwaarden geteekend.

In het kabinet van den baron van Heemstra van Froma en Eibersburen berust een kleine tinnen beker met een Christus aan het kruis en twee vrouwen er op gegraveerd. Ook deze beker is van den aanvang der hervorming en behoorde vroeger aan de hervormde gemeente te Kimswert, die, blijkens een register door Ds. Timannus Obbonis, in 1614 gesticht, toen nog zeer klein was en slechts enkele communicanten had.

Ook de avondmaalsbekers werden zeldzaam uit kerkelijke fondsen aangekocht, maar door lidmaten bij plegtige gelegenheden aan de kerk vereerd of wel vermaakt.

Eenige zilveren bekens uit den aanvang der hervorming werden weleer bij aanzienlijke familien gevonden; doch zij zijn meerendeels onder de fransche heerschappij versmolten. Vroeger was er een te Vlissingen, met het jaartal 1571 en het randschrift Joh. VII: 37, "Zoo iemand dorst die kome tot mij en drinke." Op dien van Doetichem staat het jaartal 1595 en "Ecclesia Doetinchemensis." ¹

Zij voerden de namen en wapens hunner gevers, meest aanzienlijke gemeenteleden, doch soms de leeraars der plaats zelve. Zoo schonk Petrus Arundeus, predikant te Englum, 200 carolus guldens aan de classis van Leeuwarden om daarvan 2 zilveren bekens te laten vervaardigen, en een aan zijn eerste gemeente te Makkinga (1703). Op de beide eerste las men "eo prosequimini me." Ook Petrus Gardingius vereerde er een aan zijne gemeente te Herbayum (1719).

Sommige bekens hadden zilveren deksels, b. v. die der hervormde gemeente te Petersburg, een geschenk van den hollandschen koopman Bartholomeus Borst (1718), met een gedreven slagbank, waarop een lam ligt, er boven. Hij was van binnen zwaar verguld.

mij (bewezen)?" "Ik zal den beker der verlossing opnemen en den naam des Heeren aanroepen."

De bijgevoegde woorden duiden aan: Uit dezen beker moet voor een noodwendig gebruik, niet tot het genot gedronken worden.

¹ De gemeente van Doetichem.

Zulk een afbeelding drukte men ook op de parolen of loodjes, die hun welke ten H. Avondmaal wilden komen, aldaar gegeven werden. Dergelijke loodjes reikte men ook in sommige waalsche gemeenten hier te lande aan de communicanten uit, die ze bij het naderen tot den H. disch in eene bus wierpen. Voor zoover mij bekend is zijn deze niet afgebeeld, gelijk de presentie-loodjes, die weleer aan geestelijke- en wereldlijke koorbedienden in de R. kerken werden uitgedeeld, en later door den penningmeester tegen gangbaar geld werden ingewisseld.

Dordrecht, de zetel der rechtzinnigheid, en s' Gravenhage, de residentie van den Stadhouder, muntten boven alle overige steden ook in pracht en kostbaarheid van bekers en schenkkannen bij het gebruik van 's Heeren Avondmaal uit.

In de Groote-kerk van Dordrecht vierde men het sedert 1738 met vier gouden bekers en een gouden schenkkann, alleen in goud ter waarde van f 13.130, door Philippe Deodati en Matthaëus Coddaeus vermaakt; in die te s' Hage sedert 1773, met drie gouden bekers en twee zilver vergulde kannen uit de erfgifte van vrouwe de Vrieze aangekocht. Dat zulk een luister aan den eenvoudigen disch ten toon gespreid veel opzien en tegenspraak verwekte is niet te verwonderen; doch ook bij de meeste hervormden was het denkbeeld heerschende geworden: "dat men geen luister genoeg kon ten toon spreiden op den bruiloftsdisch des lams, terwijl zij, die ter bruiloft gingen, als arme zondaars, zonder heidensche praal en heerlijkheid, en daar het een maaltijd van broeders en zusters was, in hetzelfde (rouw) gewaad, ofschoon naar den stand van meerdere of mindere waarde, moesten aanzitten." In sommige gemeenten vulde men de bekers uit gewone tinnen flapkannen, ook meestal met namen en wapens der gevers, of ook wel uit porseleinen kannen met zilveren deksels. Ten platte lande schonk men nog in deze eeuw in sommige gemeenten den wijn uit flesschen, die in de kerk zelve, bij den aanvang der bediening, door den koster of de ouderlingen werden ontkurkt.

In de eerste tijden van het christendom werd het voor onverschil-

lig gehouden, met welke soort of kleur van wijn men communiceerde. Meestal gebruikte men rooden, wyl men veronderstelde dat de Zalig-maker bij de instelling zich van dezen zou bediend hebben, daar hij zeide: "dit is mijn bloed", doch men zocht het symbolische meer in het vergieten dan in de kleur van den wijn. In sommige kerken bezigde men echter witten wijn, een zinnebeeld van de grootste reinheid.

Eerst in de 18^e eeuw werd door synodale besluiten bepaald, dat de kleur van den wijn rood moest zijn, 't geen door het concilie van Benevento in 1374 bevestigd werd. Evenwel bleven vele R. C. godgeleerden beweerden dat het onverschillig was van welke soort en kleur de wijn was. In de vroegste tijden werd de wijn met water gemengd, en in de 3^e eeuw schreef Cyprianus dat de "calix mixta vino" niet slechts op de inzetting des Heeren en de voorschriften der Apostelen, maar ook op een bijzondere ordonnantie van Christus berustte. Zulks werd, op zijn gezag, door sommige kerkvaders en synoden bevestigd, en sedert hield men het voor een praeceptum Domini divinum. Er waren er echter, zoo in de oostersche- als westersche kerk, die deze vermenging alleen voor een kerkelijk voorschrift hielden. Hoezeer de beide kerken het hierin eens waren, zoo verschilden zij echter in de hoeveelheid water, die bij den wijn moest gevoegd worden.

De protestantsche kerk schafte terstond het gebruik van gemengden wijn af, en is, ofschoon niet zonder tegenspraak van sommigen, bij die gewoonte gebleven. In Nederland maakte men geen verschil tusschen de kleur en soorten van wijn. Men gebruikte witten, rooden, zoeten en zuren naar keus. Te Dordrecht werd de wijn van den aanvang der reformatie af door de stad betaald, en door twee ouderlingen bezorgd. Sedert 1656 stelde de Oud-raad een vasten leverancier aan, en in 1672 bepaalde men in plaats van rijnschen, franschen wijn te gebruiken, doch niet meer dan voor het gebruik noodig was en het overschot aan de huisarmen en gasthuizen te schenken. Ook voor de synodale en classicale vergaderingen werd de wijn

door de stad bezorgd. In 1573 bragt de thesaurier voor wijn bij het Avondmaal 1 £ 3 S, in 1619, 478 £ 2 S. 6 gr. in rekening. De maaltijd in 1619 door de stad aan 130 leden der synode gegeven kostte haar *f* 1219.18. Ook in andere steden zorgde de magistraat voor den nachtmaalswijn, en te Leiden verzocht hem de kerkeraad (1649) spaanschen wijn, die ook elders werd gebruikt, te mogen hebben. Het overschot werd in 1658, en lang daarna, aan zieketroosters gegeven, gelijk zij zeiden voor de zieken. Toen gebruikte men daar nog tinnen bekers en borden, en eerst op het jaar 1752 wordt vermeld, dat er zilveren aan de Pieters- en Hooglandsche kerken werden vereerd. In sommige vaderlandsche gemeenten had de kerkeraad de onhebbelijke gewoonte na de plegtigheid den overgeschoten wijn in de konsistorie uit te drinken, of naar huis mede te nemen. Het overschot in de bekers behoort thans den koster, en de niet geopende flesschen keeren in den kelder der pastorij terug. Het kwam ons niet voor dat er andere drank dan wijn in onze kerken werd gebezigd, doch in Zweden had er in 1534 een pennestrijd plaats, de liquoristische oorlog geheeten. De bisschop van Westerras had namelijk, bij volkomen gebrek aan wijn, het gebruik van melk, bier, mede of een anderen drank veroorloofd, doch de aartsbisschop van Upsala zulks afgekeurd: liever wilde hij geen avondmaal vieren dan tegen de instelling handelen. Dit geschil liep zeer hoog. In Duitselanhd werd even als in Nederland witte en roode wijn gebruikt.

Het is niet in den wijn, noch in het brood gelegen,
Maar of het gansche hert tot Jezus is genegen,
Het brood en wijn alleen dient tot een beeld van zinne,
Het ware nachtmaalskleed, 't gebroke hart uit minne.

GESTOELTEN.

De leden der gemeente zaten in de eerste eeuwen van het christendom afgezonderd, de mannen in het zuiden, de vrouwen in het noorden, door een gordijn, voorhangsel of houten wand van elkander gescheiden. Aan den zuidelijken ingang stonden de Ianitores, en aan den noordelijken de diakonessen de wacht te houden, opdat niemand in dat opzigt de orde mogt schenden.

De catechumenen zaten even zoo verdeeld achter de geloovigen. De zitplaatsen der geestelijken waren op het koor. Later zaten zij vaak in prachtig gebeeldhouwde en met symbolische ornamenten versierde kerkgestoelten, tegen de koormuren, van de nabijheid des hoogaltaars tot het dwarsschip. Deze waren van leuninggen omgeven, en konden, daar zij als klepbanken ingerigt waren, opengeslagen worden, 't geen noodig was, wyl de geestelijken, bij sommige deelen der diensten moesten staan. Zulke gestoelten vond men in Duitschland, Frankrijk, Engeland en ook in ons vaderland. Prachtige exemplaren vindt men er nog van in de St. Janskerk te s' Bosch en de Groote-kerk te Dordrecht. Ook die der abdijkerk te Egmond waren fraai bewerkt, die der kloosterkerk te Windesheim, eenvoudig en zonder sieraden. Mogelijk had men hier te lande ook zoogenoemde Levieten stoelen, zooals men die in Duitschland vond. In het voormalig klooster te Ter Apel in Groningerland, bestaat nog heden een schoone bank van dien aard van fraai bewerkte bentheimer steen. Gestoelten voor de leeken treft men in de 14^e eeuw. In 1359 toch twistten eenige edellieden over de plaatsen hunner banken in de kerk te Overlangbroek, en in 1393 beval de magistraat te Kampen, dat niemand eenig eigendom zou hebben aan de banken in de Lieve-Vrouwen-kerk

aldaar. Wie het eerst kwam, zou het eerst mogen zitten. Te Utrecht hadden ook de burgers hunne banken in de Buurkerk laten plaatsen, doch de magistraat liet ze wegbreken, en verbood zulks zonder zijne toestemming te doen, daar ze te veel ruimte innamen. Ook te Dordrecht stonden banken in het L.-Vrouwen koor. In 1447 ten minste werd aldaar afgeklept: „Also der beelden van de stoelen in onser vrouwen choer die noose afgesneden zyn, daer die stoelen mede gestoeffeert zyn, dat jonge boeven gedaen hebben, zo die goede luden verstaen hebben, en willen daer oft die waarheyd ondervinden en dat corrigeren alst behoort, zo waarschuwen die G. L. een yegelyk en gebieden dat elck zijne kinderen en bodekens, en die in zynen huise met hem wonen zoo kastei en bedwingen, dat zy desgelyks niet en hantieren in de kerken, en dat zy op de kersnacht nog tot geenre tyt ongestand in der kerke tot eeniger tyd bedryven, dat willen die goede luden corrigeren, scherpelyck alst behoirt, en waert dat se die kerke scade deden, die scade zal men de ouderen met recht verhalen, waert dat die kinderen geen goed en hadden.” Terzelfder tijd werd er afgeklept: „Die goede luden vernomen hebben dat die jonge boefkens 's avonds by der straten van de wynbrug ende anderswaerd veel ongestant bedryven en ook zomtyds die arme maegdekens, die om haer broot gaen, grypen en willen se betasten en spreken hun lelyck ende onnuttelyck toe, zo waarschuwen die G. L. een ygelyk en gebieden dat elck zyn kinderen en bodekens, oft die in zyn huis syn, so kastye en dwinde dat zy alzulkig niet meer en hantieren oft die G. L. dat zo scherpelyck corrigeren, dat zy andren exempel zouden wesen”. Ook komen in de 15^e eeuw stoelen of vochten van verschillenden aard in de kerken voor. In 1457 plaatsten eenige leeken ze voor hunne vrouwen in de Kapittelkerk te Geervliet, 't welk door den deken van 't kapittel en den bisschop David van Bourgondië met kerkban en zware geldboeten verboden werd.

In den aanvang der hervorming werd er geen onderscheid gemaakt tusschen „stand en staat”. Men plaatste zich, waar men wilde

en kon geen kerkelijk verbod beletten de vrouwen hare stoelen mede te nemen. Burger vrouwen plaatsten de hare nevens die der jufvrouwen, en de schepen of raad zat nevens den werkman. Zóó was het nog op sommige plaatsen in de eerste helft der 17^e eeuw, doch toen bestonden in de groote steden reeds heeren- en vrouwen-banken. In de 18^e eeuw was er echter geen kerk, waar de heer, de ambtjonkers, de magistraat, de burgemeesters, raden, baljuwen, schepenen, veertigen, achten en hoofden der schutterij en van het garnizoen, geen bijzondere banken hadden. Te Nijmegen waren er afzonderlijke zitplaatsen voor den magistraat, de regters, den syndicus, de secretarissen, de pensionarissen, de edelluiden binnen en buiten de stad, de ordinaire gedeputeerden en hun secretaris en de militairen boven den rang van kolonel, meest alle met baldekyns bekrooningen of huiven, waarop een of meer wapens, door hunne kwartieren omringd, in al hun kleurenpracht schitterden. Boven de regerings banken prijkten stads- of dorpswapenen, boven die der gilden hunne blasoenen. Sommige dier banken muntten door uitstekend snij- of beeldhouwwerk uit. Op die der regering van Schoonhoven was de geheele levensgeschiedenis van den Zaligmaker uitgehouwen, ook die van den magistraat te Hoorn was met kunstig beeldwerk versierd, die van Dordrecht uit mahonyhout vervaardigd.

Doch niet alleen zorgden kerkmeesters voor de aristocratie, maar ook voor weezen, armen, bewoners en bewoneressen van godshuizen en de leerlingen van alle armen- en diaconie-scholen; ja in de meeste kerken had elk gesticht zijn bijzondere zitplaats. Aanzienlijke of Heerenvrouwen hadden hare banken met kussens, waarop hare wapens gestikt of geborduurd waren. Zulke kussens, maar met stadswapen geborduurd, lagen ook in de heeren-banken, en op die der edellieden was hun adellijk blasoen gestikt, en op vele banken het jaar der stichting vermeld. Zoo las men aan den ingang der kerk te Twixlum: "Anno 1581 op hillige dre koningehen avent heft de Gemene van Twixlum angevangen deese banken te stiften in 't gemeen", en rondom den rand van

den preekstoel: "Achtyn jaeren nadat de bancken gemakt waren is de tegenwoirdige predicstohl vervaerdigt 1599, doe Pancratius (Grevius) pastor was." In het laatst der 16^e eeuw begon men hier en daar stoelen te plaatsen en stoelbewaarsters aan te stellen, doch burgerlieden bragten nog hunne stoelen mede, of lieten ze reeds des morgens vroeg in de kerk brengen, en ze tot de dienst begon bewaren. Zulks was nog in het midden der 16^e eeuw te Leiden het geval, 'tgeen die van den Gerechte bewoog den 29^{en} Februarij 1652 het volgende besluit te nemen.

„Dewyle men gewaer werdt dat op de sondagen mitsgaders andere predikdagen, eenige vrouluuden, so door hare dienstmaechden, als eenige jonge kinderen des mergens vrouch in de Kercken de stoelen doen stellen en bewaren, die by haer gebruyckt werden om in de kercken op te sitten, ende de bequaemste plaetsen tot het gehoor daer door te doen occupereen, ende haer op de voorgestelde stoelen verlatende, daer door dickmaels occasie nemen, om seer laet ter kercke te komen, waer door veroorsaecht dat vele yverigen behoorden, niet tegensfaende tydelick ter kercke komen, niet en kennen becomen sodanige bequame sit-plaetsen, als 't behoort, waer door niet sonder ergernisse, so nu so dan eenige confusien in de kercken syn gespeurt. So hebben die van den Gerechte der stadt Leyden, alvorens gehooft het advys van den Kerckenraedt, goet gevonden by desen te ordonneeren, dat geen personen, alvorens deselfde ter kercke komen, sullen vermogen eenige stoelen ofte yet anders daer men op sitten kan, in de kercke te doen stellen en bewaren, ofte oock met andere bejaerde ofte niet bejaerde personen, dewelcke niet expresselick te kercke komen, om op dezelve stoelen tot het eynde van de predicatie te sitten, te doen bewaren, op peine dat voor de eerste reyse de voornoemde stoelen ende de gene, die deselfde bewaren, door personen, daertoe expresselick in yder kerk te autoriseren, achter aen sullen werden gestelt ende gestelt ter plaetse daer toe te ordonneren, ende voor de tweede reyse te verbeuren op yder stoel, die contrarie deser sal worden gestelt, die ofte bewaert ses stuyvers, ende te meermalen 't zelfde doende telkens twaelf stuyvers, ten behoeve der personen te dese opsichte te autoriseren”.

Te Dordrecht was er reeds een halve eeuw vroeger (1596) een reglement nopens het stoelen zetten gemaakt. Met verbazing leest men in de kerkelijke acten de kleingeestige kibbelarijen, die er over het

al of niet gerechtigd zijn tot dezen of genen stoel plaats hadden, en de belangrijke geldsommen die men voor een goede plaats bood. Eerst in 1672 werd er ter laatste stede besloten zitplaatsen te verhuren, en geen andere stoelen, dan die tot de kerk behoorden, te laten bezetten, 't geen welhaast door andere gemeenten werd nagevolgd. Gedurende de 17^e en 18^e eeuw bleven magistraat en aristocratie hunne gedingueerde zitplaatsen behouden. Wel werden hier en daar in 1672 en 1748 hunne wapens weggehakt, doch in bedaarder tijden of bij verandering van regering wederom hersteld. Eerst in 1795 werden ze niet alleen door het razende gepeupel voor goed vernietigd, en in sommige kerken, b. v. te Haarlem, de banken, tot dien tijd toe door de stadsregering, de stedelijke collegiën, den burgerkrijgsraad, de ouderlingen en diakenen bezeten, hun ontzegd; maar die, welke zich door uiterlijke pracht onderscheidden, werden weggebroken en door zulke, die aan al de overige gelijk waren, vervangen. Alleen de dienende kerkeraad en de leeraars behielden een vrije zitplaats, de verdere geslotene banken werden alle verhuurd.

In het laatst der 16^e eeuw schijnt men het gebruik van stoven, ten minste in de kerken niet gekend te hebben, en legde men nog stroo, hooi en matten ter verwarming in de banken. In het midden der volgende zorgden de kosters voor stoven in de heeren- en vrouwenbanken. Burgervrouwen droegen zelve hare helder geschuurde kerk stoven met koperen hengsels, en meer aanzienlijke doch oudmodische poorteressen, die zich niet wel naar de nieuwe modes konden schikken, lieten de hare, die van kostbaar hout met wapens en lofwerk versierd en koperen hoeken beslagen waren, door hare maagden zich na dragen: zij zelve droegen hare in fluweel gebonden en met wapens bestikte kerkboeken aan een koord aan den arm. Eensklaps werd te Dordrecht, in 1688, door den magistraat die over alle kerkelijke ambten beschikte, en zich met alle kleinigheden bemoeide, aan de kosters der respectieve kerken, vermits in zekere kerk brand ontstaan was, geboden, "niemand, wie het ook zou mogen wezen,

eenige stoven of vuurpotten te geven, als alleenlijk in de banken van de Heeren van den oudenraad, achten en veertigen, mitsgaders derzelve vrouwen." Dit bevel veroorzaakte geen geringe ontsteltenis onder de deftige standen, die reeds lang van de "oudmodische stoven dragt" hadden afgezien, en zich nu verplicht zagen zich hare stoven te laten nadragen. Verzoekschriften werden bij den raad ingediend, deputatiën naar heeren burgemeesters gezonden, doch eerst drie jaren later veroorloofde men den kosters "op verzoeken der burgers en vele considerabele redenen, gedurende het wintersaizoen de gemeente van stoven te mogen voorzien, doch niet in de Augustijner kerk, wijl deze in het midden der stad stond, en door considerabele huizen omringd was."

K O O R H E K K E N .

In het laatst der 17^e eeuw bezocht een geleerd Duitscher onze vaderlandsche steden, en klaagde jammerlijk over den toestand, waarin hij onze kerken vond. De Gereformeerden, schreef hij, "haben eine grosse Ehrerbietung vor Gott, aber ich kann nicht wohl damit reymen, dass sie dessen Häuser so gering hielten." Hij herinnerde zich bij het bezoek onzer kerken, hoe de ambassadeur van Hendrik IV toen hem in het Escuriaal de Casa di Dios werd getoond, waarin de koningen van Spanje werden bijgezet, met verontwaardiging het paleis verliet, zeggende dat hij niets meer begeerde te zien, waar de koning in zulk een prachtig paleis, God in zulk een ellendige kerk woonde.

"An den meisten Orthen" (vervolgde hij) "sind die Kirchen ziemlich wüste und bey ihnen in geringen Werth," en hij schreef zulks toe

aan de weinige belangstelling deels der Calvinisten in den uitwendigen eeredienst en deels aan de langdurige oorlogen, die verhinderd hadden het door het woeste gepeupel beschadigde te herstellen. Inderdaad waren vele kerkgebouwen nog in een jammerlijken staat, de graf-tomben deerlijk geschonden, de koorhekken zwaar beschadigd of weggenomen, de prachtig gebeeldhouwde banken verwaarloosd en vermolmd, de zuilengangen met ladders, brandemmers, kruiwagens, kalkpotten, en timmermansgcreedschappen gevuld, en van sommige kerken was alleen een gedeelte van het schip, van anderen het koor over en tot den openbaren eeredienst ingerigt, terwijl het overige woest en ledig, soms naar een puinhoop geleek.

Dat kon onze Duitscher niet goedkeuren, die wist hoeveel zorg en eerbied de eerste christenen voor hunne tempels hadden, hoe keizers en koningen op hunne drempels de kroonen van het hoofd namen, hoe men elk gewijd voorwerp buigende naderde, er voor nederknielde, ja de pilaren zelve omhelsde. En toch waren verre de meeste kerken, vooral in onze groote steden, niet alleen merkwaardig door uiterlijke maar ook door innerlijke schoonheid. Werpen wij het oog slechts op de koren.

Het koor, weleer het Heilige der Heiligen — waarin de koninklijke tafel stond, waartoe geen leek, alleen den keizer, die zijn plaats nabij het altaar had, de toegang vergund werd — door kostbaar bewerkte tapijten of kunstig besneden hekken van het schip der kerk gescheiden, lag iets hooger dan dit, vooral sedert in zijn verwulfsels heilige overblijfselen geborgen en aanzienlijken begraven werden, en moest langs een of meer trappen bestegen worden.

Toen de kerken aan de hervormden waren overgegaan, werden de koren, hetzij uit nog niet geheel uitgewischten eerbied voor het heiligdom, hetzij wegens de kleinheid der gemeente, in vele plaatsen voor den dienst ingerigt. Hier verkondigde men het woord, bediende men den doop, brak men het brood. Toen de gemeenten toenamen plaatste men den kansel tegen een pilaar van het schip of

elders, doch bleef er zoo lang mogelijk het nachtmaal in houden, gelijk men op kleine plaatsen nog koren vindt die alleen tot dit einde worden gebezigd, terwijl in anderen tusschen het koor en het schip een steenen muur of houten wand is opgetrokken, waartegen aan de zijde van het schip de preekstoel is geplaatst.

In groote steden vergaderden de provinciale synoden in het koor, de nationale van 1618 en 1619 werd er te Dordrecht in geopend en gesloten. Ook werden er classicale vergaderingen in gehouden, huwelijken in ingezegend, promotiën der latijnsche schooljeugd in voltrokken, zelfs geestelijke commediën in gespeeld. Hetzij uit zucht om de kostbare koorstoelen, de prachtige mausoleën, de sierlijk bewerkte met wapens, lofwerk en inscriptiën overladene zelfs koperen en marmeren grafzerken voor beschadiging te bewaren, of wel om zoo veel mogelijk de oude gothische kerken in haren oorspronkelijken vorm te bewaren: men liet de oude, soms deerlijk verminkte houten of koperen hekken, voor zoo ver de laatste niet, gelijk te Hoorn, tot geschut versmolten waren, staan, of door andere, soms van kunstig bewerkt koper, vervangen. Onder de eerste munt het koorhek der haarlemsche St. Bavo met zijn geslingerd metaal of snijwerk, dat de ten autaar voltrokken geheime-nissen voor de oogen der leeken plag te sluijeren, uit. Blijkbaar zijn deze slingers een afbeelding van het braambosch op den berg Gods, Horeb. De dorens zal men er niet te vergeefs aan zoeken, en toen ('t zijn de woorden van een onzer uitstekendste beoefenaars der kerkelijke kunst) in die schoone, hooge kerk achter de stralende koperfakkels, het H. Sakrificie nog voltrokken werd, moet menig geloovige gemeend hebben de stemme Gods te hooren, die uit het midden des boschs heeft geroepen; en hij zal geantwoord hebben. Is het haarlemsch koorhek een schoon overblijfsel uit den tijd vóór, dat van Dordrecht is er een uit dien na de hervorming. Het beslaat de geheele breedte van het koor, dat er door van het schip wordt gescheiden, rust op marmeren voetstukken, heeft aan wederzijden marmeren zuilen, en is, even als het haarlemsche, van geslingerd snijwerk, door Adriaan Krans, naar het eikenhouten model

door den beeldhouwer Michael Kalraat gesneden, gegoten. De rentmeester Roeland Nolthenius betaalde er f 15.171 uit het legaat van Deodati voor.

Niet minder opmerkenswaardig is het kunstig hek van gegoten koper in de Nieuwe-kerk te Amsterdam. Het rust op een marmeren balustrade en is met een zware koperen lijst versierd. Midden op die lijst, ondersteund door zes zware vierkante zuilen, tusschen welke zeventien gevlamde en veertien regte, doch kleine pilaren geplaatst zijn, staan twee Leeuwen die het stads wapen vasthouden. Alles is met loof bewerkt en dertien voet hoog. Ook het hooge koor in de Oude-kerk aldaar heeft een fraai bewerkt koperen hek, in 1682 gegoten. Aan de bovenlijst naar buiten leest men deze regels van Cornelis Schellinger, die toen het kerkmeesterambt bediende:

“t Misbruyk in Godes kerk allengskens ingebracht,
 “Is hier weer afgedaan, 't jaar zeventig en acht.

Aan de binnenzijde der lijst staat:

“Men moet, om Godes dienst en kennis reyn te houwen,
 “Op 't woords grond nu voortaan, op geen menschen instel bouwen.”

Boven de zijdeur van 't koor, door welke bruidegom en bruid ingaan, leest men:

“Twist, hoovaerdy end' overdaet,
 “Doen dat gheen huis seer langhe staet.”

en in 't achterste gedeelte, ter gedahtenis der verdelging van de onoverwinnelijke vloot (1588):

“Heilloos gebroet, gesint de waerheyt uyt te royen,
 “Had met de spaense vloot een groot heyr opgebracht,
 “Maer God dit heyr verliet, en doet de vloot verstroyen,
 “Door vuur rondom ten toon, slaet die te grondt met kraght.
 “Looft hem, die zyn zaek recht, in 't jaer tachtig end' acht.

KOREN.

Min of meer prachtige en kostbare koperen hekken sluiten ook de koren der Grootkerken te Rotterdam, Gorinchem, der St. Pieterskerk te Leiden, der kerk te Weesp en van vele anderen af. Het hek te Rotterdam heeft een marmeren poort met koperen deuren; de koperen pilaren van dat der Westerkerk te Enkhuizen werden in 1573, gelijk zoo vele anderen tot geschut vergoten. Achter die hekken werden de fraai besnedene of met kunstig beeldhouwwerk versierde koorbanken, en, zoo als te Alkmaar, Arnhem, s' Bosch, Culemborg, Deventer, Geervliet, Oudewater, Tholen, Utrecht, IJsselstein en elders, de mausoleën en tomben van vorsten, prelaten en andere grooten en magtigen uit vroegere eeuwen bewaard. Ook na de hervorming bleef het koor de uitverkoren plaats voor het oprigten van gedenkteekenen en praalgraven. Daar stichtten de Staten ze voor helden, die met het zwaard in de vuist voor het vaderland gestorven waren; dáár vonden vele mannen, door afkomst, rang en verdiensten onderscheiden, hunne laatste rustplaats. Op het koor te Alkmaar zag men de epitaphiën van burgemeester Floris van Teilingen, Willem Bardens, ridder, heer van Warmenhuizen, Frederik van Westphalen en Pieter van Foreest, op dat der Nieuwekerk te Amsterdam het praalgraf van de Ruyter, der Oudekerk te Delft de mausoleën van Maarten Harpertz. Tromp, Pieter Pieterszoon Heyn, Elizabeth van Marnix, Arnoud van Duivenvoorden. Marmeren- en koperen- wedijverden met arduinsteenen grafzerken in schoonheid van beeldhouwwerk op het koor te Dordrecht; kostbare monumenten werden ter eere van Pieter Florisz. op het koor der Grootkerk te Hoorn, van Jacob Baron van Wassenaer van Obdam te 's Hage, van Willem Baron van Liere te Katwijk aan den Rijn, van Graaf Willem Lodewijk van Nassau in de Jacobijnenkerk te Leeuwarden, van den zeeheld Mooi Lambert in de Grootkerk te Rotterdam, van François van Aersen te Sommelsdijk, van den heer van Poortvliet te Tholen, van den luitenant-admiraal Joseph baron van Gend in de Domkerk te Utrecht, gesticht. Het prachtig zwart gepolijste steenen met marmer ingelijste grafteeken van Hendrik de Pottere en Agatha van Wissenkerke

op het koor te Zierikzee, onderscheidt zich door sierlijk beeldhouw-
werk. De beide echtgenooten rusten op een opgerolden marmeren mat,
liggende op een zwarte tafel door vier hoekstijlen onderschraagd. Op
het koor der St. Barbara-kerk te Culemborg praalt de tombe der van
der Dussens, te Almelo die van het geslacht van van Rechteren, te
Asperen die der Boetzelaers, in één woord, schier overal zijn de koren
van onze vaderlandsche kerken met praalgraven, epitaphiën en kostbare
zerken versierd. Men stelde er eene eer in op 't koor te rusten. Sommige
heeren en vrouwen begeerden alleen dáár begraven te worden, en
wezen aan hunne onderdanen de zijpanden of het schip ter laatste rust-
plaats aan; en terwijl de baar van deze met de hand kerkwaarts
werd gedragen, torschten de schouderen hunner dienaren de hunne.
Niet te verwonderen dat deze aristocratische trots de algemeene ver-
ontwaardiging wekte, dat zich vele stemmen tegen het oprigten van
zoo veel kostbare grafteekenen verhieven, de leeraren tegen die ijdele
praalzucht en hoovaardij, die afgoderij met het "broos en katijvig
wormen aas" waarschuwde. Zij achtten zulks "strijdig met Gods
gebod en een terugkeeren naar Rome"; zelfs verweten de Roomsche-
gezinden de hervormden, "dat zij, die al hunne kerkgebruiken ver-
bannen en tegen hunne beelden en sieraden geijverd hadden, nog
zoo veel eere stelden in het begraven in de kerken, ja graven be-
geerden op het koor, de plaats van het hoogaltaar, of tegen de pilaren,
om hunne fraaije wapens op te hangen." Niet alleen waren de koren
in veler oog „pronckselen van waereldsche hovaerdy", "afgodische
altaren voor den dienst eener waereld, die in het boose ligt", "saletten
der dooden"; maar tevens "kabinetten van paepsche oudheid", "maga-
zynen van oorloghstuygh". Dit zag op de menigte in de muren gemetselde
steen en inscriptiën in en buiten de koren en de zegeteekenen, die
er in opgehangen waren. Zoo golfde de in 1574 veroverde vlag van 't ad-
miraalschap van Bossu boven den ingang van 't koor der Groote-kerk te
Hoorn, en las men op een bord, boven den eersten pilaar ten N. O. van
het koor dit tijdvers:

"Door 't LoVter geWeLt.
 "Van MenIch heLt
 "Der VrIle West-VrIesChe natIe,
 "Wert BossV geVeLt:
 "DIe hIer gesteLt,
 "Tot Lof-teken Van Gods gratIe.

In het koor der Groote-kerk te Dordrecht bewaarde men de vlaggen en wimpels in 1489 in den scheepstijd op de Lek veroverd, in dat der St. Pieters-kerk te Leiden de groote wimpel van het admiraalschip van Diego de Piementel, door Pieter van der Does, vice-admiraal van Holland, aan die stad vereerd. Toen zij in 1588 werd opgehangen was zij zóó lang, dat ze van het bovenste van het koor tot op den grond hing en nog voor een gedeelte moest opgerold worden. Het koor der Groote-kerk te 's Hage was met de wapenschilden der Vliesridders behangen, die in 1456 onder Philips van Bourgondië, wiens wapen in 't midden aan een pilaar hing, hun kapittel hielden.

K R O O N E N .

Terwijl het koor en de nevingangen (uitgenomen wanneer de lange stoet van lijkdragers met flambouwen het stoffelijk omhulsel van een burgemeester of ander aanzienlijk persoon grafwaarts voerde) in diepe duisternis gehuld bleven, was het schip gedurende den avonddienst doorgaans schitterend verlicht. Vroeger was dit anders. Toen flikkerde wel hier en daar een kaars voor het beeld van een Heilige en verspreide de lamp in deze of gene kapel een flauw licht, doch in het

koor brandde, evenals in den tempel te Jeruzalem, dag en nacht een lamp voor het hoog altaar, en op hooge feestdagen werden kostbare luchters en lampen, sneeuw witte kaarsen op reusachtige kandelaars ontstoken, en golfde een lichtstroom over en rondom het Heilige der Heiligen. Dit licht moest den geloovigen de dagen der vervolgingen herinneren, toen men in den duisteren nacht in holen, graven en spelonken bijeenkwam; was een zinnebeeld der blijde boodschap door de Engelen op aarde gebragt, het symbool van Christus zelve, het licht, de groote zon der geestelijke wereld. Dat vrolijk flikkerend licht moge door Vigilantius als een overblijfsel van het heidendom, dat ook zijne tempels verlichtte, zijn afgekeurd, het vond in Hieronymus een verdediger. Lampen, luchters en kandelaars waren even verschillend in vorm als in stoffe, de eersten hadden allerlei gedaanten, als van dolphijnen, schelpen, en waren even als de laatsten, van ijzer, koper, maar ook van zilver, goud en kristal. Hadden de kandelaars, met de op den 2^{den} Februarij of op den 40sten dag na de geboorte, toen Maria het reinigingsoffer bragt en Simeon het kindeke een licht der wereld noemde, gewijde waskaarsen, op de altaren hunne plaats, de lampen hingen er aan metalen ketenen boven, en op de trappen stonden soms kunstig vervaardigde boomen aan wier takken lampen waren vastgehecht, of die zelve zoovele lampen vormden. Hoe prachtig ook dergelijke sieraden mogen geweest zijn, wij kennen ze alleen uit de overlevering, terwijl een menigte kroonen, kandelabres en lampen uit de middeleeuwen, aan den tand des tijds en de woede der kerkschenders ontsnapt in kerkelijke schatkamers en vorstelijke kabinetten, wegens schoonheid van vorm en keurigheid van bewerking, den beschouwer in verbazing wegsleepen en doen uitroepen:

“Wat aan kennis werd gemist, was dubbel door vernuft vergolden.”

Onze oude chronyken en kerkelijke aantekeningen gewagen ook op menige bladzijde van den luister van den eeredienst, ook in ons

vaderland in de middeleeuwen, waarbij het symbool van licht en leven niet ontbrak. Jammer dat de inventarissen slechts de stoffe en 't fatsoen vermelden, zelden van de kunst der vervaardiging dier kroonen en lampen gewagen. Zoo leest men van "gouden en zilveren candelabers," zwaar vergulde kandelaars, die op de trappen van het hoogaltaar te Dordrecht stonden, van sierlijke één, twee en zes armige kroonen, van kroonen, wier armen zich alle, wanneer men er een aan raakte, bewogen, van boomen aan wier armen lampen in de gestalte van bloemen en bladeren hingen. In de groote kerken hingen lampen vóór de relikwiën en had elke Heilige zijn waslicht, soms kaarsen van tien, twintig en meerdere ponden. Duizenden waskaarsen werden door de geloovigen geofferd, duizenden ponden was door de regering aan kerken ten geschenke gegeven. Reeds in het laatst der 11^e eeuw brandden er op hoogtijden in den Dom te Utrecht 300 waskaarsen op ivooren of beenen kandelaars, van welke er een in een lantaarn bij het hoogaltaar en dat van het heilig kruis was geplaatst. Te Breda, Dordrecht, Delft, Deventer, Haarlem, Utrecht, in de abdijkerken van Aduard, Egmond en Rijnsburg vond men met beeldwerk versierde houten, ijzeren, tinnen, koperen, zilveren, gouden luchters, lampen, kroonen, candelabers, kandelaars. Honderden werden er in den tachtigjarigen oorlog deels door de watergeuzen en poorters, deels door den vijand weggeroofd, verkocht, versmolten, ook ten behoeve van het vaderland, sommige begraven en later weder opgedolven. Zoo vond men o. a. drie koperen op leeuwen rustende kandelaars bij den toren der St. Jacobs-kerk, een dergelijke benevens twee candelabers voor twee lichten met krans en schepter dragende engelen in het midden; een gothische kerkkroon voor 18 lichten met eene Madonna en een glorie in het midden en een engel er boven, en twee dergelijke voor zes lichten achter de St. Pieters- of Groote-kerk te 's Gravenhage. Men zag ze op de tentoonstellingen van oudheden te Amsterdam en te Delft, benevens twee kerkkroonen van 4 en 6 lichten, een armblaker aan een gedreven koperen plaat gehecht, waaraan een Madonna beeld, en de

prachtige koperen kerkkroon, welker armen zoovele boomtakken met bladeren vormen; met eene Madonna en het kind in het midden en een schilddragende leeuw er boven, het eigendom van Z. K. H. prins Frederik der Nederlanden. Ook de beroemde ijzeren lichtkroon te 's Hertogenbosch is een overblijfsel uit vroegere eeuwen. Men gebruikte geen andere dan, soms welriekende, waskaarsen, die alle, gelijk ook de doop-, trouw-, graf- en paaschkaarsen gewijd waren. Allen hadden een zinnebeeldige beteekenis, elke gewijde kerkkaars was een prediker van "Gij zijt het licht der wereld — Laat uw licht alzoo schijnen voor de menschen dat zij uwe goede werken mogen zien en uw Vader die in de Hemelen is verheerlijken" (Matth. V : 14, 16.). De doopkaarsen duiden op den glans der goede werken, die de deur der hemelsche bruiloftszaal openen; de bruidkaarsen op reinheid en heiligheid des harten, de grafkaarsen op het hemellicht, waarin de zaligen zich verheugen, waarop de stervelingen hopen, de grafkaarsen op het uit het graf verzezen licht der wereld.

Voor de Hervormden verloor het licht zijne symbolische beteekenis. Het diende hun slechts in zoo verre als het de duisternis bij hunne avond-godsdienst-oefeningen verdreef; de Lutherschen (in Duitschland) plaatsten waskaarsen op den altaar, ter herinnering van het H. Avondmaal, als een algemeen evangelisch zinnebeeld. Wij weten dat al wat aan het pausdom herinnerde, uit de hervormde kerk werd verwijderd, dus ook kroonen en lampen waaraan heiligen beelden waren geklonken. Behoefde men licht, men plaatste walmende vetkaarsen op houten blokken, die aan ijzeren stangen hingen, aan ijzeren armen waren geklonken, of plaatste die op ijzeren aan dergelijke blokken gehechte blakers in de banken. Spoedig begon men echter wederom kroonen in te voeren, te Dordrecht in 1585, doch zij waren eenvoudig, zonder sieraad, en men stak de kaarsen vóór of onder de godsdienst-oefening op een ladder staande aan; eerst in 1652 gebruikte men daarvoor een riet. In de 17^e eeuw werden deze eenvoudige door prachtiger vervangen, met de wapens der regerende burgemees-

ters en kerkmeesters, er op. Te Dordrecht werden die wapens in 1672, uit vrees voor het op de regering verstoorde volk, met die op de kap van het orgel weggenomen, doch later wederom hersteld, tot dat zij in 1795 niet alleen dáár, maar overal onder het zingen van patriotsche liedekens werden weggehakt. Koperen, min of meer kunstig bewerkte kroonen versierden sedert het midden der 17^e eeuw meest alle kerken in ons vaderland, waarin avondgodsdienst-oefeningen werden gehouden. In de Nieuwe kerk te Middelburg onderscheidden zij zich door grootte en drie transen boven elkander. Elk der drie kroonen in de Grootte-kerk te Zierikzee had 20 armlakkers. Ook gewaagt men met veel ophief van de kerkkroonen te Sommelsdijk en te Amsterdam, waar in de Nieuwe-kerk vijf groote en twaalf kleinere koperen kroonen, elk der eerste met dertig, en der laatste met twintig of zestien armen met blakkers hingen. Merkwaardig vooral zijn de koperen kroonen door de vrijers en vrijsters te Zaandam aan hunne kerk geschonken met de volgende inscriptiën:

“Door middel van het geld
 “Zo zijn wij hier verheven,
 “Ten dienste hier gesteld,
 “Uit liefde is 't gegeven.”

A^o. 1686.

“Vrijers en vrijsters van Saerdam,
 “Hebben gedaen dat ik hier kwam,
 “Opdat van iets, welk past op mijn,
 “Gods volk en kerk verlicht zou zijn,
 “Want doen van mijn het licht eerst scheen,
 “Men zag dat duisternis verdween,
 “Dog God ons met den fakkel van
 “Zijn woord ons best verlichten kan.

op de grootste kroon, waar het beeld der Liefde op stond:

“De vrijers te Oost-Saerdam
“En vrijsters daer beneven,
“Die hebben tot cieraet
“Ons in de kerk gegeven,
“Dus hangen wij hier ten toon,
“Gelijk een ieder siet,
“Blijkt boven deze kroon
“Uit liefde is 't geschiet.”

A°. 1686.

Op deze giften doelt ook een ander zoo genaamd tafereel of gedicht, dat in 1704 in de nabijheid van eene der kroonen hing, mede tot lof der milde gevers.

Hoe ver men het in ons vaderland in het vervaardigen van diergelijke sieraden bragt, blijkt uit de zilveren kroon of armluchter in 1659 door de Staten-Generaal aan den Czaar van Moscoviën gezonden. Zij had zes omgangen ieder van twaalf armen boven elkander, alle met fijne zilveren dompers voorzien, en op vele plaatsen met zwaar goud overtoegen, waar verguld zilveren loveren en bloemwerk door zilveren kettingen vereenigd in doorspeelden.

Die kroon had met het fatsoen *f* 1.500.000 gulden gekost, werd op de groote burgerzaal van het stadhuis te Amsterdam zaamgevoegd, en door duizende menschen bezigtigd. De koperen kroonen waren volkomen in harmonie met het overige meublement onzer kerken in de 17^e en 18^e eeuw. In de meeste kerken hebben zij reeds plaats gemaakt voor gaz-kroonen en lampen, en welhaast zullen de overgeblevene nevens hare voorgangers in de kabinetten van zeldzaamheden pronken.

GESCHILDERDE GLAZEN.

Toen de kerken in de 16^e eeuw aan de Hervormden overgingen, stroomde in vele nog het helle licht, door bonte kleuren getemperd, door de reusachtige vensterbogen binnen, terwijl daarenboven de too-verachtige tinten, waarmede het ruim der kerk vervuld werd, in volmaakte overeenstemming was met het phantastisch karakter van den gothischen of ovigaelschen stijl. De oorsprong der kunst, die dezen het schoonste sieraad bijzette, schijnt tot de 11^e of wel tot de 12^e eeuw op te klimmen. Zij ontwikkelde zich echter zeer langzaam, bereikte eerst in de 16^e eeuw haren hoogsten bloei, en zonk sedert al lager en lager. Met geestdrift maakte de geestelijkheid van deze nieuwe en schitterende uitvinding gebruik tot verfraaijing harer tempels en vermeerdering van het getal harer heiligen-beelden. Hetgeen toch het woord is voor het gehoor, is het beeld voor het gezicht, en beide, woord en beeld, waren in de eeuwen van barbaarschheid en onkunde de eenige boeken, en dienden, zooals wij op een glas in de kerk van Saint Nizier te Troyes lezen, "de catechisme et instruction aux peuples."

Te midden eener rijke ornamentiek van bloemen en vruchten zag men ook in onze middeleeuwsche heiligdommen de beelden der Heiligen zacht maar ernstig nederblikken, de groepen uit gewijde oorkonden door rijke gothische troonhemels overwelfd; ja even als een domkerk rees soms een prachtig geschilderde architectuur tot boven de vensters omhoog, en vertoonde in hare wonderlijke verdiepingen niet zelden eene typische reeks van voorstellingen uit de openbaring. Reeds vóór de kerken tot den hervormden eeredienst werden ingerigt, waren er vele diergelijke door de poezy der kunst verheerlijkte tafereelen.

ofschoon door ijzeren traliën beschermd, en in weerwil der scherpe plakkaten, door 't baldadig en door zeloten opgestoot gepeupel vernield. Later voltooiden de beeldbrekers hun werk, en schonden tevens beeldnissen en wapens van heiligen, keizers, koningen, graven en edelen, alle kostbare geschenken aan de kerken vereerd.

Sommige kerken bleven echter gespaard, en in andere bleef, door tijdige maatregelen der regering, veel ongeschonden. Tot de eerste behoort de St. Jans-kerk te Gouda, die, even als de toren der Martini-kerk te Groningen, "de vorst der nederlandsche torens", het "nederlandsch museum van glasschilderkunst" verdient genoemd te worden; tot de laatste de St. Jakobs-kerk te s' Gravenhage. Dáár bleef in het koor o. a. het glas door Karel V, in 1547 geschonken, gespaard. Levensgroot in keizerlijken dosch, met den keizerlijken mantel omhangen en de keizerlijke kroon op het hoofd ligt hij geknield, het kind Jezus, hem door Maria aangeboden, aanbeddende. Nevens hem liggen rijksappel, scepter, zwaard, helm en andere insigniën zijner waardigheid ten teeken van onderwerping. Boven hem schittert het bourgondisch kruis, met de kolom van Hercules aan weerszijde, waarop de spreuk "plus d'oultre". In dat koor zag men nog de geschiedenis der koningin van Scheba, en elders die der overspelige vrouw, der boetvaardige Magdalena, der opwekking van Lazarus, de kruisdraging, David en Bathseba, de offerande van Elia en Mozes op den Tabor en andere tafereelen. Ook in de Oude-kerk te Amsterdam bleef menig glas ongedeed: in het boogschutters-koor, de boodschap van den Engel aan Maria, het bezoek van Elizabeth aan de H. Maagd. Onder deze staan op dit glas Paulus en Petrus; voor den eerste ligt burgemeester Jan Claaszoon van Hoppen, in het gewaad van een graauwen monnik, voor den laatste liggen eenige vrouwen geknield. Men zegt dat van Hoppen, van ketterij beschuldigd, tot eene bedevaart naar Rome veroordeeld werd. Dáár werd hem opgelegd een glas aan zijne parochie-kerk te vereeren. Hierop zouden de woorden, die men op een boven zijn hoofd golvende banier aan een bisschoppelijken staf gehecht, leest: "nemo laeditur nisi

a se ipso ¹, zinspelen. Op dit glas prijkt zijn wapen, dat men ook op zijn lijkgesteente aan den voet er van ziet uitgehouwen.

In 't vrouwen-koor werd het oog geboeid door het schoone glas, met een heirleger van in den geopenden hemel over 's Heilands geboorte juichende Engelen en het kindeke door de herders en wijzen geëerd en begiftigd, met de besnijdenis in het verschiet. Onderaan staat het wapen van Amsterdam tusschen een romeinschen krijgsknecht en een bisschop, met een latijnsch opschrift, waaruit blijkt dat het een geschenk van het geslacht der Brundten is.

Een ander glas vertoonde de stervende Maria met een waskaars in de hand, van een treurenden stoet omringd, en door een rei Engelen opgewacht. Achter het groote koor plagten ook twee glazen te zijn, die door kunstkenneren werden bewonderd. Het eene stelde de krooning van Philips den Schoone voor met dit onderschrift:

d' Aartsbisschop kroont hier met zyn hand
Den schoone Flips met diamant,
Tot koning op Kastiliens troon,
Dus eerde ons Nederland die kroon.

Het andere verbeeldde Philips IV, het munstersche verdrag, waarbij de Nederlanden vrij verklaard werden, bezegeld overreikende met deze regels van Vondel er onder:

“Filippus tekent met zijn handen
“Het vreêverbond met zeven landen,
“En staat zyn recht en tytel af.
“Dit tuygt het zegel dat hij gaf.”

In het hooge koor waren glazen met de beeldtenissen van sommige graven en gravinnen van Holland, met 's Heilands kruisiging

¹ Niemand wordt beleedigd dan door zich zelve.

en het overboord werpen van Jonas beschilderd. In de Nieuwe-kerk prijkten twee meesterstukken van schildering, waarvan het een met het beeld van Graaf Willem IV de stad met het drievoudig wapenschild beschenkende, en het ander het verleenen van het voorregt om de roomsch koninklijke kroon boven het stads wapen te mogen voeren, door Maximiliaan (1419), voorstelde. Ook de Oude-kerk te Delft bezat, vóór het springen van het kruidmagazijn, den 12^{den} October 1654, een schat van door Willem Willems Tybaut beschilderde glazen. Een dezer prijkte met de beeldtenissen van Philips II en zijne derde gemalin Elizabeth de Valois. Zij lagen ter weerszijden eener tafel, waarop twee boeken, geknield. Achter hen waren hunne beschermheiligen, boven hen de aanbidding der wijzen, afgemaald, "welke vertooningen heel vol van beelden", getuigt een oud schrijver, "soo trefflijk was geteekent, gecoloreert ende geordonneert met seer groote vervallen ruijnen, dat het by de kunstverstandige waerlyk wierdt gehouden voor het beste glas van de gansche Nederlanden en het Konincklijk glas genoemd." Ook de glazen in de Nieuwe-kerk, door Gerrit de Beye Dircksz. geschilderd, door de beeldstormers gespaard, werden door den "delfschen donderslagh" vernield, en onder deze het beroemde "Keyzers-glas", in 1544 op last van Karel V vervaardigd. Een gelijk lot als de glazen der kerken te Delft, trof die der Groote-kerk te Hoorn, door het springen van een kruidmolen (1703). Na de herstelling werden de namen en wapens der werkbazen in een glasperk geplaatst, met dit onderschrift:

„De Buskruidmolen schond, door 't springen Kerk en daken,
 „En schetste de oordeelsdag. Opdat de nazaat zou
 „Geheugen, liet de Raad, die eer verdient door rouw,
 „Elk werkbaas dus zijn schild hier stellen bij 't vermaken.

Ook gaf de regering een geheel nieuw glasperk in het koor met de namen en wapenschilden van hare leden, waarboven een tafereel, naar de teekening van M. R. de Hooge, met deze regels:

“Ontzie, o Donder! 't glas, geschonken door den Raad,
 “t Zijn deze wapens, daar stads welzijn in bestaat.”

Dan, hoe voortreffelijk deze en andere overblijfselen der glasmalerkunst ook in de overige kerken in Nederland mogen zijn, verre worden alle overtroffen door de kunstzaming van de gebroeders Crabeth, in de St. Jans-kerk te Gouda. Reeds Guicciardini, die getuigde dat in deze landen de kunst van glazen te schilderen tot volmaaktheid gekomen was, bewonderde die schoone en levendige verwen, die door water noch wind, noch lengte van tijd vergaan. Een voornaam beeldhouwer van Neurenburg, die jaren te Rome en andere steden van Italië met het maken van kunstwerken had doorgebracht, reisde naar Holland om ze te zien, en getuigde: “dat de goudsche glazen alle zeldzame en kunstige werken overtroffen die hij ooit in Holland of in andere landen zag.”

De wereldberoemde Rubens bezocht ook die kerk, besteeg een ladder om dit werk van nabij te beschouwen, en prees, boven andere, het glas met den kerkroef van Heliodorus, door Wouter Crabeth geschilderd. Het droeg zijne goedkeuring weg, en hij verklaarde dat het met geen geld te betalen was. “La principale église”, schreef de Parisier, “est une des plus grandes églises de toute la Province et ses vitres sont sans doute les plus belles de toutes celles qui sont dans l'Europe et les plus dignes de la curiosité des étrangers.” Allen die vroeger of later deze glazen zagen, stemden in met dit oordeel, en menige vreemdeling waande in deze kerk in een toverpaleis verplaatst te zijn. Menigeen heeft deze glazen uitvoerig beschreven, doch niet één zóó nauwkeurig als de utrechtsehe architekt Kramm, en wij zouden kunnen volstaan met den lezer naar zijn geschrift te verwijzen, doch de beschrijving van ten minste een dier kunstjuweelen mag in dit werk niet ontbreken.

Onze keus bepaalt zich tot een glas, waaraan Wouter Crabeth zijn uitstekend kunsttalent ten toon spreidde, en dat door Rubens voor het schoonste van alle werd gehouden, “de tempelroover Heliodorus door

Gods Engelen gestraft voor het aangezigt van den hoogepriester Onias en het volk," een geschenk van Hertog Eric van Brunswijk Lunenburg, na den beeldenstorm van 1566, "waardoor de edele hertog niet onduidelijk zijn afkeer openbaarde van kerkplundering en kerkroof, en aantoonde dat zij die zich aan deze heiligschennis schuldig maakten, een gelijk lot als Heliodorus verdienen." "De Hoogepriester", dus luidt het verhaal in het 2^e B. der Maccab., H. III, "toonde hem dat al het zilver en goud dat in den tempel bewaard werd, voor weduwen en weezen was weggelegd, doch hij, (Heliodorus), om de rooverbevelen van zijnen meester te volbrengen, zeide, dat dat geld immers in des konings schatkamer moest gebracht worden, bepalende den dag, dat hij het zou vervoeren; zoodat de priesters ontsteld zich voor het altaar nederwierpen en riepen tot God, tot Hem, die de wetten gemaakt heeft, van de vertrouwde goederen onbeschadigd te bewaren voor dengenen die ze daar vertrouwd had.... Zoo heeft de Vorst der geesten en aller magt eene groote openbaring gedaan, zoodat allen die zich verstout hadden dáár te zamen te komen, door de kracht Gods verslagen zijnde, bezweken, en in vrees nedervielen; want van hen werd een paard gezien, met een zeer schoon dek versierd, waarop iemand zat die schrikkelijk was, hetwelk sterk rennende zijne voorste voeten op Heliodorus geworpen heeft, en die daar op zat scheen een gouden harnas aan te hebben. En er verschenen voor hem nog twee andere jongelingen, uitstekende in kracht, en zoo schoon in heerlijkheid en sierlijk in kleeding, welke ook staande, elk aan een van zijne zijden, hem zonder ophouden geeselden, hem vele slagen gevende....."

"In het ondergedeelte van dit glas ligt de Hertog geknield in zijn vorstelrijk gewaad; achter hem staat de Heilige Laurens met den rooster, het heilige teeken aan hem eigen, omdat hij daarop gemarteld werd; wijl hij zijne kerkschatten niet wilde openbaren. Tusschen het boven- en ondervak staat:

D. O. M.

Illustrissimus Ericus Dei gratia dux Brunsvicensis et Lunenburgen-

sis, princeps imperii, baro Lysveldii, dominus Woerdae etc. Catholicae religionis ergo D. D. 1566.¹ Daarbij zijn gevoegd zijne geslachtswapenen, en zestien kwartieren." Zoo ver Kramm, die er bijvoegt, "dat het een sieraad van het kerkgebouw is, en door goede teekening en schoone kleuren uitmunt"; doch men moet het met eigen oogen aanschouwen om over de schoonheid van alle deelen te kunnen oordeelen.

Jammer dat vele dier meesterstukken hier en daar vrij wat beschadigd zijn en ook in later tijd zijn bijgeschilderd. Kunstkenners van latere dagen bewonderen vooral ook de beeldtenis van den twaalfjarigen Jezus in den tempel, eene Maria in voortreffelijke draperie, de abdis van Rijnsburg en haar hondje, de zinnebeeldige voorstelling der vrijheid van het geweten door 's Lands constitutie bevestigd.

Zonderlinge contrasten verwekken echter nu en dan een glimlach.

Zoo deed Willem I de uitdrijving der koopers en verkoopers uit den tempel tegenover den tempelroof van Eric van Brunswijck stellen; zoo staat op een glas, verbeeldende den diaken Philippus te Samaria, de prins van Ligny (schenker van het glas) onder de kreupelen. Onder een tafereel, voorstellende de inwijding van Salomo's tempel, door Philips II geschonken, heet hij: "de vader des vaderlands, de allertzachtmoedigste en godmachtigste vorst, wiens troon onwankelbaar moge blijven", terwijl op een tegenstuk van de stad Delft, het ontzet der stad Leiden voorstellende, dezelfde vorst een dwingeland genoemd wordt, aan wiens woede zich de vrijheid heeft ontweldigd.

Doch al deze geschilderde glazen in de hervormde kerk waren in het oog van velen een "gruwel." Klagt op klagt werd aangeheven, "over het tolereeren dier gruwzame monumenten uit het pausdom"; deputatie op deputatie zonden kerkeraden naar de respectieve magistraten om hunne grieven enz. tegen die overblijfselen van het pausdom

¹ Aan den besten en grootsten God; de zeer doorluchtige Eric, door Gods genade hertog van Brunswijk en Lunenburg, rijksvorst, vrijheer van Lieveld, heer van Woerden enz., gaf of schonk dit wegens of uit ijver voor den catholijken godsdienst 1566.

in te leveren, doch burgemeesteren en raden, hoe ook overigens gezind om aan die van de ware religie genoeg te geven, "wilden van het "verstooren en vervoeren der kerkglazen" volstrekt niet weten. Zij gaven voor "dat zij merckelijk tot sieraet der kereken strekten," en zij waren niet gezind er de kereken van te berooven, wjl zij dan "te gelijk de glory van hunne voorvaderen zouden verdusteren." De meeste glazen toch waren geschenken hunner voorouders, met hunne beeldnissen, namen, wapens en titels, of met dichtregelen die hunnen roem vereeuwigen. Door die te vernietigen, vernietigden zij tevens

"Trofeën van hun geslacht, door vroomheyt wyt vermaert,
"Tot 's nazaets onderricht, als in een boeck bewaert."

Zij lieten integendeel de gebrokene en beschadigde glazen restaureren en voegden er andere bij met hunne wapens en titels. In het midden der 17^e eeuw waren de meeste kerken "scholen der heraldye" en de glazen "authentycke wapenboecken onzer meest illustre familiën en heure allyantyen ende van menigte mogende potentaten." Zoo was het: men vond er niet alleen "glaswapens" van adelijke, aristocratische en burgemeesterlijke geslachten, maar van een menigte vreemde vorsten en edelen, door hen aan de kerken vereerd. De regenten onzer steden beantwoordden die onderscheiding door tegengeschenken, even broos, maar niet minder kostbaar. Zoo vindt men in de parochie kerk van St. Margarethe te Westminster nog een kostbaar glas, de kruisiging voorstellende, in de 15^e eeuw door de stad Dordrecht aan Hendrik VII vereerd. Tot 1758 was het een sieraad der abdij van Walham, doch toen werd het voor 400 guinies aan gemelde kerk verkocht. Groot is het aantal glazen toen en later door die stad, niet alleen aan buiten- maar ook aan binnenslandsche kerken geschonken; duizende guldens werden daaraan besteed, ja in den loop der 17^e eeuw werd het vereeren van glazen een manie. Geen kind werd er geboren, geen bruiloft gevierd, geen huis

gebouwd, of vrienden en magen gaven glazen met wapens, spreuken, dichtregels van eigen vinding of van den een of anderen dichter. Beschilde glazen werden zoo wel in de nederigste woningen als in de paleizen gevonden; geen kerk werd er gesticht, vergroot, hersteld, of van alle zijden zonden steden en dorpen, aristocraten en magistraatspersonen, hunne volle wapens en devisen. Zeldzaam sloeg men het aanzoek om een gift tot opbouw van een kerk af, nimmer om een glas tot versiering er van. Geen dorp zoo afgelegen of onaanzienlijk, of het kon geschilderde glazen in zijn kerken aanwijzen, en was het een Heerlijkheid, dan schitterde het blasoen van den heer met al zijne kwartieren boven alle uit. Zoo zag men te Dubbeldam die der van de Myle's, te Asperen die der Boetselaers, te Renswoude die der van Reede's benevens die der koninkrijken, waarheen ze in ambassade gezonden waren, die der Waldecks te Culemborg. In de steden waren het niet alleen burgemeesters en leden van den raad en de aristocratie, wier wapens in de glazen der kerken schitterden, maar men zag er ook van alle corporatiën, confreriën, gilden; die der Veertigen en Achten en H. Geestmeesters te Dordrecht, te s' Hage die van de Raden van de Hoven, der Rekenkamer, der suppoosten van 't Hof, te Culemborg die van Kerkeraad en Predikanten, te Amsterdam die van de Burgemeesters welke van 1578 tot diep in de 18^e eeuw geregeerd hadden, elders van Hoog-Heemraden, Gouverneurs, leden van den Schuttersraad, Muntmeesters, Ontvangers der Convoijen en licenten, Kerkmeesters, Weesmeesters, Armmeesters. Die in eenig bestuur was, gaf een glas, en niet alleen aan de kerk, maar aan het huis, waarin de vergaderingen werden gehouden. Zelfs de regenten-kamers der gast- en godshuizen en hofjes waren met de wapenen hunner regenten en regentessen op glas versierd. Men vond overal adelijke en aristocratische, sprekende en geïnventeerde wapens, gelijk dat van den beruchten Dirk Marcusz. de Ruijter, bakkersknecht te Kralingen, wiens wapen twee bakkers broodpalen met vergulde brooden voorstelde. De grenzen van dit werk gedooogen geen verdere uitwei-

dingen en verbieden ons van de in de 17^e en 18^e eeuw beroemde glazen te Alkmaar, Arnhem, Culemborg, Enkhuizen, Garijp, Jisp, Kampen, Schoondijk, Suameer, Zaandam en honderden andere plaatsen te gewagen. Doch niet slechts waren de hooge vensterramen met wapens beschilderd, maar zij bedekten aan alle zijden de wanden der kerken en kapellen, versierden de zerken en omringden de pilaren. Groote en kleine, eeuwenoude en nieuwe wapenborden hingen soms van 't verwulfsel tot aan den grond. Zoodra toch was het ligchaam niet ingedompeld of ingezerkt, of men haalde het wapen, dat zoo lang het lijk onbeaard was, met floers bedekt, boven den hoofdingang der woning of op de stoep tusschen de gesloten balie gestaan had, weg en hing het in de nabijheid der groeve. Van hier dat men honderden wapens van hetzelfde geslacht in de kerken aantrof; en niet voldaan met ze op glas en hout te hebben laten afmalen, liet men ze ook op de zerken in steen houwen, doch dan, zoo niet met de levensgeschiedenis, ten minste met de titels van den overledene er onder. Vreemdelingen die, in den loop der 17^e en 18^e eeuw, onze godshuizen bezochten, konden zich niet voorstellen in een republiek te zijn, "maar wel in eene monarchie, waarin de adel aan 't roer zat en alles in had, te weesen." "doch die naauwer zag begreep wat men van zulk een adeldom moest denken. Vele dezer wapens toch waren geinventeerd, andere tegen alle regelen der heraldie zamengesteld, en soms aan verschillende familiën ontleend, zoo dat men wel kon zien "dat de goede Hollanders meer van den koophandel en zeevaart wisten, dan van de l'art du blason." Zij spotten met onzen adeltrots: ook van Effen deed het in zijnen Spectator, en antwoordt op de vraag van een vreemdeling: "hoe komen de Hollanders aan zulke heerlijke wapenschilden?": "niemand in ons vaderland, dien 't geluk maar eenigzins boven den burger- of boerenstand heeft opgebeurd, verwaarloost aanstonds met een wapen voor den dag te komen, en 't zelve zijn wapen te noemen, met dezelfde stoutmoedigheid, alsof ze het met een treffelijk diploma van 't keizerlijke hof ontvangen hadden,

ofschoon iemand al zoo weinig recht heeft om zich zelf met een wapenschild te verheerlijken, als eertijds een romeinsch krijgsman om zich zelf een eiken- of lauwerkrans, dien hij van zijn veldheer tot belooning moest verwachten, op te zetten. Doch hier mede is het nog niet genoeg; die bespottelijke hovaardij verspreidt zich verder en verder uit, naarmate het fortuin onze eigen gereede Edellieden meer en meer uit het stof verheft. Het wapen, 't welk van te voren niet anders als tot het bezegelen van brieven diende, wordt op nieuw overzien, verbeterd en vermeerderd, op een wel vergulde koets geplakt, en met de hoogadelijkste ab- en dependentiën opgepronkt. Ieder laat er de kroon op zetten die hem 't best aanstaat. Die zich met een baronskroon vergenoegt, is bijkans al te nederig; die van burggraaf, graaf of markies staan vrij zwieriger, en worden ook meestal geprefereerd. Anderen hebben meer zin in twee of drie helmen, waarvan zij de beteekenis zoo weinig kennen, dat ik op rijtuigen van nauwelijks uitgebloeide fatsoenlijke luiden wapenschilden heb gezien beschaduwd met helmen die vorstelijke huizen alleen zich mogen aanmatigen." — "Maar, (hernam de vreemdeling) waar toch haalt diergelijk volkje hunne wapenschilden van daan?" — "Somtijds uit zijn hoofd, en dan beurt het niet zelden, dat het ongelukkig genoeg is, om tegen de eerste regels van de wapenkunst of het blazoen op het grofste te zondigen. Een ander vindt goed uit het een of ander boek, met wapenschilden vervuld, 't geen hem het beste aanstaat voor 't zijne te verkiezen, zonder zich eens te bekreunen, of het een ander met recht toekomt, of niet. Sommigen, welker voorvaders den naam van het dorp, waarin zij geboren zijn, hebben aangenomen, vereenigen dezen met het wapen hunner geboorteplaats, en de meeste menigte wil hebben dat er tussehen hun schild en familienaam een zinspeling zij, 't welk bij de liefhebbers van het blazoen een sprekend wapen genoemd wordt. Een champignon van 't fortuin zal Haring heeten. Wat gevoegelijker wapen zal hij kunnen kiezen dan drie zilveren haringen op een hemelsblauw veld, die, met eenige sterretjes of halve manen van de anderen gescheiden, geen onbillijk

figuur op een prachtige karos moeten maken. Onlangs zag ik met de uiterste verbaasdheid op een burgerkoets een wapen zeer blinkende, zoo sterk geécarteleert, van zoo veel verscheidene aaneengelascht, met zoo veel helmen en andere adellijke wissewasjes, die ik in 't neerduitsch niet weet te noemen, opgeluisterd, dat, had ik den eigenaar niet gekend, ik zou gezworen hebben dat het niet minder dan een keurvorstelijke statie-koets moest zijn." — Die dwaasheid duurde voort tot aan het eind der vorige eeuw. Toen werd de burgerij in sommige steden verzocht hare blazoenen uit de kerken te halen, in andere werden deze opentlijk op markten en pleinen onder het zingen der Carmagnole verbrand, doch in de meeste kerken woedde het volk, even als dat in 1566, met hamer en moker, rukte de wapenborden van de wanden, schond de wapens op de zerken, en verbrijzelde de glazen waarop ze geschilderd waren. Al wat aan de aristocratie van vroegere dagen herinnerde moest vernietigd worden, terwijl de gewelven weergalmden van:

“Wij willen eeuwig haten
 “De valsche Aristocraten,
 “Weg met hun adlijk venaisoen,
 “Hun wapenschilden en blasoen.
 “Weg met de Aristocraten,
 “Wij willen ze eeuwig haten!

Jammer dat in die dolle drift zoo menig merkwaardig gedenkteeken van voorvaderlijke vroomheid, glorie en kunst tevens werd vernietigd. “De kerken toch waren niet alleen scholen der heraldye, maar” schreef Alkemade, “tevens van de historie van 't land, der stad, der kerk, terwijl ook menig glas en bord als tot het nageslacht sprak en van de godsdienstigheid der vaderen en menige belangrijke familie-gebeurtenis bewaarde.”

Zoo herinnerde te Dordrecht een latijnsch opschrift de victorie

in 1489 door de poorters dezer stad op de Lek behaald, te Amsterdam een ander, in de bovenste dwarsbalken met gouden letteren geschreven, den aanslag der wederdoopers:

“In 't jaer vijftienhonderd vijf-en-dertigh, wilt dit onthouwen,
“Liepen hier naekt mannen en vrouwen.”

Meer dan één glas verhaalde of vertoonde de belegering van Alkmaar, Haarlem en Leiden in de St. Jans-kerk te Gouda; dat het ontzet der laatstgenoemde stad, 3 Oct. 1574, voorstellende, ontworpen en geteekend door Izaak Nicolai Swanenburch, in 1596 en later burgemeester dezer stad en geschilderd door den leidschen glasschilder Cornelis Clock of Klok, is keurig van teekening, goed geschilderd en vol uitdraking. Meermalen vermeldden opschriften den ondergang der onoverwinnelijke vloot. Zoo las men op een der genoemde balken te Amsterdam:

“De Spaensche vloot,
“Magtig en groot,
“Heeft God te niet gebragt
“In 't jaar tachtig en acht.

Dezelfde regels waren met een kleine verandering op een balk in de Wester-kerk te Enkhuizen geschreven. Op een andere las men aldaar:

“In 't jaer vijftienhondert seventigh twee
“Is door Jehova's krachtige hand
“'t Pausdom verstooten uit deese steê,
“De ware religie daarin geplant.

Te Alkmaar werd dit tijdvers ter gedachtenis der verlossing dezer stad in de Groote kerk opgehangen.

“CLareat OCTobrIs LVx

“OCtaVa aLCMarIanIs.

“Gezeegent moet het licht van den agsten October dien van Alemaer opgaen.”

Op een der glazen te Hoorn was de slag op de Zuiderzee voorgesteld.

Te Geertruidenberg werden deze regels op een bord ter eere van Willem I, onder zijn wapen, gelezen:

“Wilhem van Nassouwe, Prince van Oraengien,

“Een voorstander der vromen en Godes woort,

“Verdreef hier Bel en 't ghebroet van Spaengien,

“Die sy hier tot haerder schande noch hebben vermoordt.

“Maer Godt stiert syn sprancken in sijn spaden voort.

1585.

Aan de zuidzijde der Jacobi-kerk te Utrecht staat met groote letters op een steen, ter gedachtenis der schade door de Spanjaarden in 1576 dit gebouw aangebragt:

“Anno 1576 hebben min die Spaengers van vreborch leet gedaen,
Godt versacht dat ick bleef staen.

De Friesen, die te Emden de vervolgingen van Alva ontvloden en aldaar welwillend ontvangen waren, gaven bij hun terugkeer naar het vaderland aan de Gasthuis-kerk aldaar een glas ten geschenke, met dit opschrift:

“De West-friesche

“Litmaten der kereken, und

“Borgers in Embden, geven

“dit glas ver een danckbar-

“hz. harder Herberge, unde

“Wenschen de Broders in Christo ge-

“nade und frede van Godt den Va-
 “der, und Bestandichz. om den war
 “geloven an Jesum Christum
 “unsen Heren. Amen
 1583.

Hadden er geweldige overstromingen plaats gehad, branden ge-
 woed of hongersnood geregeerd, dan werd zulks op glas, steen of
 hout geschilderd, “opdat de nacomelingh geheugenis mogte holden van
 Gods oordeelen en de ellende uit de fioolen zijns torens over land
 en stad uitgestort”. Een menigte latijnsche en hollandsche tijdverzen
 in onderscheidene kerken zijn er nog bewijzen van. Zoo vermeldt een
 tijdvers te Dordrecht den H. Elisabeth-vloed in 1421, en boven een
 der poorten las men:

“Al het landt en water dat gy hier ziet
 “Waren 72 parochien naer chronyks bediet
 “Geinnundeert door het water krachtigh
 “In 't jaer 1421 waerachtigh.

Van den niet minder verschrikkelijken Allerheiligen-vloed in 1570
 gewagen een reeks van tijdverzen in rijm en onrijm, en in sommige
 kerken is op de pilaren de hoogte van deze en andere hooge vloedden
 door een teeken of inscriptie aangewezen.

Van branden, die zoowel in steden als in kerken hevige verwoestingen
 aanrigtten, spraken opschriften in de meeste heiligdommen. Nog zijn er
 een menigte op glazen, borden en in den muur gemetselde steenen aan-
 wezig. Zoo las men in de Groote-kerk te Dordrecht de volgende dichtrege-
 len op een koperen plaat, vroeger boven een altaar opgehangen:

“Dusent vier hondert, seven en vyftich mede,
 “Soe screef men, als te Dordrecht in stede,

"Verbernde menich huys in 't openbare,
 "Cort na middernacht werd mens geware.
 "In Junio, op Sinte Pieters Pauwels dach
 "Soe wart, dat men al of verbernen sach
 "Van der visbrick, westwaert, in grooter armoe,
 "Van den Beghinen. tot die Vuyl-poert toe,
 "Sonder twee camers, en opdat selve pas,
 "Dese kerck, met al dat ter binnen was,
 "Tot asschen toe coper, silver ende gout,
 "Sonder alleen dit waerde Heylige hout,
 "Welck in dese Monstrancy besloten sij.
 "Dusent vierhondert en tween en 't seventich er by
 "Soe screef men, als men 't hier en dede
 "Met der Tabernakel gemaect dezer stede.

De brand in de St. Nicolaas-kerk ter zelfder plaatse wordt in dit tijdvers vermeld (1568):

„'t Was op daCh na AngnIeten daCh
 "Van dat Iaer staet hIer gesCreVen
 "Men de nIeuWe kerCk verbranden saCh,
 "Was 't VIer groot seer stIIlf VerheVen.

Op een glas in de kerk te Woerden leest men, nopens den brand van 1672:

"Magt der Franschen och! zoo hard onze staD beheert,
 "Tot Wutzenburgs Vuurbake Ik ras stond In brand,
 "Maer onze GoDt haar Oock zoo heeft wech geweert.
 "Gaf goe Luy yVer vry Vergaert herboVwen in stant.

1675.

Van den vreeselijken hongersnood, die in 1557 woedde, getuigt het volgende tijdvers tegen het L.-Vrouwen koor te Dordrecht:

"In IVnIo Waeren WII In DrVcK en In noot
 "VVant Voor een aChtendeeL tarWe VVorden
 "GhegeVen 't sestIch stVyVers, drIe groot gat
 "Men een pont broot. Van hunger soe sInder
 "Veel doodt gebLeVen.

Betere dagen vermeldde dit opschrift te Utrecht:

"In 't jaer ons Heeren doe men screef
 "Vierhondert drie en sestigh, daer bleef;
 "Beter tyt sagh noyt man,
 "Dan de stat van Uytregt doen gewan,
 "Want God had doen gegeven syn schult
 "En 't lant van Uytregt alsoe vervult
 "Met koorn en met goeden wyn
 "Daer God seer af gelooft moet syn:
 "Doen koft men 't Uytrecht tot die uure
 "Een mudde weits, al binnen die muure,
 "Een mudde rogge tot die stonde,
 "Een mudde gerts, gewasse op goe gronde,
 "Een mudde haver in die tyden,
 "Een quart wyn die ons doet verblyden,
 "Daer toe nog een vette capoen,
 "En een ton appelen, die ze had van doen.
 "Dese zeve perceelen mogt men hale
 "Op een saterdag, koopen en betalen
 "Met dertigh stuyvers en een,
 "Soe wie se van doen had groot en cleen.

Geen kerk of toren, die gesticht, vergroot of hersteld werd,
 of een steen buiten of binnen de kerk gewaagde er van, b. v. te
 Weerd:

“In 't gulde jaer van vyftien hondert
 “is gebroken dy ald kerek V uben wod'.
 “ende op avent magdaleen
 “is gelacht dy yerste steen.

Te Langerak :

“Jan Jacob Vueren, wilt dit aanhooren,
 “Heeft geleyt den eersten steen van desen toren.
 “Hy was met goet verstant
 “Schepen van dit lant.

1627.

Te Jisp boven een marmeren steen tegen den wand, waarop de
 wapens van Tryn Maarten Mayer,

“Vernieuwt dit werk
 “Aan Godes kerk.

en de volgende regels er onder:

“In 't jaar onzes Heeren duizend zeventien hondert en één,
 “Legde Tryn Maarten Mayer dochter den eersten steen,
 “Haar broeder Jacob ley terzelfden tyd de tweede,
 “Als men zes daegen in de Hooimaand was getreden.

In dezelfde kerk vond men een glas, waarop verschillende heel-
 kundige operatiën waren afgebeeld, met dit onderschrift:

“Gods woord geneest de ziel,
 “De mensch de kreuple leên,
 “Van beide komt de eer
 “Des hemels God alleen.

Mr. Cornelis Jacobs Ploeg Ledezetter en Clasiene Wilmz. zijne huysvrouw. 1698.”

Boven de kerkdeur te Nieuwwolde las men:

“Den Drie-eenigen Godt

“Is dit Hailigdom uit den anwinst der Godvrugtige Kerk-begiftinge
van Zal. Timon Harmans,

“Op des Dollaarts gezegenden anwas gebowt door de bestieringe
“van den E. E. Hr. Johan de Drews,

“Uit vaderlyken stamme de vierde Burgemeester van dien naam
“en d E. Fokke Hommes Kerkvoogden in der tyt.

“Ingewyt door Herman Dronryp, Pred. ter plaatse

“Op den XXV Sept. in 't jaar des Zal. MDCCXVIII.

“Zo wert ook gij zelve als levende stenen gebowt

“tot een geestelyk huis. 1 Petr. 2: 5.

Boven den ingang der kerk te Waverveen:

“Ezaia XXVI, vr. 8.

“De eerste steen is gelegd door

„Jan David Brouwer, van Stavoren

“Op den 15 Julij CDDCCCLIV.

“Aangelegd en volbouwd, onder het beleid van Coenraad Hoeneker,
“Mr. Metselaar te Amsterdam.

“Van Staveren's leeraarszoon, lag my den eersten steen,

“o God! vergroot den glans, die my reeds mild bescheen;

“Verschijn zoo heerlyk, en wil hier in vrede geeven

“Dat veelen ingaan door uw woord en geest ten leven.

“Hendrik Lussing Matthijsz.

Eccl. IV, vers 17.

In vele kerken hingen tegenover den ingang of aan de zijden van den preêkstoel, groote houten borden, waarop met gulden letters op

blauwen of zwarten grond, de Tien geboden, Geloofsartikelen, het Onze Vader, eenige Bijbelspreuken of Psalmverzen waren geschilderd. Ook deze waren meest alle geschenken van gemeente-leden.

De Geloofsartikelen las men ook op den grafsteen van Nicolaas Reichveldt, Conrector te Appingadam, den 18^{en} November 1616 te Erb gestorven, boven zijn wapen dus:

“Ick geloeve in Godt den Vader weerd.

“Oeck in Godt den Soene Hoech geerd.

“Unde in Godt den Helligen Geist.

“Ein vergevinge den Svnden allermeist.

“Oeck ein Vpstandinge des vleesches allen bereit.

“Geloeve oeck ein Eiuges Levent in ewicheit

Amen.

In vroegere tijden waren de wanden der kapellen, waarin de gilden hunne altaren hadden, met hunne blazoenen en tafereelen uit de geschiedenis hunner patronen behangen. Later werden die weggenomen en door andere, waarop bijbelsche spreuken en verzen waren geschildert, vervangen. Deze verzen waren toen door de eerste dichters van hunnen tijd vervaardigd. Zoo vereerden te Utrecht de wevers in 1600 het volgende gildenbord aan de kerk:

“1600.

Job VII.

Esaias XXXVIII, vers 12.

Myne dagen syn lichter wegen	Myn tyd is daar henen, en van mij
gelopen als een wevers spoel en	weg genomen gelyk een herders
sy vergaen als dat er geen op-	hut en ick scheure myn leven
houden aen geweest is.	af gelyk een wever syn webbe.

De breede eens hand
is hier O mens uw leven

't vervlieght oock snel
als spoelen doet int weven.

In Moses tyden over menighe jaeren
 heeft de konst vant weven af gefloreert
 Besaliel en Ahaliab getrouwe dienaeren
 Door Godts geest hebben sy het geuseert
 Bevordert beneersticht oock daermede gestoffeert
 't Heere tabernakel so daar staat geschreven
 allerly linnen werck constigh gefatsoeneert
 is d' eerste door de spoel doen verheven
 en behalven dese gingh oock tot het weven
 Tobias huysvrouw geneerde haar met spinnen
 met haere handen sonder haar te begeven
 tot ledigheyd of bedrogh so wy bevinden
 en noch meer andere die wel connen versinnen
 dit goddelyek gebod dat men wel mocht groot heten
 in tsweet uwes aenschijns sult gij u broot eeten.

Jae cort en quaad vol
 moeyt en commer groot

Dus op den tijd hier
 acht, en op de dood.

Dekens in der tijd J. F. v. Maersen en P. F. v. Brevelt
 Hebben dit tafreel boven het gild's kelder gestelt."

Op het Adams of fruitkoopers-gildenbord in de St. Jacobs-kerk te
 's Hage, las men deze regels van Vollenhove:

"Geen Gilde kan meer yvers passen,
 "De kerk ter ere in 's Gravenhaag,
 "Dan dat der burgren mont en maag
 "Bezorgt met ooft en aerdtgewassen.
 "De derde dach zag, toen Godts hant
 "De wereldt schiep, hoe wijs alrede
 "Hy 't aardryk heel met groen bekleedde,
 "Met zaat verrijkte, en plant bij plant:

"Om 't menschdom, daar verwacht, te spyzen
 "Met groente en keur van lekkerny:
 "Geen mensch, die elx natuur, waardy,
 "En nut kent, kan dien Heer volpryzen.
 "Maar minst voegt zorgte voor den buik,
 "Die wormen spyst. Al wat nu d' aarde
 "Noch baart, geeft lessen, hoog van waarde,
 "Tot vroom en heilzaam zielgebruik,
 "'T geen bruit en bruijom kunstig loven
 "In 't Hoge liet, heet bloemsieraadt,
 "Heet kruut, dat reuk en smaak verzaadt
 "Of edel ooft van vruchtbre bomen,
 "Veel deugt der kerke, ryk van lof,
 "Wort by Apostlen en Profeten
 "Verbeelt en heerlyk uitgemeten
 "Als vrucht van wasdom in Godts hof.
 "Koom Heer, ei koom uw Hof-vrucht queken:
 "Wat knecht hier plante of kloek besproei,
 "Uw geest geeft kracht tot vollen groei.
 "Zo kan uw' dienst geen heil ontbreken:
 "Zoo helpt ge ons, uw gena ten prys,
 "Gezaligt door den boom des levens,
 "Aan al de vreugt en vruchten tevens
 "Van 't ewig bloeiend Paradijs.

1706.

J. Vollenhove.

Het gedicht op 't bord van 't kuipers-gild te Utrecht eindigde dus:

"Och was het cuypen nu so goet
 "Als het wel by veele doet!

1634.

Doch de kerkeraad liet op het aanhouden van Ds. Gentman in 1674 deze regels oververwen.

In vele kerken hingen borden, met de namen van alle predikanten, die sedert de hervorming er in hadden gediend. Nog in 1792 werd er een in het koor te IJsselmonde geplaatst, met dit onderschrift:

“Toen Alva’s Beulenrot op Goëls keurvolk woedde,
 “En ’t schuldloos martelbloed om weerwraak riep tot God,
 “Was ’t Neerlands redder, die de Christuskerk behoedde,
 “En IJsselmonde deelde ook in dit zalig lot:
 “Aanschouw de breede lijst der achtbre keurgezanten
 “Die sins de vreebanier hier moedig mogten planten.
 “De faam der braaven blijv’ bij u in zegening
 “En roem Jehovaas woord, bevoorrecht dorpeling.

Johan van Hoogstrate.

In de kerk te Broek bevond zich een glas, waarin met schitterende kleuren was afgebeeld de aanleg, opbouw, verwoesting en luisterrijke herstelling van het kerkgebouw, en eene kerkvergadering, die haar oog aan de regterhand op de enge poort die tot heerlijkheid, en aan de linkerhand op de wijde poort die ten verderve leidt, hield gerigt.

In sommige kerken vond men borden, waarop hare geschiedenis met gulden letters was geschreven. Zoo werd in 1650 het volgende Memorial van de St. Laurens-kerk te Alkmaar, op een houten bord, in de kerk opgehangen:

“Omtrent geleden duysent jaer
 A°. D°. 600. “Wert hier gestelt kerk en altaar
 “Der Heydenschen Afgoden.
 “Niet wel drie hondert jaar daarnaar,
 “Zoo d’oude memorien zyn waar,
 “Zyn die weer uitgerooden.
 omtrent 866. “Doe ’t licht van Christi offerhand
 “Glinsterde door heel Kenmerland
 “Sticht men een kerk ter eeren

901. "Van Sint Laurence, d'welk naderhand
 1132. "Dick van d'Westfriesen is verbrandt.
 1328. "D'oorlog kan 't al omkeren,
 "Maar doe de yver kreeg meer kracht
 "Werd daer neffens met goed aandacht
 "Een kerk in reverenci
 1328. "Van Sinte Matthys gestelt, zulks placht
 "Te zyn onzer vooroud'ren pracht,
 "Het werk waardeert d'intenci.
 1468 "Daarnaer den tooren zeer vermaert
 den 29 October. "Van Sinte Laurence stort nederwaert,
 1471 "T welk oorzaak gaf te vellen
 of "Beid' oude Kerken tot op de aart,
 1475. "En in haar plaats, als wert verklaart,
 "Dit heerlyk werk te stellen.

A°. 1650. 20 July.

Behalve glazen en borden, vond men in sommige kerken nog menig overblijfsel van vroegere dagen, zooals muurschilderingen, schilderijen in olieverw en beelden. De eerste waren echter met verschillende lagen kalk bedekt, die eerst in deze eeuw zijn weggenomen: de schilderijen waren wel in grooten getale door de beeldstormers vernield, of door de verkwast bedorven, of hier en daar in hokken, op zolders en gewelven der vernietiging prijs gegeven; maar enkele toch door kerkmeesters gespaard, en hier en daar in de kerken of consistorien opgehangen. De meeste beelden, in 1566 aan hamer en moker ontsnapt, werden op herhaald verzoek der gemeenten, door provinciale synoden en classicale besturen ondersteund, wel weggenomen, doch enkele bleven op hunne oude plaats, en onder deze een aantal voorstellingen, die door haar komisch, of, beter gezegd, echt humoristisch karakter, de aandacht tot zich trokken. Zoo zag men tegen het gewelf der schoone kerk te Oosterbierum, de afbeelding der hel en van den hemel. In de eerste

wemelt het van verschrikkelijke monsters met lange staarten, paardenvoeten en afschuwelijke koppen, die op verschillende wijzen bezig zijn. verdoemden naar een brandend vuur te brengen. Geheele kruiwagens zijn met dat soort van ongelukkigen volgeladen, terwijl sommige duivels nog bezig zijn de karren en wagens met zware ijzeren vorken vol te pakken, of met hunne sterke handen een of twee veroordeelden op hunne duivelsruggen slingeren, of bij de armen of beenen vatten, en zoo naar de strafplaats slepen. Voor de poort van den hemel ziet men een klein mannetje op de viool spelende, terwijl zich in het verschiet een luchtig in het rond dansende partij van regt vrolijke hemelburgers vertoont. Voor den predikstoel hing nog een vreemder schilderstuk, voorstellende een in een monnikskap gehulden ezelskop, voor een troep ganzen predikende. Onder tegen de opstaande zittingen der kanunniken banken te Amsterdam zag men een kat, die met een miskleed omhangen, in den Bijbel leest of predikt; een persoon met gapenden mond tegen over een' nog wijder gapenden oven en een nachtuil, een omgekeerden geldbuidel, lustige drinkebroërs, en onder veel aanstootelijks ook een half ontkleed persoon, uit wiens partes posteriores een daarnevens zittend vrouwenbeeld bezig is, een lint of doek op een haspel te winden. Soortgelijke voorstellingen treft men ook op de kanunniken-banken te Dordrecht en Bolsward aan.

In de kerk van Vlakte is een duivel geschilderd, met pen en inktkoker voor zich, als zittende om te schrijven, met dit nevenschrift: "Fragmina verborum Tievulus collegit tuorum", te kennen gevende dat Satan de misslagen der woorden opteekende, om ze voor God te brengen. Op een glas te Scheveningen, was St. Anthony van Padua afgebeeld, dragende het H. Sacrament, waarvoor een ezel geknield ligt, met een vierregelig latijnsch versje er onder, behelzende, dat een gereformeerde die niet wil gelooven dat Christus wezenlijk in het brood des avondmaals tegenwoordig is, ten minste dezen ezel behoorde te gelooven, die hem daarin vereerde.

Dergelijke belagchelijke en sarcastische voorstellingen ontmoette men

niet slechts in onze vaderlandsche, maar in vele kerken in Duitschland, Frankrijk, Engeland en België. Zij mogen de Hervormden der 16^e en 17^e eeuw geërgerd hebben, doch geenszins de Roomschegezinden, omdat er de algemeene geest en denkwijze der 15^e eeuw, waartoe zij behooren, in werd uitgedrukt. Deze humoristische tafereelen, waartoe ook de Dooden-dans behoort, hebben meermalen het onderwerp van historisch-antiquarische onderzoekingen uitgemaakt, waarnaar wij den lezer verwijzen.

Versierden de Roomschegezinden hunne kerken met tafereelen uit het leven der Heiligen en Martelaren, de Protestanten daarentegen deden het met die uit het dagelijksch leven. Wij wijzen op die menigte glazen, waarop branden, schipbreuken, en allerlei rampen zijn voorgesteld, en die wij als zoo vele exvoto's kunnen beschouwen. Zulke waren ook de glazen en borden voor bijzondere uitreddingen, bewaringen en voorregten, aan de kerken vereerd. Sommige kerken ware museums van zeldzaamheden. Wij noemen slechts die van Scheveningen en Zaandam. Te Scheveningen hingen verscheidene zonderlinge tafereelen, als ook het bekkeneel en de hoofdpan van een kaselot, lang 15, breed 8 voet, en 8 span hoog, den 24^{en} Januarij 1617, bij gelegenheid van een zwaren storm gevangen, met een latijnsch opschrift en een nederduitsch vers van den predikant Winandus Schullius, waarin de visch sprekende wordt ingevoerd, zich beroemende meer brein in het hoofd gehad te hebben, dan de zeven wijzen van Griekenland te zamen. Te Oost-Zaandam hing boven de Oosterpoortdeur eene schilderij, voorstellende de woede van een stier, die, in het jaar 1647, zijnen meester ombragt, en diens huisvrouw in de lucht wierp, daar zij van het kind, waarvan zij zwanger ging, verlost werd. Dit kind werd in deze kerk gedoopt en het volgende jaar bij zijne ouders begraven. Onder de kerkglazen in deze kerk muntte de biddende Salomo uit, terwijl men in die van West-Zaandam, de glazen, de afbeeldingen op den handel en de zeevaart betrekkelijk, en vooral een voorstelling van Nebucadnezar, helder van koloret en juist van teekening, bewonderde. In het ruim der kerk te Jisp

zag men een zeer fraai sloopje, met zijn geheele tuigaadje, gemaakt en er aan vereerd door zekeren Dirk Jansz. Timmer.

Merkwaardig was ook een bord in de kerk te Soetermeer, in 1590 gemaakt en in 1660 vernieuwd, met een opschrift, waarin o. a. deze regels voorkomen:

“Cornelis Machiels zoon, ouderling op dat pas,

“Frank Lenartzoon, een goed Broeder hoort aan voorts

“Hebben eerst begonnen dees liberie ras.

Hieruit blijkt, dat er ook te Soetermeer in de kerk een bibliotheek was. Men had die in de 15^e eeuw in de meeste kerken, ten behoeve der geestelijkheid. De boeken die zeer kostbaar waren, lagen aan ketens, zoo als te Dordrecht, Zutphen en Middelburg. Op enkele plaatsen werden na de hervorming die bibliotheken behouden, en ten dienste der predikanten bestemd, zoo als te Alkmaar, Gouda, Middelburg, Dordrecht en elders. Zelfs rigtte men daar, waar zij niet waren, bibliotheken op, zoo als in de kerk te Heusden. Meest alle boeken, die daar in voorkwamen, waren, blijkens de inschriften, geschenken. Ofschoon ook in ons land schier alleen de geestelijken en klerken het lezen en schrijven verstonden, en zij zich alleen van boeken en schrijf-behoeften bedienden, zoo is het mij echter niet gebleken, dat hier te lande immer in de kerken handel in diergelijke zaken werd gedreven. In Frankrijk en Duitschland daarentegen stonden in de portalen der kerken of in de kerken zelve, boekenkramen. Gedurende de middel-eeuwen en zelfs lang na de hervorming, werden echter hier en daar, de stedelijke privilegiën in de torens of in een vertrek der kerk, als de veiligste en geschiktste plaatsen, bewaard.

G R A V E N.

Diepen eerbied koesterden, even als de overige volken der Oudheid, de Israëlieten voor de laatste rustplaatsen, “de huizen, de eeuwige huizen” (zoo noemden zij ze) hunner dooden, en achtten het een groot geluk eenmaal bij hunne vaders verzameld te worden. Ook de Christenen deelden in dezen eerbied, ook zij hoopten op dat voorregt. Drie eeuwen lang hadden zij hunne afgestorvenen in afgelegen en verborgen plaatsen moeten ter ruste leggen, ze soms, onder de lijken van misdadigers vermengd, onbegraven, het roofgedierte ten prooi moeten laten of aan de golven overgeven. Toen echter die bange tijden van druk en vervolging waren voorbijgegaan, mogten zij, even als Abraham's nakroost, met kinderlijke onderwerping aan het eenmaal uitgesproken vonnis “stof zijt gij, tot stof zult gij wederkeeren” hunne dooden in den schoot der aarde nederleggen, “aan de aarde wedergeven dat uit de aarde ontstaan was”, terwijl zij het “onvoegzaam oordeelden, naar het voorbeeld hunner heidensche medeburgers, het verwoestende werk des doods door de kracht des vuurs te verhaasten.”

Hunne graven waren wel geen natuurlijke of uitgehouwen spelonken in de rotsen, waarin Palestina zoo rijk is, en ze behoefden ze, uit vrees voor het roofdier, niet met groote steenen te sluiten; veilig en rustig lagen hunne grafsteden buiten de poorten hunner steden of in de nabijheid hunner vlekken. Derwaarts droegen zij hunne afgestorvenen, niet gelijk weleer in 't geheim of in den duisteren nacht, gelijk Tobias, met wiens voorbeeld zij zich troostten, of gelijk de Heidenen deden, maar openlijk op helderen dag, doch ook dan bij het licht van fakkels en flambouwen.

“Die hunne ontslapen vrienden naar de stille rustplaats droegen, weenden niet als zij, die geen hoop hebben. Zij ontstaken lampen en

waskaarsen, ten teeken van hunne ondervinding, dat hun uit Christus, het groote Licht, licht ontstond tot vertroosting hunner bedroefde harten, en als uitdrukking van hunne zalige overtuiging, dat ook de zielen der afgestorvenen in de valei des doods door de levendmakende kracht van dit Licht geregeerd werden." Zoo bleven zij hunne dooden begraven, tot dat het stoffelijk omhulsel van Constantijn den Grooten, op zijn begeerte, in de door hem gestichte Apostel-kerk te Constantinopel werd ter ruste gelegd. Van dien tijd af, wenschte elke geloovige in een der heiligdommen zijn laatste rustplaats te vinden, om in de nabijheid der martelaren te rusten; verzekerd dat zij, hunne verdiensten deelachtig, met hen zouden verrijzen, en in hunne zaligheid deelen. Doch alleen keizers, bisschoppen en andere hooge prelaten mogten dit voorregt genieten, en toen winzucht der geestelijkheid dit ook aan anderen toestond, werd het begraven in de kerken verboden. "Gedoogen de steden", zoo spraken de vaders in het concilie van Braga (563), "niet dat binnen hare muren begraafplaatsen worden aangelegd, hoe veel te minder moest men de kerken, al ware het slechts uit eerbied voor de overblijfselen der bloedgetuigen, die er in rustten, tot kerkhoven maken". Sedert begon men rondom de kerken begraafplaatsen voor geestelijken en aanzienlijken aan te leggen, terwijl de groote menigte buiten de poorten ter ruste werd gebracht.

"Elke stad, schreef Severianus, een tijdgenoot van Chrysostomus, heeft begraafplaatsen buiten de poorten, zoo dat een iegelijk, die zich naar eene stad begeeft, eer hij haren luister, pracht en heerlijkheid aanschouwt, het einde van alle dingen ziet. Graven omringen de steden, graven de vlekken, van alle zijden ontdekt men scholen der vergankelijkheid, waarin men het innerlijke wezen der dingen leert kennen." En Chrysostomus zelf: "Wij begraven onze dooden buiten de stad;" terwijl hij de graven "slaapsteden" noemt, wijl zij die er in rusten niet gestorven zijn, maar slapen. Doch ook zijn gebeente werd uit het oord zijner ballingschap naar Constantinopel gevoerd, en dáár in de Apostel-kerk begraven.

De synodale besluiten, die het begraven in de kerken verboden, werden echter niet gehandhaafd, te meer daar zij, die ze genomen hadden, zelve in de kerken wenschten begraven te worden, ten einde de martelaren, die er in rustten, tot voorspraak hunner zielen te hebben. "Bij de ijdele inbeelding der heiligheid van 't gebeente kwam eersucht, die buitensporige begeerte naar ingebeelde eer, en bij deze hebzucht, de onoverwinnelijke drift tot hebben, en in de kerk kon een iegelijk, die wilde, voor goud een gewijde rustplaats in de heiligdommen erlangen." Zulks bewoog in 563 de vaders van het genoemde concilie, om het begraven in de kerken der Heiligen of de Hoofdkerken ten strengste te verbieden; alleen wanneer de noodzakelijkheid zulks gebod, mogt zulks buiten de muren geschieden. Meermalen werd sedert dit verbod onder nadere bepalingen herhaald, en in 809 nog door Karel den Grooten, doch in algemeene bewoordingen, die leeren dat men het niet zelden overtrad, zoodat het concilie te Mainz in 813 besloot, dat 's keizers bevel moest gehoorzaamd worden; doch het maakte zijn eigen besluit grootendeels krachteloos, door uitzonderingen toe te laten ten aanzien van bisschoppen, abten, waardige priesters en geloovige leeken. Noch de keizerlijke, noch de kerkelijke besluiten hadden echter enige kracht meer, toen de monniken- en geestelijke orden ontstonden, die, uit de gewone kerkelijke inkomsten niet kunnende bestaan, op nieuwe inkomsten bedacht waren. Onder deze kwam hun bijzonder te stade, het begraven der lijken in de kerken tot rust der zielen, "waardoor zij, uithoofde van hunnen invloed op het volk, het belang der graven tegen het gewigt der geldbeurzen der vermogenden konden opwegen." "Het begrip van wijze vorsten en kerkvaders, 't gezag zelfs der frankische koningen moest buigen voor het eigenbelang." Openlijk begon men de noodzakelijkheid der begrafenis in de kerken tot rust der zielen te prediken, en daar de hoofdkerken die gunst aan allen, die er naar verlangden, niet konden voldoen, begon men ook in de overige kerken grafsteden in te rigten, en hadden deze al geen martelaren

in hun schoot, zij bezaten ten minste een deel van hun ligchaam, een steen van hun graf of een ander relik, en dit was voldoende om deel te hebben aan hunne voorspraak. Om de armen niet geheel uit te sluiten, breidde men dit voorregt tot de gewijde kerkhoven, rondom de kerken uit. Intusschen was echter het voorregt grooter of kleiner in evenredigheid der begraving, bij of in de kerk of in de nabijheid van het altaar, en men betaalde ook naar gerade. Dit was een bron van welvaart voor de geestelijkheid in het algemeen en inzonderheid voor de abdijen en kloosters, 't geen door een reeks van R. C. schrijvers wordt bevestigd; en onder de besluiten eener synode van 1292 vindt men dit: "In de kerken of achter hare koortraliën dulde men geen ongeregelde willekeurige verkiezing van begraafplaatsen voor de afgestorvenen ligchamen, uitgezonderd voor die van de heeren der dorpen en de patronen of voorstanders der kerken, mitsgaders voor hunne vrouwen, en zoo ook voor de rectoren en vicarissen, door wie den luister der kerken zeer kennelijk en bestendig is toegenomen."

"Voor omtrent 400 jaren (dus luiden de woorden van een geleerd R. C. schrijver) heeft deze verfoeijelijke gewoonte (de lijken in de kerken te begraven) plaats gegrepen, terwijl het overbekend is, dat zelfs de lijken der martelaren, vóór dien tijd, ook buiten de steden begraven werden; want de Franciscanen en Dominicanen, berekenende hoe hunne broederschappen toenamen, en dat zij zoo vele kosten niet konden goed maken, hebben deze kunst om geld te beuren uitgevonden, dat zij de onkundige menschen opdrongen, dat zij in monnikskapen of bij de altaren begraven moesten worden;" en een latere: "Verwonderlijk is het met welk een gezwindheid, door aandrift dezer twee dingen, de eierzucht der leeken en de hebzucht der kerkelijken, deze kerkucht, van oude tijden zoo heilig onderhouden om geen dooden in de kerken te begraven, den bodem zijn ingeslagen en gewijde plaatsen als 't ware geworden zijn van eenige rijkaards, terwijl voor de minvermogenden de kerkhoven zijn overgelaten."

Terwijl overal waar ook het Christendom was ingevoerd, zijne belijders hunne dooden aan den moederschoot der aarde toevertrouwd, offerden onze vadersen ze nog in vlammen en rook aan de hemel-magten, en lang nadat de geloofspredikers in hun midden waren opgetreden, en hunne stem tegen de lijkverbranding hadden verheven, en in weerwil dat de frankische wetgeving het oude gebruik had verboden, bleven velen het hardnekkig handhaven en "verhaastten ('t zijn de woorden van een der oudvadersen) door de kracht des vuurs het verwoestend werk des doods, in plaats van de ontbinding der ligchamen over te laten aan God, den bewaarder der elementen, die ze geformeerd had". Ja Karel de Groote moest nog in 785 een wet uitvaardigen, die de doodstraf bedreigde aan allen die een lijk, volgens heidensche gewoonte, "verbrandden, en de beenderen tot stof lieten verteeren", en bevelen "dat de lijken der Christenen naar de coemeterien der kerken, en niet naar de grafheuvelen der heidenen moesten gevoerd worden." Het langst heeft de lijkverbranding in die gewesten stand gehouden, die het laatst den zegen des Christendoms ontvingen, zoo als Friesland, Overijssel en Drenthe. Dit blijkt uit de legenden en sagen, door sommige geschiedschrijvers geboekt, uit de munten in sommige urnen met lijkasch gevonden en uit het dichterlijk fragment eener friesche wet, tijdens de invallen der Noormannen, ook in de latere landregten overgegaan.

De eerste Christenen schilderden op hunne grafzerken en sarcophagen, en de wanden hunner graven, met duurzame waterverven voorstellingen, die leeren, welke denkbeelden zij gaarne aan den dood en de dooden verbonden. Zij waren meest alle symbolen en dezelfde die men op de zegelringen en grafampen ziet afgebeeld. Soms waren deze symbolen zeer eenvoudig, zoo als de bok, eene voorstelling van Christus, die tot verzoening der zonden stierf, de wijnstok, als voorstelling van Christus, die zijnen discipelen de kracht des eeuwigen levens schenkt,

de kelk met de brooden, symbolen van het verbroken ligchaam en vergoten bloed des Heeren, als een teeken dat de afgestorvenen in de gemeenschap der kerk geleefd hadden, en ontslapen waren, het zeepaard (aan de Heidenen ontleend), het zinnebeeld des levens en des doods, de cypres, het beeld des doods of van den regtvaardige, de myrthe, de duif, symbool der onschuld en der rust van den afgestorvene, de pelikaan, het kruis, het schip, de visch, de eenhoorn, het vat, de rots, de haan, de voetstappen, het hert, de goede herder en anderen. Meermalen bezigde men bij deze eenvoudige symbolen, geschiedkundige voorstellingen uit de gewijde schrift, zooals de zondeval der eerste menschen, "de droeve gebeurtenis, die den sterveling zoo ligt voor den geest komt, wanneer hij telkens op nieuw de voltrekking aanschouwt van het vonnis, stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren," Noach in de ark, "een symbool der kerk van Hem, die zondaren redt en bewaart voor het eeuwige leven", Abrahams offerhande, "een zinnebeeld des geloofs en der kinderlijke overgave aan Gods wil," Mozes, met den staf op de rots slaande, de hemelvaart van Elias, de jonge Tobias den visch dragende, de drie mannen in den vurigen oven, en andere, die allen een zinnebeeldige beteekenis hadden. Behalve deze symbolische voorstellingen, waren de zerken en sarcophagen soms met inscriptiën, met menie geschilderd, of in steen uitgehouwen, in proza en poëzij, doch meest alle zeer kort, bedekt. Sommige gaven slechts de namen, zooals: Artemia, Martinus, Jovianus, Venerosa, dikwerf met bijvoeging van een enkel naam- en voornaamwoord, b. v. zeer onschuldig, zachtmoedig, ouderlievend, vroom, geloovig, "aan de godvreezende Flavia, aan de dierbare Euplia, aan Fabius Italus, een zeer onschuldigen knaap", soms met bijvoeging van den leeftijd, de jaren, maanden, dagen, ja "met eene der liefde en droefheid eigene nauwkeurigheid", zelfs der uren van het leven van den ontslapene, ook wel van den sterfdag, en onder welk consulaat die in was gevallen. Sommige inscriptiën vermeldden ook de geestelijke waardigheid, b. v. van bisschop, ouderling, diaken, den

rang, de maatschappelijke betrekking met de afbeelding der werktuigen waarmede zij in hun leven gearbeid hadden, b. v. van een hamer, spade, paslood. Op het graf van een jeugdigen christen, op drie-en-twintig jarigen ouderdom gestorven, staat zijn beeld met een schop in de hand en een gevulde korenmaat aan de voeten, ten teeken dat hij een openbaar beambte of opziener der korenmeters was geweest. Op een anderen grafsteen ziet men het beeld van een landman met een hark in de hand, en een spade en hond aan de voeten. Op den steen die het graf van den beeldhouwer Eutropus bedekt, wordt deze voorgesteld met zijn zoon aan een sarcophaag arbeidende, en zijne werktuigen nevens hem. Marteltuigen, soms een eenvoudige palmtak, het beeld der overwinning, kenmerken de graven der bloedgetuigen. Op meest alle graven leest men: "hier rust", "hier slaapt in vrede", en wat men verder leest getuigt van eenvoud des harten, vromen zin, kinderlijk geloof en broederlijke liefde. Hier staat geschreven dat eene christin zelve hare laatste rustplaats heeft bezorgd: "Constantia bereidde zich bij haar leven deze plaats:" "Marcella bezorgde, terwijl zij leefde, zich en hare dochter Benedicta, die in vrede stierf, dit graf;" daár dat dankbare kinderliefde dit gedenkteeken aan dierbare ouders, ginds dat deze ze aan een hunner kinderen, broeders ze aan broeders, vrienden aan vrienden, heeren en vrouwen aan hunne dienstboden, deze aan hunne heeren en vrouwen wijdden.

Vele, doch op verre na niet alle grafschriften uit de eerste eeuwen van het christendom zijn in het licht gegeven. Uit de eerste deed de hoogleeraar Moll, toen hij elders dit onderwerp behandelde, eene keuze; wij deelen er een enkele van, naar zijne overzetting, mede.

"Messala, die XXXIII jaren leefde en III maanden en VIII dagen. Zij leefde met haren Virginius zonder eenige tweedragt XII jaren, VI maanden V dagen." Schooner echter is de inscriptie op een marmeren sarcophaag, in 371 bewerkt: "Felix (een man) van heilig geloof, is opgeroepen zijnde in vrede heengegaan. De liefde en trouw zijner vrienden voor hem duurt in eeuwigheid. Toen hij leefde was hij als een trooster en

barmhartige voor allen bekend. Agrippina heeft deze rustplaats voor haren zeer lieven echtgenoot bezorgd, met wien zij zonder kwelling des gemoeds III jaren en X maanden leefde." Op een ruwen grafzerk op het coemeterium S. Agnetis via Nomentana te Rome gevonden, las men: "Hier ligt Gordianus, nuncius van Gallie. Hij werd met zijn gansche gezin om het geloof omgebragt. Zij rusten in vrede. Theophila (zijne) dienstmaagd heeft (dit graf) doen bereiden;" en op een beschadigde plaat te Rome: "Gij hebt uw ligchaam aan de aarde gegeven, o Petronius, en uwe ziel aan Christus; want de regtvaardigen worden gekoesterd in het hemelsche licht en zij bewonen de sterren en genieten de vreugd van de hoogere wereld. Ga, o lieve zoon, wees onzer gedachtig en zie van daar neder." Merkwaardig is ook dit grafschrift uit den tijd van keizer Hadrianus: "Marcus, een jong krijgsoverste, die genoeg geleefd heeft, daar hij zijn leven en bloed voor Christus gegeven heeft, in vrede ten laatste ter ruste gegaan. (Zijne) verdienstelijke (vrienden) hebben hem met tranen en vrees [voor de vervolging] begraven."

Doch allengskens werden deze en dergelijke eenvoudige door wijdsche en schitterende inscriptiën, gelijk de in de catacomben verborgen grafsteden door prachtige op kerkhoven en in kerken vervangen. Men begon sarcophagen en mausoleën van marmer en andere kostbare steenen en edele metalen te vervaardigen en met rijk beeldhouwwerk en gouden en veelkleurige schilderingen te bedekken; zelfs was de sarcophaag van Constantia, eene dochter van Constantijn den Groote, uit porphyry bewerkt. Ook gewaagt de oudheid van de kostbaarheid van die van Junius Bassus, in 359 en van Proclus Anicius tegen het einde der vierde eeuw gestorven.

Met kracht en ernst verhieven kerkredenaars als Basilius de Groote, Chrysostomus, Ephraim de Syrier, Ambrosius, tegen die ijdele praalzucht hunne stem. "Te vergeefs stichtten de menschen kostbare grafsteden, alsof ze niet alleen tot woonplaatsen voor het ligchaam, maar ook voor de ziel moesten dienen." Van eeuw tot eeuw nam de kostbaarheid

der mausoleën en tomben, voor vorsten, graven, ridders, senatoren en prelaten toe, die in uitgestrektheid, fraaiheid van beeldhouwwerk en zeldzaamheid van steenen schenen te wedijveren. Het mausoleum van koning Theoderik te Ravenna werd later eene kerk (Sta Maria della Rotonda): ook gist men dat de monster-kerk te Aken, waarin Karel de Groote niet in een sarcophaag maar in een krypt op zijn troon werd geplaatst, met het zwaard aan zijne zijde, een gouden keten om zijn hoofd gewonden, den rijksappel in de eene hand, terwijl de andere op het evangelie-boek rustte, oorspronkelijk zijn mausoleum zou geweest zijn. In ons vaderland werden na de invoering van het christendom geestelijken in hun ambtgewaad in steenen sarcophagen in de krypten bijgezet of in het koor vóór het altaar begraven: Willebrord te Echternach met zijn pallium, casuifel en sandalen. Bij het openen van het graf van bisschop Bernulf, te Utrecht in 1054 gestorven, vond men zijn staf, gouden ring en zilveren beker. Bisschop Frederik en meer andere bisschoppen van Utrecht vonden hun laatste rustplaats in de krypten der St. Salvator-kerk. Ook de bisschoppen van Tongeren rusten in de krypt der kerk van St. Servaas te Maastricht. Vorsten en aanzienlijken lieten zich in altaarkleederen wikkelen of in priesters- of monniken-gewaad kleeden en werden doorgaans op het koor voor den altaar begraven, met hun beeld en harnas op hunne tombe of zerk, zooals onze eerste graven en gravinnen in de abdijkerken te Egmond en te Rijnsburg. In deze, de abdijkerk te Aduard en in de krypten te Utrecht en Maastricht, werden onze oudste praalgraven gevonden. Doch deze zijn thans spoorloos verdwenen, terwijl die uit de XVe en XVIe eeuw nog in menigte, schoon meest alle deerlijk geschon- den, in de XVIIIe overig waren. Tot deze behoorden de monumenten van graaf Willem IV, hertog Aalbrecht, zijner eerste gemalin Margaretha, dochter van den hertog van Brijgh in Silesie, van Margaretha van Kleef, stichteres der Kloosterkerk, in 1412 overleden, die van Assendelft en Wassenaar te s' Hage, de prachtige tombe van bisschop Frederik van Blankenberg in de Dom-kerk, en die van Boudewijn van

Starkenbergh, wijbisschop van bisschop Jan van Arkel te Utrecht, die der prelaten en edelen in de abdijen van Berne, Postel, Tongerlo, der heeren van Rhoon, Schagen, Merode te Oirschot, van Brederode te Vianen en Veenhuizen, der Polanes en Nassaus te Breda, van Nicolaes van Putten te Geervliet, van Catharina van Bourbon, gemalin van hertog Adolf van Gelder te Nijmegen, van Maarten van Rossem te Rossem, van Gijsbert van Aemstel, zijn zoon Arnoud en beider gemalinnen te IJselstein, en andere, die deels door de beeldstormers, deels door brand, sommige door de Spanjaarden en Franschen vernield of door den tijd gesloopt zijn. Onder deze waren meesterstukken van beeldhouwkunst, die met de schoonste in den vreemde konden wedijveren. Wij wijzen slechts op het prachtige mausoleum van graaf Engelbrecht I van Nassau in de Grootkerk te Breda, dat aan Michael Arnold Buonarotti, zelfs aan Michel Angelo wordt toegeschreven. Ook gewagen oudheidkundigen van het zoogenoemde ledikant van Egmond, te Egmond aan den Hoef, en de sarcophaag van den zwolschen rector Johannes Celi in de kloosterkerk te Windesheim. Op deze verhevene steenen of marmeren tomben lagen schoone gewrochte beelden van dezelfde stoffe, soms geschilderd en vernist, ook wel verguld of geheel van koper, als op een praalbed met het hoofd op een zaangerolde mat of een kussen. Naar mate van rang of stand was hunne kleeding verschillend, soms een monniksgewaad in de laatste dagen van hun leven aangetogen. Was de ridder in gevangenschap overleden, dan omringde men het graf door ijzer traliewerk, doch nimmer ontbrak de ijzeren aan het graf geketende, of op de tombe liggende wapenrusting. Vorsten of ridders op hun bed gestorven, werden gewapend afgebeeld, doch meest met ongedekten hoofde en saamgevouwen handen, hebbende een hazewind, den gewonen medgezel van den edelman, aan de voeten. De ridder op het slagveld gesneuveld had een helm op het hoofd, het ontbloote zwaard in de rechterhand, het schild aan den linkerarm en de voeten rustende op een leeuw of verslagen vijand. Koningen werden in staatskleed en mantel, vorsten in wapenrusting, geestelijken in priesterge-

waad, bisschoppen en abten met myter en kromstaf, de regterhand zegenende opgeheven, priesters met de handen overeengekruist, waarboven veeltijds een kelk, anderen in burgerkleeding of in een lijk-gewaad gehuld afgebeeld.

Niet zelden waren de beelden van steen, doch de handen van wit marmer. De wapenschilden hingen rondom of voor, soms boven, en de kwartieren terzijden van het praalgraf. Ook hadden sommige beelden het wapen op de borst van den wapenrok en de helmen aan de voeten. De beelden der vrouwen lagen aan de regterzijde: had de ridder twee vrouwen gehad, gelijk Jan van Polanen, dan lag zijn beeld tusschen beide, meestal in statiekleederen soms in eene wade gehuld, met de voeten op een hond steunende. De hond was het zinnebeeld der trouw zooals de leeuw dat der sterkte, ofschoon sommigen den leeuw een mystieke beteekenis toekennen, alsof die apotheose, of de zege op den dood zoude aanduiden. Vorsten of groote legerhoofden, die oproeren gedempt of over hunne vijanden gezegepraald hadden, hadden niet zelden een draak of leeuw onder de voeten.

Behalve de praalgraven op de kooren, in nissen tegen de wanden of de pilaren, vond men een menigte met prachtig beeldhouwwerk en beelden versierde grafzerken op den grond der kerken, van welke later de meeste het lot der tomben ondergingen. Zoo vond men te Arnhem de schoone zerk van Karel van Egmond, hertog van Gelre, te Schiedam die van de H. Lidwina, te Zuilen aan den voet van een der beide achtkantige wandzuilen in den byzantijnschen stijl van in de zon gedroogd leem een grafsteen met kroonstaven en verheven beeldwerk met de letters H en G in het steenhouwwerk. Een andere zeer oude van rooden zandsteen te Elburg voert in het midden een schild, met een kruis ter regter- en linkerzijde, door een kroonstaf ingesloten en een zon gekroond. Merkwaardig waren vooral de zerken in 1777 in de Hofkapel te s' Hage opgedolven. Men vond daar onder anderen een kleine zerk, waarop een in sierlijk gewaad gezwachteld kinderlijkje, met het hoofd op een door gothisch lofwerk omgeven

kussen liggende. De rand van het zerkje was bezet met de kwartieren Egmond, Arkel, Meurs, Kleef, Waerdenburg, Wurtemberg, Baden, Oostenrijk, en voerde het volgende opschrift:

“Int. jaer. ons. heer. XCCCC.
 “LXXXV, op. Sint. Andries-
 “dach. sterf. die. Edel-wolge-
 “boren. Jonffrou. Joest.
 “docht. van. Egmont.
 “op. XXX. dach. na. haer. geboert.

Zij was de eerstgeborene dochter van Jan III van Egmond en Magdalena van Waerdenburg.

Midden op een anderen blaauwen zerksteen stond een wapenschild, en aan de hoeken op kleine schildjes zag men de symbolen der vier Evangelisten, een engel, leeuw, os en arend op kleine schildjes. Op het randschrift las men:

“Hoc sub saxo sepultus
 “Venerabilis Vir et Magister Theodard Claesman.
 “Canonicus Hujus insignis Capelli, quondam
 “Officialis toti Philipp. Orientalis qui obiit
 “Anno 1537. 16 Maji euj. anima requies. ¹

Midden op een andere zerk was het wapenschild door een kelk en twee ampullen, door gothische sieraden omgeven, vervangen. Zij bedekte blijkens het latijnsche randschrift het gebeente van den kanunnik Diderik van Delft, in 1471 gestorven. Op de zerken der geestelijken vond men behalve de kelk, soms ook het kruis in verheven beeldwerk.

¹ Onder deze zerk ligt begraven de eerwaarde heer en meester Goedart Claesman, kanunnik dezer uitmuntende kapel. Voorheen officiaal van geheel oostersch Adrianopel, die stierf in het jaar 1537, op den 16^{en} van bloeimaand, wiens ziele zij in de eeuwige ruste.

Dit werd ook tegen de wanden der grafkelders met roode menie geschilderd, en zilveren of wassen kelken en zilveren ciborie-doodsjes werden in de graven gelegd. Een menigte zerken met de beeldtenissen van geestelijken en ridders, edelen en jonkvrouwen met hunne wapens door sierlijk lofwerk omringd, bedekten vooral den grond der abdijen van Egmond, Rijnsburg en Leeuwenhorst, alsook dien van den Dom te Utrecht, der St. Janskerk te s' Hertogenbosch en andere kerken en godshuizen. De meeste zerken waren van blaauw arduin, enkele van koper en wit marmer. Die van den kanunnik Pieter Suijs († 1526) was, gelijk die van vele anderen in de hofkapel te 's Hage met koper ingelegd en het epitaphium van albast. Het grafschrift van Nicolaas van Assendelft en zijne vrouw Alyt van Kijfhoek († 1530), ook te 's Hage, leest men op een koperen plaat door een lijst van blaauw arduin omringd.

Nog bestaan de geel koperen platen van de grafzerk van Gijsbert Willemsz. Raet, priester der St. Janskerk te Gouda, na zijne terugkomst uit het H. Land. Het middelstuk vertoont den Engel der opstanding, houdende in de rechterhand een wapenschild, waarop een miskelk en twee palmtakken als symbolen van het priesterschap en in de linker een tweede schild met het wapen van Jeruzalem, het H. graf en de martelingen der H. Catharina. Zij, die den pelgrimstogt naar deze of gene heilige plaats, vooral naar Jeruzalem ondernomen hadden, lieten zulks op hunne grafsteenen vermelden. Zoo leest men op een grafzerk te Delft:

“Hier leyt begraven

“Anthoni Boni Jacobsz.

tot Constantinopolen,

A°. 1550.

“tot Jerusalem A°. 54.

“Sterf A°. 1586 den 6 April.”

Te Dordrecht was het graf van Adriaan Vlaming Hendriksz. Jeruzalem's heer, en Mayken Cornelis dochter, Jeruzalem's vrouw, die

beide met knecht, hond en kat, den 29^{en} Mei 1565, naar Jeruzalem togen, en alle den 28^{en} Maart 1566 welvarende te Dordrecht wederkeerden. Aldaar en ook elders was een broederschap gesticht, waarvan zij, die het H. Land bezocht hadden, leden waren, en een eigen kapel hadden. De inscripties op de tomben en zerken waren zeer eenvoudig en vermeldden alleen naam, rang en sterfdag van den overledene en begonnen meest met: "Hier leyt begraven." Op een zerk te Delft leest men:

In t. jaer. ons. Heere.

1551. den. 31.

"My. sterf.

Direk. Jan. Bokels.

"Zoon. van. Sancten.

Kerckemeeser.

"In. zyne tydt.

hier. begraven. was.

"Bidt. voor.

die. ziele.

Soms schreef men: "bidt. oock. voer. die ziele.", ook: bidt. om godswil. voer. die. ziele., ook wel eens "Zaligr."

De beeldstormers mogen in hun dollen ijver en welligt in den waan dat de beelden op de verhevene tomben heiligen en martelaren voorstelden, ze verminkt en vernield hebben, zij sloegen hunne handen, gelijk de Wandalen van 1795, niet aan de graven en woedden niet gelijk deze op de lijken zelve, noch pleegden gelijk zij raroof, een misdaad, die in vroegere eeuwen de burgerlijke regter met den dood, de kerk met het anathema strafte. Integendeel zij lieten de graven ongeschonden, het stof onaangeroerd, en toen eenige jaren later de Hervormden de kerken innamen, verwijderden zij wel alles wat tot den openbaren eeredienst in betrekking stond, maar lieten de Roomschen in volle bezit hunner graven op de koren, in de kapellen en

de overige deelen der kerk, en bleven deze hunne dooden, ongestoord ofschoon zonder eenige kerkpraal, in die gewijde aarde begraven. Wel verhief zich reeds toen een enkele stem tegen het misbruik der heiligdommen tot plaatsen der verrotting en verteering, doch men luisterde er niet naar, want even als de heidensche vooroordeelen en bijgeloovigheden het christendom, zoo bleven de middeleeuwsche de hervormde kerk bezoedelen, en daarenboven was het begraven een hoofddeel der inkomsten van de kerken, die reeds bij den overgang van zoo vele andere beroofd waren.

Indien al de eenvoudigheid der Hervormden in de 16^e en den aanvang der 17^e eeuw het stichten van praalgraven en het versieren der zerken met wijdsche inscriptiën en sierlijk beeldhouwwerk niet had belet, dan zouden zulks toch de zware offers, die zij het vaderland moesten brengen, of zoo als men toen sprak, “de algemeene noot en bekommernis, en de exorbitante sacrificiën” niet veroorloofd hebben: integendeel men ontkleedde de kerken, ontdeed ze van alle overtollige sieraden en bragt die naar de smelterijen om er geschut van te gieten en troepen van te betalen. Toen echter bij den bloei van handel en scheepvaart, de rijkdommen toenamen, en onze vloten de heerschappij verwierven in alle zeeën, en onze legers onder Maurits en Fredrik Hendrik op het slagveld en schier bij elken krijgstogt de kroon der overwinning wegdroegen, week de oude eenvoud, werden de heiligdommen niet alleen met nieuwen luister bekleed, maar zoo vele Walhalla's, waar de helden, die voor het vaderland gestorven waren, met onverwelkbare lauweren werden gekroond. Prachtige mausoleën, door het dankbare vaderland, of door steden, fier zulke helden onder hare burgers geteld te hebben, gesticht, waren het loon van heldenmoed. Naauwelijks kan men één naam, die met lof in onze geschiedenis vermeld staat, aanwijzen, die niet tevens met lauweren omvlochten, zoo al op geen praalgraf, ten minste op een schitterend epitaphie of een rijk versierde grafzerk is geschreven. Reeds gewaagden wij van die van hen, welke onder verheven tomben op eereplaatsen rusten;

hoe vele zouden wij er kunnen bijvoegen van hen, wier gedenkteeken in de kruisgangen, tegen de pilaren of elders in de heiligdommen verspreid zijn!

Naauwelijks betreedt men een kerk, of alomme worden ons herinnerd de gulden eeuwen der republiek, toen deze niet alleen op de zeeën en het oorlogsveld, maar ook op het veld van kunsten en wetenschappen de eerste was; en wien vaderland en geboortestad geen eerezuil stichtten, dien deden zulks kinderen en kindskinderen. En mogt er een vergeten zijn, dan heeft het nageslacht dit verzuim met woeker vergoed. Dit getuigen vooral de bedehuizen te Amsterdam, 's Hage Delft, Dordrecht, Leiden en Rotterdam, "meer praelhuizen (zoo sprak een godsdienstleeraar) van wereldsche hovaerdy dan bedehuizen van de nederigen van herten, waer wat men alomme ziet dat contrary is van 't geen men alomme hoort. Hier predikt men, hebt de waereld en hare begeerlijkheden niet lief, jaegt naer de onverderfelijke kroon, die nooit en vergaet, daer predikt men, dit is het loon van den dienaer der waereld en den jaeger naer de kroone der eere." Maar alsof de prediker zich schaamde de helden, wier beeltenissen hij voor zich zag wereldpriesters genoemd te hebben, voegde hij er bij: "maer ziet, wordt de aertsche vroomheit en de dienst van 't aertsche vaderlant zóó treffelick beloont, hoe veel te beter zal de hemelsche vroomheit en den dienst Christi een heerlijck loon ontfangen!"

Ik zou de grenzen, mij voor de behandeling van mijn onderwerp afgebakend, verre, zeer verre moeten overschrijden, indien ik met den lezer slechts de voornaamste kerken der reeds genoemde en overige steden van ons vaderland bezocht, om maar één oogenblik met hem te toeven bij de praalgraven en epitaphiën onzer vloot- en legerhoofden, staatslieden, geleerden, dichters, kunstenaars en andere beroemde mannen,

... "ééns Neêrlands kroon en eer,

"Euroop, ja 't waereltrond, ten voorbeeld ééns gegeven,
ten einde zijn aandacht te vestigen op de kostbare stoffen waaruit zij

gewrocht, de uitstekende kunst waarmede zij bewerkt, de eervolle opschriften in proza en poëzy — door de edelste vernuften en beroemdste zangers — de Heinsiussen, Barlaeussen, Broekhuisens, Franciussen, door Hooft, Reael, Vollenhoven, ja Vondel vervaardigd — waarmede zij bedekt zijn. Het is zoo, soms zou hij zich dan verwonderen wanneer hij voor een middelmatig talent, een onbekende, of ten minste een lang vergetene zoo prachtige eerzuilen gesticht zag, en namen in gulden letters op marmer of arduin vond gegrift, van welke hij nimmer hoorde, terwijl hij te vergeefs naar het graf van een uitstekend man zou vragen, of zijn naam op een vergeten zerk lezen. Doch hij vergete niet dat de nederlandsche republiek de atheensche hierin gelijk was, dat ook zij hare Aristidessen en Themistoclessen bezat, en dat menig zanger, indien hij zijne lier aan de zegevierende partij had willen verkoopen, als een Paffenrode onder een verheven tombe, en niet als Camphuizen in een vergeten hoek van een kerkhof zou zijn ter ruste gelegd. Ook herinnere hij zich dat de dankbare natie of stad niet altijd praalgraven oprigtte, en dat er geen adelijk, aristocratisch ja burgerlijk gesticht was, dat zijne eigene mausoleën of duurgekochte met keurig bewerkte en met titels en lofdichten bedekte grafsteenen overdekte kelders, niet had. Men vond ze schier in alle kerken van ons vaderland; ja naauwelijks was er een dorpskerk, hoe ellendig en armoedig ook overigens, die niet ten minste op zulk een monument kon roemen. Een vreemdeling bezocht in de vorige eeuw eens zulk een gebouw. Hij (doch hooren wij hem zelve): “ik nam plaats op een der banken, doch terstond werd mijn geest afgetrokken door ’t gezicht van een prachtige tombe, met een kostelijk gestoelte er tegenover, waarin een statig heer met zijn zoon en dochter in prachtige kleeding zaten. Hoe zeer stak dit alles af bij den ellendigen toestand, waarin zich het arme kerkje bevond; banken, hekken, predikstoel alles was even sober.” Na het eindigen van den godsdienst ging hij die graftombe van meer nabij beschouwen; “ik zag”, zeide hij, “een rond verwulf, geheel met marmer bekleed, boven met pleisterwerk op het allerkonstigst omtoo-

gen, een omtrek van zestien voeten overdwars, met marmeren kinderbeeldjes, de godvrucht, smart, nederigheid, hoop, het vertrouwen voorstellende. Een marmeren zerk met koper vergulde lichtringen besloeg het midden van het vak, hetwelk was afgesloten door een ijzeren ballustrade, alles zoo sterk verguld, dat het geheel als van goud scheen."

Op zijne vraag aan den koster aan wien dat kostelijke monument toebehoorde, was het antwoord: aan den ambachtsheer, die het met het gestoelte voor *f* 40.000 had laten oprigten, en toen hij vernam dat die ambachtsheer, een man door den koophandel rijk geworden, zóó nederig was dat hij zijn laatste rustplaats onder dat arme en geringe boerenvolkje verkozen had, riep hij uit: "verachtelijke grootschheid, arme deerniswaardige ijdelheid! verkeerde waan! Moet er om wat stof en een bekkeneel, om eenige knekels te bewaren zulk een kostbare schatkamer gebouwd worden, en bereidt men voor de wormen zulk een aanzienlijk verblijf in een zelfde plaats, daar God, voor wien door menschen handen geen gebouw heerlijk genoeg kan gemaakt worden, moet gediend worden! In een gebouw 't geen de ijdele dwaas nauwelijks voor zijn paardenstal zou willen gebruiken."

Zoo stichtte zich de een een grafstede uit hoogmoed:

"Die 't kerkpaleis betreedt, schrikt voor die kostbre zalen,
 "Waar hoogmoed nog het rif omringt met gouden stralen,
 "Nog wil dat lijk en graf bestraald wordt door dien gloed,
 "Die de ijdele ziel op aard vervuld had en doorvoed....

de ander uit eerbied voor den doode. Men waande hem geen bewijzen genoeg van achting te kunnen geven, en verplicht, niet slechts zijner begrafenis de hoogst mogelijke statie bij te zetten, den maaltijd die er op volgde, zoo overvloedig en kostbaar mogelijk te bereiden, maar ook zijne deugden en verdiensten op zijn lijkgesteente te ver-
 eeuwigen.

“Knielt neêr op dit gesteent, (zoo liet zich een dichter uit de vorige
 eeuw hooren) versierd met rijke gaven,

“Van schoone konst, natuur en vromen zin der braven.

“’t Is goed voor ’t hart dat ook de dierbre rust in goud,

“Geen gave aan het graf heeft ooit den mensch berouwd.

“Ai wil hem (en hoe graag deedt gij het bij zijn leven)

“Ook in zijn dood een blijk van hooge achting geven.

“Ik weet het dat hij ver verwijderd is van ’t goed,

“En toch het denkbeeld *ik vereer hem* is zoo zoet.

“’t Geeft smart de ontvlode ziel niet meer kan zijn gehoord,

“Toch iets voor ’t kleed te doen, nog altijd dier, geeft troost.”

Het vervaardigen van epitaphiën was een goede broodwinning; werden er geen lijk- en graflichten aan het sterfhuis gezonden, dan waren er dichters genoeg die hunne pennen veil hadden, om den lof van den gestorvene uit te bazuinen, en onder hun toezigt in gulden letters op arduin of marmer te laten schrijven. Die grafschriften werden eerst met zware rouwranden omringd, in plano gedrukt, later in de dichtbundels herhaald. Groot vooral is het aantal grafschriften op godsdienstleeraars en geleerden, niet alleen in het nederduitsch maar in het latijn, grieksch en hebreuwsch, zóó groot dat zij verscheidene bundels zouden kunnen vullen, en zóó overladen met loftuizingen, dat indien slechts een klein gedeelte van dien lof den overledenen toekomt, het Nederland der 17^e en 18^e eenw in waarheid trotsch mogt zijn:

“Op lieden hoog begaafd, met meer dan gulde monden,

“Die niet alleen de deugd van ’t preekgestoelt verkondden,

“Maar ze betrachtten met een trouw den Hemel waerd,

“Nu Englen voor Gods troon, Stephanussen op d’ aerd.

“Op mannen van vernuft, in staetszorg onverdroten,

“Zooals oud Griekenland ze nimmer heeft genooten,

“Op helden, klok van moed, door wijsheid steeds geleid,

“Rijk in Atheensch vernuft en Roomsche dapperheid.

Wat de lijdichten aangaat ('t zijn de woorden van van Effen), daarin wordt aan den overledene niet alleen alle lof, maar zelfs de zaligheid zóó rustig uitgedeeld, alsof men een volmagt daartoe van den Hemel ontvangen had. Ja aan 't verlies van een lid der regering hangt bij die helden het verlies van 't gansche vaderland. Evenwel men moet ook toestemmen dat vele onzer aristocraten in hun eigen oog dien lof wel verdienden en dat het beeld door Dickens van Sir Leicester Dedlock geschetst, dat van menigen regent uit onze voormalige republiek is: "Sir Leicester Dedlock is nauwgezet van geweten, alle kleingeestigheid en laagheid beneden zich achtende en ieder oogenblik gereed om elken dood te sterven, dien men maar zou kunnen noemen, liever dan aanleiding te geven tot de minste verdenking zijner rechtvaardigheid; maar er is geen machtiger baronet dan hij, zijne familie is zoo oud als de bergen en oneindig veel eerwaardiger. Hij is eenigszins van gevoelen dat de wereld het wel zonder bergen zou kunnen stellen, maar dat zij zonder Dedlocks verlegen zou staan."

Evenmin als ons bestek ons toelaat bij de graftomben en epitaphiën te vertoeven, gedooft het bij de grafgesteenten stil te staan, die sedert de hervorming den bodem onzer kerken bedekten. Zij zijn daarenboven zoo menigvuldig dat Alkemade, die er duizenden verzameld had, moest bekennen, "dat ze onder geen hoofden konden gebragt worden, daar hare opschriften zonder regelmaat, naar de fantaisie des vervaardigers gesteld, sommige klagende, andere verwijtende, prijzende, stichtende, sommige schertsende waren." Enkelen mogen echter in dit werk niet ontbreken, want ook zij waren evenals de glazen, borden, wanden en gestoelten — "alle met heilige spreuken en goddelijke lessen beschreven", — stomme predikers, die den kerkganger hetzelfde Evangelie verkondigden, dat van den kansel tot hem kwam, die hem toeriepen: "Stof zijt gij, tot stof zult gij weêrkeeren," "uw leven is als een weversdraad, een herderstent, een bloem des velds, zalig zijn de dooden die in den Heer sterven, met Christus op te staan is het leven."

Zoo eenvoudig en kort als de grafschriften in vroegeren tijd waren, zoo breedspakig en gerekt zijn de meeste uit de 17^e en 18^e eeuw; de meeste, want er zijn er waarop slechts gelijk op het monument van Boerhaave de spreuk van den doode, een woord der H. S. van dood, graf en eeuwigleven sprekende, een spreuk, of alleen "Sepulture van" met den naam des eigenaars, of wel den naam-, geboorteen- sterfdag geschreven staan. Men leest op die gesteenten al de waardigheden en titels, op andere de namen der voorouders, die door adel of verdiensten uitmunten, zelfs de gansche levensgeschiedenis van den overledene, met de spreuken er boven: "Zoo gaat de glorie der wereld voorbij", "de dood is een ingank ten leven," "zalig zijn de dooden, die in den Heere sterven" of "gedenk te sterven." De prachtigste marmere, koperen en van kostbaar en zeldzamen steen ingelegde zerken vond men op de koren en in de kapellen. Wel zijn er de wapenschilden van weggehouden, doch de inscriptiën onaangeroerd gebleven, terwijl die der overige vooral in de kruisgangen door de voetgangers zijn uitgewischt. Nog in de 17^e en 18^e eeuw waren de wanden dezer kapellen geheel tot begraafplaats ingerigt, van alle zijden met prachtige wapenkassen behangen, en was haar grond met grafgesteenten bedekt, waaronder sedert vele eeuwen de asch van adellijke of aristocratische geslachten rustte. In sommige verhieven zich daarenboven heerlijke tomben of praalgraven, zooals te Dordrecht in die van Terenstein, een van italiaansch marmer en van dinantschen toetsteen, met de symbolen des doods en der opstanding, rouwwapens met dezelfde zinnebeelden en inscriptiën overladen. Op het monument der familie van Hogendorp in de H. Maria-kerk, in de St. Jakobs-kerk te s' Hage leest men:

"Men acht de Doot te fel, om dat se het leven blust.

"Het leven is een Droom, de Dood het bed van rust.

Ook had deze kapel "het privilegie dat er geen ornamenten of wapenen in mogten geplaatst worden als die van de familie der van

Hogendorpen." In de kapel der van Beverens te Dordrecht stond het cenotaphium van een afstammeling van dit geslacht, in den zeeslag van 10 Augustus 1653 gesneuveld. Werd er een onzer stadhouders in het vorstelijk graf te Delft bijgezet, dan was de kerk met rouwlaken bekleed. Ook de kapel waarin een lid van het geslacht, waaraan zij toebehoorde, werd begraven, omhing men met floers en plaatste op het geopende graf tot dat het lijk was gezonken een katafalk, door waskaarsen omringd, die er bleef staan tot dat de lijkstoet des nachts met fakkels en flambouwen de kerk had verlaten. Sommige kapellen waren het eigendom van gilden en confrairien en dienden tot gemeenschappelijk graf voor de broeders. Zoo werden ook weleer de bewoners van hetzelfde klooster in één graf vereenigd, gelijk in dat der Augustijnen te Ronsselaere, waarop men leest:

"Qui simul hic habitant, simili tumulantur in urna

"Fratres, hic sancta pace fruuntur. ¹

Van Alkemade gewaagt van "prijzende grafschriften", en wijst op die kernachtige regels, door onze grootste dichters voor de tomben en zerken onzer voortreffelijkste helden, staatslieden en geleerden vervaardigd, b. v. deze regels van P. C. Hooft op de tombe van Jacob van Heemskereck, in de Oude-kerk te Amsterdam,

"Heemskereck, die dwars door 't ys en 't yzer dorste streven,

"Liet d' eer aen 't land, hier 't lijf, en voor Gibraltar 't leven."

en op deze van Laurens Reael op het praalgraf van den hollandschen Decius, Cornelis Jansz. bijgenaamd de Haen,

"Hier rust de held die van zijn vijandsschepen,

"In zevenmaal kwam zeven vlaggen sleepen,

¹ De Broeders die hier zamenwonen, worden in één graf begraven. Mogen zij hier een heilige rust genieten.

“En gaf op 't laatst op twee zo dapper vonk,
 “Dat d' eene vlood, en d' ander by hem zonk.

Kernachtig vooral is het grafschrift van Vondel op het monument van Abraham van Hulst, met de Haan in dezelfde kerk begraven:

“Hier sluymert Hulst, de schrick der Britsche zeebanier,
 “Beproeft in slach op slach, in bloet, in vloet en vier.
 “De groote zeeraet kroont dien vaderlandts beschermer,
 “De faem des braven helts braveert metael en marmer.

Met moeite weerhouden wij onze pen om ook de grafschriften van Abba op Paulus Wirtz, van Heinsius op de Ruyter, van Barlaeus op van Beveren, en die op zoo vele andere zeehelden te Rotterdam, Delft en Middelburg, van zoo vele beroemde staatslieden en geleerden, die hier en elders rusten, mede te deelen; alleen willen wij die van Gerard Brandt op Kortenaar, van Vondel op Tromp, en van Spaan op den raadpensionaris Steyn, te Rotterdam, Delft en 's Hage, den lezer niet onthouden, en hem verder naar de Monumenta Belgica, Nobilis Frisia, Timaretus, verzameling van Gedenkstukken, en onze stedebeschrijvingen, verwijzen.

Op Kortenaars graftombe leest men:

“De Held der Maas, verminckt aan oog en regterhand
 “En echter 't oog van 't roer, de vuist van 't vaderland,
 “De groote Kortenaar, de schrik van 's vyants vlooten,
 “De Ontsluyter van de Zont ligt in dit graf beslooten.

Op die van Marten Harpersz. Tromp:

“Hier rust de zee-helt Tromp, de dappere beschermer
 “Der zeevaart en de zee, ten dienst van 't vrye lant;
 “Dat 's mans gedachtenis bewaert in kunstigh marmer
 “Zoo levendig gelijck hy storf voor 't Hollandtsch strant,

"Beluit met moortgeschrey en donder van kortouwen,
 "Daer groot Britanje in brant al 't water viel te kleen,
 "Hy heeft zich zelf in 't hart der burg'ren uitgehouwen,
 "Dat beelt verduurt de pragt van graf en marmarsteen.

en op de grafzerk van Pieter Steyn:

"De vuist van 't roer van staat in voor en tegenty,
 "De voedsterheer der deugd, de schrik der huichlaary,
 "De steun van 't vrye volk, de hoop en lust der braaven
 "De zuil der wetenschap, ligt hier in Steyn begraven.

Doch Alkemade dacht, toen hij van lofdichten gewaagde, gewis ook aan die reeks van grafschriften, die wel den roem door helden bevochten, door staatslieden en geleerden verworven niet vermelden, maar van opregte godsvrucht, liefde voor armen, weduwen en weezen en andere stille christelijke deugden spreken, gelijk b. v. dat op den laatsten afstammeling der Tjaerdaes te Kimsword:

"Hier sluimert het stoffig deel van Tjaerdaes laetste kroost
 "De vreugt der weduwen, der wesen hulp en troost.
 "Zoo adeldom, verstant en deugt ons kon bewaren
 "Voor 't graf, nooit was dit lyf in deze plaats gevaren;
 "Dogh 't sterven bragt uw winst, welk nu voor eeuwig pronkt,
 "Diep in het Hemels goud van seraphyns belonkt,
 "En cherubyns geëert, in 't streng'len van de reyen
 "Der zaalge zielen, die haar na het lam geleyen.

Op een houten bordje in de kerk van Wimmela staan deze regels ter eere van Jr. Duco van Jongema, Grietman van Hennaarderadeel:

"Die hier in 't graf beneden leit,
 "Met regt wort sijnen dood beschreit

"Want schoon van hem geen kiint en leeft,
 "Dat nu van rouwe siddert, beeft,
 "Soo was hy dog een vader goed
 "Van 't vaderland door trouw gemoed.
 "Hy was er ook een regte vaar
 "Van vrouw, van vrunden allegaar
 "Hy was mede als een vader milt,
 "Want hy der armen honger stild,
 "Ook mogt hy voeren vaders naam
 "By Godes volk, door deugt bekwaam:
 "Dus is hy door de ware deugt
 "Gegangen tot de regte vreugt.
 "Wy treuren nu om sijnen doot
 "Maar hy rust in syn Vaders schoot
 "Want in Geloof, Hoop en Lieft opregt
 "Heeft hy syn tyt hier afgelegt.

"ob. 25 October Anno 1658 Aetatis suae 30.

Treffend is ook het Lat. grafschrift van Arnoud van Duvenvoirde te Delft, in het beleg van Oostende (1602) gesneuveld, waarvan de overzetting dus luidt:

"Sta stil, voorbijganger! en verneem, indien gij vraagt wie in dit graf rust, dat hij het is van wien de deugd haar vermogen heeft kunnen leeren, wien Godsvrucht en Trouw verzelden, wiens eere het was voor Christus te leven, voor wiens kudde hij zich gaarne in den oorlog en den dood begaf. Verlangt gij hem nader te leeren kennen? Hier ligt Arnoud van Duvenvoirde."

Roerend zijn vooral de woorden, die men op vele graven leest, waarin ouders hunne kinderen, deze hunne ouders, vrienden hunne vrienden ter ruste legden; graven, bij wier aanblik men met een onzer zangers uitroept:

“Magazijn des doods! wat deugd,
 “Dierbre wijsheid, nutte jeugd,
 “Smoort ge al onder uwe zerken.”

Daartoe behooren o. a. de regels op de tombe van burgemeester van Berestein en zijne echtgenoot Volekera Nicolai te Delft, door hunne dankbare kinderen, kindskinderen en achterkindskinderen gesticht. “Zij waren (dus zetten wij den latijnschen tekst over) getrouwe, kuische en liefstalige echtgenooten, hij achtbaar van leven, minzaam van omgang, onberispelijk van wandel, zij in liefde tot haren man en teederheid voor hare kinderen uitmuntende. Na een eensgezinde echtverbintenis van 54 jaren, hebben zij deze eeuw met de eeuwigheid, hun eer met de onsterfelijkheid, hun aardsche met eeuwige goederen, hun arbeid met rust, de aarde met den hemel verwisseld.” Ook Maria van Leeuwenhoek liet een gedenkteeke in dezelfde kerk voor haren behuwdvader Anthony stichten, en Frans Meerman voor zijne echtgenoot Maria de Bye.

“Voor soo veel groote deuchd (zoo lezen wij op dit laatste) die
 ghy hem hebt betoont,
 “U man, Maria de Bye, Frans Meerman U beloont
 “Met dit seer droef geschrift, meer kan hy U niet geven
 “*Zoo Godt wil* was u woordt: Hy sagh het U belevē,
 “In alles wel gerust, onschreumig voor de Doodt,
 “Geluckige vyf jaer dien Hij U deucht genoodt,
 “O Lief” verr’ uit het oogh nooyt buyten myn gedachten,
 “Alhier wil ick met U den Jongsten Dach verwachten.”

Onder de “klagende” grafschriften, van welke Alkemade spreekt, mogen wij dat van Gere Hottema of Hoytema te Oldega rangschikken. Deze wordt dus sprekende ingevoerd:

“In tranen kwam ik hier, met tranen ga ik heen,
 “Geheel het leven is maar tranen en geweene.
 “Beklagelijk geslacht, en menschen vol ellende,
 “Die op deze aarde kruischt en wederom moet enden.

“De dood werpt alles ter neder, wat geboren is moet eenmaal ster-
 ven, de deugd is niet vergankelijk en goede daden blijven.”

Meermalen wordt de gestorvene sprekende voorgesteld en veelal
 zegt hij:

“O wandelaar sta stil. Hier leydt enz.” Op de zerk van Aepke Onsta
 en zijne vrouw te Wetsinghe leest men in het latijn:

“Mijn hoop is dat ik ten jongsten dage met een nieuw ligchaam zal
 opstaan, dat, ofschoon door den dood ontbonden, weder levend wordt;
 wat nut het geleefd en onheil en moeite verduurd te hebben, zoo mij
 geenerlei hoop op herleving overblijft!” en iets lager:

“Ik ben een voorstander en beminnaar der vrijheid des vaderlands,
 niet willende dat de burgerlijke regten van mijn geboortegrond verkracht
 worden. Ik leg mij toe op de nuttige staatkunde, opdat de gedaante
 mijns vaderlands bloeye. Zoo iemand, arm zijnde, eerlijk werk begeert,
 naar zijne krachten, waar hielp dan mijne dienstveerdige hand niet?

Ontelbaar is de reeks van “stichtende” grafschriften, die men in alle
 kerken in ons vaderland ontmoet. B. v. “Hij sterft gerust, die uit
 den dood het leven is bewust.” —

“Wij zijn gestorven, nochtans wij leven.*

“’t Is ons verworven, wij worden verheven. —

“Gij dood, vereffend, in het graf

“Den schepter en den bedelstaf. —

“Mors ultima linea rerum.

(De dood is d’eindstreep aller zaken).

“Leer wand’laar! wat uw jonkheit is,

“En ’t overig van ’t menschlyk leven:

“Rook, schaduw, elend, droefenis

“Rontsom met jammerklagt omgeven.¹ —

“Ik sprak altijd, Godt is myn lott!

“Die anders spreekt, die is een sott.

“Christus was in mijn hart geplant:

“Daar door bezit ik 't vaderlant. —

(Op het graf van een jeugdig meisje:)

“Bemerk, hoe onverwagt en ras

“Verwelkt wat eertijds bloeiend was.

“Beschouw, wat eertijds stond te praalen

“Op 't onverwagts te grave daalen.²

“De waereld (zoo leest men op den grafsteen van mr. Dirk Verburgh te Delft) is onrein, en 't waereldsche onbestendig.

“ô Reiziger! verwerp haer lokaes valsch van schyn.

“Behoort gy Jesus toe, zo bid en wensch inwendig

“Dat Hij uw God, uw Hoop en Troost alleen mag zyn!

“Verwin staeg door 't Geloof des Sathans snoode trekken,

“Verwagt gy eens het Loon, de Kroon der Zaligheid!

“En laet uw ziele-zorg voor al daer heenen strekken:

“Dat aertsche wellust nooit het zwakke vleesch misleid!

Voor 't ovrig: denk alleen den laetsten dagh t'aenschouwen,

“o Lezer! wie gy zyt, blyf steeds op Godt vertrouwen.”

¹ “Disce hic Viator: Quid tua sit

“Juventa, Quid humana cuncta

“Fumus umbra, Naenia.

² “Aspice quam subito marcet

“Quod floruit arte.

“Aspice quam subito quod

“Stetit ante cadit.

Zonderling waren soms de grafschriften der leeraren. B. v. dit van Hendrik van der Poel te Vollenhoven :

“Nadat Heer van der Poel
 “Met lust den predikstoel
 “Hadd’ vijf en vijftigh jaren
 “Bekleedt, wierdt tong en handt
 “Belemmert, maar ’t verstandt
 “Bleef helder. Na ’t bedaren
 “Der quale, ging hy voort
 “In ’t horen van Godts woordt,
 “Bezoek en, Catechiseren;
 “Maar ’s levens kragt nam af,
 “Het lichaam rust in ’t graf
 “De ziel heeft haar begeren.”

van Jacobus Bikkes te Zaandam :

“Hier rusten d’afgesloofde leden,
 “Van vader Bikkes, wandelaar
 “Hij was een Engel hier beneden
 “Die ’t licht stelde op den kandelaar
 “Ten troost der Evangelie scharen
 “In weerwil van het nachtgespuis.
 “Zaandam zag zesmaal zeven jaren
 “Hem bouwen aan het Geestlijk huis;
 “Tot dat hij moe en mat van dagen,
 “Een zaalge reis naar Boven nam,
 “Om eeuwig voor Gods troon te dragen
 ’t Livry van ’t onbesmette lam.

van Alberthoma te Appingadam :

“Een herder der Gemeente
 “Rust onder dit gesteente,
 “De braav Alberthoma,

“Wiens levens-lamp scheen helder
 “Dra zal hy uit deez Kelder
 Verrijzen door genâ.

Te s' Hage leest men op het graf van Jan Dekker, den koster der kerk :

“Die kerk en school met mond en hand,
 “Kunst, vlijt, bekwaamheid en verstand,
 “Te Dordt en 's Gravenhage
 “Bediend heeft drie en vijftig jaar,
 “Dees zang- lees- schrijf- spel-kunstenaar,
 “Wiens lof een elk gewage.
 “Die rust hier onder deze zerk,
 “Jan Dekker, koster dezer kerk.

Wij staan in twijfel of Alkemade het grafscript van Jan Pelgrom, custos van het chemisch laboratorium te Leiden, tot de “schertsende” zou gebragt hebben :

“Chemie konst met gevaaren
 “Heb ik, ruim dertig jaaren
 “Beoefend en met vlijt
 “Vol vuurs, mijn geest vermoogen
 “Bij nooit verveelend poogen
 “Aan het retort gewijd,
 “Ik heb ja mijn loon genooten
 “ “k Zeg dit met dankbaarheid,
 “ “Maar dat ik ben verstooten
 “Door de Universiteit
 “Dat heb ik vaak beschreid.

In dezelfde (Hooglandsche) kerk leest men deze regels op een zerk achter den predikstoel :

“Die vyf en twintig jaar geleeft heeft zonder vrouw,
 “Die vyf en twintig jaar geleeft heeft in den trouw,

“Die vyf en twintig jaar sleet buiten d’echt zyn leven,
 “Rust hier, tot dat hem God het leven weêr zal geven.

Te Delft is een zonderling grafschrift op eenen Demeter, die even als Philemon en Baucis, bijna te gelijk met zijn huisvrouw stierf:

“Den Delffsen Demeter 103 jaer out,
 “En die 75 jaer was geweest getrouwt,
 “Met zyn vrouw tot 97 jaer
 “Zijn beid’ gestorven in drie uren daer.

Ook aan Anthonis Cornelissen en zijne vrouw Meynseen Huyghen viel hetzelfde lot ten deel:

“Als men duysent ses hondert en vyff heeft geschreven,
 “Den een en twintigsten Juni, weerdicht te verclaren,
 “Heeft Anthonys Cornelisse de werelt begheven,
 “Als hy die beleeft hadde een meer dan 100 jaren
 “En Meynseen Huyghen syn huysvrouw moest ook van hier varen
 “Weynich uren nae hem, negen-en-negentich jaer oudt.
 “Hy van Lis, en sy van Hillegom geboren waren.
 “Wett’lyck over LXXV Jaren gehoudt
 “Syn beyd’ op den XXII (in alder eenvoud)
 “Door last des Magistraets, die haer consent daer toe ghaven,
 “Ter eeren haaren ouderdom, die soo lang waren getrouwt,
 “Binnen Delft overluydt, en in de Nieuw Kerk begraven.
 “Dry wonderen merkt men in des twee arm van haven,
 “Dats, dats beyd des weldaet hebben verworven, fyn
 “Soo lang’ geleeft; lang’ gehout, en gelyck gestorven zyn.
 “Yegelyck overdenk dit by hem selven wyslyck,
 “Siet, alst al geleeft is, moeten wy noch sterven.
 “En stervende ons vleesch boose lusten af-gryslyck,
 “Leve wy Gode, om syn eeuwich Ryk te erven:
 “Vreest daerom de doodt niet, die d’lichaem can bederven.

Een onzer kerkelijke schrijvers noemde de zerken "boeken, onderwijsende de gevoelens der kercke over de laetste dinghen (eschatologie)." Die gevoelens waren echter vrij eenstemmende. Zoo leest men op een menigte zerken "in verwachtinch des jonghsten daghs", "verwachtende het oordeel," "in verwachtinch der opstandingh des vleesches," "den dag, waarin de tegenwoordige luister der rijken in een schat der helle, de hut der armen in een hemelsch paleis, en de liefde en gunst dezer wereld in den toorn des Almachtigen zal veranderen; wanneer de Goddelijke Stem het wee zal uitdonderen." Andere spreken van "salighe verrysenisse ende regeeren met Christo" en van de "hope van genade by synen comste ten oordeel."

Op sommige graven vindt men smids-aanbeelden en mokers, timmermans schaven, metselaars truweelen, een bakkers oven en ovenpaal, kleermakers en schaarslijpers scharen, en allerlei arbeidstuig, dat ook op sommige gilden-graven is afgebeeld. Ook ontdekt men hier en daar naamletters met bijgevoegde streepen, karakters en cijfers, die sommige voor runen houden, waaraan men een bijzondere kracht toeschreef, doch die hoogst waarschijnlijk niets anders dan koopmansmerken zijn, zoo als die ook op hunne zakken en pakken gevonden werden.

Niet ten onregte gingen er in de 17^e en 18^e eeuw van alle zijden klagten op over de groote kosten der begrafeniszen, vooral wanneer de stoet onder het gelui der klokken al de kerken voorbij trok om alle hare geregtigheden te kunnen betalen, dat is even zoo veel als of het lijk er in begraven moest worden. Aanzienlijke sommen moesten betaald worden voor het verlot om het wapen tot aan de begrafenis of gedurende den rouwtijd voor de deur te mogen plaatsen, en het in de wapenkas, die met de symbolen des doods (een doodshoofd, eenige gekruisde beenderen, en uitgaande of uitgedoofde fakkels) bekroond of behangen en met floers bekleed was, in de kerk te mogen plaatsen. Vroeger werd zulk een wapen op een steen geschilderd of uitgehouwen en aan een keten schuins boven het graf gehangen. Men moest voor dit

regt soms tot *f* 1000 naar de grootte der wapenkas geven, terwijl een niet minder aanzienlijke som voor het regt om het harnas op de tombe of op het graf, soms aan een groote keten, te mogen leggen, werd gevorderd. Voor sommige zerken betaalde men één of twee zakken dukatons, en zelfs zerken, waarop slechts eenvoudige opschriften voorkwamen, kostten aanzienlijke sommen. Voeg hierbij, dat men voor elke koets, die de staatsie volgde, van *f* 50 tot *f* 100 aan de kerk moest schenken; dan is het niet te verwonderen, dat bittere klagten over de “meer dan vorstelijke lyk Statiën”, “enorme kosten der beganeckenissen, dwase passien om elkanders gebeente en rottend aes zoo kostbare als heerlycke gebouwen te stichten”, werden aangeheven; dat consistorien en magistraten tegen “die exorbitante weelde” yverden en de laatste strenge bepalingen omtrent de begrafenisson maakten. Doch niet alleen klaagde men over de kostbaarheid der begrafenisson, maar ook over het groote nadeel dat de opeengestapelde dooden, soms aan besmettelijke ziekten gestorven, den levenden veroorzaakten. Wij hoorden die klagten reeds in vroegere eeuwen door Roomschen, in de 16^e eeuw door Protestanten niet alleen in ons vaderland, maar in alle landen van het beschaafd Europa aanheffen. Plancius in de 17^e, Schagen in de 18^e eeuw, gedoogden niet, “dat hun smettelyk omhulsel de levenden tot schade zou zijn, en wilden, dat het buiten de kerken zou begraven worden.” Grotius, Rivet, en vele met hem verzetten zich krachtig tegen het eenmaal ingeslopen en immer voortkankerend misbruik, “de kerken tot rot- en knekelhuizen te maken”. Ook dichters besteedden hunne gaven om dit misbruik te keeren.

“*Wat soekt gy hier — zong Stein — ay zegg', de levenden by dooden!*”

“*Zoo sprack in Christus graf, een Engel uit Gods Troon.*”

“*Sie! nu is dese vraeg in Christus Kerck van nooden:*”

“*Wat soeckt gy 't Leven self by 't stinckend aes der doon!*”

en

“Hier brengt ghy 't *dood-aes*, dat geen suyvre Jood moest raken,
 “Ghy gaet Godts *duersaem Huys* tot eene rotplaats maecken,
 “Daer 't Levende gebedt is geurig offerwerek.
 “Wat doet daer doot-gebeent of vuyle stanck te kerek?”

Ook in de volgende eeuw werd menig ernstig woord gesproken “over het verderfelijke en gansch onbetamelijke der lijkbestelling in de woningen des Allerhoogsten”, en was men bevreesd, “dat dit wangebruik de bron was van vele ook pestilentiëuse ziekten.” In 1706 verdedigde de student Jacob van der Ghiessen openlijk eene dissertatie, waarin hij op de noodzakelijkheid om dit misbruik zoo spoedig mogelijk afschaffen, ten ernstigste aandrong. Gencesheeren en godgeleerden, letterkundigen en dichters vereenigden zich om dit “rampzalig en allerverderfelijkt kwaad” te bestrijden, doch “het vooroordeel was te diep ingeworteld, dat het ligchaam heiliger rustplaats in de kerken, dan elders zou vinden”, de “trots der aristocratie te onbuigzaam om te gedoogen, dat hun stof bij dat der dienstbaren zou vergaderd worden en niet rusten bij dat hunner vaderen, in dezelfde tombe, onder hetzelfde gesteente”. Sommigen waren te zeer gehecht aan oude gewoonten om aan de afschaffing er van te denken.

Nog in het laatst dier eeuw wendden de Moor, Bonnet, te Water, Kluit, Berkhey en vele anderen daartoe, schoon vergeefsche, pogingen aan, en wezen op het voorbeeld van velen, die voor zich een graf onder den blooten hemel hadden verkozen, opdat zij de levenden niet zouden schaden, op de waarschuwingen van zoo vele beroemde geleerden in ons vaderland, op die der Brunemannen, Leysers, Thomasiussen, Hesman, Perrenot en zoo vele anderen daarbuiten. Men weet met welk een gevolg. Eerst moest de revolutie aan zoo vele privilegien, usitantien en vooroordeelen een einde maken, voordat wederom, gelijk op den morgenstond van het Christendom, de graven der dooden buiten de steden en vlekken werden aangelegd.

Even als de klokken en torens, hadden de kerken hare sagen,

waarin de vorst der duisternis en de geestenwereld de hoofdrollen vervulden. Ook gewaagden volkslegenden van zielen, die niet konden rusten, lichamen die niet verteerden, wyl zij de omhulsels van vaderen moedermoorders waren. Ook de geest der kindermoordsters, schatbegravers, bezitters van onregtvaardig verkregen goed zag men in het uur van middernacht rusteloos door de donkere kruisgangen zweven. Misdadigers, die hun misdaad aan galg en rad hadden geboet, mogten in geen kerken begraven worden, maar wel zij, die ze doorstoken of vermoord hadden. Het volksgeloof echter was, dat die niet rusten konden voordat "de zoen gedaan, de straf betaald was". Ook de Utrechtsche kerk scheen aan dit bijgeloof te hechten, toen zij zich tot de Synode Nationaal wendde met het verzoek, dat de lijken van vermoorden niet in de kerken mogten begraven worden, voordat de zoen geschied was!

HOOFDSTUK III.

HEILIGE DAGEN.

DE DAG DES HEEREN.

Noch de Meester, noch de leerlingen hebben een bijzonderen dag bepaald, die even als de sabbat van Israël bij uitnemendheid aan den dienst van God moest geheiligd worden. Zij onderhielden wel de sabbatswet, maar niet naar de spitsvondige sabbatcasuïstiek der toenmalige Joden, die haar, schoon en weldadig als zij oorspronkelijk was; hadden bezoedeld, zoodat haar zin onder de menschelijke bijvoegselen was begraven geraakt.

Het laat zich begrijpen, dat de eerste Christenen uit de Joden zich aan de door langdurige gewoonte diep ingewortelde sabbatsbeschouwing niet dan zeer langzaam konden onttrekken. Zelfs bleven zij nog lang na de invoering van den zondag ook den sabbat als een door God ingestelden rustdag viëren, en hielden zulks niet slechts voor geoorloofd, maar ook voor pligtmatig. Daarenboven trachtten zij door dagelijks herhaalde gemeenschappelijke vergaderingen de gedurige gemeenschap met elkander te versterken, opdat door uitwendige vereeniging de inwendige van aller harten geopenbaard en onderhouden mogt worden.

Meermalen wordt in het N. T. van deze bijeenkomsten, die in den morgen- en avondstond plaats hadden, gesproken, doch van een bijzonderen tot onderlinge zamenkomsten of den dienst van God afzonderden dag, geen woord. Desnietteenstaande blijkt het dat reeds in een niet ver van den apostolischen verwijderden tijd zulk een dag bestond, "de dag des Heeren", een naam, dien de eerste Christenen bij uitnemendheid kozen "om aantetoonen, dat zij zich aan Christus, hun hoofd en hoop hielden en zij zich evenzeer van het Jodendom als van het Heidendom verwijderden". Het was hun "de door Christus, den stichter des Nieuwen Verbonds en Heer des sabbats ingestelde dag, waarop men God even zoo wel kan aanbidden, als op den door Joodsch bijgeloof ontwijden Zaterdag", "de dag, waarop men zich de opstanding van den Heer en de uitstorting des H. Geestes zou herinneren.

Reeds Johannes gewaagde van dien dag in zijne Openbaring, en Ignatius heeft er niet onduidelijk op gezinspeeld.

Barnabas, volgens Tertullianus een der zeventigen, en een medehelper van Paulus, noemde dien dag "den achtsten dag."

"Wij vieren (schreef hij) met blijdschap den achtsten dag, waarop Jezus van den dooden verrezen en nadat hij openbaar geworden was, ten hemel gevaren is." Plinius gewaagde in zijnen beroemden brief aan keizer Trajanus van een "bepaalden dag", waarop de Christenen in Bethynie beleden vergadering te houden, en Justinus Martyr, een getuige uit de eerste helft der tweede eeuw, beantwoordt de beschuldiging der Joden tegen de Christenen, dat zij meer met de Heidenen dan met hen overeenstemden, en noch de feesten, noch den sabbat waarnamen, noch de besnijdenis achtten, niet; maar zegt daarentegen, dat allen in de steden en op het land wonenden op den naar de zon genoemden dag een zamenkomst hielden, waarin de Gedenkwaardigheden der Apostelen en de Schriften der Profeten, zoo veel de tijd het toeliet, werden gelezen, en wanneer de voorlezer geëindigd had, de voorstander eene rede hield, waardoor hij ver-

maande en tot navolging der schoone daden aanspoorde, waarna allen opstonden, baden, en na voleindigde gebeden brood en wijn en water offerden, voorts de voorstander gebeden en dankzeggingen opzond, terwijl het volk Amen riep;” en later voegde hij er bij: “wij houden allen gezamenlijk op den Zondag de bijeenkomst, omdat deze de eerste dag is, waarop God, de duisternis en het stof omwerkende, de wereld heeft geschapen, en omdat Jezus Christus op dienzelfden dag opstond van den dood.” Ook Tertullianus (220) noemde dien dag den Zondag. “Als wij ons verheugen, geschiedt zulks om een gansch andere oorzaak dan de zon.” Zij waren geen zonnediensers, gelijk de Heidenen waanden, maar dienaren van J. C. de waarachtige Zon, de Zon der Gerechtigheid, het licht, dat komen zou om de wereld te verlichten. “Wat de zon voor de aarde is, dat was de Zondag voor de overige dagen, Hij schonk levenskracht, sterkte, heil.” “De Zondag was heerlijker dan de sabbat. Daar God, schreef Origenes, op den Zondag, maar niet op den sabbat het manna uit den hemel liet regenen, zoo mogen de Joden daaruit afleiden, dat reeds toen de eerste boven den laatste werd gesteld; ja, de schrijver van een aan Augustinus toegeschreven homilie ging nog verder, en noemde hem “den dag, waarop de eerste maal het licht begon te schijnen, waarop de kinderen Israëls droogvoets door de Roode Zee gingen, waarop het manna in de woestijn regende, waarop Christus in de Jordaan werd gedoopt, hij water in wijn veranderde, de 5000 mannen spijzigde, opstond uit het graf, waarop de Apostelen den H. Geest ontvingen, en, gelijk wij hopen, Christus zal wederkomen op de wolken.”

Die dag was het aanvangspunt eener nieuwe schepping, de schoonste, de eerste, de koning, de koningin der dagen, de dag des broods, gelijk Chrysostomus, op het H. Avondmaal, dat op dezen dag werd genoten, zinspelende hem noemde. Men vierde hem als het ware Pascha, als den overgang uit de slavernij tot de ware vrijheid; want op dien dag was het Joodsche ceremonieel afgeschaft. Hij was een dag van vreugde, niet van treurigheid. Geen treurigheid, ontbering, bestraffing mogt de

ziele blijdschap storen. Op dien dag werd het Evangelie der vrijheid, der eeuwige verlossing, der opstanding verkondigd. Bad de gemeente op de overige dagen knielend, omdat nederigheid en ootmoed den zondaar betamen; op den zondag moest zulks, evenals door de Joden op sabbat en feestdagen, staande worden verrigt, "tot een zinnebeeld der opstanding, waardoor de genade van Christus de geloovigen verlost had van de zonde." "Zij waren als met Christus opgewekten en moesten op dezen dag, die als 't ware het beeld was van de toekomstige eeuw, den eeuwigen sabbat, hunne roeping gevoelen om zich te verheffen naar den hooge, en de dingen, die boven zijn, te zoeken."

Wat niet strekken kon tot verhooging der feestvreugde, werd strengelijk verboden, inzonderheid het vasten, het teeken der boete en smart. Hij, die op den dag des Heeren vastte, gaf groote ergernis, mogt, volgens het concilie van Carthago, voor geen Christen gehouden worden. Zelfs de asceten, die zich dagelijks in het vasten oefenden, vastten des zondags alleen niet. De Manicheërs, die op dien dag vastten, hield men voor verloochenaars van Christus' opstanding. "Des zondags kan ik niet vasten", schreef Ambrosius, "wijl ik de Manicheërs, omdat zij het op dien dag doen, verdoem," en in de canons van het concilie te Braga leest men: "die des zondags vast, gelijk Cerdon, Marcion, Priscillianus, anathema."

In N. Afrika verdacht men hen, die des zondags vastten, van onregtzinnigheid, en in het Oosten deed men de zoodanigen in den ban of zette hen, zoo zij geestelijken waren, af.

De feestvreugde mogt echter niet overeenkomen met die der Heidenen, in geen zingenot ontaarden. Het was dus noodig dat de heilige dagen door de overigheid beschermd, en alle luidruchtigheid, strijdig met de heiligheid der Godsvereering, van staatswege te keer gegaan werd. Constantijn de Groote beval dat regters en handwerklieden moesten rusten; alleen veroorloofde hij het akkerwerk wanneer de nood drong. Zijn opvolgers bevestigden niet slechts zijne verordening, maar voegden er anderen bij. Zoo mogt men op dien rustdag

geen belasting of schulden invorderen, moest de zondag in het leger worden onderhouden, werden de openbare schouwspelen verboden, alleen werken der liefde en 't geen tot de vrijmaking der slaven behoorde, was geoorloofd.

Hoe meer de openbare eeredienst naar dien der Israelieten werd ingerigt, hoe meer men ook met eerbied op het voorschrift der tien geboden begon terug te zien, den zondag met joodsche angstvalligheid te vieren en de sabbatswetten te onderhouden, zoo dat de conciliën het noodig achtten zich tegen zulk eene zondagsviering te verzetten. Zoo bleven in Gallie de landlieden liever uit de kerken, dan paarden en ossen in te spannen om hen derwaarts te voeren, en oordeelden den dag des Heeren ontheiligd, wanneer men zich zelven, zijn huis en woonvertrek reinigde of feestelijk opsierde, spijs bereidde, het land bebouwde.

Het concilie van Orleans (538) waarschuwde tegen dit misbruik. "Dergelijke dingen waren nimmer verboden en ook in het toekomende geoorloofd, alleen mogt men den zondag noch op het veld noch in den wijngaard arbeiden, opdat de openbare eeredienst niet verzuimd werde." In dien geest verordende ook het concilie te Mâcon in Bourgondie (588), dat men zoo mogelijk zou vermijden des Zondags het vee onder het juk te brengen, "doch de viering van dien dag moest niet uit slaafsche vrees voor gebod en straf, maar uit vrijwillige gehoorzaamheid jegens God geschieden, en zoo iemand voor deze vermaning doof bleef, zou hij, indien hij een pleitbezorger was, voor altijd het regt verliezen om processen te voeren, was hij een boer of knecht met stokslagen gestraft, en de geestelijke zes maanden van den omgang met zijn medebroeders beroofd worden."

In het Oosten bleef men geruimen tijd behalve den zondag ook den sabbat godsdienstig vieren, en de kerkleeraars dachten gansch niet eenstemmig over het al of niet geoorloofde er van. Volgens Tertullianus "had Christus de sabbatsrust niet opgeheven, daar het Hem, die het beeld des Scheppers droeg, niet betaamde den dag der schepping te ontheiligen." "Weet gij niet" vroeg Gregorius Nyssenus, "dat deze

dagen broeders zijn?" Anderen hielden over die gemeenschappelijke viering, als over een onverschillige zaak, een diep stilzwijgen in acht. Origenes keurde ze af: „Wij dan (dus schreef hij) de onderhouding van den joodschen sabbat nalatende, laat ons zien hoe een christen den sabbat onderhouden moet, alle wereldsche werken en handelingen nalaten en de geestelijke betrachten." De conciliën, zoo als dat van Elvire (305), Laodicea (363), arbeidden om dit misbruik te keeren, het een met laakbare gestrengheid, het ander met wijze gematigdheid. Zoo wilden de vaders van het concilie van Laodicea dat de Christenen op den sabbat in tegenoverstelling der Joden arbeiden zouden: den dag des Heeren echter moesten zij meerder achten en dus rusten, zoo zij konden. "Het is niet betamelijk dat de Christenen zich als Joden gedragen en op den sabbat ledig zijn, maar zij moeten op dien dag arbeiden, den dag des Heeren in eere houden en boven de overige stellen, zoo als het Christenen betaamt. Indien zij bevonden worden op zijn joodsch te leven, anathema." Noch strengheid, noch zachtheid waren echter in staat dit misbruik geheel uit te roeijen. Nog zag Hieronymus in de 5^e eeuw er vele sporen van, tot dat zij eindelijk in den nacht der middeleeuwen verdwenen.

Men wane echter niet dat zij beide die feestdagen met joodsche gestrengheid vierden; "wij zijn", schreef Athanasius, "op den sabbat verzameld, niet omdat wij aan joodsche stellingen krank zijn, maar omdat wij den Heer des sabbats vereeren." In het Westen daarentegen werd de zondag meer en meer als een joodsche sabbat doorgebracht. Doch hoe dieper wij in de middeleeuwen dringen, hoe meer wij aldaar bij het verval van kerk en kerktucht dezen dag zien ontheiligen tot een dag van zinnelijke vreugde en aardse genietingen, in een dag van ijdelheid en winstbejag zien ontaarden. Op dien dag bezocht het volk, wier hoeven hier en daar, soms verre van elkander verspreid lagen, de dorpen en steden, waar dan kooplieden kwamen om hunne waren uit te stallen en te verkoopen. Daar werd dan handel gedreven, gekocht en verkocht, werden verbintenissen gesloten, tavernen bezocht, drinkgelagen gehou-

den, 't geen tot hevige twisten, ja bloedige tooneelen, aanleiding gaf. Men achtte zich van zijn plicht te hebben gekweten, indien men slechts éénmaal den kerkdienst waarnam; het overige van den dag was aan wereldsche belangen gewijd, terwijl men tevens geen zwaarigheid maakte de dienstbaren, hetzij dan met voor geld verkregen verlof der geestelijkheid, hetzij eigendunkelijk het land te laten bearbeiten of andere heerendiensten te laten verrigten. Wel werd zulks door Karel den Groote en zijne opvolgers, en door de conciliën te Mainz, Rheims, Tours en anderen verboden, doch de menigvuldige herhalingen dezer verordeningen, de klagten van welmeenende geestelijken en de ernstige waarschuwingen der boetpredikers bewijzen maar al te zeer, dat dit misbruik te diepe wortelen had geschoten om uitgeroeid te kunnen worden. Zoo was het in Frankrijk, Duitschland, Engeland en ook in de Nederlanden, en wij weerhouden ons met moeite die tallooze verordeningen, besluiten en keuren te laten rusten, die aan de eene zijde van het diep verval van het geestelijk leven, maar ook aan de andere van de slapheid der burgerlijke en kerkelijke tucht getuigen, die het bij bedreigingen liet berusten, terwijl elke dag des Heeren van nieuwe inbreuken op de voorschriften van kerk en staat getuigde.

Het was vooral in de 15e eeuw dat men zich, in weerwil der strenge burgerlijke en kerkelijke verordeningen omtrent de zondagsviering, aan de grofste buitensporigheden overgaf. Niet slechts lieten Friesen, Gelderschen en Hollanders hunne akkers bebouwen en hunne woningen herstellen, en hielden de eersten hunne regtspraken in volksvergaderingen, maar zij bragten de zon- en heilige dagen vrolijk en lustig door, zoo dat hier en daar de kermessen, die op zondagen invielen, moesten verlegd worden. De tavernen werden op die dagen het drukst bezocht, en wanneer zij, bij het sluiten der poorten, ook moesten gesloten worden, vervolgden de poorters hunne bacchanaliën op de duistere straten, zetten deze zich op kerkhoven en markten neder om te kaarten en te dobbelen, en liepen zij rinkelrooijende en brand en moord schreeuwende langs de straten, vochten en rigtten allerlei baldadigheden aan. Zelfs

de heiligdommen, die, gelijk nog lang na de hervorming, den ganschen dag geopend bleven, werden tooneelen van verregaande broodronkenheid, waartoe ook de mysteriën en "sotterniën" die er des zondags in vertoond werden niet weinig toebagten, zoodat zelfs het dansen in de kerken moest verboden worden. "Men verwandelde den sabbat in Bacchus- en Venus dagen." Vorsten en edelen bragten hem door met reizen, het houden van feesten, het aanrigten van maaltijden, tooveren, vliegen, jagen, visschen, bezoeken van tavernen, poteroyen, kaarten, met de teerlingen spelen, kaatsen, klotsen, naar vindere, pijpers en tamboeren te luisteren.

De kerkhervorming bragt hierin, ten minste aanvankelijk, geen verandering te weeg. De ruwe zeden en gewoonten bleven dezelfde, en de eerste hervormers bepaalden zich bij het verbieden van buitensporigheden, die reeds lang door vorsten, conciliën en bisschoppen met wereldlijke en kerkelijke straffen waren bedreigd; doch veelal ook zonder gevolg. Luther zelf had zeer liberale denkbeeldē nopens de viering van den zondag. De sabbat achtte hij "ein gantz eusserlich Ding, wie andere Satzungen des alten Testaments," doch de zondag moest gevierd worden "nicht umb der verstendigen und gelehrten Christen willen, den diese dürffens nirgend zu, sondern umb leiblicher Ursach und Notturfft willen, welche die Natur lehret und fordert, fur den gemeinen Hauffen, Knecht und Magd, so die gantze Wochen ihrer Arbeit und Gewerbe gewartet, dasz sie sich auch einen Tag eynziehen zu ruhen und erquicken." Vooral moest men "zu Hauffe komme, Gottes Wort zu hören und handeln darnach, Gott loben, singen und beten." Zulks was echter bij de Joden aan geen tijd verbonden, ja moest dagelijks geschieden, "aber weil es der Hauffe nicht warten kan, musz man je zum wenigsten einen Tag in der Woche dazu auszschuessen." God wil dat men dien dag heiligen zal, niet door achter den kagchel (Ofen) te zitten, geen groven arbeid te verrigten, een krans op het hoofd te zetten en zijn beste kleederen aan te trekken, maar door zijn Woord te hooren en zich daarin te oefenen.

“Men misbruikte en verontreinigde den zondag, wanneer men ligtzinnig de predikatie verzuimde, in herbergen lag en zich vol zoop als een zwijn.” Hij verbood evenwel ligten arbeid en eerlijke vermaken niet, maar van groven arbeid en ligtzinnige uitspanningen moest men zich onthouden. Even vrijzinnig was het oordeel van Melancton, Spizelius, Chemnitz, Brant en andere oude godgeleerden. In dien zelfden geest waren de vorstelijke verordeningen. “Nach geschehenen Predigten,” leest men o. a. in de kerkorde van Hertog Wolfgang van 1581, “soll aber Niemand seine ehrliche Freud, Kurzweil und Ergötzung versagt seyn.” Tot deze behoorden o. a. “Sonntags tänse, Sontags schieszen, Sontags Jahrmärkten”. De zondagswet werd in den Paltz gematigd, te Geneve met gestrengheid gehandhaafd. Daar moesten niet alleen op den rustdag alle winkels gesloten en alle handwerken gestaakt worden; maar werd zelfs onder trompetgeschal door de gansche stad afgekondigd dat niet alleen op dien dag, maar op alle dagen der week, op zware boeten, alle lotspelen, schouwspelen, maskeraden of mommerijen, danserijen, vloeken, zweeren, godlasteren, het zingen van ontuchtige liederen ten strengste verboden waren, terwijl het zedegeregt waakte dat dit verbod met de uiterste naauwkeurigheid werd gehandhaafd. Ook in Engeland waren Edwards en Elisabeths verordeningen nopens de zondagsviering gestreng. Kermissen noch markten mogten op dien dag gehouden worden, schouwburgen moesten gesloten blijven, op zware straf was het arbeiden verboden, niets mogt in 't openbaar geschieden dat het volk kon verhinderen den openbaren godsdienst bij te wonen, Avondmaal te vieren, zieken en armen te bezoeken en andere godsdienstige pligten te vervullen. Ook begeerde de koningin dat hare onderdanen dien dag aan zelfbeproeving zouden wijden, en elkander door stichtelijke gesprekken in de godzaligheid oefenen. In ons vaderland is mij niet gebleken, dat er in den aanvang der hervorming, behalve eenige stedelijke ordonnantiën, kerkelijke vermaningen nopens de zondagsviering bestaan hebben. De synoden van Wesel en Emden hebben daaromtrent geen besluiten genomen;

uit die van Dordrecht (1574) blijkt alléén, dat de hervormden zich toen en reeds vroeger van hun gewonen arbeid onthielden en de openbare godsdienstoefeningen waarnamen. Ook de synode van 1578, terzelfder stede, gaf geen bijzondere voorschriften omtrent de viering van dezen dag. Zij waarschuwt alleen tegen "een onnutten en schadelijken lediggang op feestdagen en wenscht dat die in een heilige en profytelyke oefening verandere." Sommige kerkeraden echter begonnen, reeds onmiddellijk nadat zij geconstitueerd waren, te zorgen, "dat den dagh des Heeren, naar de ordonnantiën der oudste en eerste kercken werd geheilighd" en verzochten b. v. te Dordrecht "dat die van Rhetorica haere spellen nyet op den sabbat zouden stellen," "dat men sich van danseryen en alle ydele en schadelijke verlustinghen op den sabbat zou onthouden." Meermalen echter werd er, in de vergaderingen der classes, de vraag geopperd, "of er geen maatregelen konden genomen worden om de sabbatten op een meer waardige wijze te vieren gelijk in andere landen, waar de ware gereformeerde religie werd beleden, of men de hooge overigheid niet zou aanmanen eenige ordonnantiën te geven op het vieren der sabbatten?" Wel hadden enkele steden op voordragt der consistoriën daaromtrent eenige bepalingen gemaakt, doch men wenschte dat zulks van wege de hooge overheid mogt geschieden. Eindelijk werd, nadat men zijn furstelijke excellentie ernstig over die zaak had onderhouden, den 1 Februarij 1583 door dezen de volgende ordonnantie gegeven:

"Ende want in der heyelighe schrift den sabbath des Heeren ende andere biddagen by de christelycke kereke in tyden van noode ingestelt ons seer hooghelycken werden geboden te onderhouden ende deselve over te brengen in heyelighe oeffeningen ende exercitiën omme den Heere te bidden om zyne genade, loven ende dancken voor syne weldaden, ende onderwesen ende vermaent te werden door den mondt synder predikanten, soo ist, dat wy wel scherplyck gebieden, een iegelyck den zondag en biddag te onderhouden, vieren ende hen op deselve te begeven in de kercken by de vergadering der christelycke

gemeente om aldaer gesticht en geleert te worden, sonder eenig handwerk te doen, te lossen of te laden, in huizen of op straten, winkels te openen op verbeurte van 3 gulden." "Doch uit zonderlinge respecten", consenteerde de prins, "ten gerieve van de landzaten, arbeiders en zeevarend volk, op zulke dagen met gesloten winkels voor het aflaten van de tweede klok tot de predicatie, zoo vóór als na de noon, te verkoopen." Voorts gelastte hij "geen herbergen te openen, drinken, spelen, kaatsen, klossen, kleppen, tieren ende gebieren in de kaatsbanen en herbergen." Deze ordonnantie werd bij klokkeslag in alle steden van Holland, Zeeland en Westfriesland en van de predikstoelen afgekondigd, doch van tijd tot tijd, wanneer omstandigheden zulks geboden, gewijzigd en geëmplieerd. Zoo verboden de Staten "winkels te openen om te koopen of verkoopen, kramen voortezetten, met gewassen of eetwaren langs de straten te leuren, bruiloftsfeesten, rouw- of kindermalen te houden, dooden te begraven, kramen, tenzij op een vrije markt, te openen;" doch geboden daarentegen, "dat geen officieren, op den dag des Heeren werkenden, ten tijde van den oogst, mogten calangeren; contracten, op den dag des Heeren gemaakt, en sententiën, op dien dag uitgesproken, van kracht zouden blijven."

Hoe vaak echter die plakكاتen overtreden werden, blijkt uit de acta-boeken der verschillende gemeenten, de doleantiën van kerkeraden, classes en provinciale synoden aan de staten en de magistraten der steden, "over het schenden van, de verregaande insolentiën die plaats hadden op den sabbath, het opentlijk koopen en verkoopen, het geopend houden van winkels en tavernen te Dordrecht, en het merkelyk ontheiligen van den dag des Heeren door molenaars, volders, brouwers, bleekers, winkeliers, handwerkslieden, uitlopende hengelaars, brandewijn kroegen en andersins", het houden van vischen andere markten te Leiden. Ook te Amsterdam, Rotterdam, Alkmaar, Enkhuizen, en waarschijnlijk in alle gemeenten, werden bittere klagten over het verloop van den sabbat, het slappelyk nakomen der plakكاتen, de toenemende insolentiën aangeheven.

Vooral hinderde het den kerkeraden , dat er op den dag des Heeren mommerijen , danserijen , bruiloften werden aangeregt , dat de rederijkers en later de comedianten des zondags hunne openlijke spelen vertoonden , schutterijen hunne oefeningen hielden. Wel beloofden de magistraten hierin te voorzien , en voorzagen er dikwerf ook in , maar slechts weinige maanden verliepen er of de kerkelijke besturen moesten dezelfde klagten herhalen. “De schouten en hunne trawanten sloten de oogen , en lieten de insolentiën toe , om profijtwillie.” De laatste vooral , van welke velen herbergen en bordeelen hielden , kwamen er schoorvoetende toe om de meer en meer insluipende exorbitantiën met kracht te weeren , lieten zich af- en omkooopen , vooral daar niet zelden aristocraten en heeren-zonen in het spel waren. Hoe droevig het vooral in den loop der 17^e eeuw zoowel in de steden als ten platten lande met de zondagsviering gesteld was , kunnen ook de leerredenen en gedichten , die het licht zagen , getuigen. Zoo schreef Hieronymus Vogellius , predikant te Enkhuizen , een werkje , getiteld : “Godes volks oude ende huydige klagende beeden tot God , uytgestort in boetveerdige belijdenisse en afbeddinge der sonden ende der plagen” , waarop hij “Gods Antwoorde uyt syn H. Woort ghenomen tot reghtveerdigingge en de afweeringge syns toorns” liet volgen , waarin hij onder de redenen van Diens toorn over Nederland o. a. noemt : het verachten van Zijn Woord en het misbruiken van den sabbat.

“Myn Woort (zoo spreekt God), daer voor dat elk sigh
vreesen moet ,

“Men werpt schier onder voet ,
“Oft on-gehoort , oft on-gheleesen veel ;
“Zoo houdt men menschen speel
“Ook Christi disch end sijn belijdenis .
“Men eghts-verbontenis
“Met d' afgods-ongeloovighen maekt vry
“End stijft haer afgod'ry.

“Mijn naem , hoe gantsch on-heylich , roekeloos
 “End vrughteloos altoos ,
 “Men ydel bruykt , men ydel sweert end vloekt ,
 “Men My door 't lot niet zoekt ,
 “Maer sulks tot tijt — kort , door 't land men werpt ,
 “End stout mijn toorne scherpt ,
 “End al de midd'len der Godsdienstigheyt
 “Lightveerdigh men aenleyt.

“De Sondagh , 's Heeren dagh , wordt meest geschent ,
 “Tot sonden-dagh gewendt ,
 “Tot prongk , gebras , gedans end vleessches vreught
 “End tot de meest' on-deught ;
 “Als of hy waer een Duyvels dagh , veel meer
 “Tot Christi meest' on-eer ;
 “Oft tot het reysen , neeringh het geriefst ,
 “End 't vleessche doet het liefst.

“End onderwijl , met Heydensch-Paepsche meest
 “Steeds houdt men Bacchus-feest' ,
 “Veel Kermis' , Martens , Claes , Drykoninghs-dagh ,
 “End veel van sulken slag ,
 “Als Kopper-Lightmiss' , Vastel-avontsbras ,
 “Witt' — Donderdaghs — ghebras ;
 “End voorts , men volght meest door het heele jaer ,
 “Paepsch-Heydensch markten naer.

Eenige jaren later liet Simonides , predikant te Rotterdam , zich dus hooren : “let er eens op , worden by velen de sabbathen niet soo gehouden , dat , indien 't een Heyden sage , hy soude sweren , dat een van haer Buyck-feesten , Floralia , Cerealia , Bacchanalia etc. geviert wert , en soo se een Chinees of Indiaen sagh , sou hij niet meenen , dat 'er een van hare

Wayangs gehouden werdt, die sy met heerlicke banquetten, speel-comedien, en andere dertelheden houden, de straten zijnde geparfumeert, en met welriekende kryden bestroyt, en daverende van allerley instrumenten, musyck, fluyten en party-sang, de muren en poorten harer huysen zynde bekleed met rosen ende tapijten". — "Ick verdubbele myn klaght over de grouwelicke ontheyliginge des Christelicken Rust-daghs, ja ick magh seggen, als ick boven ophief, Duyveldienst op de selve. Sie eens uyt de venster van u huys, en merckt eens op den gang van den meesten hoop. Eylaes! ick kander niet als met ontsettinge van myn ziel van spreken. Wat is er al menigen een die liever in 't taphuys als in de kerek sit! Och hij kent dat geestelick Wijnhuis niet, die drank is hem te schrael, hy is liever daer men de beste wyn en 't vetste bier verkoopt, hij hoort liever de fioel in de herbergh als de harpe Davids, de vuyte hoeren liederen, als de lof-sangen Israëls, het gesnater van die spotachtige tafel-broers, als de stem van den predikant. Wanneer vindt men de doelen, herbergen en andere scholen des Duyvels voller als op den sondagh? Dan krielse als een kouw vol gevogelte, is 't een lichte saecke. Soo vindt men 't in steden en dorpen. O mijn vaderplaets! my staen noch te voren uw straten vol gewoels, de herbergen soo op-gepropt, de jeucht soo lichtveerdigh, de bierbanek soo omset, en daer door de sabbathen soo schandelick ontheyligt; 't heeft God uyt den Hemel verdrotten, syn dagh tot een buyck- en drinck-dagh misbruykt te sien." — "Eenige, die wat beter willen zyn, hebben een gesnoeyden en gesnipperden sabbath gehouden. Men heeft des morgens, in plaets dat men Godt de eerstelingen syner gedachten (want doch de eerstelingen Godt heyligh zijn) op den eersten dagh der weke behoorde op te dragen, soo veel te doen met zich te palleren en op te toyen, dat men tegen den tijdt van de predicatie qualick kan gereedt zijn. De wereldtsche bekommeringen en tydelicke bezigheden leggen in veler herten soo diep begraven, dat se haer qualick tot de kerek-gang konnen beledigen; eer sulje een luyaert uyt syn luy-bedde als een koopman uyt syn

kantoor, en een winkelier uyt syn winkel roepen. Hier ontdeekt sich een kinderlicke dwaesheydt, want gelyck de kinderen, te weten door haer spel, soo op-getogen zijn, dat se, schoon geroepen van hare moeders, daer niet konnen af-getogen worden, en liever haer eten willen versuymen, als uyt het spel scheyden, soo heeft oock de woel des werelts de herten van vele lieden zoo verre vervoert, dat se liever de spyse der siele, die Godt al daer door syn Huys-versorgers laet uytheelen en de bedieninge des Woorts willen achterstellen, als dezelve afsnyden. Breeckt men noch, als de kloek voor de laatste mael luyt, uyt den huysen, men sit en gaept en geeuwt, of men de gantsche nacht gewaect had; en sou de Heere Jézus, die daar wandelt in 't midden van die gulde kandelaren, eens omgaen onder ons, soude hy niet, tot onzer meerder beschaminge, soo wy niet alle beschaemtheydt verloren hadden, die bestraffinge op den lichten dagh mogen op-nemen, welke hy syn swaer-oogige Discipelen in de sla-prige, en rust-radende nacht voorhieldt, kondt gy niet een uyre met my waecken? Is al schoon yemandts oogh wacker, sijn herte slaept, is 't lichaem in de kerek, de gedachten doorwandelen de aerde. De groote zijn op 't raedthuys, de kooplieden in haer packhuysen, of by haer schepen in zee, den gierigaert in syn geldt-sack, de rijke man in syn schuer, den huysman op syn ackers en onder zyn beesten, de winkelier vreest dat misschien een kalant zal miskloppen aen syn deur, de leergierige is in syn boecken, de procureur in syn pleytsaek, de schipper doorreyst oost en west, soo is 't hert overal, behalve in de kerek. De predikant magh prediken dat hy sweet, 't gaet weynige ter herten, d' eene steen sit op d'ander, ja d' eene doode op d' ander. Weynige kunnen met Cornelio seggen: wy syn hier vergadert om te hooren wat Godt ons door u sal verkondigen, want wie maeckt sich 't gepredieckte woordt ten nutte? Als men aen syn gewone tafel sit, men kan dan wel toetasten, maer in Gods huys sitten menige, die noch handt noch mondt schijnen te hebben, om de spijs des Godlicken broots tot sich te nemen." — "Men walght van 't hemelsch

manna en is verdrietelyck in de predicatie, keert zich om en om en verschiekt sich, telt de zantjes van 't uyrglas en verlangt als de kinderen in 't school, dat de synagoge sal uytgaen. Sat men soo wel aen een goede tafel, als men dien avont hoopt te doen, daer men wyn en bier in overvloedt heeft, men soude 't beter uyt-houden, maer de redenen van den predickstoel vallen hem lang en verdrietigh, men kan de vaeck qualick uyt de oogen dryven, en wil de predikant niet na syn sin afbreken, men neemt een tuckjen op, en sonder 't gordyn toe te sluyten of goede nacht te seggen, stelt men sich onbeschaemdelick tot de slaep en knickebolt de predikant al toe, als een stootende boeck. Ondertusschen droomt men al een gouden droom, als de Lucianische Mycellus. En daer de predikant vast predickt dat hy sweet, ende het hembt hem aen de rugge kleeft, of hy al roept: dat het koningrijk der Hemelen geweldt lijdt en stormenderhandt moet ingenomen en veroverd werden, nochtans en waeckt men niet op, al even of 't hem niet raecte en of men soo slapende in den Hemel konde komen, ja in de Abraxasen Hemel, by den ketter Basilides bedacht, die drie hondert vyf en tseventigh hemelen timmerde. De hemel der hemelen, die Godt voor den sijnen bereydt heeft, en staet voor sulcke leuye buycken niet open: daer moet al ander geweldt gedaen worden om in den Hemel te geraken, daer men soo slapende niet kan heen komen. — Besiet eens met my, wat de koopman verrigt. Als hy 't huys komt, neemt hy Gods boeck om de predicatie te herkaauwen? Neen. hy doet het schuldeboek voor den dagh halen en is besigh met liquideren en rekenen. Och 't was beter dat hy wat meer bekommert was, om in die grooten dagh des Heeren reeckenschap van syn rentmeesterschap te geven! Hy is besigh om syn geldt te tellen. O telde hy syn sonden! — Hier mede ontslipt hem al wat hy in de predicatie gehoord heeft. Voorts acht hy onnoodigh de kerckgang te verdubbelen, want syn hoeft is soo vol aertsche sorgen, dat er voor het woordt Godts geen plaats over en is. Breeckt hy eens uyt buyten syne gewoonte, syn blauwe vingers verraden hem, betuygende dat hy liever in 't gerammel van 't gelt,

als ombladeringh van den Bybel besigh is. De brassaert kan oock van syn tafel niet opstaen , en doet hy 't al, hy is bequamer om te slapen en te roncken, als de predicatie te hooren. Hy sit en rispt en kraeckt, als een overziedende pot, en de vette soppen riecken hem ten vuylen monde uyt; maer selden magh 't aen de kerck raken."

"Zoo, vervolgt Simonides, "zoo viert men den rustdag in de 17^e eeuw in ons vaderland," 't geen door de leerredenen van Sibelius, Borstius, Teelinck, Ridderus, Lydius, en honderden anderen zou kunnen bevestigd worden. Allen komen in de hoofdzaak overeen, allen achtten dat "de toorn des Allerhoogsten over zulk een weerbarstig en ongehoorzaam heiligschennend en roekeloos land moest komen." Pestilentie, hongersnood, veepest, mislukten oogst, overstromingen en dijkbreuken, in één woord, alle plagen en rampen schreven zij aan de sabbatschennis toe . . .; doch hoe zij bestraffen en vermaanden, het hielp niet. Dit blijkt uit de consistoriale, classicale en provinciale besluiten van de tweede helft dier eeuw. Hondius plaatst ook sabbatschenners op zijn "swart register van duysent sonden", en gewaagt van een menigte handwerkslieden, "als saadtschieters, sadelmaeckers, schilders enz., die het 4de gebod lasterden, die des sondays hun ordinaire werk geheel of gedeeltelijk verrigten of anderen lieten verrigten, van anderen, die zich nimmer voor dien dag bereidden en er niet aan dachten voor zij de klok hoorden luiden; die niet eenmaal in de predikatie kwamen, schoon ze wel drie of vier maal konden komen, en daardoor toonden hoe weinig honger en dorst hunne zielen hadden naar het Woord des Heeren; die na een of twee predikatiën gehoord te hebben het overige van den dag in ligchamelijk vermaak en playsier doorbragten; die van den sabbat tot laat in den nacht zonder dringenden nood werkten en wroetten in het aartsche, waardoor ze zich zelve onbekwaam maakten om het geestelijke op den sabbat waar te nemen; die op den sabbat druk doende waren met koken en smooken, in plaats dat se daags te voren de spijs zouden bereiden, den vleeschketel overhingen en alzoo zich van het gehoor van Gods Woord onthielden; die zich op den sab-

bat met spijs en drank overlaadden, zoodat zij bekwamer waren om te slapen dan om de predikatie aantehooren, en uit de namiddag-predicatie bleven, zeggende: wij zouden toch zitten slapen, en daarom is het beter dat wij er uit blijven; die uit de predikatie bleven om een bezoek aftewachten; die zoo gezet waren op hun eerrang, gemak en vermaak, dat hunne karossen en kalessen op den sabbat moesten gereed gemaakt worden om ze, schoon ze niet verre van de kerk woonden, ter kerke te laten brengen en daaruit te halen, noch dienstboden, noch paarden rust latende; die bofferts, olijkoeken, pannekoeken, wafelen en dergelijke snoeperijen gereed maakten, baktten en verkochten; die onder of na de predikatie uitgingen om hazen, konijnen of iets anders te jagen en te vangen; die zich vermaakten met klootschieten, kaatsen, kolven, klotsen of eenig ander spel; die zich bezighielden met het vlas in of uit het water te helpen, te respnen, te repelen, te braken, te zwingen, te hekelen, spinnen en haspelen, in plaats dat ze als dan hunne zielen moesten breken en verbrijzelen voor den Heere over hunne zonden; die in hunne huizen menschen ontvingen, die kwamen om te drinken en te klinken, te dansen en huppelen en spelen; die zich vermaakten op het ijs met wandelen, of rijden met narresleden, handsleden of met schaatsen aan de voeten, in plaats dat ze op dien dag met vurige gebeden behoorden aan te houden, opdat ze, gelijk velen, niet ijskoud mogten worden in de liefde Gods en de wet." Uit deze en andere opgaven van 't geen op den rustdag verrigt werd, blijkt, dat het in den loop dezer eeuw allerjammerlijkst met de zondagsviering in ons land gesteld was, en dat deze dag, in weerwil der strenge plakkaten, door velen als een gewone dag werd doorgebracht, ja dat die dag juist werd afgezonderd, om zich aan lichamelijke rust en lust over te geven. Dan "werden gastmalen gehouden, ging men spelevaren met speelschuiten, karossen, wagens, karren, cheesen, vischte men met den zeegen, het schakel-, werp-, scrobnet en den hengel, ging men om een roomtje en wafel, vogelen, vinken, liet men zich scheeren en barbieren, en ontzag men

zich niet binnen 's huis te schrobben, schaven, kleederen te lappen, naaijen en ander huiswerk te verrigten." Zoo ging het ook ten platten lande.

Bij Bredero zegt een boer:

"O datje hier Seundaeghs waert, dan hebben wy sulcken
hooveeringh.

"Ho 't is hier nou niemendallen, in de weeck is hier geen
neeringh.

"Maer alle heylige daeg' gaet hier de veel met de fluyt
an boort,

"'t Gaet soo ondeughdelijke moy, gy wilt wild worden dat
ghy 't hoort.

"Ho 't is een lust, alst hier vol volcx, en soo wat drock is.

Valcoogh getuigt van de bewoners der Zype, "dat zij op 't brabantse toegerust reden en als jonkers triumpheerden"

"Met clappen der sweepen, met crijten en baren,

"Zij poochden nergens na dan om te versamen schadt,

"Dat hemelsch was elcken een vergat.

Laurens Laurentius, predikant te Dordrecht, sprak de landlieden van den Alblasserwaard aldus aan:

"Sal ik 't Sabbat-schenden schelden,

"Dat men onder u vernam,

"En u Sonde-dagen melden?

"God is daerom billik gram,

"Veler kerken waren kroegen,

"Daar men speelde, daar men at,

"Daar de vuyle spotters loegen,

"Daar men God, den Heer, vergat.

"Velen psalmen waren digten

"En gesangen, die de lust

“Van het vlees niet deden swigten
 Voor den geest, die uytgeblust;
 “Maar in togten hooger steyg'ren
 “Tot een geyl en vuyl bejagh
 “En den Heer syn eere weyg'ren
 “Even op des Heeren dag.
 “Caarte bladers zijn gekomen
 “Voor de Bijbels, in de hand,
 “En veel grager aengenomen.
 't Dobbelspel was veler Sant.
 “Dies staat nu het land verlegen,
 “Dat het heeft, ook tegen lust,
 “Soo véel Sabbaten gekregen
 “En een al te lange rust.”

Oudenhoven's tafereel van den zedelijken toestand zijner gemeente was niet minder zwart. “De religie (dus liet hij zich hooren) “ende den godsdienst was men hier van oudts gewent, daer hielt men 't uytelyck mede, ende vele, sonder twijffel, met oprechter herte, maer gelyck als de milte swelt, de reste des lichaems vervalt, soo verviel oock by vele den yver tot den godtsdienst, ende de praktycke of oeffeninge van de godtsaligheydt, die daer is de ziele ende het leven van den godsdienst, die door de ydelheydt deses wereldts, gelyck de padden door haer venyn, waren opgezwollen. Deze hielden den dagh des Heeren ende andere publycque ende gemeyne verordonneerde preeckdaghen, gelyck de Heydenen de feestdagen van het vuylste gespuys van haer Goden. Men gongh s'morgens in de kereke, ende denamiddaeghse predicatie begaven sy haer tot kaetsen, balslaen, klootwerpen, kaertspelen, ende tot diergelycke ydele ende quade exercitien, ende s'avonts in de herbergen. Daer gonght 't veeltje, daer spronck men ende danste men als wilde woeste menschen, daer hoorde men gesangen uyt Sodom ende niet uyt Zion, vleeschelyck, niet geestelyck,

ter eeren van Bacchus ende Venus, tot vermaeck van het vleesch, de werelt ende den duyvel, ende maekten alsoo een vreughde, waerdoor dat God wierde vertoornd, en waerop dat de duyvel danst. Achterklap, eerschenderye, kyven, vechten, ende doodtslaen waren veelyds de effecten, vruchten, ende werkingen van dese goddelooze samenkomsten." Hij noemde den zondag "een zondendagh, waarop men roste, reed, vischte, spelevarde, als op de gewone dagen der week arbeidde." In Zeeland werd de sabbat niet beter gevierd. Hooren wij slechts den middelburgschen predikant Teelinck: "Soo wie slechts een weynich acht gheeft op de gheleghentheyten der christenen, die sal stracx mogen ghewaer worden, dat op den christelijken rustdach onder alle de daghen van de weke, in vele plaetsen, allermeest onchristelijke onruste, ende zondigen woel ghepleecht werdt: want daer nauwelijcx op alle d'andere daghen van de weke te ghelijcke zoo veel gheyle dertelheyt, zoo veel overdaet, praecht en prael, zoo veel klappernije, dronckerye, twyssikerije, zoo veel vechterye, hoererye, straetschenderye en andere onghelucke meer, hoochgaende sonden en wercken der duysternisse, ghepleecht worden, als wel op des Heeren heylighen dach, op onsen christelycken rustdach — die door velen geheel en al in de dienst des Sathans slechts overgebracht wort." In sommige gemeenten was het echter geheel anders gesteld. Daar werd "geen bruiloft des Satans, maar des Lams aangerigt." Op dien dag was de stad of het dorp als een doodenhuis. Men hoorde niets anders dan het statig klokgebrom, dat de scharen naar de woningen des Allerhoogsten riep, die den ganschen dag open stonden en waarin drie of viermalen werd gepredikt; men zag niets anders dan in hun effen zwart zondagsgewaad gehulde mannen en vrouwen zich naar het Huis des Heeren spoedende; van arbeiden, zelfs het verrigten van het hoogst noodige, was geen sprake, men liet het koren liever verrotten op het veld, het vee liever verdrinken in de slooten, dan door het in te halen en te redden den sabbat te schenden. In de gesloten woningen bragt men de morgens en avonden met zingen van psalmen en geestelijke liederen, lezen en me-

diteren door; sprak men, dan was het slechts over geestelijke zaken; ja men hield het voor ongeoorloofd gedurende 24 uren één woord te spreken dat strekken kon tot vordering van het dagelijksch werk of beroep; zelfs geen gedachte die zich er mede mogt bezighouden. Aan het bereiden van spijzen werd niet gedacht. Sommigen vastten van des zaturdags- tot des zondags avonds, en verlieten de woningen des Heeren niet, anderen vergenoegden zich met eenig des zaturdags gereed gemaakt voedsel. Ja men verhaalt dat Theodorus Brakel, predikant te Makkum, liever den geheelen dag geen spijs zou genomen hebben, dan een kruimken te proeven van 't brood of van eenige toespis, welk na acht uren des voorgaanden dags, wanneer hij zijne ruste begon, gekocht of gekookt was. Gelijk de puriteinen in Engeland, Schotland en Amerika, wier ascetische schriften toen algemeen hier te lande verspreid en gelezen werden, hielden ze den zondag, die den sabbat had vervangen, voor een goddelijke instelling, die even als de laatste moest gevierd worden, terwijl hun tegenpartij, even als de Episcopalen, beweerde, dat op den zondag, slechts een kerkelijke instelling, alle openlijke vermaken en bezigheden veroorloofd waren. Zoo stonden in ons vaderland, reeds in den aanvang der 17^e eeuw, twee factien (gelijk men ze heette) tegenover elkander, die niet alleen met mond en pen elkander bestreden, maar openlijk elkander met de bitterste scheldwoorden bejegenden, uitkreten voor Joden, Socinianen, Puriteinen, fijmelaars, kribbebijters, kerkpilaren, kerkuilen enz. "De eenigheid des Géestes door den band des vredes was verbroken, en het onweder, waardoor het licht der vroomheid verdonkerd en vele beroering en verwarring veroorzaakt werd, barstte los." Het geschil was in Zeeland aangevangen. Dáár waren de leeraars het niet eens hoe verre zich de rust des sabbats moest uitstrekken. Men liet de uitspraak aan de Synode van Dordrecht (1618) over. Deze besliste "dat de sabbat der Joden was afgeschaff, maar dat de dag des Heeren (er voor in de plaats gekomen) door de christenen stichtelijk geheiligd moest worden. Die dag, door de Apostelen

en de oude kerk altijd onderhouden, moest geheel aan den godsdienst gewijd zijn, en men moest zich van alles onthouden, uitgezonderd hetgeen van de uiterste noodzakelijkheid was en de liefde vorderde, ook van zoodanige verkwikkingen die de godsdienst hinderde." Deze uitspraak was geheel in den geest der kerkvaderen en der eerste hervormers, der uitstekendste kerkleeraars en uitleggers van den Catechismus, zoo als Ursinus, Bastingius, Corputius, Becius, Festus Hommius, en anderen, ook van de volgende provinciale synoden, en der voornaamste godgeleerden, zoo als Walaeus, Rivet, Danaeus, Spiljardus. Anderen daarentegen konden niet in deze uitspraak berusten en deelden hunne gemoedsbezwaren aan de provinciale synoden mede, die met de zonderlingste en kleingeestigste gemoedsbezwaren nopens de wijze van sabbatvieren, en het niet of al geoorloofde op den sabbat, werden bemoeijelikt. Eenige oordeelden met Perkinsius "dat de Apostelen gheordoneert hadden, dat op den eersten dagh, (welke is den achtsten) souden gehouden worden openbare en algemeene vergaderinghen, nochtans sonder belast te wesen met de strenge onderhoudinge der ruste"; en Jacobus Burs, predikant te Middelburg, verweet in zijn "Threnos of weeklagt," (1627) den strengdenkenden, "dat zy een volkomen Jodendom wilden invoeren onder de Christenen." "Men behoefde den zondag niet zoo stipt te onderhouden, en mogt wel dat werk verrigten, dat niet kon worden uitgesteld, zoo als zaayen, ploegen, oogsten, reizen enz." Deze zoogenoemde ernstigen of strengdenkenden beweerden "dat men den sabbat als de kinderen Israels moest vieren; dat de viering van den zondag, even als die van den sabbat, door Gods Geest was voorgeschreven." Deze en nog zoo vele anderen, die om verschillende redenen, het vieren of niet vieren, moreel vieren of ceremonieel vieren, verdedigden of verboden, twistten onder elkander, en werden wederom "door een wolk van kampvechters geattacqueerd." De uitstekendste godgeleerden traden in den strijd, kwartijnen en pamfletten wierp men elkander naar het hoofd. Teelinck, niet tevreden met zijn gevoelens in een breedsprakig werk verdedigd te hebben, schroefde zijne ge-

dachten over de sabbat-viering nog vaster aan in een "Noodwendig vertooch over den tegenwoordigen bedroefden staat van Gods volck." Borstius en Voetius, de nederlandsche Thomas à Kempis, schaarden zich aan zijne zijde, en de laatste poogde nog daarenboven Burns in zijn "Rust-tijdt" en "Crocodillen tranen" te weerleggen. Deze vond echter een bondgenoot in den groningschen hoogleeraar Gomarus. Deze beweerde "dat de sabbat in de woestijn, toen God het manna deed regenen, voor de kinderen Israels was ingesteld, en dat de Christenen den tweeden dag hielden uit kracht van een vrije keuze der kerk, die met wijsheid geschied was, boven een anderen dag der weke." Was Burns door Voetius onregtzinnig verklaard, Gomarus moest het openbaar maken van zijn gevoelen deerlijk bezuren. "Er rees een algemeene kreet op uit gansch Nederland." "Wie had het durven denken dat een man, die alles scheen veil te hebben voor de zuiverheid der kerkleer, zoo ver zou afwijken van die leer met opzigt tot den sabbat!"

"Een heirleger van tegenstanders tot de tanden gewapend kwam als uit de aarde op." Op universiteiten, in synoden, classes en consistoriën werd niet anders dan "van Gomar's saecke" gediscutieert. Rivet, Lydius, Amesius, Colerus, Voetius, Teelinck, Maresius, "schoten vyerighe pylen op hem af" en beschuldigden hem openlijk van onregtzinnigheid. Doch ook deze waren het niet in alle punten eens. Walaeus wilde, "dat God den sabbat niet in de woestijn, maar terstond na de schepping der wereld had ingesteld, dat een dag der week voor God moest afgezonderd zijn en eindelijk dat 's Heeren dag van een apostolische inzetting was." Rivet, die het met den oorsprong van den sabbat met Walaeus eens was, wilde den middenweg tusschen het gemeene gevoelen der hervormde kerk en dat van Walaeus en Gomarus inslaan. Amesius daarentegen bestreed en Rivet en Gomarus, en Voetius, die het bruiloft-vieren (schoon hij, zich op Christus en Samson beroepende, niet tegen bruiloften was) en begraven op sabbat wilde verboden hebben, Wallaeus, die zulks niet veroordeelde. Doch niet alleen namen de uitstekendste, maar ook minder beroemde kerkleeraren deel aan

den strijd, en er verscheen schier geen godgeleerd werk waarin het vierde gebod niet behandeld en deze of gene partij aangevallen werd. Vooral onderscheidden zich Reinier Brakel, Bekker, Hackvoort, den Heusden, Laurentius, Peenius, Ridderus, Hommius onder deze strijders, terwijl wederom anderen den vijand in vlugschriften of van den kansel bestookten. Zelfs dichters zwegden niet stil, en gaven hunne gevoelens omtrent den sabbat in Hymnen, Sneldichten, Betrachtingen, Vermaningen en Overdenkingen lucht. Tot de dichters der laatsten behoorde Zwerds, die o. a. de volgende regels op het papier bragt:

“t Is Zondag, ô mijn ziel, bedenk dat wel ter degen,
 “De Rustdag van uw God, de zoendag van uw schult;
 “De dag die uwe God verdubbelt heeft met zegen
 “En die gy hem alleen gewillig dienen zult.
 “Mijn ziel, beledig u dan vurig in 't betrachten
 “Van deze groote dag, zet u geheel tot Godt,
 “Bannt al wat werelts is ten einde uit uw gedachten,
 “Rust nu, en schep uw lust in 't goddelijk gebodt,
 “Zo zal dien dobbelen drop van zegen op u droppen.
 “Zorg dan mijn ziel, niet meer gelijk gy eertijds plach.
 “Hy sal uw kuip vol most en schuur vol korens proppen,
 “En gunnen u hier naar dien grooten Sabbathdag.

Twée en twintig jaren scheen er een bestand tusschen de strijdende partijen te bestaan, en hadden er slechts hier en daar schermutelingen plaats over den zin, de kracht en ware beteekenis van het vierde gebod, doch inderdaad werd er van alle zijden brandstof verzameld, die de gansche kerk in vuur en vlam zette. Zij die te Utrecht in de strenge gevoelens van Voetius nopens den sabbat waren opgewiegd, verspreidden ze niet alleen door hunne leerredenen en geschriften, maar overdreven ze zóó, dat zelfs hun leermeester er zich over bedroefde en verontrustte, en zulks geschiedde niet slechts elders, maar zelfs te Utrecht in zijne tegenwoordigheid. Zoo liet zich

Lodensteyn eens in een voormiddags-predikatie over het vierde gebod, in de St. Nikolaas-kerk, dus hooren: "Men moet zich eerstelijk, des daags te voren bereiden, volgens de woorden: "Gedenk den Sabbat", "en in den nacht of des morgens wakker geworden zijnde, zich alsdan weder bereiden, en de dag gekomen zijnde, dien geheel en al doorbrengen met godsdienst-oeffeningen, eerst voormiddags in de kerk komen, daarna in de catechisatie gaan, desgelijks ook na den middag, dat gedaan zijnde, op zijn kamer gaan, de deur achter zich toesluiten, tot zijnen God biechten, zonder eenig ander werk op den dag te doen. Ja zoo iemand eenig werk doet, het geld, dat hij daarmede komt te winnen, zal in den dag zijns doods als koolen viers op zijn hart liggen. Men mag ook niet buiten wandelen, ook niet op zijn stoep voor zijn deur zitten, zooals ik naar de kerk komende al gezien heb; maar men moet den gantschen dag van den morgen aan tot den avond toe, ik zegge tot den avond toe, vasten." In een andere leerrede, in de Wees-kerk gehouden, zeide hij, "dat er twist was tusschen de godgeleerden over den duur van den sabbat, de een meende van middernacht tot middernacht, anderen van den opgang tot den nedergang der zonne, wederom anderen zoo lang wij het dag noemen, waarnaar hij zich gaarne conformeerde. Doch hoe moet men dien dag besteden? natuurlijk in gedurig lezen, spreken, hooren en mediteeren van Gods woord. Doch men vraagt wellicht: wel waar zullen dan blijven de werken van barmhartigheid, noodzakelijkheid en burgerlijke eerbaarheid? en zoo haast ik zulks hoore, zoo klinkt in mijn oor "onwedergeboren, onwedergeboren!"

Zijn ambtgenoot Bogaers "extravageerde niet minder in het sabathiseren en had de voortogt in al zijne bestraffingen van des sabbatschendinge." "Wij Christenen zijn", dus predikte hij, "meer dan ooit zelfs de Joden voor dezen aan de ruste des sabbats verplicht, en zoo menige stuiver als wij op dien dag ontvangen, met zoo menige koolhartsvuur beladen wij onze consciëntiën."

Verdraagzamer waren echter hunne collegen Gentman en van den

Velde. De eerste veroorloofde zelfs des zondags brood te koopen, mits men tot den bakker zeide: "het was onze nalatigheid", waarop de bakker dan moest zeggen: "voor deze reis zal ik het doen, omdat gij het niet willens verzuimd hebt", en de eerste liet een eerlijke wandeling toe, mits dat men alleen ging om de werken Gods in 't veld te zien, en Hem daarover te prijzen, en anders niet.

Zoo dacht men te Utrecht over den sabbat, en niet minder streng dachten er elders de leerlingen van Voet, die toen de meeste kerken bedienden, over. Sommigen vervielen tot de onzinnigste dwaasheden en deden, zoo zij tot het afnemen van examina werden geroepen, den proponenten de ongerijmdste vragen: b. v. mag men op sabbat brand blusschen? mag men genees- of heelmeesterlijke hulp bewijzen? vuur aanraken? een koffer bestellen en aannemen? een aschpot, die in het vertrek omvalt, oprapen? met een vriend een bete broods nuttigen? Diergelijke vragen deed men ook den kinderen op de catechisatie. Nopens de uitwendige viering van den sabbat werd o. a. gevraagd: Mag men op sabbat wel rekeningen uitschrijven? geld tellen, uit het kladboek in het andere boek overzetten? wereldsche historiën lezen? Mag men, zoo het goed, b. v. visch, vleesch, tot groote schade, zou bederven, het op dien dag niet verkoopen? wandelen? kerkenmuziek maken, dansen, schoonmaken, kleuterwerk doen? En wat de inwendige viering betreft, luidt het antwoord op de vraag:

"Wat wordt vereischt tot de innerlijke heiliging des sabbats?"

"Afstand te doen van onze zonden — en den Heer door zijn Geest in ons te laten werken."

"Moet men niet altijd afstand doen van zijne zonden en de Heere in ons werken laten?"

"Ja, maar inzonderheid moeten wij dat doen op den sabbat des Heeren, op welke de Heer op een bijzondere wijze en manier tot ons komt, gelijk wij alsdan gewoon zijn ons te verschoonen na den lichame van lijnwaad, en andere kleederen: alzoo de ziele, wegdoende de vuiligheden derselver, en aangedaan hebbende in Gods tegenwoor-

digheid met het heerlijke kleet van ware gerechtigheid en heiligheid.”

Terwijl de kweekelingen der utrechtse hoogeschool de gevoelens hunner leermeesters voortplantten en overdreven, deden zulks de kweekelingen der leidsche die van de hunne. Volgens hun oordeel was het genoeg dat men den kerkdienst waarnam; overigens kon men den dag zoo doorbrengen als men verkoos; en terwijl de Voetianen zich in hunne binnenkamers opsloten, om den Heere psalmen te zingen en te loven, zaten de Coccejanen in kroegen bier te drinken, reden en rosten, sierlijk uitgedoscht, over wegen en straten, en bekommerden zich om geen verbod van staten en magistraten. Zondagen waren voor hen feestdagen, op hunne catechisatiën werd het vierde gebod naauwelijks behandeld, en op de vraag: Wat gebiedt God in het tweede gebod? gaf men meest altijd tot antwoord: Hij gebiedt, dat wij met elkander hem zullen dienen, in den openbaren godsdienst, en dat wel op den sabbat.”

Evenmin als Voetius en Essenius de overdrijving hunner gevoelens goedkeurden, evenmin deden zulks Heidanus en Coccejus; zelfs trok de laatste in zijne zoo geruchtmakende “Stellingen aengaende den rustdagh en de dagh des Heeren,” die hij den 11 Mei 1658 openlijk had laten verdedigen, tegen de zoodanigen te velde, “die meenden dat het onderscheid der dagen was afgeschaft, en dat daarom ook de openbare bijeenkomsten en den openbaren dienst, welke in deze gehouden werden, vrijwillig of onderhouden of nagelaten mogten worden.” Wendde hij aan de eene zijde het woord tot zijne dwalende vrienden, aan de andere zijde deed hij dit tot de heerschende partij in de kerk, en be- toogde, “dat den christenen het vieren van den sabbat nergens was voorgeschreven, en dat derhalve het vierde gebod, alleen op Israel toepasselijk, niet moest gesteld worden onder de zedelijke geboden van God.” “De onderhouding van den dagh des Heeren den Christenen te gebieden, uyt kracht van de plaatsen des Ouden Testaments, daar mede de Joden tot d'onderhoudinghe van hunnen sabbath aen-ghemaent worden, als Jer. 17 : 21, 22, 27, als of die heden ten dage ten opzichte van den dagh des Heeren van dezelve aanzienlijk-

heydt en waerheyt zouden zijn, is de christelijke vryheyt ganschelick tegenstrijdigh, omdat op dese wijze, dat jock, den vaderen ondraghelick, den christen-kinderen opgeleyt wordt, d' eerste beginselen der volwassenen geboden worden en de schaduwe met het lichaam vermengd wordt." Ontzettend was de indruk dien deze stellingen op de nederlandsche kerk maakten. In korten tijd waren de oorspronkelijke latijnsche tekst, en drie oplagen der nederduitsche overzetting uitverkocht, "de kerk beroerd als door een donderslag"; de preekstoelen daverden van scheldwoorden die men elkander toewierp, de studenten schaarden zich rondom de hoogleeraars, wier partij zij omhelsden, en trokken tegen elkander als vijandige magten op, de hoogleeraars grepen naar het zwaard. De utrechtsche hoogleeraar Andreas Essenius trad het eerst in het krijt met eene verhandeling de "perpetua moralitate Sabbathi," "een volumen met bitteren gal vermengd, met schimpen en leugens gelardeert"; weldra volgde hem een onbekende onder den pseudoniem Jan Peterssen, Rechtsliefhebber van de Evangelische vryheyt, met "Causa Dei" tegen de menschelycke vonden van Abraham Heydanus." "T was of er een Goliath uyt een hoeck tegen een David quam, die hem met zijn gezicht meende te vernielen."

Terstond traden er twee kampioenen voor Heydanus in het strijdperk, die echter hanne namen verborgen hielden, doch den "geletterden platter" in het zand wierpen. De laatste dier kampioenen vooral "toonde Peters Peterssens kale naaktheid en groote onbeschaamdheid onweersprekelijk aan." Eerst dacht hij, bij het lezen van den titel van zijn pamflet, "dat een wel gemonteerd oorlogschip Heydanus was ter zijde gekomen, doch het bleek welhaast dat het slechts een Texelsche Kaag was". Onder tusschen had Coccejus, wiens gevoelens over den sabbat reeds bekend waren, en in de hoofdzaak met die van zijn ambtgenoot overeenstemden, zich ten strijde aangegord en welhaast gaf hij zijn latijnsch en nederduitsch "Ondersoek van den aert ende natuyre des Sabbaths" in het licht. Het was een door en door geleerd werk, waarin hij niet slechts de Sabbatisten met de H. Schrift, maar met de vroe-

gere en latere kerkleeraars bestreed. Men dacht dat hiermede ten minste de pennestrijd zou geëindigd zijn, doch integendeel, hij werd met woede voortgezet. Zijn anders zoo gematigde en zachtzinnige ambtgenoot Hoornbeek schaarde zich openlijk aan de zijde van Essenius, en viel Coccejus in drie achtereenvolgende latijnsche verhandelingen, die terstond in het nederduitsch werden overgezet, hevig aan; deze achtte zich niet overwonnen, doch wenschte den vrede der kerke te bevorderen, en sloeg dus in zijn antwoord een zeer gematigden toon aan, die niet minder in de bijna tegelijkertijd verschenen "Consideratien over de Heyliging van den Sabbat ende den dagh des Heeren tot vrede der Kerke" van Heidanus doorstraalde. "Dat wij", dus eindigt deze zijn overigens vrij breedsprakig opstel, "eensgesindt mogen zijn onder malkanderen, ende d'een den anderen met eere voorgaen, met alle saechtmoedigheyt, met lanckmoedigheyt verdragende malkanderen in liefde, ons beyder zyts beneerstigende te onderhouden den band des vredes, 't welk ons Godt gunne om Jesu Christi syns zoons wille, Amen". De gemoederen waren echter te opgewonden, om naar die stem des vredes en der liefde te hooren, en een ongenoemd schrijver van een "Toegift", en "Tweede of laatste Toegift op Heydanus Consideratien" noemde, "de vermaningen tot vrede" van beide hoogleeraren, "de taal van verleegen veinsers en Remonstranten, die van vrede spreken nu de zaak verloren is." Hij oordeelde "hunne argumenten paapsch, libertijnsch". De hoogleeraren achtten het beneden zich op die schimp-schriften te antwoorden; maar toen uit een donkeren hoek een pseudoniem, onder den naam van Nathanael Johnson S. S. Licentiatius, met een even scherp en bitter als vuilaardig schimp-schrift, waarin hij ze voor Socinianen uitkreet, te voorschijn trad, mogten zij niet langer zwijgen, en met de diepste verontwaardiging greep Coccejus naar de pen en welhaast zag zijn "Indignatio contra Nathanaëlem Johnsonum" het licht. Nu scheen het oogenblik daar, dat de gantsche kerk in vuur en vlam zou raken. "De preekstoelen dreunden van 't gebaer en geschreeuw. Van alle zijden hoorde men de laagste en onzin-

nigste scheldnamen. De Sabbatisten schreeuwden moord en brand: de kerk was in gevaar, er waren wolven in de schaapskooi, vrijgeesten, Socinianen, woordverlaters, dwinglanden, vrienden van veel kwaads, onzuivere belijders, verkeerders der wet van tien in negen, dwersers van Gods zaken, vlekken in den maaltijd, tabak-, schot-, ijl, wildzangpraters, rook- en stankmakers, kwaadstokers en oproermakers, ingeslopen; de Coccejanen daarentegen kreten de Essenianen en Voetianen voor Joden, smousen, hypocriten, rochelaars, fiemelaars, mannen van 't vierde gebod, papisten, jesuiten uit. In de kerk, de colleges, woningen, schuiten, werd schier van niets anders dan van den sabbat gesproken. Men strooide paskwillen, schimpschriften, schuitpraatjes, die met elkander in vuilardigheid, lafheid en bitterheid om den prijs dongen. Zeeland, Holland en Utrecht vooral waren in rep en roer, de provinciale en classicale synoden in de grootste verlegenheid. Het was hier niet mogelijk de uitspraken der vroegere synoden en der nationale te handhaven: deze voldeden geen der partijen meer. Toch moest de synode van Zuid-Holland de gravamina over den sabbat behandelen. De Staten voorzagen wat uit hare uitspraak kon geboren worden, en verboden ze de sabbats-questie te beslissen, doch legden tevens den hoogleraren het stilzwijgen op, en verboden strengelijk de voortzetting van den twist.

De kerk, steeds de gehoorzame dienaar der Staten, onderwierp zich ook thans, en in het openbaar scheen de vrede sedert Augustus 1659 hersteld.

Drie jaren later barstte de sabbatskrijg op nieuw en zoo mogelijk nog heviger uit, doch thans was het slagveld niet Leiden, maar Utrecht.

Gedurende den jongsten kamp had zich aldaar, schoon zeer in 't verborgen, in weerwil der strenge waakzaamheid en tucht der hoogeschool en der kerk, een coccejaansche partij gevormd, wie het echter aan een aanvoerder ontbrak. Dezen vond zij echter eensklaps in den hoogleeraar Franciscus Burmannus, toen pas tot den predikdienst aan de hoogeschool geroepen. Nog nimmer had men het aldaar gewaagd

in 't openbaar een ander gevoelen over den sabbat dan dat van Voetius uit te spreken. Burman had er den moed toe en liet zich op coccejaansche wijs er over uit. Terstond verliet een groote schaar diep verontwaardigd het bedehuis, terwijl zij "die in de diepste diepte hunnes innerlijken gemoeds van de coccejaansche sentimenten overtuigd waren," nu openlijk voor hunne gevoelens uitkwamen. "De hoogeschool, de kerk was als door een donderslag getroffen." "Ahab was Elya, een beroerder Israëls". Alles kwam in rep en roer. De hoogleeraren en studenten kozen partij en bestreden elkander met mond en pen, de laatsten ook met kneppeel en vuist, de huisgezinnen, waarin weleer rust en vrede heerschten, werden nu tooneelen van twist en haat. Uit Utrecht sloeg de vlam bijna tot geheel Nederland over, en zoo zij niet met raad en wijsheid, magt en geweld ware beteugeld geworden, er zou de uiterste verwarring, ja bloedbaden uit zijn geboren.

Meest alle utrechtsche en vele stichtsche leeraren, en onder deze Lodenstein, Sanderus, van Hengel, Schoock, Vogelzang, van den Vliet, en een schare van anoniemen en pseudoniemen grepen naar de pen, en op nieuw regende het Predikation, Vertoogen, Berigten, Tegenberigten, Satyren, Schimpschriften, onder welke zich die van Essenius, Burman, Heidanus wederom onderscheidde, en terwijl de Coccejanen met de voetiaansche talmerijen spotten en de oude scheldnamen herhaalden, ja sommigen het zoo ver dreven, dat zij openlijk met bespotting van de plakaten, des zondags gepareerd en gefriseerd als kermispoppen over de straten huppelden als Venus-santen, en anderen arbeidden en uitstalden onder luifels en in kramen, bestormden de fijne Voetianen hunne herders met vragen of men na gedane predicatie wel voor de deur mogt zitten? wat dienst men al van zijn boden genieten mogt? of een vroedvrouw en een chirurgijn de barende en gewonden wel mogt assisteren? of men op sabbat zijn brood te huis mogt halen? of men een zieke het bed mogt schudden als deze ongemakkelijk liggende, daarom verzocht? of men des zondags, om goede naam en faam te constateren, als de nood het

vorderde, wel een brief over zulke zaken mogt schrijven of te wagen en te scheep de reis aannemen? of een apotheker des zondags een medicament mag bereiden, 't welke s' maandags vroeg moet genomen worden? Zelfs maakten dienstboden, voor zij in dienst kwamen, "de conditien des zondags niet alleen geen huiswerk te moeten doen, maar alle predikationen te mogen bijwonen", en schreef Schoock een latijnsche verhandeling over de vraag of het een waard geoorloofd was des zondags zijn herberg te openen? Het ging zoo ver "dat het op der Talmudisten subtiliteyten scheen aan te loopen, b. v. of "ook de sabbatsruste gevioleerd werde met het dooden van een luis of vlooo." Men weet dat in den Talmud werkelijk deze vraag voorkomt, en het antwoord luidde: "dat de dooding van een luis der sabbatsruste niet en breekt, maar wel van de vlooo, omdat deze haar zoo gemakkelijk niet latende grijpen als de andere, een specie van jacht verbeelt, die men met de vingeren oeffent, daar dat ander onnoozel dier, zoo 't zoo mogt geheeten worden, geen weer doet, maar zich van een iegelijk laat grijpen en zonder arbeid ter dood brengen. Daarenboven nu dat een vlooo is een van de werken Gods van de zes dagen, daar het ander alleen na dien tijd uit de putrifactie en vuiligheid is ontsproten, als de paarden-vlieg, sommige muizen enz."

En wanneer de Coccejanen zeiden dat God geen wet had gegeven tot viering van den sabbat, dan antwoordden de Voetianen: "de Heer gaf ook geen wet dat de mensch niet als de dieren naar zijn wilde lusten, maar met ééne vrouw moet leven; maar na het positieve regt schreef Adam zelf, zoo haast hij merkte dat Eva van God uit zijn rib gemaakt was, zich zelve die natuurlijke wet voor, zeggende, als God Eva hem toebragt: "Dit is eenmaal been van mijnen beene en vleesch van mijnen vleesche enz., ende dat het die eerste vader regt opvatte als hij redkavelde dat het huwelijk met ééne hem geboden werde, betuigt de Zaligmaker Matth. XIX: 3 en Paulus Eph. V: 23 etc." Die zijn mond tot iets anders opende dan tot lofliederen, zijn hand tot iets anders vouwde dan tot het gebed, was in veler oog een heiligschenner; "hij

die op zijn stoep zat of een lochtje schepte was een ontheiliger van den Sabbat."

Onmogelijk kunnen wij de bergen van geschriften, die in weinige jaren het licht zagen, doorloopen, nog minder er uittreksels van geven. Die de pen kon voeren, schreef voor of tegen den sabbat, en die geen preek, pamflet of dichtstuk op 't papier bragt, streed in zijne catechismusverklaringen of uitbreidingen van het vierde gebod voor het al of niet moreele er van. Het meeste opschudding maakten echter de werken van Ridderus en Colonius.

Deze laatste, weleer hoogleeraar te Harderwijk, toen predikant te Deventer, gaf een "Tegenbericht over den Sabbath" in het licht, waarin hij zijne tegenpartij voor "keerels, snateraers, knuffelaers, ezels, vogels, botterikken, bottermennisten, gekken uitkreet, en van "hoosen, niesen, haspelen, woorden gieten, swieren, windt breecken, rhetorijcken, schoone en vuile eyeren in éene panne slaan, in één zak haspelen, lomperyen, lasteringen, ezelseoren, stinkende drekstallen" spreekt. Hij vond echter een kampvechter zijns waardig in een ongenoemde, die een Wederlegging schreef, waarvan alleen de voorrede 56 bladzijden vult, terwijl het gansche werk behalve het aanhangsel 158 bladzijden beslaat. Deze noemt hem "een gehuurde kamerspeelder, onbeschofte rabaut, ligtvaardige merckboef, wien de pastorale tabberd niet beter paste als den ezel het geusurpeerde leeuwenvel"; zijn boek, "een schaamteloos vilain pamflet; zijn taal een oncerbare canailletaal." Het ontbrak echter ook niet aan waardige leeraars, die, met schrik den toenemenden brand in de kerk bespeurende, riepen: Vrede, vrede, broeders!" en onder dezen wederom Heidanus, Vogelzang in zijn "corollaria Penicis", van Hengel in zijn "Sabbats-onrust verandert in Sabbats-rust," Hoornbeek, in zijn "Disputatio de Sabbatho" en anderen. Eindelijk volgde de magistraat van Utrecht, die de partij van Burman was toegedaan, het voorbeeld van de Staten van Holland, en deed ten jare 1669 ter herstelling van den vrede zijn gezag gelden. De partij van Essenius woelde nog wel eenigen tijd, maar Burman hield zich stil en zweeg. Buiten de akademie-stad werd echter

de twist hardnekkig voortgezet, en nog in 1673 wendde de ongenoemde schrijver van het "Christelyk Temperament over 't prediken van den Sabbat tot vrede der Kereke" eene poging aan tot bevrediging van beide partijen. Sedert verschenen er hier en daar nog wel afzonderlijke strijdschriften en spotverzen, doch allengskens verminderden ze in belangrijkheid, en eindelijk bloedde ook deze twist, gelijk zoo vele, in onze vaderlandsche kerk dood, of "werd gesmoord in de groote gebeurtenissen van den tijd."

In den loop der volgende eeuw verscheen er wel nog een reeks van werken over het vierde gebod, waarin men met meer of minder hevigheid het voetiaansche en coccejaansche gevoelen bestreed, of verdedigde, en werd vooral in de catechismus-verklaringen en geschriften over de systematische godgeleerdheid, die in menigte het licht zagen, het punt van den sabbat niet zelden met bitterheid en een noodelooze praal van geleerdheid behandeld; doch tot een openbaren sabbatstrijd, die de kerk beroerde, kwam het echter niet meer. Mogt deze of gene al een handschoen in het krijt werpen, er was er nauwelijks een die hem opnam, en kwamen er in de provinciale Synoden gravamina ter tafel, die de gemoederen verdeelden, "die vonk, welke, zoo zij werd aangeblazen, ligtelijk de kerk wederom in ligterlaaije vlam kon zetten", wisten de commissarissen politiek wel uit te dooven. Deze hadden niet te vergeefs de vooraanzitting in deze vergaderingen, en schroomden niet, aan alle deliberatien, die zij oordeelden dat ten nadeele van den lande en der regering kon strekken, met gezag een einde te maken, en niemand had den moed zich tegen hun veto te verzetten. Het was zoo als Pavillon zong:

"Elk een gelooft hier wat hem lust,
 "Men heeft dus in het stuk van godsdienst niet te veinzen,
 "En is by de overheid voor alle straf gerust
 "Al uit men zijn gepeinzen.
 "Wordt haar gezach slechts niet getergd

“Zalze ieder een met vrede laten,
“Dewijl zij anders geen geloofsbetrachting vergt
“Dan onderwerping aan de Staten.

Op den predikstoel ging het echter anders. Van daar stegen nog steeds noodkreten op over het jammerlijk verval van den godsdienst en het schromelijk misbruik van den dag des Heeren, en die jammerklagen waren, vooral indien de regering uit coccejaansche leden bestond, dikwerf niet ongegrond, schoon maar al te vaak vergeefs. Was het bestuur daarentegen voetiaansch-gezind, dan vonden zij gehoor, werden de plakkatens hernieuwd en soms met voorbeeldige gestrengheid gehandhaafd.

Weinige gemeenten, waarin de beide partijen niet voortgingen (opgestoot door leeraren en catechiseermeesters), elkander met smaadheid te bejegenen. De Voetianen bleven den zondag als een sabbat vieren, bragten hem, deels in de kerk, deels in de binnenkamer met bidden en mediteren door, vastten den ganschen dag of nuttigden slechts eenige koude spijzen, terwijl men over den duur van den sabbat bleef verschillen, de een hem van zaterdag avond tot zondag nacht vierde, de ander na de avondpreek den sabbat voor geëindigd hield en dan goede sier maakte. Aan werken werd natuurlijk niet gedacht, en alles bleef van zaterdag tot maandag in denzelfden toestand. Er waren er echter die, schoon tot de voetiaansche factie behoorende, vrijzinniger begripen koesterden en alleen den maaltijd eenvoudiger aanrigten en het allernoodigste werk lieten verrigten. De Coccejanen daarentegen eerbiedigden in zoo ver de plakkatens, dat zij geen openbaar werk verrigten en hunne winkels sloten, doch hielden den zondag voor een dag van uitspanning en vermaak, gingen hunne vrienden bezoeken of ontvingen ze aan hunne woningen. Die des zondags herbergen bezochten, spelevaarden en reisden, waren Coccejanen. Zij onderscheidden zich ook door hun zwierig en bont gewaad, terwijl de Voetianen veelal stemmig en in het zwart gekleed waren. De sierlijk golvende mantel, de lange

en breede kamerdoeksche bef, de kleine steek, de zijden onderkleeren en zwierige lintjes op de schoenen, kenmerkten den coccejaanschen; de grootere hoed, het kleine stijf gebogen befje, de groote ouderwetsche mantel, de eenvoudige stoffe der onderkleeren, den voetiaanschen leeraar. Beide, Coccejanen en Voetianen, echter waren bij uitnemendheid kerksch, en niet ligt zouden zij buiten ziekte of dringenden nood de kerk verzuimd hebben. Deze was dan ook doorgaans vol, en trad er een geliefd predikant op of had er een buitengewone plegtigheid plaats, dan kon het bedehuis, hoe uitgestrekt ook, de menigte niet bevatten. Had maar innerlijke godsvrucht aan de uitwendige beantwoord, doch zulks was, vooral in de 18e eeuw, er verre af. Zwart zijn de tafereelen van de ongodsdienstigheid en zedeloosheid vooral der hoogere standen in dien tijd.

In hare laatste helft werden de leeraars voorzigtiger in het behandelen van het 4de gebod. Wel was er in de gemeente eene beroering, wanneer, volgens den dominés brief, er over gepredikt moest worden, doch veelal kwam zij voldaan uit het Huis des Heeren. De leeraars lieten zich, zelfs in hunne werken over den catechismus, niet dan met de grootste omzigtigheid over den sabbat uit en hielden doorgaans het midden tusschen beide partijen. "De verklaring dezer stoffe was niet meer als een opgerigte banier en vaandel, waaruit de prediker van elk gekend en onderscheiden kon worden in wiens leger hij diende, dat is, welks partije hij aanhing, en welk gevoelen hij als onderscheid had."

Zoo arm en gebrekkig onze literatuur is in poëtische voortbrengselen die het uitwendige van het kerkgebouw afmalen, zoo rijk is zij in liederen en gezangen, waarin het zalige inwendige genot, dat de Christen op den dag des Heeren smaakt, ontboezemd werd. Sabbatsliederen, zangen op den sabbat, vindt men schier in alle bundels van geestelijke poëzy.

Onder alle, en er zijn zeer schoone bij, was er geen lied, dat mij liefelijker toeklonk dan dit van vader Lodestein:

“Schipper! ziet gij daar wel leggen

“Vijf, zes scheepen, digt aan een

“Als gejukt? wat wil dat zeggen?

“Denk ik: of waar wil het heen.

“Laat eens zien; 't zijn die soldaten

“Die gelast zijn hier van daan

“Op patente van de Staaten,

“Na den Briel te moeten gaan.

“Nauliks was den Brief gekomen,

“Of 't was haast u! spoed u! ras!

“Rust-dag! die diend waar genomen,

“Als 't eens beter komt te pas.

“'s Rust-dags moest men 't goedje pakken,

“Alle ding moest Rust-dags sloop,

“'t Scheen het heele land woud zakken,

“En de nood wel dapper neep.

“Schoon daar was geen ty om vaaren

“'t Wagten leed geen risico,

“Niet en kon 't geloop bedaaren,

“Hoger Magt verstond het zo.

“Ist nu niet wel voort-gekroopen?

“Dingsdaags wagt'den wy ons ty,

“En (ziet hoe gemaklijk) loopen

“W'haar bij Rammekens verby.

“Hoord eens Schipper! all' ons dagen

“Moet men na der winden Heer

“En zijn sterkte pligtig vragen

“End' Hem zoeken even zeer;

“Maar den Dag dér gaderinge,

“Zonder Nood- of Liefde-dwang

“Niet verzuymen; dog ons dingen

“Schikken tot den rust zo lang.

“Daar hoord sterven tot ons leven.
 “Als den Zegenaar 't gebied,
 “Kan ook stil-staan zegen geven.
 “Rust-dags woelen vorderd niet.

Welk een verschil tusschen dit lied en zijne predikatiën over den sabbat!

K E R S F E E S T .

Het jaar en de dag, waarop de Zaligmaker geboren werd, zijn, in weerwil der naauwkeurigste berekeningen en der grondigste en uitvoerigste onderzoekingen, van Clemens Alexandrinus af tot op onze dagen, onzeker. Wij weten alleen, gelijk de Syriër Jacob van Edessa reeds getuigde, dat Hij onder de regering van Herodes den Groote, des nachts het levenslicht aanschouwde.

Wat het jaar betreft, leiden de jongste nasporingen tot het resultaat, dat het jaar 749 of 750, na de stichting van Rome, waarschijnlijk het geboortjaar is; doch naar de maand en den dag kan met geen vertrouwen op goeden uitslag onderzocht worden. IJdel waren ten minste de nasporingen van vroegeren en lateren tijd; de een giste den 19 of 20 April, een ander den 19 of 20 Mei, wederom anderen den 5 of 7 Januarij, en dat de 25 December de ware geboortedag zou zijn, rust alleen op eene oude overlevering, die men eerst in het Westen, later in het Oosten, volgde. Hoogst waarschijnlijk bepaalde de kerk hare keus tot dit gedeelte des jaars, wijl in de heidensche wereld alsdan de Saturnaliën, die het geluk der gouden eeuw zouden herinneren, en voor eenigen tijd het verschil van stand in de maatschappij ophieven, werden gevierd. “Zulk eene feestviering toch,” merkte een onzer kerkelijke geschiedschrijvers op,

“had voor het spelende vernuft, dat bij de christenen van die dagen zoo levendig was, welligt eenige overeenkomst met de vreugdevolle gedachtenisviering van de gebeurtenis, die voor de geloovigen de aanvang van een nieuwe gouden eeuw was geworden, de geboorte van Christus, door wien allen vrijgemaakt werden van de zonde, om naar den geest gelijken, broeders en zusters en kinderen van éenen Hemelschen Vader te zijn.” Ook was de 25 December nog buitendien merkwaardig, wijl het de dag van den Westersonnestand was, “de dag waarbij de hemelbol, zoo weldadig voor de aarde, zijn zegen voor het geschapene begint te hernieuwen.” “Aan zulk een feestdag hechtte zich van zelf de dankbare herinnering van de komst van het Licht der wereld. Dichters en redenaars maakten vaak schoone en krachtige toespelingen op de harmonie van dit verschijnsel in het rijk der natuur en der genade. Zij noemden den dag van 's Heilands geboorte den dag der nieuwe zon, de koningin der dagen. Ofschoon verschillende schrijvers trachtten te bewijzen, dat het feest van Jezus geboorte, het Christusfeest, reeds in de apostolische tijden gevierd werd, zoo blijkt het echter dat hunne redeneringen op geen goede gronden rusten. De eerste Christenen schijnen minder gewigt aan de geboorte, dan aan Christus' optreding als leeraar, zijn lijden, opstanding en hemelvaart en de uitstorting des H. Geestes gehecht te hebben. Den dag des doods achtten zij hooger dan dien der geboorte, want de dood was de ware verheerlijking des levens: van daar dat het kersfeest later dan de overige feesten in de christelijke kerk werd ingevoerd. Men vierde het te Rome waarschijnlijk vroeger, doch zeker tusschen het jaar 352 en 386, en uit eene homilie van Chrysostomus, den 25 December 386 voor de gemeente te Antiochië gehouden, blijkt dat het hier tien jaren te voren nog onbekend was. Sedert werd het met een onuitsprekelijke geestdrift, zoo in het Oosten als Westen gevierd. Het was ook het hoofd (metropolis) van alle feesten. Op dit feest onthield men zich van allen arbeid; zelfs de slaven moesten rusten, opdat zij zich verheugen zouden in de ongedachte weldaad den

stervelingen geschonken; het vasten was niet geoorloofd. De vreugde moest echter slechts een geestelijke blijdschap zijn; van daar dat op keizerlijk bevel de openbare schouwburgen en renbanen moesten gesloten worden. De geloovigen werden voor de plegtige viering van den kersdag voorbereid, opgewekt om zich er als tot een geestelijk bruiloftsfeest of een kerkelijken maaltijd voor te bereiden, en ze ook met goede werken te versieren. "Ofschoon wij," zoo sprak Caesarius, bisschop van Arles, "op elken tijd ons met goede werken moeten sieren, zoo moet zulks vooral op het geboortefeest van den Heer geschieden. Wanneer een rijk of aanzienlijk man zijn eigen geboortedag of dien zijns zoons wil vieren, met hoeveel ijver laat hij niet vele dagen te voren daartoe alles gereed maken, het huis reinigen, de vloer keeren en met bloemen bestrooijen. Dit alles, Broeders, om den geboortedag van een sterfelijk mensch te vieren; hoe veel te meer zult gij zulks doen voor dien van uwen Heer! Wat gij niet zoudt wenschen, dat op dien dag in uw huis wierd gevonden, dat zulks, zoo mogelijk, door God in uwe zielen niet gevonden worde! — Wanneer u een koning, of het hoofd van een gezin, tot het vieren van een geboortedag noodigt, zult gij dan in geen schoon en schitterend kleed verschijnen, opdat het oog van uwen gastheer niet beleedigd worde? Zorgt dan veelmeer uwe ziel met deugden te tooijen, met het edelgesteente der eenvoudigheid, de bloemen der matigheid, met een rein conscientie. Komt zóó ten feeste des eeuwigen Konings, ten geboortefeeste van uwen Heer." Bij het aanbreken van den dag werden de deuren der heiligdommen reeds voor de scharen ontsloten, of bleven later den ganschen nacht geopend, en de geloovigen bragten dien nacht in de heiligdommen door. Deze vigilie of nachtwake werd voor bijzonder heilig gehouden; want ofschoon men het jaar en den dag van 's Heeren geboorte niet wist, zoo was het echter zeker dat hij zijn levensreis in de uren van den nacht had aangevangen. De feestdag zelf werd met zingen, bidden en het vieren van het Avondmaal doorgebracht, terwijl de homileet de groote gebeurtenis voor den geest terug-

riep, "opdat men met de ster naar Bethlehem mogt reizen, met de wijzen aanbidden, met de herders het hemelsch licht aanschouwen en met de Engelen Gode het lied ter eere aanheffen." Enkele dezer homiliën hebben de eeuwen doorleefd. Uit deze straalt een gloed, die niet verteert, maar verwarmt en verheugt; zij "verspreiden nog een geur des levens, als de geur der bloemen op den vroegen lentemorgen", "een frisschen adem des nieuwen levens", "uit alle springt een fontein van levend water, dat de ziel verfrist en het hart verjongt."

Zoo zijn die van Gregorius Nysenus, Chrysostomus, Ephraim den Syrier, Leo den Groote, Maximus, bisschop van Turin en van anderen.

De viering van het kersfeest is echter niet in Italië, te Rome, maar in Egypte en Gallië aangevangen, en verspreidde zich van daar in 't Westen en het Oosten. Het was de moeder van vele afzonderlijke feesten, zoo als de aan Maria gewijde, en tusschen de 5^e en 8ste eeuw werden er andere, zoo oude als nieuwe, aan verbonden, zoodat er een kersecyclus ontstond, die zich van de overige feestgroepen door rijke verscheidenheid en stoffe onderscheidde. Het middenpunt van dien cyclus was de 25ste December. Hij ving met den advent, tot voorbereiding der plegtige viering van Jezus' menschwording aan, terwijl deze tevens strekte ter herinnering der beloften, aan de vaderen gedaan, en harer vervulling op den tijd door God zelve ter zaliging der menschen uitverkoren. De dag der verschijning (Epiphanie), gewijd aan de verheerlijking des Heilands, die, uit eene vrouw geboren, in de wereld gekomen is om Israel te verlossen en de Heidenen tot het rijk der genade te roepen, besluit dien heiligen tijdkring, die zich vooral in de eerste eeuwen door hoogen ernst en godsdienstige opgewektheid kenmerkte. Vroegere en latere conciliën, keizers en koningen wedijverden in het maken van verordeningen, die den ernst konden bevorderen. De advent, de tijd der voorbereiding, moest met diepen ootmoed en in stilte worden doorgebracht. Een veertigdaagsche vasten was daarbij den geloovigen voorgeschreven, en alle feesten en wereldsche vermakelijkheden, ook bruiloften, waren streng verboden, het

spijzigen van armen, bezoeken van zieken, verligten van het lot der gevangenen geboden. De lichtkleurige kerksieraden werden door donkere vervangen, de beelden door gordijnen bedekt, en in plaats van de vrolijke hymnen weergalmden de kerken van het sombere boetgezang; of werden de profetiën des Ouden Verbonds der gemeente voorgelezen; in één woord alles was voorbereid, opdat de geloovigen de komst van den Heiland in eene gewijde stemming mogten verbeiden. Eindelijk brak kersavond (laatste dag van den advent) aan. Levendiger en vrolijker werd het kerkelijk gezang en gebaar, de donkere kerkgewaden werden afgelegd, de gordijnen weggeschoven, beelden, altaren en de gansche kerk, vooral het koor, versierd, de grond met jeugdig groen bestrooid, tapijten tusschen de koorzuilen gespannen, de altaren met de kostbaarste kleeden bedekt, de vaak van goud en edelgesteenten fonkelende koorboeken, de kostbare relikiekassen uit hare bewaarplaatsen te voorschijn gehaald. In vroegere dagen bragten de geloovigen den ganschen kersnacht in de heiligdommen door, opdat het uur, waarin des Vaders Woord in het vleesch verscheen, niet zonder gebed en dankzegging mogt voorbijgaan; doch later riep het gelui van alle kerken de schare tot de misse van middernacht (nocte), den aanbreekenden morgen (in aurora), en op den vollen dag (in die). Dan stroomde haar het feestlicht uit alle deelen van het statige gebouw, vooral van het koor en van het altaar, toe, en werden zij door vrolijke orgeltooncn, in cathedralen door pauk- en trompetgeschal, verwelkomd. Om echter op het ruwe, pas uit het heidendom getreden volk levendiger indruk te maken, achtte de toenmalige geestelijkheid het noodig zich van een aantal schitterende ceremoniën en zelfs dramatische voorstellingen te bedienen, waarin soms een zonderlinge mengeling van heiden- en christendom is op te merken.

In sommige kerken trad de priester met zijne kaarsendragers en wierookknappen in het groote koor, en herhaalde met een gedekt hoofd de Engelen-boodschap, waarop een schoon gekleede jonkvrouw met de woorden van Maria antwoordde. Te Rouaan stond achter het altaar

een kribbe, en voor deze het beeld der Heilige Maagd. Op een verhevenheid voor het koor vertoonde zich een knaap als een engel gekleed, die de geboorte des Heilands aankondigde. Nu traden door de groote deur van het koor de herders binnen met hunne staven, en naderden de kribbe, onder het zingen van den Engelenzang, om de Heilige Maagd en het kind te begroeten. Vervolgens las de priester voor het altaar de mis, en nadat hij daarmede gedaan had, naderde hij tot de herders, en vroeg hun in 't latijn: "Wat hebt gij gezien, herders?" waarop deze antwoordden: "Wij hebben den geborene gezien." Dergelijke voorstellingen had men in vele kerken van Frankrijk, België, Duitschland en ook van de Nederlanden. Te Marseille kondigden vier choristen en de aartsdiaken in een zijden koorkleed, terwijl de toehoorders op hunne knieën liggende den grond kusten, de geboorte des Heilands aan. Voorts kuste de aartsdiaken te midden van een krans van luchters, en onder een wolk van wierook, het Evangelie. In de kerken te Salzburg zag men een wieg, waarbij de Lieve Vrouw zat, die aan den Heiligen Geest vroeg of Hij het kind wilde wiegen, en deze antwoordde: "Gaarne, lieve moeder," waarop de koorzangers een vroom kerslied aanhieven. Hoe populair dit "kindje wiegen" in Duitschland werd, kan men onder anderen opmaken uit hetgeen nog geen 20 jaar geleden te Tubingen plaats had. Daar zag men op kersnacht om twaalf ure, op den toren der hoofdkerk, in eene met lichten omgeven wieg, het kerskind wiegen, terwijl de stads-muzikanten het koraal aanhieven "Eere zij God in de hoogte," en de verzamelde menigte een wereldsch wiegelied zong. Ook in ons vaderland werd het kind gewiegd, "dat sy" (de kerk), schreef Aldegonde, "een os ende een ezel aen de kribbe van hare cleyne Jesuken gestellet heeft, die hem met haren adem verwermen, dat is op den claren text Esaie ghefondeert, segghende: "een os kent synen meester wel, en een ezel de kribbe syns heeren, maer het volck Israel en wille niet met allen verstaen." Of men hier te lande echter in de kerk een prachtigen stal of grot bouwde, met Maria, Joseph, herders en dieren er in, 't geen de

Armeniër Mozes van Chorene onzinnigheid noemde, is niet bekend, ofschoon sommige groepen, die b. v. op sacramentsdag te Dordrecht, de processie volgden, als het stalleken Bethlehems met de kribbe, zulks zou doen vermoeden. Mauricius schrijft: "sy setten als dan een wiegeken met een popje daarin, gefatsoeneert als een klein kindeken, liggende in de luyers op het hoogaltaar. De ouders die quansuys haren pligt omtrent de kinderen wat meer als gemeen behertigen, willende hare kinderen de geboorte onzes Saligmakers na haar vermogen in scherpen, brengen se na de kerke, elk een gereed wiegeken met een schelleken in de hant. En als de priester onder de misse, het kindeke op het altaar staende, begint te wiegen, of met zijn gezang de kinderen een teeken geeft, dat de tijd van wiegen nu gekomen is, zoo beginnen de kinderen ook aanstonds elk zijn kindeke te wiegen, makende met hare schellen en bellen so groot geluid en geklank, dat de geheele kerke vervuld werdt, en men naauwelijks het geraas verdragen kan, want het orgel, dat alsdan op een zonderlinge gekke wijs gespeeldt werdt, helpt het kinderspel wel verciëren, maar het geraas vermeerderen." Volgens Walich Sywaertsz was de eerste mis van den kersdag den Amsterdammers vooral lief, omdat zij hunnen kinderen eene blijde ure aanbragt. Aan de hand hunner ouders naar de kerk spoedende, droegen de kleinen ieder een wiegje en een schel. In de kerk gekomen, zagen zij op het altaar almede een wiegje, met een beeldeke daarin. Als de priester voor het altaar begon te wiegen, en "eia, eia" te zingen, wiegden ook de kinderen, en zij paarden hunne stemmen aan die van de geestelijken, en klingelden intusschen met hunne schellen, dat de geheele kerk er van vervuld was. In het "eia, eia" van Walich, erkent de hoogleeraar Moll de sequentie: *eya recolamus laudibus piis*, die bij deze mis werd gezongen. Deze ceremoniën, ofschoon van vrolijken aard, hadden echter doorgaans een heilig karakter. Zij ontvaardden echter reeds vroeg in wereldsche scherts, en vooral gaven de nachtdiensten aanleiding tot grove buitensporigheden, waarbij het niet ontbrak aan spotternij en ontwijding van heilige zaken. Hiertoe be-

hoort o. a. het bisschopspel, waarbij de knapen een hunner kameraden tot bisschop verkozen. Hij werd naar behooren gekleed en van koorjongens voorzien. Dit onhebbelijk schandaal bereikte zijn hoogsten trap in de zoogenaamde Narren- of Ezelsfeesten. Zulke verregaande misbruiken werden meermalen van hoogerhand verboden, en op het concilie van Bazel uitdrukkelijk bepaald, dat niemand zich in priesterlijk gewaad zou mogen hullen en den zegen uitdeelen, of zich als koningen en vorsten verkleeden, als mede dat er in de kerken geen gemaskeerde vertooningen mogten plaats hebben of dansen en drinkgelagen zouden worden gedoogd. Hoe verregaande deze buitensporigheden gedreven werden, blijkt uit de oude chronijken en sermoenen, die vermelden dat in sommige plaatsen reeds op kersavond gesmuld en geteerd werd, om zich voor de vermoeijenissen van den nacht te bereiden. "O, jammerlijk gezicht!" riep een kerkredenaar uit, "hoe wordt den heiligste aller feesten ontheiligd! Het schijnt geen feest voor de onsterfelijke ziel, maar voor het vergankelijke ligchaam, geen feest ter eere van God, maar van Venus en Bacchus!" En inderdaad teregt. "Het christendom in het heidendom geplant, werd door het onkruid, dat steeds uit dien bodem opwiesch, schier verstikt." Tot dat onkruid behoorde de grove losbandigheid, die het kersfeest in alle landen gedurende de middeleeuwen kenmerkte, losbandigheid die nog voortduurt, zoodat nog iemand uit de jongste tijden getuigde, dat het bij het gemeene volk in Engeland een schande werd geacht, op kersdag niet dronken te zijn. Herhaaldelijk waarschuwden conciliën en vorsten tegen die overdadige en onmatige slemppartijen en allerlei misbruiken, die de dagen der Heidenen herinneren. Doch behalve deze waren er nog andere gewoonten en zeden overgebleven, die haren wortel in het heidendom hadden.

Toen de romeinsche feesten der Bacchanaliën en Saturnaliën in de westersche kerk aanleiding gaven om de viering van 's Heilands geboortefeest op het eind van December te stellen, koos men daarbij een tijd, die ook bij de germaansche stammen heilig was.

De middelwinter namelijk of de terugkeering der zon na den kortsten dag, die met den duisteren naam van Juul of Joel werd aangeduid, was een hooge feesttijd voor de oude noordschê volken. Zulk een tijd, waarin het nieuwe natuurjaar begon, en die aan de tot goden verheven natuurkrachten was toegewijd, vereenigde de heilige gebruiken van den herfst met die der lente. Bij de oude Duitschers was Wodan de godheid, die den zegen des velds uitstortte; aan hem dus werden de offers van den oogst en den zaaitijd opgedragen. De gemalin van Wodan, Frigga, Hulda of Berchta, had deel aan zijne werken, en derhalve ook aan zijne eer. Na het eindigen van den arbeid, tegen den naderenden winter, begon de heilige tijd voor dezen God. Dan trok hij op zijn wit paard door het land, en ontving zijne offers en deelde den zegen uit. De herinnering van dezen optogt is nog in Duitschland bewaard gebleven in den zoogenaamden schimmelruiter, klapperbok en haverbruidegom, in Nederland in St. Maarten met zijn witten schimmel en St. Nikolaas met zijn vergulden koeken en duvekaters, in den Ruprecht of Robbert, den knecht van het Christus-kind, die in den kerstijd, in een donkeren mantel gehuld, met een masker voor het aangezicht, een roede in de hand en een zak of mand met appelen of noten op den rug, de Wodan der oude Germanen, die zijn luister achter een masker verbergt, voorstelt.

Gelijk Wodan rondreisde om gaven te ontvangen, en te zegenen, zoo reden kloosterknechten tegen kersmis het platte land af om giften en gaven, vooral boomvruchten, te ontvangen, en schonken den mildsten gevers ook den rijksten zegen. Was het aanleggen van groote vuren een der hoofdkenmerken van het Joelfeest, nog heden ten dage worden er in schier alle landen kersvuren ontstoken. Men denke aan de kersvuren in het noorden, la bûche de Noël in Frankrijk, de brandende raderen die men van de bergen laat rollen, het uit wilgentakken gevlochten wiel met de groote vergulde plint in het midden in Duitschland, de kersblok in Engeland en in ons vaderland. Ook de in Duitschland zoo algemeen gebruikelijke kersboom kan oorspronkelijk tot de dienst van

Wodan worden teruggebracht. De altoos groene denneboom, een zinnebeeld van den zomer, door de vrolijke schaar ter eere des Zonnegods rondgedragen en in den besneeuwden grond voor de deuren geplant, heeft slechts een plaats in onze kamers gekregen. Ook Wodan werden vergulde appels en noten, die nog den kersboom versieren, ten offer gebracht.

Reeds vreezen wij de grenzen van ons bestek verre overschreden te hebben, en toch zouden wij nog een lijvig boek kunnen vullen, indien wij alleen bij de viering van het kersfeest in de middeleeuwen, en de overblijfsels van het heidendom er van in het kersfeest onzer dagen, mogten stilstaan; gewagen van de noëls in Frankrijk, de Krippel- en Weinachtslieden in Duitschland, de christmas carols in Engeland, de kersliederen in ons vaderland, de mysteriën, miracle-plays, masques, kersspelen, vroeger op kerkhoven en in kerken, en nog lang na de hervorming in het openbaar vertoond; van de godsdienstige en huisselijke gebruiken, vooral in "old and merry England", door Walter Scott en Dickens zoo uitvoerig geteekend; van de pafferari in Italië, van de rijke geschenken die men elkander, gelijk op de Saturnaliën, schonk, de zorg voor armen en ongelukkigen (alle kloosters gaven dan milde giften: de Carmelites en Ursulinen te Haarlem ontvingen blanke witte koeken, de zieken in het gasthuis aldaar elk een wit brood van een duit en een kwart pint wijn, de stedelijke regeringen schonken wijn en geld aan hare officieren, "voor heur hoechtyt van kersmis"); van de lekkernijen die er werden opgedischt, de Christ-stollen, Striezel-, Huzel, of Klößenbrot, Mohnklöse, in Duitschland; de Kerssewegge of Corsteweggen, Kersbrooden, Kerstimpen, de wittebroodspap in ons vaderland; van de oude sagen en het oud bijgeloof, waarvan nog zoo vele sporen worden gevonden. Hier zingen de vogels en bijen nog kersliederen, daar zorgt men gedurende den kersnacht niet te arbeiden, vooral niet te spinnen, wil men niet door spookverschijningen (vroeger Wodans wraak) verontrust worden. Te Ruimel beginnen de klokken door een geweldigen storm in een wiel geslingerd, jaarlijks in kersnacht te luiden. Tusschen de dorpen Thorn en Kessenich ligt een

turfmoeras, dat bij hoogwater door de Maas overstroomd wordt, waarin volgens de legende een gansche stad met kerken en torens verzonk. In kersnacht hoort het volk steeds het geluid van het luiden der verzonken klokken, die in onderaardsche krochten de komst van den Messias verkondigen. Op de hoogte van het Xaversbosch bij Valkenburg is een cirkelvormige diepte, de kuil van St. Servaas geheeten. De heilige bisschop begroef daar eenige duivelsklokken, die gedwongen zijn in kersnacht, anderen willen in den nacht van 13 Mei, te luiden. Tegen kersnacht vaart Satan in dolle vaart door de lucht, dan vooral verontrust hij de geloovige zielen. Op hoogtijden zoekt hij zielen te verleiden, af te houden van de heilige plegtigheden, twist en tweedracht te stichten; dan kunnen de zielen der braven niet rusten. Van elf tot twaalf uur van kersnacht heeft hij vrij spel, en op midnachtsnacht moeten alle dieven stelen. Vijftig jaren geleden zou zich een geldersche boer dan niet buiten de deur gewaagd hebben, uit vrees voor den wilden jager, Berend met de honden, die dan op een wit paard de lucht doorreed. Oorspronkelijk trad Wodan als storm- en luchtgod op in de wilde jagt. Hij is een jagtgod en heeft volgens de Edda wolven aan zijn voeten, waarmede hij de lucht doorrent. Van hier de weerwolven, die tegen kersmis hunne vergaderingen houden, menschen en beesten verslinden, een bijgeloof, waartegen Bonifacius reeds waarschuwde, doch dat nog niet geheel is verdwenen. Even als het koorn, op goeden vrijdag gezaaid, vrij is tegen de vogels, zoo spruit de hop op kersnacht geplant een voet lang uit den grond. — Doch genoeg, om te bewijzen, hoe diep zich het bijgeloof moet geworteld hebben, daar het gedurende eeuwen nog niet volkomen is kunnen uitgeroeid worden!

Ofschoon de hervormden de christelijke feesten op dezelfde dagen als in de roomsche kerk bleven vieren, zoo waren echter de meeste predikanten, uit afkeer van de roomsche kerk, tegen de viering der feestdagen, vooral tegen het, zoo als men zeide, "in een vuile webbe van heydensch bijgeloof gesponnen

kersfeest." Noch op de synode van Wezel, in 1568, noch op die van Emden, in 1571, was over het al of niet vieren der feestdagen gehandeld, doch op die van Dordrecht, in 1574 besloten de vaders, "alleen den zondag te vieren, en het volk tot de afschaffing van het kersfeest te vermanen." "Evenwel zou men de gewoonlicke materie van de geboorte Christi, sonder vóór den Christdag of indien hij op den predickdag mogt vallen, behandelen." Eenige predikanten voldeden aan den wensch der synode, en wisten bij de gemeenten te bewerken dat, op het voorbeeld der kerk van Engeland, het kersfeest onder haar werd afgeschaft. Ook Pieter Cornelisz, predikant te Leiden, poogde zulks aldaar te doen, doch de gemeente "ijverig zijnde om des Heeren woord te hooren", was er niet mede te vreden, en toen zij vernam dat men te Delft, Rotterdam, Dordrecht en s' Gravenhage op die dagen gepreekt had, schreef zij de afschaffing van dit gebruik aan de luiheid der predikanten toe. Dáár, waar die dagen niet meer gevierd werden, ontdekte men spoedig, dat de gemeente "in groot peryckel was" zich of aan een "schadelyke lediggang, die tot wulpsheid mogt overslaan" over te geven of te "verloopen, door naar de roomschen ter kerke te gaan." Om zulks te voorkomen, vernietigde de synode te Dordrecht van 1578 het besluit der vorige en besloot, "schoon dat het te wenschen ware dat de vrijheyt van zes daghen te arbeiden van God toegelaten, in de kercken gehouden, ende de sondagh alleen gevyert werde", nochtans "eerst op de feestdaghen profytelyke oefeninge te houden, en in het breede over de materiën, die dan gewoonlijk plegen behandeld te worden, te predicken." "Opdat echter deze en andere feestdagen vóór geen paepsche mogten worden aangezien, zoo zou het aen de consciëntiën en wijsheyt der leeraren blijven aanbevolen de noodige waerschuwingen te doen, en te toonen dat niemand zoodanige predickdaghen voor feestdagen, die strijdig zijn met den aerd des Nieuwen Testaments, hadde aan te zien." De synode nam dit besluit niet "gewillig", maar werd er, behalve door de vrees dat de gemeenten zich mogten verloopen, ook toe genoodzaakt "door de autoriteit der ove-

righeid," die zich in sommige plaatsen reeds feitelijk tegen de afschaffing der feestdagen had verzet. Op de "besloten daghen" toch hadden de gerigten vacantie, werd er geen vierschaar gespannen, noch vroedschaps- of andere vergaderingen gehouden. Ook waren naar die dagen de markten geregeld, zoo dat de opheffing er van "tot haer praejudicie en tot inconvenient der goede burgerij zou strekken." Daarboven was het grootste deel der bevolking, vooral ten platte lande, nog roomsch "en sommige regeeringsleden der oude religie gantsch niet ongenegen."

Algemeen werd dan nu ook de prediking op de kersdagen ingevoerd en, terwijl latere synoden de viering dier dagen, zonder eenig voorbehoud, verordenden, oordeelde zelfs de synode van 1586 te 's Hage en die van 1591 te Middelburg "het stichtelyk dat op de feestdagen, naar de gelegentheyd der kercken, het lijden aan het H. Avondmaal werd gevierd."

Het bleek mij niet dat vóór den sabbatsstrijd de viering van het kersfeest in ééne gemeente van ons vaderland weerstand gevonden heeft, daar de meesten "de gedachtenisfeesten van de geboorte en opstanding des Heeren voor niet onvoegelijk hielden, mits maer geen heyligheyd in die dagen gestelt werde boven die, als sulcke materie na ordre der catechismi gehandelt wert." Sedert het uitbarsten van dien hevigen pennestrijd, begonnen de Voetianen te waarschuwen, de "vierdaghen," gelijk sommigen deden, "toch niet voor goddelycke instellingen, ja voor heyliger dan den dag des Heeren te houden, en alsdan naauwer op te passen om de predicatiën waer te nemen, daer toch die dagen slechts door menschen waren ingesteld." Zij die zulks deden, zondigden, dwaalden en misdeden tegen God, volgens Galat. IV: 10, 11 en Coloss. II: 16. "Die dagen waren, schoon met tegenzin, slechts getolereerd, omdat de polityeke rechtbanken op die dagen haer vacantiën volgens d'oude gewoonten hielden, het volcke niet zou loopen naar de predicatiën van de roomsche kercken of tot andere wereltsche ydelheden, drincken, spelen, tuytschen etc. gelyck de oude

verdorven gewoonten dit medebrachten". "Het zou geen zonde zijn zoo ze niet geweest waren of dat ze afgeschaft werden, en de kerk had vrijheid zulks te doen." Deed ze het echter niet, "t was alleen om troublen en scheuringen voor te komen en dat velen daaruit aanleiding zouden nemen om tot de sectarissen te loopen." Ook Voetius, hoewel zelf op feestdagen predikende, en den godsdienst bijwonende, deed zulks echter met weezin en gedwongen, alleen vredeshalve. Hij ook "wenschte dat de feestdagen van den vryen dienst der kercke mogten weggedaen worden," doch, betuigde zelf, "meer met zijn leer dan met zijn exempel zulks te leeren."

Sommige zijner leerlingen gingen evenwel veel verder. Niet alleen weigerden zij op die dagen de kerk te bezoeken, maar noemden de synodale besluiten nopens de viering der heilige dagen "het bedrijf van een deel domme beesten"; zij hielden de bijeenkomsten op die dagen voor "synagogen des satans", het vieren van het II. Avondmaal op vierdagen voor "godlasterlijk en kettersch." De Coccejanen scholden ze voor Manicheërs, Donatisten, Priscillianisten, Labadisten, Koelmannianen, kerkberoerders, huichelaars, muggezuigers, "die den hemel vertoornen, maar in den afgrond zouden storten, als de reuzen in het boek der fabelen." Zij wisten echter het zoo ver bij de regeering te Utrecht te brengen, dat deze het kersfeest "annulleerde". Dat bragt echter de gansche kerk in rep en roer; het regende schimpeschriften, die, in plano gedrukt, onder 't volk werden verspreid.

Op een dezer bladen las men:

"Judaisans templum conatur pellere Christum."

dat is

"De Joodsche kerk met hun gevolg en wijven

"Zoekt Christum met den christ-dagh te verdrijven."

Op een ander:

"Wie niet den sabbat op zijn Joods viert, te beblaffen

"En tegens eer en eed, de christ-dagh af te schaffen,

“Dat all’ de kerken zich van ’t vaderland beroeren :

“Zulks is, wet-predikers, het jodendom invoeren.

en :

“Wie zegt dat Uyterecht een christelijke staet is,

„Die dwaelt gansch uitermaet, die heeft het bijster mis,

“Het is een joodsch gebied, waer joodsche tempelheeren,

“Met joodsche kruimelgeest en joodsch geweld regeeren.”

Waar de feestdagen niet afgeschaft waren, “maakte echter veler conscientie zwarigheid, op het kersfeest het avondmaal te genieten” en in sommige steden, b.v. te Amsterdam, Leiden, Rotterdam, in de Ommelanden en Zeeland, werd de tweede kersdag, ten minste een tijd lang, niet godsdienstig gevierd. Doch allengskens bedaarden de gemoederen, en, schoon hier en daar niet zonder tegenstand, begon men op beide dagen, volgens synodale verordening, overal te prediken, en in vele gemeenten op den eersten kersdag zelfs nachtmaal te houden. Synodale of classicale besluiten ten aanzien der teksten die behandeld moesten worden, zijn niet bekend, doch reeds tegen het einde der 17^e eeuw verschenen zoogenoemde “texten-boekjes” (ordre en verdeling der teksten op de Feestdagen, als mede over het lijden van J. C.), sommige met stichtelijke verzen en een naamlijst der predikanten opgeluisterd, waaruit blijkt, dat in de meeste gemeenten op eersten kersdag des voormiddags over Lucas II: 4—7, ’s namiddags over vers 8—12, ’s avonds over vers 13, 14, op den tweeden kersdag des voormiddags over vers 15, 16, 17 en des namiddags over vs. 18, 19, 20 gehandeld werd.

Op enkele plaatsen werd ook des avonds van den tweeden kersdag gepredikt, doch later werd deze predikatie door een zangfeest vervangen. De leden der zangvereeningingen, die reeds in de tweede helft der 18^e eeuw bestonden, zongen dan voor de gemeente, onder begeleiding van het orgel, op de wijze der psalmen, deels van andere geestelijke liederen of wel op wereldsche wijzen, kersliederen.

Buitengewoon rijk is de theologische literatuur der 17^e eeuw in kerkelijke leerredenen over de kersstoffen niet; rijker echter de 18^e. Men vindt ze deels in de verzamelingen van Feest-, Keur- en Mengelstoffen, zoo als die van Bruin, Buysen, Eybergen, Francken, Hendriksz, Janssonius, Ridderus, Tielman, Wynants, van Til, Visscherus, en anderen, deels, gelijk die van Bodecker, Bruinvisch, Gravesteijn, van der Linden, Manger, Martinius, Sebes, Speck, Streso, de Toict, Tubinek, Verduyn, Webben, Westerhovius, Weggelius en anderen, afzonderlijk, onder verschillende, soms zonderlinge titels, in het licht gegeven.

Die ons onder de oogen kwamen, hebben noch uit een aesthetisch, noch uit een wetenschappelijk oogpunt waarde, allen zijn in den gewonen preekstijl dier dagen: die uit de 17^e eeuw, of zeer populair en plat, of duister en spitsvondig; die uit de 18e eeuw, dor, geleerd, met een magt van citaten, of langdradig, zonder eenige verheffing; in het laatst dier eeuw, toen de "streepjes theologie" in de mode kwam, soms met zinlooze en hartstogtelijke exclamatiën. Wij zochten te vergeefs naar ééne leerrede, waaruit wij een proeve van kanselwelsprekendheid konden mededeelen. Behalve de kerspreken, heeft men nog kersredenen, die door hoogleeraren en studenten, in de auditorien, in de kersweek, in de latijnsche taal, werden uitgesproken. De beroemdste zijn die van Heinsius, Barlaeus en Perisonius.

Duitschland en Engeland zijn rijk aan roomsche en protestantsche kersliederen. Ook Nederland bezit menigen bundel van vroegeren en lateren tijd; enkelen zijn nog bij het volk bewaard gebleven. "Ouden van dagen", schreef Alberdingk Thym, "heugen misschien de kerstmis-plechtigheden, toen het kind in eene versierde wieg, onder het gezang van de liefelijkste liederen, aan een zilveren ketting door de ter kerk vergaderde geloovigen, gewiegd werd." In de protestantsche verzamelingen van geestelijke liederen schuilen vele kersliederen en kersgezangen, onder welke zeer liefelijke, gelijk die van Buschoff, Lodenstein, Voet en Vollenhoven, Barentzonius, Bent, Dec-

ker, Huygens, Kloek, van Zorgen, Sluiter, Schutte, Rutgers, van den Berg. Eenige zijn ook afzonderlijk uitgegeven, zoo als die van Joncktijs, Pandelaert, Dubbel, Smint, Jopijn, Bodecher en anderen, van welke er sommige in Bloemlezingen zijn overgenomen. Ook bezitten wij een menigte latijnsche, zelfs grieksche kerszangen, die echter niet gezongen werden, zoo als de door Aelhuysen in het latijn overgebrachte psalmen. Van al die liederen is echter de bekende kerszang van Vondel de schoonste.

Toen dat lied, door Direk Swelinek op muziek gebragt, door Tesselschade op Muiden gezongen was, greep Hooft naar de pen en bragt deze regels op het papier:

“O loflijk keeltjen, nae dat ghy
 “All 's wereldts stemmen waert verby
 “Gestreeft en zat der aerdsche dingen;
 “Ontbrak 'er meer niet, dan parthy
 “Met 's hemels Engelen te zingen.

HET FEEST DER BESNIJDENIS EN DER NAAMGEVING VAN JEZUS.

De eerste Januarij, de aanvang van het burgerlijk jaar, was voor de oude Romeinen een dag van feestelijke vreugde. Dan vierde Rome het feest van Janus, niet alleen tot herinnering der gouden eeuwen, waarin Latium zich, onder de regering der gemeenschappelijk heerschende koningen, Janus en Saturnus, mogt verheugen, maar ook als het feest der nijverheid, die, op den eersten dag van het jaar vrolijk begroet, gedurende den ganschen kringloop der twaalf maanden geluk en zegen moest aanbrengen. Des morgens vroeg begaf men zich naar den hoofdtempel van den oudsten God der Latijnen. Heerlijk prijkte zijn standbeeld met het dubbele aangezicht, in de reg-

terhand een scepter en in de linkerhand eenen sleutel dragende. Van het altaar stegen vlammen op; hun schitterend licht werd door de met goud versierde tempelwanden oogverblindend teruggekaatst, en geurige wolken van ontstoken saffraan vervulden het heiligdom. De offeraars bragten koeken met honig en melk en geroosterd koren met zout bestrooid, om de eenvoudige zeden eener voormalige wereld van onschuld te herinneren. Nadat men geofferd had, stelde de plegtige optocht der nieuw gekozene consuls zich in beweging. Langzaam ging de menigte op naar het kapitol, waar de beide opperhoofden van het staatsbestuur een witten stier offerden, terwijl zij hunne ambtsmagt terstond begonnen uit te oefenen en alle overige staatsdienaren, ja de burgers zelve met een voorbeeld van werkzaamheid voorgingen. Allen, oud en jong, rijk en arm, patricier en plebejer, wenschten nu elkander wederkeerig geluk, en schonken elkander takken met vergulde dadels of vijgen, in een kegelvormige gedaante zamengedrukt, potjes met honig, lampen met zinnebeelden versierd, en oude koperen munten met het beeld van Janus en een schip (het symbool van Saturnus, die als vlugteling in Latium landde). Was de voormiddag aan plegtige offerhanden en processiën gewijd, de namiddagen en avonden bragt men met onderlinge bezoeken en gemeenschappelijke maaltijden door. Men gaf zich aan losbandige vermaken en zinnelijk genot over, vermomde zich in dierenhuiden en vrouwenkleederen, en liep des nachts langs de straten, klopte aan de woningen en stoorde de slapenden. Den volgenden morgen werd het feest voortgezet werden de deuren en huizen met bloemen en kransen versierd en met tapijten behangen, schouwspelen aangerigt en wedspelen gehouden. Drie of, volgens sommigen, vijf dagen duurde het feest onafgebroken voort, niet alleen in de hoofdstad, maar overal, waar zich de romeinsche heerschappij had gevestigd. Allen vierden feest, alleen de ernstige christen niet. "Hij kon den drinkbeker des Heeren niet drinken en den drinkbeker der duivelen", "geen deel hebben aan de ligtzinnige en dartele vreugdebedrijving der Heidenen;" hunne "brooddronkenheid

was hem een ergernis." Het waren voor hem geen dagen van vreugde, maar van droefheid, die met vasten en bidden moesten worden doorgebracht. Doch velen, vooral het zinnelijk volk, wilden zich de van de vaderen overgeleverde zeden niet laten ontnemen, vereenigden zich met hunne heidensehe medeburgers in dezelfde uitspattingen, en namen deel aan hunne maaltijden en drinkgelagen. Wel verhieven een Tertullianus, Ambrosius, Evagrius, Chrysostomus, Augustinus, Hieronymus, Chrysologus, Libanius, Maximus Taurinensis en vele anderen in hunne op dien dag uitgesproken homilien zich tegen dat misbruik, en trachtten hun de overtuiging in te boezemen, dat het begin des jaars voor de christenen een feest des Heiligen Geestes kon zijn, terwijl het voor de heidenen een feest des Satans was. Gaven deze elkander nieuwejaars-geschenken, de geloovigen moesten aalmoezen aan de armen geven; lieten de eersten zich door dartele liederen van hunne dagelijksche bezigheden afroepen, zij moesten zulks laten doen door de woorden der H. Schrift; gaven de Heidenen zich aan brasserij en dronkenschap over, zij moesten vasten. Doch de telkens herhaalde verboden, en de telkens op nieuw gehouden boet-predikatiën, getuigden maar al te zeer, hoe moeilijk het was het ingewortelde kwaad uit te roeijen. Dieper dan elders had het in het Westen, in Italië en Gallië wortel geschoten. Maar ook dáár werd het krachtiger dan elders aangegrepen, en in 567 bij een kerkelijk besluit geboden, dat op de drie eerste dagen van het jaar moest gevast worden, ofschoon zij tot de kerkelijke feestdagen, waarop niet gevast werd, behoorden.

Volgens een onzer kerkelijke geschiedschrijvers werd omstreeks dien tijd een nieuw feest, het feest der Besnijdenis ingesteld, doch anderen stellen die invoering vroeger, anderen later. De eersten beroepen zich op het opschrift eener homilie van Maximus Taurinensis, dat echter van lateren tijd kan zijn, de laatsten op de woorden eener collecte in het Sacramentorium van Gregorius den Groote (7de eeuw), die echter voor onecht werden gehouden. Zelfs willen sommigen dat

het aan Hatto, bisschop van Vercelli in de tiende eeuw nog niet bekend was; dat er eerst bij Jvo, bisschop van Chartres, aan het eind der 11^e en bij St. Bernard van Clairvaux in de 12^e eeuw melding van gemaakt wordt, ja dat het eerst wettig en algemeen door de synode van Oxford in 1222 werd ingevoerd. Zeker is het, dat in de Capitulariën van de fransche koningen en de besluiten van het concilie van Mainz het besnijdenisfeest uitdrukkelijk genoemd wordt en dat er van Beda († 735) eene homilie, op dit feest over Luc II : 21 uitgesproken, bestaat. Waarschijnlijk is het feest in de 6^e eeuw ingesteld, doch eerst later algemeen ingevoerd. "Het riep niet slechts eene belangrijke gebeurtenis op nieuw in aandenken, maar predikte tevens de waarheid dat Christus aan alle eischen der menschen wel voldaan had, opdat hij een volkomen Zaligmaker mogt zijn voor allen, die door hem tot God gaan", terwijl de kerkleeraar Amphiloehus, in zijne homilie over de octave des Heeren, de besnijdenis als een zinnebeeld der vleeschverandering en de acht dagen na de geboorte als het symbool der kortstondigheid des menschelijken levens voorstelde. In ons vaderland komt dit feest in de 9^e eeuw voor, en was om vele redenen den geloovigen lief; "het had toch evenzeer betrekking op Maria als op haren Zoon, de octaaf waarmede het kersfeest werd besloten; het herinnerde de veelbeteekenende namen die Jezus ontving en des Heeren eerste bloedstorting voor de verlore menscheid." Doch in den aanvang der hervorming werd het evenmin als de overige christelijke feesten gevierd. De eerste synoden noemen het zelfs niet, doch het blijkt uit de acta der synode van Dordrecht, 1578, dat in sommige plaatsen "door autoriteit van de overheid, nieuwe-jaers-dagh als een feestdagh onderhouden werd." Volgens besluit der vaderen op de synode te 's Hage in 1586 "moesten de dienaers arbeiden, dat sy met predicken den ledigganck op de feestdagen tot gedactenisse der weldaden Christi, als de besnijdenisse Christi, in heylige ende nutte oeffening veranderden." Het blijkt dus dat die dag toen nog geen kerkelijke feestdag was. Later begon

men echter in de meeste provinciën hem als zoodanig te beschouwen en te vieren; doch niet overal, want de synode nationaal van 1618 en 1619 besloot in hare 162ste zitting, "dat, dewijl in de meeste steden en provinciën van Nederland, behalve de gewone feestdagen nog daarenboven onderhouden werden de dag der Besnijdenisse ende der Hemelvaart Christi, de predikanten overal daar dit nog niet in gebruik was, bij de overigheid konden arbeijden dat in deesen deele met de andere kerken een eenparigen voet mogt worden gehouden." Ingevolge dit besluit werd in sommige plaatsen terstond het Besnijdenisfeest in andere, zooals te Dordrecht, zeer laat ingevoerd, terwijl het, gelijk te Amsterdam en in Zeeland, in het geheel niet gevierd is geworden.

In de steden waar het gevierd werd, predikte men, zooals te Dordrecht en te Leiden, driemaal, doch in 1670 werd in de eerstgemelde plaats verboden des avonds te prediken, en wel des voormiddags over de besnijdenis en des namiddags over de naamgeving, naar aanleiding van Lucas 2 vers 21. Deze tekst werd overal waar het feest gevierd werd behandeld, doch niet in Duitschland en Engeland.

Pepys toch schreef in zijn Diary:

"1 Jan. 1659 went to mr Gunning's chapel at Exeter, where he made a very good sermon upon these words: "That is the fulness of time, God sent his son made of a woman etc. showing that by "made under the law" is meant the circoncision, which is solemnised this day."

De kerkleeraars, die zich tegen de viering van het kersfeest verklaarden, wilden nog veel minder van het feest der besnijdenis weten, en werden zij al niet, gelijk Koelman, door de staatsmagt afgezet, het was alleen omdat ze zich, hoe ongaarne ook, aan de kerkelijke orde onderwierpen, en, gelijk Voetius, daár waar het feest gevierd werd, ofschoon onwillig, predikten.

In dezelfde bundels, waarin men leerredenen over de geboorte van den Zaligmaker aantreft, vindt men er ook doorgaans op de besnijdenis, zooals in die van Visscherus, Alberthoma en anderen. In som-

mige dezer leerredenen wordt zeer breedvoerig over de besnijdenis, als afschaduwing van den H. doop, gesproken; in andere behandelt de leeraar Luc. 2 : 21 als het begin van Jezus lijden voor de zonden der wereld.

“Hy heeft voor onse schult der zonden loon geleden,
“Gehoorzaamt Godes wet en werd met smert besneden.”

Vele zijn door min kiesche voorstellingen der plegtigheid kwetsend voor ons gevoel, of bijna niet anders dan geleerde commentariën of oudheidkundige verhandelingen, waarin het aan grieksche, hebreeuw-sche en latijnsche citaten niet ontbreekt. Men erkent den voetiaanschen prediker aan den allegorisch-mystieken, den coccejaanschen aan den typischen inhoud; beiden ontbreekt het veelal aan helderheid van voorstelling, diepte van gedachten en warmte van gevoel; de toepassingen van den laatsten zijn kort, en algemeen, die des eersten langer, en onderscheidend. Er wordt van besnedene en onbesnedene, onweerstaanlijke en weerstaanlijke besnijdenissen in gesproken. Ook de besnijdenis werd even als de geboorte, opstanding en hemelvaart door onze dichters bezongen, en in menigen bundel van schriftuurlijke gezangen aangetroffen, die geschikt waren om op de wijzen der Psalmen en bekende wereldlijke liederen gezongen te worden.

Even als in Duitschland begon men reeds in het laatst der 17^e eeuw het feest der besnijdenis, ook kerkelijk, als den tegenwoordigen nieuwejaarsdag te vieren, en schoon men den voorgeschrevenen tekst behandelde, was toch het grootste deel der leerrede aan beschouwingen over de korthed en onzekerheid der levens en zegenwenschen toegewijd. Des voormiddags werd er een officiëele preek gehouden. Alle overheden en magten waren dan opgegaan, om den nieuwejaars-groet en zegen, waaraan men toen zoo groot gewicht hechtte, van de lippen des leeraars te ontvangen. Zij, die anders zeldzaam de kerk bezochten, kon men dan aldaar vinden. Zelfs verkaptten zich de losbandigste vrouwen in een deftig burgergewaad, en zetten de cornet

op om in het bedehuis, waarin zij slechts eenmaal 's jaars verscheenen, geheilwenscht en gezegend te worden. Even als de dag des Heeren, werd deze dag in de meeste steden gevierd; alle handel en wandel stonden stil, men zag noch koopers noch verkoopers; alleen in die enkele steden, waarin het kerkelijk feest niet gevierd werd, merkte men geen onderscheid tusschen dien dag en de overige dagen der week. Doch ook dáár ging men, gelijk overal in ons vaderland, zoo als weleer de Heidenen, elkander bezoeken. Gelijk zij, gaf men elkander geschenken. Deze gewoonte heeft gedurende al de eeuwen onzer jaartelling onafgebroken in alle oorden der wereld, zelfs in het Oosten stand gehouden. In weerwil der strenge verboden der concilien, die dit heidensch gebruik afgeschaft wenschten, ontvingen de koningen, vorsten, graven en edelen min of meer prachtige geschenken van hunne onderdanen. Zij daarentegen gaven milde giften aan hunne onderdanen, vooral aan hun hofgezin, en onthaalden de armen. Zulks deed o. a. Hendrik III, koning van Engeland, in 1256, 6000 arme mannen, vrouwen en kinderen in de zaal van Westminster en de overige vertrekken van zijn paleis. Diergelijke gastmalen werden meermalen door de koningen van Engeland gegeven. Zoo gaf Richard I op vastenavond van 1399 er een aan 10.000 gasten. Er werden 28 ossen, 300 schapen en gevogelten zonder tal voor geslagt. Onder de giften op nieuwejaarsdag aan hooggeplaatste personen aan het fransche hof gegeven, behoorden kostbare boekwerken. Zoo ontving Jean, hertog von Berry, een werk getiteld: "Des faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V." Vooraan staat geschreven "Lequel livre Demoiselle Christine de Pisan donna à mon dit Seigneur a estrennes le 1er Janvier 1404." In de grafelijke rekeningen en die der abdis van Rijnsburg komen vergulde koeken, suikerkoeken, kruidkoeken als nieuwejaarsgeschenken voor; de steden gaven tabbaard-laken, wijn en andere geschenken aan hare officieren "tot haren hoochtyt van nieuwejaer". Ook vereerden zij geld aan hen die nieuwejaarszangen en gedichten den magistraat aanboden.

Kinderen ontvingen van hunne ouders, dienaars van hunne heeren, armen van de rijken geld.

“Ja jou vaer (zei een oude best in het Moortje) die was soo milt
 en soo ryaels dat hij ons sonder vragen,
 “Gaf een nieuwe jaer mit een teerpenning teugen de koperdagen.

Versierden de Romeinen hunne woningen met bloemen en kransen, de Druïden gingen in plegtigen optogt naar de gewijde bosschen, sneden met een goud mes een eikentak af, en gaven dien als een hemelsch geschenk, dat den bezitter een gelukkig jaar beloofde, aan het volk.

In Engeland vereerde men elkander in de 16^e eeuw met kruidnagels, versierde oranje-appelen en vergulde muskaatnoten, en in ons vaderland versierden scholieren de woningen hunner onderwijzers met groen.

De Voetianen ijverden, even als de Puriteinen in Engeland, tegen deze en soortgelijke “heidensche practycquen” en even als Prynne in zijn *Histriomastix* waarschuwen Teelinck en Vogellius in menig asceetisch schrift, tegen deze “schromelijke misbruiken.”

Even als ten tijde der Caesars wenschte men in poëzy en proza elkander geluk, bezocht, gelijk in die dagen, de openbare schouwburgen in Frankrijk om de comoedien, in Engeland de masqués, in Nederland om de nieuwjaarsspelen der rederijkers bij te wonen. In alle beschaafde landen vervaardigde de latijnsche schooljeugd grieksche en latijnsche carmina, die zij vroeger voor de deuren van maecenaten en onderwijzers opzongen, later hun vereerden. In Engeland vertoonden zij op dien dag ook wel comoedien van Plautus en Terentius. Zoo bleven het heidendom en de heidensche gebruiken “tot oncere der ware religie en tot merkelijke schade harer belijders, overal in zwang.”

“Is 't nyet te verbasen, dat in weerwil onser christelijke zeden,
 “De mensche noch op 't pad der heidensche voorolders treden?

"t Is op onse festijnen of wij nog waren te Rome,
 "En voorwaer 't is geen klappij, 't zijn geen sotte droomen,
 "Lees de poëten maer en de oude historiën en gij sult weten,
 "Dat wij nog op den dreek hoop van 't heidendom sijn geseten;
 "Soo blijft het euvel, en tiert voort eeuw in eeuw uit,
 "En daer onse voorolders meê loegen blijft deselfde sotte cluyt.
 "Maer soo er geen heydenen waren geweest, waer bleven de feesten?
 "Als er geen tyt tot speulen is, dan swijgen de nobele geesten.

VOORBEREIDING VOOR HET PAASCHFEEST.

Tusschen het feest der besnijdenis en dat der opstanding vierden de roomsch-katholicken nog menig kerkelijk feest, waarop de tempels der hervormden gesloten bleven. Te vergeefs echter waren de pogingen der kerkeraden om de gemeenten te bewegen zich van de buitensporigheden, die deze feesten pleegden te vergezellen, te onthouden; want telkens werden er jammerklagten aangeheven over "de toenemende extravagantiën, zelfs van hen die lidmaten der gemeente waren, op de paepsche kerckdagen." Zoo vierde men in vele steden, op verschillende wijze, het feest der gekken "verkapt als munnicken en prelaten en tegen het strenge waerschouwen niet op maniere van de paepsche landen, en der oude religie met de starre te gaen of lichten te ontsteken"; wandelden des avonds van driekoningendag de "morische koningen met de starre" over de straten, ontstak men, en sprong men over de koningskaarsen, zong men de "oude liedekens van de dry koningen van 't Moorenland," en deelde des avonds den koningskoek. Even als in Engeland was er in Nederland geen gezin, waarin op dien avond

de koningskoek niet op tafel kwam, en hij of zij die de boone in hun deel hadden, geen feestelijk onthaal aan de aanwezige gasten beloofde. Strenger dan tegen het driekoningen-feest waren de maatregelen door consistoriën genomen tegen de viering van den vastenavond. Vroeger was die avond de vrolijkste avond van het jaar; "het was of men dan alles wilde genieten vóór men stierf"; "men achtte het niet of de zwarte zondenlijst eenige artikelen min of meer bevatte, daar toch de absolutie volgde." Bij de Hervormden "volgde wel de absolutie niet, doch deze avond was toch de laatste voor de groote vasten, voor dagen, waarop het lijden en sterven des Heeren werd verkondigd en men zich voor het hooge paaschfeest moest voorbereiden." Men achtte dus het losbandig en dartel vieren van dien avond voor groote, ja driedubbele zonde, wijl de viering "paepsch, zedeloos en godvertoornend" was, en op sommige plaatsen werd zelfs dien avond gepredikt, "om het volk te dwingen zich van alle deelneming aan die heidensche gruwelen te onthouden."

Wel zonden de kerkeraden "deputacien uit hun midden" naar den magistraat om hem dringend te verzoeken den vastenavond bij klokgeklep te verbieden, de tavernen te sluiten; doch zij slaagden maar zelden. Men hield de zonde voor een "te lieflijk broekje"; "men vocht er voor als een kievit voor zijn vuyle eijeren." De leeraren die dit feest te regt "uyt der Heidenen smeerwinkel geleert" achtten, bedreigden hen "die gedurigh in de smulkenkens t' huys lagen, en als ossen geen melk of water maar wijn en bier dronken, zoo dat hun gebeuren kon 't geen de overste van 't heyrleger des konineks Jabins gebeurde van Jael, dat de duyvel hen een doodelicke nagel door het hoofd zou boren: in de tavernen was de dood in de pot." "Hier siet men" (dus predikte een hunner) op dien avond de helden om sware bieren ende wijn te suypen, ende krygers om met volle roemers uyt te drincken, of daer prijs mede waere te verdienen." In de meeste ascetische schriften en predicatiën van dien tijd vindt men hevige uitvallen tegen dien avond, en Borstius zei, in zijne bekende predi-

catie over 't lange hayr, "dat vloecken en sweeren, sabbat schenden ende dobbelen, vastelavonden en kernissen de gewoonte was van 't geheele land;" die gewoonte noemde hij "een voorvechter des Satans en een konstigh vogelvanger van de 'hel, die de werelt-kinderen verleyt, ghelyck de sirenen de schippers op een klip of droogte brengen door haer soet gequeel". "Als de quade ghemeente (dus vervolgt hij) slechts een wenck geeft, en op de fluyte speelt, soo syn alle lichveerdigen gereedt te danssen en passen daer op als de quartel op het beentje: en soo is de quade gewoonte niet beter als een trompetter of trommelslager van den oversten der duyvelen, om veel sielen onder syn gebiedt te brengen." "Is er een heydensch feest (klaagde Simonides) een paepsche kerkmis, vastelavond of andere buyekdaghen te houden, daer zyn veel vyenders, maar Godsdagh heeft er weynige."

"Wat is vastelavont, of wat wil dat seggen (vroeg men de kinderen op de catechisatie)? A. Het is eenen paepsche dagh, daer mede haer vasten van veertigh dagen, gelyck als inghewyct ende aengevangen, ja daer mede vereent wordt. V. Wat doen de Papisten op den vastelavont? A. Sy brassen, spelen ende playsieren. V. Waerom doen se dat? A. Omdat den benaauwdten tyt van soo sware penitentie ende vasten aenkomende is. V. Wat houdt ghy van den vastenavont? A. Gansch niet met allen. V. Waerom niet? A. Omdat het maer is eenen rechten Bacchus-dagh ende tegen Gods Woort strydende. V. Soo daer in ons land geen Papisten waren, ende geen pausselyke vastelavonden meer gehouden of oock gedacht werden, soudent wij dan noch onderscheydt moeten maken, om juyst op dien tyt geen gastmael of bruyloft te houden? A. Neen. V. Als men genoodt werdt, soude men dan daer wel mogen gaen? A. Neen. V. Maar als ghy genoodt wierdt van u vrienden, wat soudet ghy seggen? A. Ick ben gereformeert ende een Christen, dewelcke geen vastenavont houde of achte. V. Voegt het wel dat de ouders dien dagh voor hare kinders pannekoeken backen, zynde de oude livrije van den vastelavond ende soo en bysonder eier ende vrolicheyt aendoen, volghen het oude ghebruyck?"

A. Neen. V. Is het gheen heyligen dagh? A. Neen. V. Wat is het dan voor eenen dagh? A. Eenen Bacchus ende rechten Baals of Duyvels-dagh enz." Zoo leerden, predikten en schreven vele predikanten der 17^e eeuw; zelfs gaf Udemans een afzonderlijk geschrift tegen de viering van den vastenavond in het licht.

Even als in Italie, Frankrijk, Duitschland en Engeland werden er in de woningen der patriciërs maskeraden gehouden, en gaf men zoogenaamde "masques", die met een prachtigen maaltijd eindigden. Vooral had zulks te 's Hage plaats.

"Het Haegje" zong men, "is recht een vastelavont en Sintelclaes-langt.

Doch welke uitgezochte spijsze ook op den vastenavonddisch werden opgeschapt, de kroon van alle spijzen was de pannekoek, ook wel panck-koeck of plaetkoeck genoemd. Ook dischte men "geelove waefels en geerolde steerten" op. Men voerde soms vastenavondspelen op, en zong dartele vastenavondliederen. De burgerstand vierde dien avond in de herbergen en in de woningen: in de eerste werd dan gedobbel, gerijfeld en bier gedronken, in beide gesmuld en vooral panne- en eijerkoeken gegeten.

"Maer wat een vreught (zei oude Geertrui in Bredero's Moortje)

"Hadde we alle vastelavonden bei jowwent, se backten wafelkoeken

"En as ick dan wat op-chaelt was met een nieuwe spelt, dan quam
ick je besoecken. —

"De Vastel-avont (zong men) cryghen wij, help houwen, help knoopen,

"Sta nu ghy jonge knaepjes by en maeghdekens met hopen.

"Beset me met ghelycker handt,

"En laet se niet draghen van hier, maer slaet de pan aen eleken
kant te vier.

"Schaft louter vol op voor een prins, het moet er nu op staen,

"Al souwe wij te nacht de klapmuts in de botter op een rooster braen.

"Bakt wafels en pannekoecken vet, oock ijserkoecke mede,
 "Die men op 't lest ter tafel sedt, met ander leckerheden.
 "Dees tijdt en komt maer eens in 't jaer,
 "Daerom gebruyckt, terwijl ghij meucht u jonge juecht
 "En hout u bij mekaer."

In de herbergen ging het veeltje, en op straat liepen vermomde jongens en maagdekens met de rommelpot en een blaas aan een stok onder het zingen van:

"Geef mij een pancoeck uyt de pan, ho man ho!

Het volk liep langs de straat en bedelde aan deftige huizen "om geld en koeck.

"Er 't is nou ooc vastelavent,
 "Hij erijcht licht wat van mijn jonckers taefel,
 "De eene warme pannekoecken of d' are leckere wafels.

Ook kwamen er gravamina in bij de synoden, o. a. bij die van Utrecht 1619 "over het superstiteus en bachanalisch vieren der roomsche heilige dagen," waarop besloten werd te verbieden het afrijden van ganzen en andere insolentien die op de Bacchus-feesten als vastenavond, kermissen en nieuwjaarsavond, weinachten enz. werden gepleegd, strekkende tot debauchement van de jonckheid met merkelijk perijckel van siel en lichaam."

Zoo werd de vastenavond in de 17^e en het grootste gedeelte der 18^e eeuw tot 's nachts 12 ure doorgebracht; maar nauwelijks kondigde de torenwachter het uur van middernacht aan, of de trompetters lieten zich hooren, en als door den slag eener tooverroede veranderde het tooneel. Als door een panischen schrik getroffen, scheidden de gasten, vlood men uit de herbergen en dobbelhuizen, zwegen de zangers en

zangeressen, rommelpot, veel, fluit en trommel, waren de feestelingen van de straten verdwenen, de vuren in de woningen uitgedoofd, haard, vloer, tafels gereinigd. Geen wonder, de groote vasten was aangevangen voor de roomschen, de passie-weken voor de hervormden.

Daar het paaschfeest het belangrijkste der feesten werd geacht, omdat het de hoofdzaken van des Zaligmakers verlossingswerk gedurig in vernieuwd aandenken bragt, was reeds vroeg bepaald dat de geloovigen door een buitengewoon vasten er zich toe zouden voorbereiden. In den aanvang vastte men slechts veertig uren: het vermoedelijke tijdperk waarin het ligchaam des Heeren in het graf van Jozeph gerust heeft; later heerschte daaromtrent een groote verscheidenheid: te Rome vastte men drie geheele weken, uitgenomen op den sabbat; te Constantinopel zeven weken, tot dat eindelijk het veertigdaagsche vasten overal werd ingevoerd. "Er is geen hoek der aarde, schreef Basilius de Groote, waar het gebod van veertig dagen te vasten niet wordt opgevolgd", en de onderhouding er van werd door het conc. Grangens. en ook later b. v. door het achtste van Toledo strengelijk geboden. "Is het (zoo zijn de woorden van Ambrosius) verdienstelijk op den overigen tijd des jaars te vasten, gedurende de veertig dagen niet te vasten is zonde." "De Christenen moesten, naar hun krachten, het voorbeeld van Elia en Christus volgen, alleen de zon- en sabbatdagen tot rustpunten der geestelijke oefeningen dienen." Verschilde men ten aanzien van den tijd gedurende welken men vasten, niet minder van de wijze waarop men vasten moest. Hier vastte men den geheelen dag tot aan den avond, dáár onthield men zich van alle dierlijk voedsel; eenigen aten evenwel visch en gevogelte, teryjl wederom anderen geen boomvruchten en eijeren nuttigden, sommigen tot de negende ure (des namiddags drie ure) vastten, en dan zonder onderscheid alle spijzen gebruikten. Doch men moest niet slechts gedurende de veertig dagen vasten, maar zich oefenen tot herstel van reinheid der zielen, gedurig en met aandacht de H. Schrift lezen en werken van barmhartigheid

verrigten. “Deze toch en de vroomheid zijn de vleugelen der vasten; door deze worden zij opgevoerd en naar den hemel gebragt, zonder deze liggen zij op de aarde”, zooals Origenes schreef. Alles vereenigde zich nu ook om de vrome stemming te onderhouden, de gemoe-deren af te trekken van het aardsehe en te vestigen op het hemelsehe. “Dan was het of de straten ontvolkt waren, het gewone geschreeuw der verkoopers had opgehouden, alles ademde rust, kalnte en vrede.” “Er was geen onderscheid tussehen den maaltijd des keizers en dien des armen. Des avonds hoorde men geen gezang op de straten, geen dronkaard zag men naar zijne woning waggelen, zelfs het woelige Antiochie had de gedaante eener arme weduwe aangenomen.” De openbare regtzaken waren geschorst, de openbare gemakelikheden, ofschoon niet ganschelijk verboden, werden weinig bezocht, geen geboortedagen, bruiloften of andere huiselijke feesten gevierd. Gestrenger nog werd het vasten, ernstiger de stemming, overvloediger het werk der barmhartigheid in de Groote week, die het hoofdfeest voorafging. Dan werd al het werk gestaakt, den slaven zelfs de arbeid verboden: alle standen der maatschappij moesten zich voor die heilige dagen voorbereiden; ook de gevangenen werden gedurende dien tijd van hunne kluisters ontslagen. Prachtig zijn de tafereelen die van de viering dier week, zoo in de eerste eeuwen van het christendom als in de middeleeuwen, tot ons gekomen zijn; bezielde is de taal van kerkredenaars en dichters, die van deze week hebben gesproken of gezongen. “Wij noemen deze week, sprak o. a. Chrysostomus, de groote week, niet omdat zij meer uren bevat, of omdat zij meer dagen omsluit — maar omdat ons in deze onuitsprekelijke weldaden zijn ten deel gevallen. In haar werd de langdurige strijd geëindigd, de dood vernietigd, de vloek opgeheven, de dwingelandij des satans vernietigd, zijne medehelpers verstrooid, de verzoening van God met de menschen bewerkt, de hemel voor menschen geopend, engelen met menschen in betrekking gebragt, het gescheurde verbonden, de scheidsmuur weggenomen, de grendel weggeschoven, en de koning des vredes stichtte vrede

in den hemel en op de aarde. Daarom noemen wij haar de Grootte week." — In die week, ook de heilige week, de week der genade, de echte week genoemd, viel de Palm-zondag, die den feest-cirkel der Paaschdagen opende, in. Men weet dat hij bestemd is ter herdenking van den plegtigen intogt van Jezus in Jeruzalem, doch de tijd zijner vaststelling ligt geheel in het duister, schoon hij zeker reeds in de vierde eeuw in de grieksche kerk gevierd werd. Verschillend is de wijze waarop die viering plaats had, doch overal werden palmen gewijd, kerken versierd, al wat zij schoons en kostbaars bezaten er in uitgesteld, gingen statige processiën uit kerken, kloosters en gildehuizen met palmtakken in de hand rond, en reed de houten ezel met het Christusbeeld er op door de stad. Doch ook dat feest was gelijk alle christenfeesten met heidensche gewoonten doormengd. Op palmzondag volgde in ons vaderland Schortelwoensdag, een dag van rouw en strenge vasten, want op dien dag werd, volgens de traditie, Jezus door Judas verkocht. Hij werd genoemd naar het schorten van het gelui der klokken, wier stemmen van woensdag-avond tot paaschmorgen zwegen, en door het geluid van den ratel of van een houten tafel, waarop men met een hamer sloeg, werden vervangen. Het zwijgen der kerkklokken was een symbool van het ophouden der prediking der Apostelen, maar de ratel moest gehoord worden, naardien de klank van hout doffer is dan die van koper. Wij zwijgen van andere plegtigheden, die gedurende die drie dagen plaats hadden, en melden alleen, dat de naam van dien dag nog eeuwen na de invoering der hervorming in gebruik bleef, gelijk ook de palmpaaschbroodjes en krakelingen en palmliederen hier en daar welligt nog het palmfeest onzer vaderen herinneren. Ook waren deze nog in de 18^e eeuw gewoon die dagen in hunne almanakken, brieven en in het dagelijksch leven, in heugenis te houden.

"t Was (zeiden zij) Schortelwoensdag, kynd! toe 'k met uw vaeder trouwde." "t Heugt mij nog, 't was op Schorteldach." Zij spraken van "schorteldaagsche vasten-, koecken en brooden." Nog in onze Arcadias

wordt van palmknoopen, palmvlechten gesproken; wij hooren een oude best uit de 17^e eeuw spreken van "palmen dach", "te palmen was 't — 't was palmsondagh" "t was palmweeke-feest." En toen de beteekenis van het woord reeds lang bij het volk in vergetelheid was geraakt, liep op zaterdag voor paschen, wel niet meer gelijk vroeger de hondenslager, maar een bont uitgedoschte knaap, door een stoet van makkers gevolgd, door de straten al ratelende en fragmenten van oude liedekens zingende, waarin men nog sporen van het oude "de drommel de met, de vasten is uit, kyre eleyen! te paschen zullen wij eijeren eten, bollen zal moeder niet vergeten kyre eleyen" ontdekt.

Dan volgde Witte Donderdag, der grüne Donnerstag der Duitschen, de Maundy Thursday der Engelschen. Wat den oorsprong van den eersten naam betreft gissen sommigen, dat hij afkomstig is van het witte brood, dat op dien dag aan de armen werd uitgedeeld. Anderen willen dat die dag zoo genoemd is, omdat de priesters, in den vastentijd gewoonlijk in het paarsch gekleed, op dien dag in een plegtig wit gewaad de mis deden. Op dien dag werden de boetelingen, wien op palmzondag vrijspraak van kerkelijke straffe was geschonken, volkomen in de gemeenschap der christenen hersteld en tot het avondmaal toegelaten. Volgens sommigen had sedert den tijd der apostelen, volgens anderen sedert de 7^e of wel de 9^e, zekerder reeds in de 4^e eeuw, op dien dag de plegtige voetwassing, zoo als die nog te Rome en Londen geschiedt, plaats. Ook de luthersche kerk vierde dezen dag; doch in het laatst der vorige eeuw werd hij afgeschaft.

Op sommige plaatsen wordt echter nog heden over de voetwassing gepredikt. Gedurende de middeleeuwen had in ons vaderland bijna in alle kerken die plegtigheid plaats, wieschen vorsten, prelaten en priesters de voeten van zieken of armen, en beschonken ze met wijn, vruchten of geld. Ook in de kloosters werden de voeten der leekebroeders en zusters en proveniers, of wel armen uit den omtrek door de monniken en nonnen gewasschen en ontvingen van hen bij die gelegenheden een caritaat, bestaande uit kloosterbrood, kleederen of geld. In Engeland geschiedde de voetwassing tot in de vorige eeuw door den koning; sedert

werden in de kapel bij Whitehall aan zoo veel arme mannen en vrouwen, als de koning jaren had, aalmoezen uitgedeeld.

Bij de Hervormden is geen spoor van deze plegtigheid overgebleven, tenzij het vroeger gebruik in sommige gestichten om op dien dag den Kranken eene verkwikking, of aan de armen een rijkelijke aalmoes, ook wel een brood te schenken; doch bij de Hernhutters en sommige Doopsgezinde gemeenten bleef zij, bij de laatsten nog in de vorige eeuw, in stand. Het was in den aanvang der Hervorming, en hier en daar nog lang daarna, niet gemakkelijk het volk aan de gebruiken, die ook in de vasten plaats grepen, te ontwennen. Ofschoon hevig tegen de roomsche kerk en hare priesters uitvarende, bleef het toch aan vele ceremonies gehecht. Gelijk nog langen tijd op het feest der Onnoozele kinderen, de kinderen in de kleeding van vader en moeder langs straat liepen, zoo bleven zich de ouders op Aschdag met een kruis op het voorhoofd teekenen, en op Palmdag de woningen met gewijde palmtakken versieren, terwijl zij aan kruis en palm iets bijgeloovigs hechtten. Het aschkruis weerde ziekten en ongelukken, de palmtak en de mei den bliksem en brand. Anderen, schoon leden der hervormde gemeente in naam, waren echter nog roomsch in hun hert. Van hier dat herhaalde klagen der kerkeraden, dat er Jezuiten waren, die in achterbuurten de misse en andere paapsche ceremoniën verrigten, waar bij veel volk kwam; dat men vernomen had dat er "kloppen, kweezels, verloopen monniken en nonnen in afgelegen straten of gangen school hielden en de jonge jeugd in den catechismus begonnen te onderwijzen; dat men vastte en allerlei paapsche practyque bedreef; ja dat eenige zoogenoemde Gereformeerden tegen paschen mede naar Brabant en Vlaanderen gingen om te biechten."

"Dan comen de Hollanders daer met hopen,

"Om tegen Paschen te biechten en den vormdoeck te laten knopen.

Het beste middel om zulks te beletten was om op vast- en heilige-

dagen, "stichtelijke oefeninghe" te houden; van hier, gelijk wij reeds opmerkten, de prediking op heilige dagen en ook gedurende de vasten.

Niet terstond schijnt men met de prediking er van te zijn aangevangen. Ten minste te Dordrecht, waar een der oudste, zoo niet de oudste gemeente was, werd eerst den 26 Maart 1579 besloten "dat men toekomende dynsdagh het lijden des Heeren zal beginnen ende voort ten eynde ontvouwen, nae voleyndiging Genesis ende oock continueren des sondaegs — en zal nu sondagh verkondigt worden; sal geschieden uyt den Evangelist Lucas." Den 16^{en} Januarij 1592 nam de kerkeraad het besluit "dat men toekomenden vasten-avond in de morgen predikatie voor dat jaer de historie van het lijden Christi zal beginnen te verklaeren;" "den 4^{en} Febr. 1608 vond men goed, saturday toekomende die historie des lijdens Christi uyt Mattheus te beginnen ende voorts de geheele vasten door in de avondtgebeden te continueren"; en op 27 December 1635 werd door Ds. Buytendyck voorgedragen, "alsoo Paschen vroeg komt, of niet noodig ware dat de predikatiën van het lijden Christi werden aangevangen op het tweede avondmaal ende is verstaen ja." Deze Gosewin Buytendijk gaf in hetzelfde jaar de "Harmonie van het lijden Jesu Christi" met gedichten van Cats, Lydius en anderen er voor in het licht. In dit boekje vindt men de "ordre der texten", die op feestdagen en gedurende de passie moesten behandeld worden. Het werd sedert meermalen en laatst nog in deze eeuw herdrukt. Deze Harmonie was de voorganger van alle Passie-boekjes die sedert opgesteld en in alle stedelijke gemeenten werden ingevoerd. Uit de eerste en latere uitgaaf blijkt, dat men tot over de eerste helft der vorige eeuw gedurende tien weken passie preekte; later waren er slechts acht weken aan gewijd.

Ofschoon er enkele gemeenten in ons vaderland werden aangetroffen, waar op den Goeden Vrijdag werd gepredikt, zoo had zulks echter in de meeste niet plaats. Naar de orde der teksten predikte men den tweeden woensdag voor paschen over den dood, en sloot men den eersten woensdag voor paschen de passie-prediking met de begra-

fenis, waarna den volgenden zondag het paaschfeest volgde. Terwijl de passie verkondigd werd, namen onze vaders geen deel aan eenige gemakelijkheid, rigtten geen huiselijke feesten aan en leefden zeer afgezonderd en ingetogen; doch de stille week was geheel aan voorbereiding van het paaschfeest gewijd. Dan onthield men zich van alle overdaad in spijs en drank, ja waren er vele ernstigdenkenden die vastten, dat is die slechts het noodige voedsel gebruikten. Velen kleedden zich in rouwgewaad; zelfs liet zich in sommige gemeenten het orgelspel gedurende die week niet hooren, en sloot men zelfs de deuren van dit speeltuig. De stille week was een week "van droefheid en zelfsbeproeving", "een week van strenge onthouding en zelfkastijding", een week, waarin de gemeente "het hoogste vermaak stelde in het bloedigh lyden en sterven van haren Bloedt-Bruydegom aendachtelyk te overwegen, ende daerin verstandelyk te bemercken de hooghte, lenghte, breedte ende diepte van syne vyerige liefde." "Want byaldien de vergaderinge der ontelbare Engelen ende de geesten der volkomene heyligen haer vermaeck daer in nemen, dat se spreken van dat groote liefdenstuck, in het uytstorten van het dierbare bloedt des Soons Godts, hoe veel betamelycker was het voor de gemeente dat lyden onzes Heeren dagh ende nacht in gedachtenis te houden ende synen dood te verkondigen tot dat hy komt." Tot bevordering van dat loffelijk doel diende vooral de herhaalde lezing in de Harmony van de Historie Jezu Christi, "dat rechte Hoofd-cieraad, ende dien purperen Hayrbant (Hoogl. 7 : 5) van de Bruydt Jezu Christi." Voorts van "de Zugten der Bruid over den Bloed-Bruidegom" van Borstius, "de gekruyste Christus" van Byneus en Martinus, het "klyn licht in de duysternisse" van Coets, Brakel's "lydende en verheerlykte Christus"; de leerredenen van Aalstius, Antonides, Arend, de werkjes van Brunsveld, Bruinings, Brand, Roy, Rees, Velten, over het lijden, de Meditatie van Senonides, Sebelius de "verborgenheid der Godzaligheid" van Hagen, Hellenbroeks en Vollenhovens, "Kruystrionf", Lampes' Betrachtung, de "weenende Christus" van Visscherus; "Jezus in het Hofke" van Rees, de "zevenderlei gezigten van Ridderus, vooral de

“lijdende Christus” van Stanihurst, schoon door een Jezuyt geschreven, evenwel bij de Protestanten zeer geliefd. In lateren tijd hield zich de aandacht der geloovigen vooral bezig met de werken van Rambach, Versteeg, Verduyn, van der Wayen, Cramerus, van Til, Hellenbroek, Schubert, Brakel en anderen over het lijden.

HET PAASCHFEEST.

Het Paaschfeest, “het feest der feesten” het oudste der Christenheid, klimt tot de apostolische tijden op. Het zal wel het eerst door de eerste Christen-gemeente te Jeruzalem zijn gevierd geworden, en deze, de verlossing harer vaders van het juk der Pharos gedenkende, zal tevens zich de grootere en hoogere verlossing, sints het groote Pascha geslacht en Christus om eene verzoeninge te zijn van de zonden van velen gestorven was, voor den geest hebben geroepen. Hare nakomelingen en de Christenen in Klein-Azie, de werkring van den apostel Johannes, bleven, schoon zij een christelijke beteekenis aan het feest gaven, het te gelijk met de Joden, op den 14^{den} der maand Nisan, op denzelfden dag, waarop de Heer met zijne jongeren had aangezeten, vieren, terwijl de Christenen in het Westen den zondag na den 14^{den} van Nisan den hoogsten feestdag achtten, dien de christenheid vieren kon, terwijl zij vrijdags te voren den smadelijken dood des Heeren herdachten. Om dit geschil bij te leggen of liever de viering te regelen, begaf zich Polycarpus, de grijze bisschop van Smyrna, naar den bisschop Anicetus te Rome. Zij konden het niet eens worden, doch scheidden niet, dan nadat zij elkander den broederkus hadden gegeven en met elkander het H. Avondmaal hadden gebruikt.

Na den dood van Polycarpus werden nog vele pogingen aangewend

om het geschil tusschen de oostersche en westersche kerk te vereffenen. Tallooze synoden werden gehouden, doch ofschoon het tot geen scheuring kwam, bleef elke partij bij hare meening volharden. Eerst toen de roomsche bisschop Victor, in het laatst der 2^e eeuw, den bisschoppen van Azie beval, de tijdsbepaling door de westersche christenheid aangenomen, te volgen, werd de rust en vrede gestoord, en de oneenigheden duurden voort tot de synode van Nicea (325) het gevoelen der westersche kerk ten aanzien der viering van het paaschfeest voor het ware verklaarde en beval dat de gansche christenheid op zondag, na volle maan der lente-evening (aequinoctium) gemeenschappelijk avondmaal zou vieren. Mogt echter het joodsche paaschfeest op dien zondag invallen, dan moest het christelijke acht dagen worden uitgesteld.

Sedert werden zij, die het tegenovergestelde gevoelen waren toegeedaan, met den ban bedreigd, als kettters beschouwd en Tessares kadekaditen of Quartodecimanen (veertienen) genoemd.

“Schooner en heerlijker dag dan de dag der verrijzenis van den Heer heeft de Kerk nooit gevierd. Met dien dag brak een meer heerlijk licht over de aarde aan, een morgen schooner dan die der schepping: de tranen werden lagchen, de smart vreugde, het rouwkleed een bruiloftsgewaad”. Op Goeden vrijdag was de kerk als een droeve weduwe in rouw, een gestrengte vaste werd onderhouden, er werd over het lijden en sterven des Heeren gepredikt, des avonds het Avondmaal gevierd en de boetelingen weder in de gemeenschap der kerk aangenomen; en waar martelaarskerken waren, vierde men dien dag in deze, en ook den volgenden dag, den Grooten sabbat, bragt men in de gestrengste onthouding door. Stilte heerschte over de gansche aarde, wyl de groote Koning sliep. Ook doopte men des avonds van den laatsten en soms tot laat in den nacht de catechumeenen, en terwijl men steden, straten en huizen met toortsen, lampen en kaarsen verlichtte, als een aankondiging van het ware en groote licht, dat voor het oog des geloofs op den opstandingsdag zou verrijzen, baden de gemeenten in hare heiligdommen of hoorden naar de ernstige vermaningen der leeraars, lazen de Wet,

de Psalmen en Evangelien, of vierden het H. Avondmaal. Zóó bragt men de laatste uren van den grooten sabbat door, zóó verbeidde men het aanbreken van het feest der opstanding, zóó wenschte men wakende den Messias (dien men gelijk de Joden in een Paaschnacht verwachtte) te ontmoeten. Eindelijk brak het zoo innig verlangde morgenlicht van de koningin der dagen, zoo veel schooner dan de overigen als de zon heerlijker is dan de sterren, van den "heilaanbrengenden feestdag, den grondslag des vredes, de hulpe der verzoening, het einde des strijds, de opheffing des doods, de overwinning des duivels" (gelijk Chrysostomus haar noemde) aan de kimmen. Nu lieten pauk en trompetgeschal, gelijk later het klokgelui zich hooren, ijldede men uit kerken en woningen, snelde elkander in de armen, begroette elkander met broederkus en zegenwenschen, en de triomfkreet, "de Heer is waarlijk opgestaan", vloeyde van aller lippen. Geestelijke blijdschap deed aller harten kloppen. Zij openbaarde zich niet alleen in jubelkreeten, maar vooral in werken van barmhartigheid. Priesters en leeken wedijverden in weldadigheid te bewijzen aan zieken en armen, gevangenen en slaven. Rijken rigtten overvloedige maaltijden aan om de armen te spijzigen, anderen gaven de vrijheid aan hunne slaven, de keizer verbrak de ketenen van hen, die om ligte misdaden gekerkerd waren en liet aan al zijne volkeren, in al zijne provinciën, geschenken uitdeelen. Ook thans moest de geestelijke door geen aardse vreugde verstoord, mogten geen openbare plaatsen aan vermaak gewijd bezocht, geen vierscharen gespannen, geen arbeid, zelfs door slaven, verrigt worden. In de heiligdommen werden slechts vreugdezangen en jubeltooncn vernomen, als bruiden waren zij opgesierd, hunne deuren voor de boetelingen geopend, geen vasten werd waargenomen, geen knie gebogen, maar staande gebeden, wyl het knielen een teeken was van de verbrijzeling des harten. Allen waren feestelijk uitgedoscht, en die arm was werd door de rijken gekleed. Zoo vierde men zes dagen lang feest tot den volgenden zondag, dominica in albis genoemd, wyl de gedoopten thans voor de laatste maal in hunne witte kleederen ter kerke kwamen, "waarna zij dit

onderscheidingsteeken aflegden; maar men hoopte, dat zij de reinheid des gemoeds, waarvan het een symbool was, zouden bewaren."

Omtrent denzelfden tijd dat de oostersche en westersche volkeren Pascha vierden, vierden de noordsche volkeren feesten ter eere van Ostera, (ook Eoster, Oester, Oster, Ostra (de godin der lente), volgens sommigen van oosterschen oorsprong, en eigenlijk de phenisische Astaroth of Astarte, de romeinsche Venus, de Grieksche Aphrodite, de godin der liefde. Hoe het zij, het is hier de plaats niet over haar persoon, haar eeredienst, noch minder over de geschillen te spreken of het feest van Ostera, hetwelk in Maart, of dat van Astarte, dat in April gevierd werd, hetzelfde zou zijn, waarvoor de eerste evangeliedienaars het paaschfeest in de plaats stelden. 't Zij thans voldoende te melden, dat van beide heidensche feesten vele gebruiken in het christelijke overgingen, burgerrecht verkregen, en nog aanwezig zijn. Wel zochten concilien, bisschoppen, keizers, koningen die heidensche bestanddeelen aan het christelijke feest te ontnemen, werden scherpe besluiten tot wering van bijgeloovige plegtigheden en buitensporigheden genomen, de banvloek uitgesproken over een ieder die er deel aan mogt nemen.... doch te vergeefs.

"t Verderf in Godes kerk woedt als de kanker voort,

"Wanneer het eens zich vest, wordt zelden weer gestoord.

Overigens werd het paaschfeest gedurende de middeleeuwen overal waar het christendom gevestigd was, met groote plegtigheid gevierd en als "hoogfeest" beschouwd. In de meeste kerken zegende en ontstak men reeds op den grooten sabbat met de vereischte plegtigheid de reusachtige paaschkaars, soms niet minder dan honderd pond zwaar, waarop het jaartal, de paaschdag van het volgend jaar, het regeringsjaar van den keizer, bisschop etc., de grieksche alfa en omega waren aangeduid en die zich als een zuil in het koor verhief, om niet voor woensdag na paschen gebluscht te worden, en haar licht aan duizenden

kleinere paaschkaarsen mede te deelen; -- werd het doopwater gewijd, kerstende men eenige kinderen en sprak den zegen uit over brood en vleesch; want men mogt op het paaschfeest geen andere dan gewijde spijzen nuttigen. Nog vóór het aanbreken van den volgenden morgen riepen het trompetgeschal en het klokkengelui de geloovigen naar de heiligdommen, die voor dit feest prachtig versierd, wier wanden met festoenen behangen, en wier vloeren met bloemen en groen bestrooid, terwijl de altaren en beelden met edelgesteente, goud, zilver en zijde, de koren met kostbare tapijten bedekt waren. In sommige kerken stond dan een met een zwart kleed bedekt graf, waarin een wassen beeld, of een kruis lag, en dat door als engelen gekleede schoolknapen omringd was of bewaakt werd. Zoodra de priesterschaar in statelijken optogt onder diepe stilte het graf was genaderd, en het beeld verrees of het kruis was weggenomen, vereenigden zich trompetgeschal en klokgebrom met de orgeltoon en weergalmden de gewelven van triumfzangen en lofliederen. Deze opstandingsviering had op verschillende wijzen in de kerken, doch het plegtigste in de cathedralen plaats.

Na deze plegtigheid gaf de bisschop b. v. te Utrecht aan de priesters, en elders deze aan de diakenen den vredekus, waarop de mis aanving en later een sermoen werd gehouden.

In sommige plaatsen gingen des voor- of namiddags plegtige processien in de kerk rond of langs de versierde en met tapijten bekleede straten en rigtte men feestelijke maaltijden aan. Ook werden er dramatische voorstellingen van het lijden, sterven en de opstanding, zoo in de kerken als daar buiten op de kerkhoven en marktpleinen, gegeven, onder den naam van mirakelen, mysteriën en passiespelen. Sedert de 7^e eeuw begonnen de priesters van den predikstoel het volk door allerlei lustige en snaaksche potsen te onthalen en tot lagchen te brengen. Eenigen aapten het geschreeuw van redelooze dieren na; een ander vertelde een klucht, hoe Petrus zijnen waard bij de rekening van vertering had bedrogen, en dergelijke meer. Men leidt dit gebruik van de Saturnaliën af, waarop de christelijke feesten en zeden bespottelijk plegen

voorgesteld te worden. Verscheidene dezer paaschsermoenen uit de 15^e eeuw zijn tot ons gekomen.

Zoo bezitten wij o. a. nog eene paaschpreek van Gabriel Barlette of Berelata, een napelschen Dominikaan, waaraan wij het volgende ontleenen. "Er is (zoo luiden zijne woorden) een twist ontstaan, wie aan de moedermaagd de opstanding van Jezus Christus moest gaan aanzeggen. Adam zeide: het komt mij toe, want ik ben de oorzaak van het kwaad geweest. Christus antwoordde: Gij lust vijgen, mogelijk zult gij u hierdoor op den weg ophouden. Abel bood zich insgelijks aan; maar ook hem voegde Christus toe: neen! want ge zoudt Kaïn kunnen aantreffen, die u zou dooden. Noach zeide: ik moet het doen. Christus hernam: gij zult hier blijven, want gij houdt van drinken. Toen kwam Joannes de dooper: ik zal gaan. Christus: Gij zult het wel laten, want gij hebt een haren lijfrok aan. Eindelijk sprak de moordenaar: het komt mij toe. Christus: neen, want gij hebt gebroken beenen. Men zond dan een engel, die begon aan te heffen: koningen des Hemels, verblijdt u." Muller die ons dit fragment mededeelt, voegde er bij dat het in Italic een spreekwoord was: "die geen apenkool kan verkoopen, kan niet prediken." Van gelijke waarde als de twist over de opstanding is het volgende fragment over de dertig zilverlingen, voor welke Judas de Heer verried. "Therah, Abrahams vader, had ze op Nimrods bevel geslagen. Zij waren het eerste gemunte geld, dat men in de wereld had. Abraham erfde ze en kocht daarvoor de begraafplaats te Hebron, en de Ismaelieten kochten er Jozeph voor. Die verkreeg ze van zijne broederen voor koren, en zij kwamen in den koninklijken schat. Mozes nam de zilverlingen mede op zijne veldtogten naar Ethiopië, en vereerde ze aan de koningin van Scheba als een huwelijksgift. De koningin vereerde ze aan Salomo, Nebucadnezar nam ze mede naar Babel en vereerde ze aan eene koningin in Arabie, die in haar gevolg was. Onder hare nakomelingen was er een die den Messias toen hij geboren was kwam begroeten en ze hem ten geschenke vereerde. Maria gaf ze in den tempelschat, vandaar verkreeg

ze Judas, en later werden zij verstrooid in de geheele christenheid en als heilige overblijfselen zorgvuldig bewaard." Ten tijde van Luther, had men in Duitschland en Nederland nog zulke paters Abraham van St. Clara en paters Schersser in de kerk. Matthiusus gewaagt van een sermoen van dien tijd, waarin een tooneel in den voorburg der helle voorkomt, welks poorten door den Duivel met zijn langen neus toegelouden, maar door Christus met zijn kruis opengestoten werden.

Dat diergelijke soms godslasterlijke sermoenen niet meer werden geduld, is een vrucht der hervorming. Doch 't geen de hervorming niet heeft kunnen weren is de grove losbandigheid, die het paaschfeest ontlusterde; het brassen en zuipen, dobbelen en kaatsen, van priesters en leeken. Het waren vooral de Duitschers die de paaschdagen grootendeels aan Bacchus en Venus wijdden, en chronykschrijvers, dichters en kerkdienaars gewagen om strijd van de losbandigheid en zedeloosheid, waaraan men zich aldaar zoo in hooge als lage kringen, aan de hoven zoo wel als op de kasteelen, in de steden als in de dorpen, op de groote feesten, inzonderheid op de drie paaschdagen, overgaf. Noch synodale besluiten, noch bisschoppelijke mandamenten, keizerlijke-, koninglijke- en vorstelijke verordeningen, noch boet- en straf prediciën vermogten deze saturnalische en satanische resten uit het Christendom te roeijen.

Het jaarlijks herhaalde afkondigen bij klokkeslag in onze steden, om "zich te onthouden van alle insolentiën, gelaghen in de herbergen, dronkenschappen, rinckelrooijerijen, dobbelen, caetsen, priemen," bewijst maar al te zeer dat zij ook in ons vaderland niet beter werden doorgebracht.

Ook de hervorming bragt aanvankelijk hierin weinig of geen verandering te weeg. Het volk wilde wel "de roomsche kerk, maar niet de roomsche zeden adieu zeggen," "den drinckbeker der duivelen tegelijk met dien des Heeren drinken." "Hadden de hervormers dien draackenkop met éenen slag afgehouden, 't ware wellicht gelukt, maar zij lieten hem dood bloeden." Hunne onverschilligheid omtrent

de viering der "gesloten daghen," "en toen zij genoodzaakt waren ze te vieren", het telkens herhalen dat men "wel mogt bedenken dat deze dagen geen sabbatdagen zijn door Gode verordineerd," waren niet geschikt om het volk van die "babelsche superstities en vuyle dartzelheden afkeerig te maken." Eerst in 1586 werd ook de viering van het paaschfeest algemeen, doch niet die van het H. Avondmaal op den eersten paaschdag. In sommige gemeenten had zulks echter reeds vroeger op dien dag plaats. Zoo werd het derde avondmaal te Dordrecht op paschen 1574 door Jacobus Michael bediend. "Het getal der communicanten was (volgens de kerkelijke acta) 536, en ter zelfde daege brak die Princelijcke Exellentie met de gemeente het broodt." Sedert werd het aldaar steeds op dien dag, doch somtijds eenige dagen na paschen gevierd. Men predikte aldaar op den eersten paaschdag des voormiddags over Matth. 28 : 1—4, des namiddags over vs. 5—8, 's avonds over Joan. 20 : 11—18 en op paaschmaandag in de vroegpreek over Luc 24 : 13—24, voormiddags vs. 25—27, namiddags over vs. 28—35.

Later werd des woensdagsavonds nog over Matth. 28 : 11—15 gepredikt. De paaschdag werd zoo hier als elders in het laatst der 17^e en gedurende de geheele 18^e eeuw voor een "grootte verzoendag," "een grootte boetdag" gehouden. In vele woningen werd dan gevast, en niemand, tenzij hij onder kerkelijke censuur lag, verzuimde deze gelegenheid, om zich met God te verzoenen. In hoogernstige stemming, gedoscht in het zwarte avondmaalskleed, ging men ter kerke. Geen orgel liet zich daar hooren, zelfs waren de kleppen van dit speeltuig gesloten. Geen bezoeken werden op dien dag afgelegd, geen herbergen bezocht, geen maaltijden aangeregt. De stad was dan "een sterfhuis gelijk", en de kerk een "kerkhof van dooden, die wachtten naar het wachtwoord van op te staan uit de dooden." Zelfs het volk onthield zich op dien dag van zijne gewone uitspanningen. "'t Was hoochdagh dus dobbel feestgety," "schand was het in de herberghen, by de vrysters te gaen was dan geen pas, qualyck stond het by straet te wan-

delen, spelen of dobbelen was dan geen vaet." Het meende Gode eere te bewijzen door te zorgen dat voor dien dag alles rein en net, de wanden gewit waren, de schoonmaak geëindigd was. Ging men al niet ten hoochtyd, het paeschkleed, de paesdosch werd toch aangedaan. Men kleedde zich op "zijn paeschbest."

"Ick heb er mee versleten myn paeschdaegsche schoenen". — "Ik heb er nieuw paeschwammes voor gekoft," lezen wij bij de dichters, die ook "van paeschpronk, paeschlobben, paeschpack" spreken. Nieuwe kleederen op paschen te dragen, was reeds een oud gebruik. Vorsten en edelen gaven dan hunnen officieren een nieuw livrei, stedelijke besturen den ambtenaren, "tabertlaecken tot hunnen hoochtyd van paeschen." Zoo stemmig en stil de eerste paaschdag werd doorgebracht, zoo vrolijk en luidruchtig werd de tweede gesleten; dan stroomde de menigte naar buiten, verspreidde zich in de bierhuizen, kaats-, kolf- en kegelbanen aan de eingsels of buiten de steden, dan ging de veel en begon men den paaschdans, terwijl men elkander op paascheijeren, paaschkoek, paaschbrood, eijerbrood, eijerkoek, en witte broodsop onthaalde; dan was het of men met het nachtmaalskleed ook het kleed der schaamte en der eerbaarheid had afgelegd en het pak der zonde en der ijdelheid had aangetogen, ja het werd een spreekwoord: "pasehen en pinksteren zijn losbandige dagen" en "tusschen paschen en pinkster vrij en onzalig." Ook velen uit den beschaafden en den hoogen stand wijdden het grootste gedeelte van dezen dag aan tafelgenot en vergastte zich ook op het fijne paaschhammetje en het vette paaschlam, terwijl de bont gekleurde eijeren op den disch niet mogten ontbreken, en de jeugd zich met het aansteken van paaschvuren en het bollen, kaatsen of stippen van paascheijeren vermaakte. Vele dezer uitspanningen zijn nog die der tegenwoordige jonkheid. Wij mogen, daar ze in een naauw verband met den eeredienst onzer oudvaderen staan, er niet geheel over zwijgen. De kers-, paasch-, St. Jans-, St. Pieters-, St. Anselmus-vuren herinneren ons den vuurdienst der oude oostersche en westersche volkeren. Ook in Germanie had

hij wortel geschoten en aan Oстера, de godin des glanzenden lichts was het vuur gewijd, dat men ter harer eere onder vrolijke gezangen en allerlei ceremoniën op bergen, heuvelen en hoogten ontstak. Op deze wijze begroette men het vermeederen des lichts, het verlengen der dagen, het naderen van den gloed en de vruchten des zomers. De groote bron des lichts beantwoordde uit den hemel zelve dit feestgejuich, en nog heden is het een volksgeloof bij de IJslanders en sommige duitsche stammen, dat de zon bij haar verrijzen op paaschmorgen driemaal van vreugde opspringt. Het paaschvuur was, gelijk al de overige feestvuren, ook een reinigingsvuur, en behoedde het vee voor besmettelijke ziekten. Het nog bestaand volksgeloof, dat het water op paaschmorgen geschept een genezende en heelende kracht bezit, de vuurproeven en het door het vuur gaan onzer vaderen, acht men daar nog overblijfsels van te zijn. Wij mogen niet bij de Oстера-dienst, hare tempelen, bosschen en offers stilstaan, en vergenoegen ons met de opmerking dat, toen Karel de Groote duitsche namen aan de maanden gaf, hij die, waarin Oстера's feest gevierd werd, haar naam liet behouden en dat ook onze vaderen nog in de 17^e eeuw van Oostermaand spraken, en die naam zelfs nog in sommige almanakken uit dien tijd voorkomt. De witte wijven die tegen paschen in rotsspleten zitten en over hoogten waren, herinneren ons de oude Godin, en de paaschvuren haren dienst. Deze werden nog in de provinciën Gelderland, Overijssel en Drenthe op heuvelen en hoogten, zoo als op den Paaschberg te Lochem en Wageningen, of op eeuwen lang daarvoor afgezonderde plaatsen, of op de wême ontstoken. De brandstapel bestond uit pektonnen, rieten matten, dorre takken, harsachtig dennenloof, in één woord uit al wat glanst, knapt en praalt. Welligt wordt hij nog, gelijk voor eeuwen, door het vuur van twee op elkander gewreven houten ontvonkt, doch immer geschiedt zulk op paaschmaandag, blijkens het oude rijmpje, dat onder het opgaren van brandstoffen bij de ingezetenen gezongen wordt:

“Het j’ook olle wannen

“Die we paaschmaandag kunnen verbrannen,

“Of een bossien riet?

“Anners hewe paaschmaandag niet.

In Holland vindt men van deze plegtigheid nog flauwe sporen in de paaschvuurtjes, die binnen 's huis worden aangelegd en de paaschaars, die hier en daar ook onder de protestanten wordt ontstoken. Onafscheidbaar zijn de paascheijeren met de paaschvuren vereenigd, en even oud, zoo niet ouder van herkomst. Het ei komt voor bij meest alle godsdienstplegtigheden der oude volkeren, en vooral in de cosmografische mythen der Joden, Perzen, Aegyptenaren, Phoeniciërs, Grieken en Romeinen; het was een symbool van het heelal en der opstanding. Allen hadden eijergoden, eijerfeesten en eijerspelen; op bevel der rabbijnen moesten de Joden in den nacht van het Pascha (ook de Scheppingsnacht) eijeren eten; ook aten zij ze, gelijk nog heden gebruikelijk is, na de begrafenis van een geliefden bloedverwant, als een treurmaaltijd, doch geenszins als een symbool der droefheid, maar der wedergeboorte na den dood. Sommigen willen het gebruik der Christenen, om op paschen eijeren te eten van deze gewoonte afleiden, doch men vindt bij de kerkelijke geschiedschrijvers in de eerste eeuwen geen spoor dat dit gebruik toen bij de Christenen in zwang was. Eerst in latere eeuwen wordt van het ei bij den christelijken eeredienst melding gemaakt. Waarschijnlijk vonden het de eerste evangeliepredikers op de offermaaltijden van Oostera, ter wier eere men eijeren at of offerde. Bij de Germanen was het ei een zinnebeeld van de algemeene teelkracht der aarde of van de aarde zelve, daar het rond, gelijk de schijnbare gestalte des heelals, de kiem van een nieuw schepsel in zijne doode omwindselen besloten hield.

“De eerste predikers lieten den gedoopten Germanen hun ei behouden, maar bragten er de beteekenis van over op de opstanding van Jezus en vereenigden alzoo de behoeften der heidenen met de eischen

des toenmaligen Christendoms, dat alle heidensche godsdienst-plegtigheden opnam, mits in een christelijken zin gehuld. De opstanding van Jezus was de opgang van het morgenrood der eeuwigheid, van het licht der onsterfelijkheid, glanziger en heilrijker dan het heilrijk licht van Ostera. Het graf van Jezus bragt een kind der onsterfelijkheid ter wereld, gelijk de eijeren, door den adem van Ostera beziel, het vlug en gevederd schepseltje baren, dat zich van de aarde opheft en door het ruim der hemelen en de wouden voortsnelst."

Sedert werden de paascheijeren door den priester gewijd, en ontvingen daardoor een genezende en onheilwerende kracht. Men offerde ze in de kerken, vereerde er de klerken en schoolmeesters mede (een gebruik nog in deze eeuw in zwang) of ontving ze ter belooning. Zij moesten overeenstemmen met de kleuren, die het altaar droeg, waarna ze in de kerk werden gebragt om gewijd en geofferd te worden. Nog ten huidigen dage geeft men in Engeland, Duitschland en in ons vaderland den kinderen gekleurde eijeren; in vele streken van Duitschland pronken ze de geheele week op de tafels, en meermalen beschilderde men ze met allerlei figuren, viervoetige dieren, vogels en bloemen. Dit kleuren der eijeren is zeer oud; lang vóór Christus geboorte deden zulks de Perzianen en Chinezen.

In Gelderland, Overijssel en Drenthe worden de paascheijeren van dezelfde paaschbergen en hoogten gerold, waarop men later de paaschvuren ontsteekt. Doch genoeg. Van andere gebruiken en eijerspelen nog tegen en op paschen in de verschillende gewesten van Nederland, verbiedt mij niet de lust, maar de ruimte, waarover ik mag beschikken, te handelen. Zij zijn dan ook door den geleerden Halbertsma en andere schrijvers uitvoeriger behandeld. Wat den eersten paaschdag om de heiligheid van het feest slechts ter sluiks geschiedde, had op paaschmaandag openlijk plaats, en dan werd het gemelde spreekwoord ten volle bevestigd. De aanzienlijken rigtten dan maaltijden aan, waarop zij bloedverwanten en vrienden noodigden, gelijk vroeger hunne voorouders, ja alle christenen, — de Ieren ter eere

van Jezus' opstanding van al het gedurende een jaar geroofde goed — ; maaltijden, die door de leeraren "Belsasars maaltijden", maaltijden der duivelen met "satanische geregten" genoemd worden.

Vele burgers bragten dien dag in herbergen, kolf- en kegelbanen door, en "brasten en zopen als zwijnen en ossen." Het teerling-, dobbel- en kaartspel werd bijna openlijk gehanteerd, en eindigde met messentrekken, beksnijden en vechten: "de inkomsten van maanden werden vaak op dien éenen dag verspild."

Ook het oude bijgeloof met de eijeren werd dan gepleegd. Even als de toovenaars beschreef men ze met allerlei karakters, zoo al niet om, gelijk zij, bezweringen te doen, dan toch om waar te zeggen. Het driemaal kloppen van het ei voor men het brak, was ter eere der Drievuldigheid; die 's morgens eijeren at zonder er bij te drinken moest binnen een jaar sterven; men brak de schalen, vroeger uit vrees van nog tweemaal St. Laurentius te verbranden die met zulke schalen verbrand was, later om de heksen te beletten dat ze er mede naar Engeland voeren. Is het te verwonderen, dat in de oude klepboeken telkens gelezen wordt, dat men zich niet alleen van alle insolentiën, droncken drincken en het houden van de maaltijden op vierdag van paschen, maar van alle heidensche superstitiën had te onthouden", en in de acten der kerkeraden, "dat men de burgerij wel scherperlijk van de preekstoelen sal vermanen sich op den maandagh na paschen, van alle superstitiën en heidensche fabelen en paepsche traditiën, het bezoeken van herbergen, en roeckeloos plegen van duivelarijen te onthouden, want zulks geen pascha houden in de ongezuurde brooden der gerechtigheid was?" Tot de gebruiken, die in de 17^e en 18^e eeuw in zwang waren, behoorden ook de kanonike dans en zang, het opheffen der mannen door de vrouwen, ter gedachtenis der opstanding des Heeren, vooral in Engeland in gebruik, het kiezen der jeugd van een graaf en gravin, die dan geld opzamelden onder het gezang.

"Gevet onser grevin wat, so het se wat, se hett lange niche hatt, opdat andere jahr oick wat" enz. Men wane echter niet dat zulk eene

feestviering algemeen was; integendeel het grootste en beste gedeelte der burgerij bragt ook dezen dag, gelijk den vorigen, met het bezoeken der kerken en met huiselijke godsdienstoefeningen door; alleen veroorloofden zich sommigen, vooral in de vorige eeuw, den namiddag in hunne buiten de stad of aan de cingels liggende tuintjes door te brengen, en slechts van verre getuigen te zijn van de bacchanaliën van 't volk. Wenscht men iets van de leerredenen die op beide dagen werden uitgesproken te vernemen? De stoffe waarover zij handelen is bekend, doch de bewerking er van liet veel te wenschen over. In 't algemeen is op de paaschpreeken hetzelfde toepasselijk, 't geen nopens de kers- en besnijdenispreeken is opgemerkt.

Vrij doorbladere men de bundels leerredenen van de meest geachte kanselredenaars dier dagen, en men zal zich van de juistheid van ons oordeel overtuigen. Noch in de leerredenen van Ridderus, Roelof Pietersz. van Til, noch in die van Beukelman, Francken, Visscherus, Klugkist, Denner, Gargon, Gravestijn, d' Outrein, Witz, van Wezel en vele anderen vroegere en latere (van leerredenen der waalsehe predikanten en vertalingen uit het duitsch en engelsch is hier geen sprake) konden wij sporen van kanselwelsprekendheid, wel, vooral in de oudere, van kanselontluistering ontdekken. Overigens ontbrak het niet aan stichtelijke overdenkingen, meditatiën, betrachtungen bij 's Heilands opstanding, evenmin als aan triomf- en vreugdezangen op Jezus' verrijzenis, onder welke vooral die van Bisschoff, Pandelaert, Martinius, Sluiter, Kloek, Sels, Voet, Lodestein en Vollenhoven uitmunten. De "Wekbazuin op het paaschfeest" en "Veel vreze gestild, door Jezus' verrijzenis en Maria Magdalena bij Jezus' graf," moest door onze vaders op elk paaschfeest gezongen worden, en op menig sterfbed werden nog deze woorden herhaald:

"Hoe gij U openbaart
 "Heer Jezus, of onze oogen sluit,
 "Uw liefde en troost heeft nimmer uit,
 "Die onze zwakheit spaart.

HET HEMELVAARTSFEEST.

Nadat de Heer, op den veertigsten dag zijner opstanding, aan de oostelijke zijde van den Olijfberg voor de laatste maal tot zijne leerlingen gesproken had, nam hij plegtig afscheid en, met uitgebreide armen hen zegenende, voer hij opwaarts ten hemel, en een wolk nam hem weg van hunne oogen. Zóó was de verheven en goddelijke uitgang der geschiedenis van Jezus op aarde, en de christelijke kerk viert nog heden deze gebeurtenis tot bevestiging van het geloof aan zijne grootheid.

Waren de zoogenoemde "Constitutiones apostolicae," waarin de Apostelen sprekende worden ingevoerd en die voorschriften geven over de inrigting van den openbaren eeredienst, werkelijk uit het eind der 3^e eeuw, en onvervalscht, vrij van latere interpellatiën, dan zou het feest van Jezus' hemelvaart een der oudste, die de christelijke kerk vierde, mogen heeten. Daarin toch wordt uitdrukkelijk bepaald dat de slaven op den hemelsvaartdag van den arbeid moeten rusten, omdat Christus op dezen zijn aardsche leven heeft geëindigd.

Uitstekende geleerden, (o. a. Dallaeus, Beveridge, Jttig.) hebben echter den lateren oorsprong dezer Constitutiones bewezen. Ook ontdekt men er in de homiliën en schriften der eerste kerkleeraars, Gregorius van Nyssa en van Nazianze, Justinus Martyr, Irenaeus, Clemens van Alexandrië en anderen, geen spoor van, en Origenes vermeldt

dit feest, onder de weinige feesten van zijn tijd niet. Het is zoo: men voert een homilie van Epiphanius († 403) aan, waaruit zou blijken dat het feest in het midden der 4^e eeuw op het eiland Cyprus werd gevierd, doch men houdt ze te regt voor ondergeschoven. Het laatst der vierde eeuw was echter het tijdperk, waarin men de instelling van dit feest moet stellen. Chrysostomus zegt uitdrukkelijk in een zijner homiliën:

“Onlangs hebben wij de kruisiging, het lijden, de opstanding en daarna de hemelvaart van Jezus Christus gevierd, thans gaan wij het feest der uitstorting van den H. Geest te gemoet.” Ambrosius vermeldt aan het slot eener rede, “dat Jezus ten zelfden dage ten hemel was gevaren.” Augustinus rekt het hemelvaartsfeest onder die feesten, welke of door de Apostelen zelve of door groote conciliën zijn ingesteld, doch Siegel merkt te regt aan: “der Ausdruck “apostolisch” ist jedoch bei den Kirchenvätern nicht so genau zu nehmen, indem sie manchen Gebrauch, der nicht gerade zu ihre Zeit aufgekommen war, oder dem sie dem Stempel des Alterthums aufdrücken wollten, mit diesem Namen belegten”, ’t geen bevestigd wordt door de Canons der conciliën zelve, vóór den tijd van Augustinus, waarin geen melding van dit feest gemaakt wordt. Schoon zijn de homiliën, die op dien dag, “ook den dag der opvaart, der opneming genoemd”, werden uitgesproken. “Men had dien dag lief niet alleen om dat Jezus toen zijn werk op aarde voleindigd had en in de volle heerlijkheid des Vaders werd ingeleid, maar ook omdat de menschelijke natuur in zijn persoon binnen de grenzen des hemelschen vaderlands werd toegelaten.” Men erkende dit met heilige dankbaarheid, en de taal des geloofs wist die dankbaarheid krachtig uit te drukken. “Wij”, dus sprak Chrysostomus eenmaal in de ure der feestviering, “wij, die de aarde niet waardig schenen, zijn heden ten hemel opgenomen: die de heerschappij hier beneden niet verdienden, komen thans tot de hoogste heerschappij daar boven. Wij gaan de hemelen door; wij winnen den koninklijken troon, en de menschelijke natuur, welke de Cherubim uit het Paradijs weeren, neemt zelve heden hare plaats in boven de Cherubim.” Elders

noemt hij het "een heerlijk, alle gedachten en alle menschelijk verstand verre te boven gaand feest, de onuitsprekelijke genade Gods, die het ons geschonken heeft, volkomen waardig."

Zoowel in de grieksche als latijnsche kerk werd dit feest, van zijn instelling af, plegtig gevierd: ook nu onthield men zich van vasten en knielen, doch gaf men zich aan geestelijke, helaas maar al te spoedig ook aan wereldsche vreugde over. Plegtiger dan elders was echter de viering er van te Jeruzalem in de kerk der Hemelvaart, waarin ontelbare lichten werden ontstoken, die den ganschen nacht den Olijfberg als in lichtelaaie vlam deden staan. Sedert in de achtste eeuw de steen, waarin de laatste voetstappen des Heeren op dien berg gedrukt waren, verdwenen is, schijnt het feest daar zoo niet meer gevierd te zijn geworden.

In de middeleeuwen vooral werd het in alle landen door losbandigheid, brooddronkenheid, en vooral door bijgeloovige gebruiken en kostbare maaltijden, ontheilgd.

Op die maaltijden was het in Duitschland gebruikelijk, dat elke gast een geheelen vogel (de duif van het pinksterfeest) opat, een symbool van Christus, die met de snelheid van een vogel de zielen uit het geweld des satans heeft ontrukkt. Ook gingen er zoo in de Nederlanden (b. v. te Utrecht, Amsterdam, Deventer, Dordrecht) als in Duitschland, Frankrijk en Engeland, op dien dag plegtige processieën door de kerken en steden. De altaren werden met prachtige kleeden en bloemen getooid, het beeld des Heeren werd met kransen versierd en onder pauk- en trompetgeschal zijn verrijzenis verkondigd, terwijl in andere kerken het beeld werd weggenomen, wjl Christus niet meer op aarde, maar in den hemel was. In sommige kerken trok men een wassen of houten beeld, Christus voorstellende, met een touw naar boven en wierp een afschuwelijk, met vlammen omringd beeld, den duivel verbeeldende, met slijk en vuiligheid.

Hier en daar werd ook het volgende mysterie gespeeld. "De koster met zijn kruis, de pastoor met zijn gezangboek in de hand, gevolgd

door zijn kapellanen, koorzangers of schooljongens en een menigte volks verlieten de kerk en gingen haar twee- of driemaal, naarmate de stoet groot of klein was, rond. Wanneer de pastoor eindelijk wederom voor de deur der kerk stond, vond hij haar gesloten door jongens, die als duivelen vermomd de kerk waren binnengedrongen en door den pastoor, die den persoon van Christus voorstelde, wilde hij binnentreden, moesten overwonnen worden. Aan de deur gekomen begonnen hij en zijne kapellanen luide te zingen: "Attollite portas, Principes, vestras et elevamini portas aeternales, et introibit Rex gloriae". (Gij Prinsen, doet uwe poorten open, en gij eeuwige helse deuren, gaat open, en de koning der heerlijkheid zal er ingaan). De duivelen vroegen hierop heel stout en obstinaat: Quis est iste rex gloriae? (Wie is die koning der heerlijkheid?), terwijl zij met voeten en hamers tegen de deur traptten en sloegen, en met steenen er tegen wierpen, willende kwanswijs toonen dat men niet wilde gehoorzamen. Na twee maal te vergeefs den duivelen bevolen te hebben de kerk te openen, sloeg de pastoor voor de derde maal met het kruis tegen de deur, roepende attollite (doet open)! Dan ging de deur open, de pastoor trad met zijn gevolg naar het choor, de duiveltjes vloden." "Hiermede (dus eindigt de schrijver zijn verhaal) werd te kennen gegeven, dat Christus den duivel zijn macht benomen hebbende, met heerlijkheid ten hemel is gevaren."

Volgens Martene was men gewoon op den vooravond van het feest brood en vruchten te wijden, 't geen, volgens bepaling van paus Gelasius, ook op het feest zelve geschiedde. Ook werd op hemelvaartsdag de paaschkaars uitgebluscht, een symbool dat de verrezene opgehouden had met de zijnen op aarde te wandelen en dat hij naar den Hemel was gegaan, om den zijnen een plaats te bereiden, opdat zij zijn mogten, waar hij was (Joh. XIV : 2, 3).

Onder de gebruiken, die in de middeneeuwen in zwang waren en dit nog zijn, behoorde het dauw slaan, een parodie van Jezus' vroeg in den morgenstond heen gaan naar den Olijfberg. In vele steden gingen (en gaan welligt nog) de jongelieden naar buiten, en gaven zich in de

aan de cingels gelegen herbergen aan misbruik van sterken drank over. Zelfs deftige burgers waren gewoon des nachts in hunne tuinhuisen wakende door te brengen, ten einde zich met het aanschouwen der zingende en dansende menigte te vermaken. Vele leerredenen, op dit feest uitgesproken, zijn uit de middeleeuwen tot ons gekomen. Onder deze zijn er met schoone bladzijden. Niet minder schoon zijn vele ook nederlandsche liederen uit die dagen. Liefelijk klinken ons nog deze woorden in de ooren :

“Des paschedages voor der sonnen
 “verrees hi met sijnre cracht,
 “dat alle die ridders ontspronghen:
 “si bewaerden dat heilighe graf.
 “niemant en dorsten tasten aen.
 “al ander ghenoechte wil ic laten
 “ende dienen desen man.

“Nu is hi opgehvaren
 “al in dat hemelsche lant,
 “daer sal hi ewelic duren
 “te sijns vaders rechterhant,
 “ten joncsten daghen comet hi weder.
 “al ander vrientschap wil ic laten
 “ende dienen desen heren.

Niet minder deze :

“Die Jezus hevet te vrende,
 “hi voert hem nae deser ellende
 “al in sijns vaders hemelrije.
 “och vrient, wie doet ons des ghelije?
 “Och Jezus heer, coninc overgroot,
 “vriet ons van sonden voor der doot,

“gheeft dat wi ons besinnen
“ende u allene minnen!

Het hemelvaartsfeest deelde in den aanvang der Hervorming in het lot van alle feestdagen. Sommigen hielden het in eere, anderen ijverden er tegen, hier werd het gevierd, dáár was en bleef het geweerd. De synode van Middelburg 1581 beval, dat de feestdagen, “uytgenomen de Sondagen, Christdagen ende Hemelvaartsdag, afgedaen worde.” *Die te 's Hage 1586 “beneffens den Sondag, Christdag, Paeschen ende Pinxteren te onderhouden, en op Hemelvaartsdag, waar die op bevel der overigheid werd onderhouden, den ledigganck des volcx in een heylige ende nuthe oefeningen te veranderen.” De haagsche synode 1591 noemt het onder de ordinaire feestdagen, die onderhouden moesten worden, terwijl de synode nationaal van 1618—1619 het al of niet vieren van dien dag vrij liet. Op de meeste plaatsen in de verschillende provinciën werd op dien dag niet gepredikt, en in Zeeland schijnt men hem ten minste niet algemeen onderhouden te hebben. Ook wordt in de Resolutiën der Staten van Friesland die dag niet genoemd onder dezulke, die gevierd moeten en niet ontheiligd mogen worden; en Benthem getuigde dat slechts in enkele plaatsen het feest der besnijdenis en hemelvaart werd gevierd. In sommige steden van Holland, zoo als te Leiden en Dordrecht, was er in den aanvang van de hemelvaartsviering geen sprake, en ter laatstgenoemde plaatse begon men eerst in 1622 op dien dag voormiddags te prediken; later werd de gansche dag gevierd, in 1668 de avondbeurt weder afgeschaft, vervolgens de vroegpredikatie ingevoerd, en sedert predikte men aldaar dan over Hand. I: 1—8, des voormiddags over vs. 9, des namiddags over vs. 10 en 11. Op andere plaatsen, b. v. te Enkhuizen, werd er slechts tweemaal gepredikt.

Zoo er een dag in onze kerk geweest is, omtrent wiens godsdienstige viering men in 't algemeen volkomen onverschillig was, was het deze. Men koos bepaaldelijk hem en den tweeden pinksterdag uit om

vrienden te bezoeken of te ontvangen, togtjes naar buiten te doen, te spelerijden, spelevaren, visschen en gastreren. De kerken waren des namiddags slecht bezet, het volk was dan "bij drank"; de herbergen vol. Men vernam bittere klagten over openbare kiff- en vechtpartijen en volksoploopen. Reeds in 1572 schreef de stedelijke regering te Rotterdam in eene Memorie, ter verklaring van den oploop op den 8sten April: "so et heilige dach was, ende dat veelen van den gemeenen volcke ende repaille van dien wel by drancke was als 't gemeenlick des heiligen daegs nae den middach gebeurt."

De kerkerads acten zijn opgevuld met allerlei gravamina over de losbandige en onehrtelijke vierdagen en de insolentiën er op gepleegd, en menigmaal werd het verlangen te kennen gegeven, dat zij toch mogten afgeschaft worden, benevens de tweede feestdag van kersmis, paschen, en pinksteren, en deze tot de gewone dagen teruggebracht. Wat den hemelvaartsdag betreft, deze werd in Pruisen en Oost-Friesland door Frederik II afgeschaft, en tot in 1789 (9 jaren na zijn dood) op den volgenden zondag gevierd; doch zijn opvolger Frederik Wilhelm II stelde de bijzondere viering er van wederom bij kabinetsorde vast. Dat de doge van Venetie op Hemelvaartsdag de Adriatische zee huwde, is een politiek, geen geestelijk symbool.

Leerredenen op het hemelvaartsfeest uit de 16^e en 17^e eeuw zijn schaarsch, die uit de 18^e hoofdzakelijk of geleerde commentariën of in den geest der gewone predikatiën over den XVIII Zondag van den catechismus, of strijdschriften tegen de ubiquitousten of alomtegenwoordigheidsdrijvers onder de Lutheranen. Veelal was de inleiding naar Hebr. VI: 19. Die uit het laatst dezer eeuw zijn vaak zeer langdradig; toch vierde de leeraar soms zijn verbeelding den teugel en liet den Heer door de wolken en sterren tot den Hemel der Hemelen reizen; anderen lieten Hem een luchtreis doen, of gaven phantastische beschrijvingen van de heerlijkheid der vromen en gezaligden in den Hemel.

Tot de voornaamste behooren die van Beukelman, Bruin, Denner,

Francken, Outhof, Ridderus, van Til, Vieroot, Viervant. Vroegere en latere nederduitsche en latijnsche dichters hebben de hemelvaart in hymnen en cantaten bezongen, en gloriezangen op dit feest aangeheven. Behalve die, welke zij afzonderlijk uitgaven, is het getal dat men in de bundels hunner Gedichten en Keur-, Mengel- en Schriftuurlijke gezangen, in de 17^e eeuw in hunne duodecimoos en oblongoos, in de 18^e in hunne quartoos en octavoos vindt, legio: ook verschenen er mede vele van de beste dichters in de laatste helft dier eeuw, toen de zangoefeningen en concerten ook op kerkelijke feesten meer en meer in gebruik kwamen. Zoo bezit men er van Schutte, Hofman en van Alphen. In plaats echter eener dorre lijst dezer feestzangers, deelen wij het volgende dichtstukje van F. Snellinx op de hemelvaart mede.

“Wij staaren vast omhoog, met opgeslagen’ ogen,
“Na ’t starren draag-gewelf, als Galileesche mans,
“O Jezus, die van ons in aller Heemlen trans
“Op een triomf-karos van wolken zijt getogen,
“Zult gij haast wederom verschijnen met vermogen,
“Gelijk Gij opwaarts voert, in diamanten glans,
“Om d’ uitverkoorenen der zaligheden krans
“Te schenken, en haar ziel te heffen in den Hoogen,
“Al waar Gij tot een kroon hebt oppermajesteit,
“Genade tot een stoel, tot lijfwacht mogentheit,
“En eeuwigheit tot tydt, die nimmer is vergangbaar?
“Den Hemel is U tot een rijxpaleis bereidt,
“Waar gij gerechtigheit tot uwen scepter zweidt.
“Gun’ dat wij daar als uw vassaalen zijn ontfangbaar!

HET PINKSTERFEEST.

Het Pinkster- of Pingsterfeest, 't latijnsch-grieksche Pentecoste, werd, gelijk de oorspronkelijke naam aanduidt, op den vijftigsten dag na Paschen gevierd. Onze vaderen noemden het sinxen of cinxen, van 't oude fransche cinquême, in 't spaansch cinquesma, van quinquagesima (de vijftigste dag). In de oudste tijden nam men het woord in ruimeren zin op, en verstond er de dagen tusschen paschen en pinksteren, den ganschen feesttijd der quinquagesima, der vijftig dagen na paschen, den laatsten dier dagen ingesloten, onder. Gedurende die dagen werden de Handelingen der Apostelen voorgelezen, werd er gevast noch knielende gebeden; wjl het vreugdedagen voor de Christenen waren, bleven de schouwburgen gesloten, alle openbare vermakelijkheden verboden, doch de openbare gerigtshandel en arbeid veroorloofd. In engeren zin beteekende die naam de pinkster-octave, het eigenlijke pinksterfeest. Ofschoon de eerste Christenen waarschijnlijk dezen dag feestelijk zullen hebben doorgebracht, zoo is hij echter niet voor den aanvang der 4^e eeuw algemeen gevierd geworden. Zulks wordt door de homiliën van Epiphanius, Gregorius van Nazianze, Chrysostomus, Augustinus en door de bepaling van het eliberische concilie — "allen behooren wij den pinksterdag te vieren, die deze viering verwaarloost, moet als de insteller eener nieuwe ketterij aangemerkt worden —" bevestigd. Was de kersdag het feest van den Vader, wiens heerlijkheid door de geboorte van den Zoon zich aan de wereld openbaarde, paschen dat van den Zoon, wiens goddelijke grootheid zich door de opstanding uit het graf vertoonde, op pinksteren was de kracht van Gods geest openlijk en zichtbaarlijk den menschen verschenen; het moest de feestdag zijn van den H. Geest. Wat kon

nu waardiger besluit zijn dezer feesten dan eene algemeene plegtige belijdenis van den Vader, Zoon en den H. Geest, zamensmeltend in de Drieëenheid. "Uit dit gezigtspunt beoordeelde men (volgens Augusti) de instelling der pinkster-octave, waaruit ten duideljkste blijken moet, welken invloed het leerstellige op den openlijken eeredienst heeft uitgeoefend." Allengskens verflaauwde de ijver der geloovigen in het onderhouden van al die dagen en werden de feesten tot twee, het hemelvaarts- en pinksterfeest, het laatste aan de herdenking der zending van den Heiligen Geest toegewijd, beperkt. In den aanvang werd het laatste gelijk bij de Joden, slechts één dag gevierd. Het concilie van Mainz (813) en van Ingelsheim (826) verordende dat het acht dagen moest duren. Bonifacius stelde de driedaagsche viering vast, terwijl die later, ten minste bij de Protestanten, tot twee dagen begrensd werd. Over het algemeen was de kerkelijke viering dezer dagen niet onderscheiden van die der paaschdagen. De doop werd bediend, het avondmaal gehouden. "Hij, die voor een katholiek christen wilde geacht worden, moest op paschen, pinksteren en kersmis avondmaal vieren." Men versierde de kerken en altaren met groen en tapijten, bestrooide beide met bloemen (van daar Bloemenfeest) en plantte zelfs frissche boomtakken in de kerken. Ook de woningen der feestvierenden werden in groen uitgedoscht, de vensters met bloemen omwonden, de deuren met takken vol bloemen versierd. "Het was een feest der zichtbare natuur en een feest der onzichtbare heerlijkheid, waarmede God de aarde had bekleed, een heerlijkheid die nooit verandert, altijd jeugdig groen blijft."

Even als de overige feesten werd ook het pinksterfeest in de middeneeuwen met groote pracht en luister gevierd, terwijl de gebruiken die er op plaats hadden een heidensche, joodsche en christelijke afkomst verraden. Zoo herinneren de bloemen en groene twijgen, die minderen aan meerderen, ambtenaren aan den magistraat, studenten aan hunne leermeesters vereerden, de boomen die men plantte en versierde, en om welke men den pinksterdansen uit-

voerde, de met bloemen en flikkerende lovers versierde pinksterbloemen, die onder gezangen, waarvan nog fragmenten overig zijn, geld opzamelden, en waarvan onze schermerhornsche pinksterbloem wel de voornaamste was, de Floralia der Romeinen, die te gelijk met het pinksterfeest gevierd werden. Sommigen willen het groenmaken der kerken afleiden van de gewoonte der eerste Christenen, om de graven der martelaren, waarbij zij hunne godsdienstoefeningen hielden, met groene boomen te beplanten. Men wierp ook in ons vaderland veelkleurige bloemen, als symbool der krachten des H. Geestes, in de kerken. De duif, het symbool van den H. Geest, die zulk een belangrijke plaats in de geschiedenis der kerk, en inzonderheid der Heiligen bekleedt, mogt bij de viering van het pinksterfeest niet ontbreken. In Duitschland, Engeland en ons vaderland liet men witte duiven in de kerk vliegen of vergulde houten duiven uit het dak nederdalen. In ons vaderland geschiedden diergelijke ceremoniën o. a. in de Lebnuskerk te Deventer, en in de parochiekerken te Amsterdam. Waarschijnlijk heeft er in Duitschland nog iets dergelijks plaats. Grundmayr toch schreef nog in zijn Liturg-Lexikon der römisch-katholischen Kirche, Augsburg 1822, aan het slot van het artikel *Pfingsten*: "Uebrigens wird die Sendung des heiligen Geistes nach jedes Landes Gewohnheit an diesem Tage meistens in Figur einer Taube oder feuriger Zungen vorgestellt". Nog is het vogelschieten op pinkster maan- en dingsdag daarvan een overblijfsel. In ons vaderland werd vroeger voor dat schot de papegaai en de pinksterduif gebruikt. In Duitschland had de laatste de gedaante van een adelaar, 't geen Eisenschmid deed ontkennen dat de duif, die geschoten werd, in eenige betrekking tot de pinksterduif zou staan; doch Augusti beweert dat deze gestalte met opzet gekozen is om de versmading af te beelden, door de Heidenen den christelijken eeredienst aangedaan; want de adelaar was de rijksbanier der Romeinen. De plegtige optogten der schutterijen op pinksterdinsdag naar een schietbaan of open veld (te Dordrecht het veld van Mars) om naar het doel of den vogel van de mast te schieten, nog

in deze eeuw, stonden mede met de vroegere kerkelijke ceremoniën in verband.

In sommige kerken in Duitschland en Nederland had men ook de gewoonte, vuur uit de gewelven te werpen en mysteriën te vertoonen, waarin de duif en het vuur voornamelijk rollen vervulden. In Engeland noemt men pinksteren Whitsunday of Whitsuntide, waarvan de afleiding moeilijk is te bepalen. Volgens sommigen beteekent Whitsunday witte Zondag (white), of wegens de witte kleederen der catechumenen, die op dien dag den H. Doop ontvingen, of wegens het witte vuur dat van de bron van alle licht in de gedaante van vurige tongen op de hoofden der Apostelen neêrdaalde, of wegens het gebruik der rijken om al de melk hunner koeijen op dien dag aan de armen te geven. Volgens anderen moet Whitsunday afgeleid worden van den H. Geest (Wit), de derde persoon der Drieëenheid, of van de wijsheid (wisdom), waarmede de Apostelen werden toegerust. Opmerkelijk, dat pinksteren tevens het tijdstip was, waarop de Anglo-Saksen de "wits" (wijzen) of afgevaardigden van hun parlement (wittenagemotte) kozen.

Wij mogen, hoe aantrekkelijk het onderwerp is, niet verder over in- en buitenlandsche zeden en gewoonten, die bij de viering van het pinksterfeest plaats hadden, en die nog niet geheel zijn verdwenen, uitwijden. Alleen nog dit: zoo wel hier als elders gingen zij steeds met min of meer plegtige maaltijden en drinkgelagen vergezeld, en pinkster-maandag werd niet minder brooddronken dan de overige heilige dagen doorgebracht.

Even als in Engeland danste men dan bij ons "den moorschen dans", die door meisjes werd uitgevoerd. Hand aan hand huppelden zij achter een met bloemen en linten versierd lam, tot dat een harer het met de lippen had gegrepen. Deze werd terstond voor "Lady of the Lamb" (vrouw van het lam) uitgeroepen. Den volgenden dag werd dat lam geslagt, en alle meisjes aan de tafel dier Lady er op onthaald. Deze "moorsche dans" had bij alle processiën, ook in ons vaderland, plaats. Hoe ruw en woest het op die festijnen toeging, bewijzen de tafereelen,

die men er bij de chronijkschrijvers der 15^e en 16^e eeuw van aantreft, doch niet minder de ernstige vermaningen der boetpredikers, en de strenge besluiten der conciliën en overigheid tegen de “execrabele en intolerabele insolentiën, dronckenschappen, moorderye, vechteryen en andere baldadigheden” waaraan men zich schuldig maakte. Ook na de hervorming bleven deze “overblijfselen van het heidendom en pausdom” voortduren, werd bij klokgeklep het volk vermaand zich van alle buitensporigheden te onthouden, en zonden de kerkeraden deputatiën naar de regering om de pinkster-gelagen en pinkster-insolentiën te weren. De kerkelijke acten der 17^e en die uit den aanvang der 18^e eeuw zijn opgevuld met jammerklagen over de toenemende (grasseerende) woestheid en baldadigheid op die dagen, “de overdartele pinksterliederen, een mengelarij van heilig en onheilig, die het feest des H. Geestes profaneerden”, en de weinige zorg die de overigheid droeg om die te beletten.

Ofschoon de Synode van 1574 te Dordrecht ook de viering van het pinksterfeest niet goedkeurde, zoo wilde zij echter dat op den zondag waarop het inviel, over de “sendinge van de Heyligen Geest” zou gepredikt worden; doch sedert 1578 begon men het overal kerkelijk te vieren. Het is mij wel gebleken dat in sommige gemeenten de onderhouding van pinkster-maandag en de viering van het H. Avondmaal op pinkster-zondag, soms ernstigen tegenstand vonden, doch dat de overigheid steeds de prediking op beide dagen heeft gehandhaafd, en in vele gemeenten “door haar autoriteit” de viering van het Avondmaal heeft stand gehouden. Later is, wanneer het Avondmaal op Paschen had plaats gehad, hier en daar dat op Pinksteren, “om de korthed van het tijdsverloop”, verschoven.

In de 17^e eeuw werd in de meeste steden niet alleen op den eersten, maar ook op den tweeden pinksterdag, viermaal gepredikt, doch de avondgodsdienst-oefening allengskens afgeschafft, zoo als te Dordrecht in 1663 die op maandag, en in de 18^e eeuw die op zondag. Men predikte schier overal in de vroegpreek van den eersten pinksterdag over Hand. I, vs. 12, 13 en 14, des voormiddags over II vers 1—4,

des namiddags over vers 5—13: des maandags behandelde men in de vroegpreek vs. 14 en 15, des voormiddags vs. 16—18, des namiddags vers 19—21. In de avondgodsdienst-oefeningen koos men een vrijen tekst.

Wat de leerredenen over de Pinksterstoffen betreft, zij mogen even als de overige feestsermoenen in het stof der bibliotheken blijven rusten, en alleen hun, die de geschiedenis onzer kanselwelsprekendheid behandelen, zij er een vlugtigen blik in gegund. Welligt dat in deze of gene een boeiende bladzijde voorkomt, doch ik vond ze niet in de bundels die mij ten dienste stonden. Zij handelen meest alle "over de wyse van de inwoning des Heiligen Geestes in de Gelovigen", en vervallen doorgaans "in twee uitersten": in "uitspatting" en "te kort koming." In "uitspatting", daar zij "te grove en enthousiastische of geestdrijvende begrippen voeden", in "te kort koming," daar zij het bovennatuurlijk werk des Heiligen Geestes verswakken en verdonkeren", terwijl slechts enkele "den middenweg wijzen". In de verschillende zangbundels komen wel pinksterliederen voor, doch de redactie onzer Evangelische gezangen vond ze niet voortreffelijk genoeg, om in den bundel te worden opgenomen, en kozen die van Rutgers, Bruining, van Alphen, Feith, die met die van Van de Kastele, Van den Bergh, de dichters van schier al onze feestgezangen zijn.

DANK-, VAST-, EN BEDEDAG.

Geen volk der oudheid, dat, wanneer het vaderland in nood was, zware rampen het bedreigden, honger of pest het ontvolkte, zich niet diep voor zijne Goden verootmoedigde, door vasten en wee-geklag hun medelijden, uitkomst en redding afsmeekte en wanneer de

gebeden verhoord waren, hunne goedheid en ontferming niet met dankzegging, gebeden en vrolijke offeranden loofde.

Zoo poogden bij Homerus Grieken en Trojanen hunne Goden door gebeden en offeranden te verzoenen, de Thebanen, toen de pest hunne stad verwoestte, schoon vruchteloos, met tranen, gebeden en offeranden den toorn hunner Goden af te wenden. Zoo vereenigden zich de Romeinen bij buitengewone onheilen en volksrampen, gevolgen hunner zonden, in boetdoening, gebeden en offeranden: en was het vaderland in nood, dan legden de Senatoren hun purper gewaad af en kleedden zich in rouw, strooide men asch over het hoofd, slagtte men zoenoffers; ja verbond men zich om al wat in de aanstaande lente geboren zou worden, zoowel menschen als dieren, den Goden te zullen offeren.

Zoo plagten de Chinezen, inzonderheid bij aardbevingen of andere volksrampen, in heilige oefeningen van schuldbelijdenis en boete verademing en troost te zoeken, en hebben de belijders van den Islam nog jaarlijks hun groot en klein Bairam-feest, en vooral de groote vasten der Ramadhan. In Indië — doch genoeg om te bewijzen hoe algemeen reeds in de verre oudheid vast- en bededagen waren. Alleen wijzen wij nog op de verbods- en boetedagen der Joden, waarop die natie zich als een eenig man voor Jahveh verootmoedigde. Men denke aan den verbodsdag door Samuel te Mizpa uitgeroepen, door Juda's vromen koning Josaphat afgekondigd, het vasten door Esra aan de boorden der Ahava gehouden, den grooten boetdag te Ninivé. Ofschoon wij in de vroegste eeuwen van het Christendom geen sporen van vastgestelde boet- en bededagen ontmoeten, zoo vereenigden zich echter in tijden van hoogen nood de gemeenten tot buitengewone gebedsoefeningen, gelijk te Jeruzalem, toen Jacobus gedood en Petrus in den kerker geworpen was, en de gansche gemeente met een wissen ondergang bedreigd werd: en ten tijde van Tertullianus was het onder de Christenen geen ongewone zaak in dagen van nood en gevaar buitengewone boet- en bededagen te houden, ten einde den toorn Gods af te bidden, of zijne gunst en bescherming te verwerven. De kerkvader keurde zulks niet alleen goed,

maar wenschte dat allen even als de Montanisten, niet alleen de gewone vasten op de vierdagen onderhielden, maar daarenboven twee weken in het jaar als algemeenen boet- en vastentijd afzonderden.

Die wensch, en de lof deswegen den Montanisten gegeven, werden oorzaak tot verdeeldheid en strijd in de kerk, waarin wij ons thans niet mogen wikkelen. Evenmin veroorlooft ons bestek, den hoogleeraar Kist, wien wij een uitstekende monografie over dit onderwerp danken, te volgen op het pad zijner geleerde nasporingen nopens de invoering der vastgestelde jaarlijksche Boet- en Bededagen in de Grieksche en Latijnsche kerk. Genoeg zij het ons thans te vermelden, dat deze, bij de invoering van het Christendom in ons vaderland, in beide bestonden, en dat zij bij de noordsche en germaansche volkstammen, die, door nood geprest, tot buitengewone godsdienstige plegtigheden en offeranden, zelfs van menschen, hunne toevlugt namen, ten einde eigen schuld te boeten en den toorn der Godheid, die ze vereerden, uit te blusschen, geen tegenstand vonden. Allengskens loste zich in de middeleeuwen de biddagsviering in eene processie-plegtigheid op, doch de toon dien de overigheid bij de afkondiging er van aansloeg, begon in het laatst der XVe en der XVIe eeuw meer en meer dien, welken wij in de uitschrijvingen na de Hervorming opmerken, te naderen; zulks blijkt vooral uit die van Philips van Bourgondie en hertog Karel van Gelre, en na de Hervorming verschilden de afkondigingen aanvankelijk slechts daarin, dat de opwekking tot het eerbiedig volgen van het H. Sacrament vervangen werd door die "om zich te begeven tot bidden, vasten, aalmoesen en andere goede wercken den Heere aengenaem", "en het woord" generaele processie door "generalen bededach." Doch even als vroeger ging alleen de hooge regering voort met bededagen uit te schrijven, eerst op gezag van Prins Willem van Oranje, als stadhouder van Holland en Zeeland, of dat der Staten der bijzondere gewesten, sedert 1584 der Staten generaal, terwijl de bijzondere Staten en regeringen der steden nog afzonderlijke bededagen aankondigden, naar aanleiding van gebeurtenissen voor haar van

plaatselijk gewigt. Ofschoon oorspronkelijk en uit haren aard zuiver godsdienstig en kerkelijk, en als zoodanig ook door de jeugdige kerkhervorming in Nederland beschouwd en behandeld, bleef de biddagsviering onder den invloed van het wereldlijk of politiek gezag. In den strijd, welke, dien ten gevolge, ook hier tusschen de kerkelijken en politieken gevoerd werd, behield het staatsgezag meer en meer de overhand, terwijl de nauwe band, die door de Dordrechtsche ynode tusschen Staat en Kerk werd gelegd, met alle overige belangen en handelingen der kerk ook de biddagsviering geheel aan het gezag van den staat onderwierp: alleen handhaafde de Synode haar regt, om, indien zij zulks noodig oordeelde, de regering tot het instellen van openbare vast- en bededagen op te wekken.

Sedert het verordenen van dank- vast- en bededagen als een daad van souverain gezag uitging, kreeg de biddagsviering allengskens eene algemeenheid en eenparigheid, die haar vroeger niet eigen was. Er werden biddagsbrieven in druk gemeen gemaakt, waarin de kerkdienaren met het bijzonder doel van den biddag bekend gemaakt, en uitgenoodigd werden de biddags-predikatiën naar de bijzondere omstandigheden des lands in te rigten. Vroeger werden de Bede- en Dankdagen slechts dan uitgeschreven, wanneer het vaderland in gevaar was, hongersnood of pest het ontvolkte, bij dijkbreuk of overstroming, een zee- of veldslag geleverd moest worden, en de victorie bevochten, de vesting veroverd, vrede gesloten was; doch in 1612 koesterde men reeds te Utrecht het plan om nevens de "extra-ordinaris" bededagen, ook eene jaarlijksche vaste biddagsviering in te voeren. Hoewel die sedert 1630, den verjaardag der verovering van Wesel, te Utrecht, en later in andere provinciën werd ingesteld, zoo verliep er nog een eeuw voor dat er een stationaire biddagsviering in geheel Nederland werd verordend. Deze belette echter niet dat er, naar aanleiding van droefheid of vreugde, niet alleen jaarlijks nog twee of drie biddagen, maar zelfs maandelijksche, wekelijksche, ja dagelijksche bedestonden werden uitgeschreven. Daarenboven vierde men in som-

mige steden, gelijk te Alkmaar, Middelburg, Leiden, Tiel, Harderwijk, Zierikzee, Sas van Gent, Zalt-Bommel, Groningen en Utrecht en elders jaarlijksche dankdagen, voor verlossing uit de magt der Spanjaarden en Franschen.

Ook had men den Beemster-dankdag voor de bedijking en droogmaking van den uitgestreken waterplas, waaruit die thans zoo bloeiende streek, in 1612, trots alle onoverkomelijk geachte bezwaren, te voorschijn gekomen is; den Enkhuizer- en Vlaardinger- buizen- bid- en dankdag; den Overijsselschen bid- en dankdag voor het gewas, elders bid- en dankdagen bij zwaren regen, gebrek aan regen, overvloedigen regen, aardbevingen, bij de naderende verschijning van cometen, de verwoestingen door 't ongedierte, inzonderheid van muizen en paalwormen, het beroepen van predikanten, het houden der Synoden, en ontelbare andere gelegenheden. Ook te Batavia hield men bij het repatriëeren der rijkbeladene retourvloot in October van elk jaar een plegtstatigen biddag. Verschijnt de biddagsviering in de geschiedenis der menschheid en van het christendom als eene, tot welke men door innerlijke behoefte werd gedreven, inzonderheid gevoelde men die behoefte in Nederland, "waar men niet van nijverheid en vlijt, maar van God alleen dependeerde, zijnde een land dat geen andere wapenrusting had dan Gods magtige bescherming alleen." Gevoel van gansche onwaardigheid, hulpeloosheid, afhankelijkheid moge het hart van elken biddagsvierder, waar ook, vervuld hebben, "de behoefte aan God almachtigh werd bij den Nederlander grooter, 't gevoel zijner geheele afhankelijkheid dieper, en naar mate de vroomheid zijns harten inniger was, was ook zijn smeekgebed inniger, zijn lofgezag jubelender." "Is er een volck" (zoo sprak een kerkleeraar), "dat Gode meer verschuldicht is dan wy! Wie heeft ons uyt de handen onzer vyanden gered, niet eens, maar duyzendmaalen? God alleen. Wie heeft onse Babels-tranen in lachen verkeert? Wie ons tot een groot volck gemaect? Wie bevestigt onse dyken en dammen, bewaert ons voor pestilentiën en hongersnood? Wie waeckt over ons als een moeder over haren zuigelingh, als een weduwe over haren eengebo-

rene? God, God, in weerwil onzer diepe zondeschuld en jammerlycke ongeregtigheden. En zou dan dat volck Hem niet soecken in de ure des gevaers, des noods en des doods? Hij bestuurt het donderend geschut en de kartouwen, Hy rigt dolk en pyl, Hy is de ware dyk, die de wateren keert. Hy is de Engel die pest en honger doet vlieden. Wie zou hem dan niet dancken en loven!"

"Niet onze wateren en schepen, onze biddaghen zyn de schrikken onzer vyanden. Als men zegt, Neerlandt heeft gebeden, dan zeggen zy in hun hart: Neerland zal triomferen." — "Op dank-, vast- en bededagen werden de monden welsprekend en de lippen als door een hooger magt geroerd." "Roerend en hartbrekend was het gezigt van die duysenden en duysenden in het gansche lant, al weenende met gevouwen handen God te zien smeeken om uytkomst." — "Als 't biddagh was, hoorde men ééne stem: o God, wees ons zondaars genadigh! ééne bede: o God, verlossing! By U, by U alléén is uitkomst. Was 't danckdagh, dan vloeide van aller lippen, als die van één man: dat heeft God ghedaan, loof, loof myn siele den Heere! Loof den Heer der heirscharen. Hy heeft groote dinghen gedaan. Hem, Hem alleen zy de eer!"

Wanneer de Biddagbrief door de Staten aan den Magistraat was verzonden en deze hem den kerkeraad had overhandigd, dan werd hij plegtig der gemeente van den predikstoel voorgelezen, en zij in die of een volgende beurt nader bij den gewigtigen inhoud bepaald. De magistraat, door den kerkeraad daartoe uitgenoodigd, zorgde dat op dien dag de herbergen gesloten bleven, alle openlijke gemakelikheden verboden werden, soms dat de klokken niet werden geluid. Niets mogt de aandacht storen of ergernis verwekken. Van den vroegen morgen tot den avond bleven de kerkgebouwen geopend, en velen bragten den ganschen dag er in door.

Op strenge straffen en zware boeten was alle openbare arbeid verboden, en in de woningen dacht men er niet aan het dagelijksch werk te verrigten. De meesten gebruikten op dien dag noch spijs

noch drank; die niet kon vasten, brood en water. Alle woningen waren gesloten, de luiken dichtgemaakt, niemand vertoonde zich op de straten, dan de in rouwgewaad gekleede kerkgangers. De kerken konden vaak de menigte niet bevatten, want niemand, wiens gezondheid het gedoogde, ontbrak. De leerrede was doorgaans zeer kort, de tekst meest altijd uit het O. T. vooral uit de Psalmen en Profeten. Schrikkelijk waren doorgaans de tafereelen die de leeraars schilderden van 's volks onwaardigheid, zondigheid: "zijn ongeregtigheden waren ten hemel als vlammen vuur opgeklommen en hadden den Almagtige vreeselijk vertoornd." "Nederland had zich door zijn zondenschuld al die ellende en jammeren berokkend, vloek verdiende het rampzalig Nederland, maar die vloek zou in zegen verkeeren, God het land sparen, indien men met een verbrijzeld hart tot Hem ging en Hem om genade smeekte." De boetpsalmen werden door geen orgel begeleid, gezongen, de gebeden geknield tot God opgezonden. Deze gebeden moesten op hoog bevel "met gebogen hoofde en gevouwen handen" geheel naar den biddagbrief ingerigt worden. Henricus Ravesteyn, predikant te Zwolle, die den "jeugdigen Nazarener Gods in de Bidtkunst onderwees", schreef hem een modelgebed voor, dat zes dicht gedrukte kwarto bladen beslaat. Dat voor plegtige bedestonden, zoo als ze te Rotterdam en elders des zondagsavonds werden gehouden, dat op een bedestond bij gelegenheid van een nederlaag of een gegronde vrees er voor, vult veertien zulke bladzijden, het dankgebed voor een behaalde overwinning, bevat er negen. Even als 'de leerredenen zijn de gebeden zoo vele zwarte en sombere tafereelen van het zondeverderf, waarin Nederland gezonken was: alle zijn in den geest en de taal der profeten en boetpredikers; het berouwhebbend kind spreekt niet tot zijn vader, maar de zondaar tot zijnen rechter. "O verschrikkelijk God, o God des toorns, die uwe gramschap en glinsterend zwaard tegen ons gerigt hebt," "o Heere God der Heerscharen, Gij groote, Gij Magtige en vreeselijke God, zoo grootelijks gedugt in den raad der Heiligen en vreeselijk boven alle degenen, die rondom U

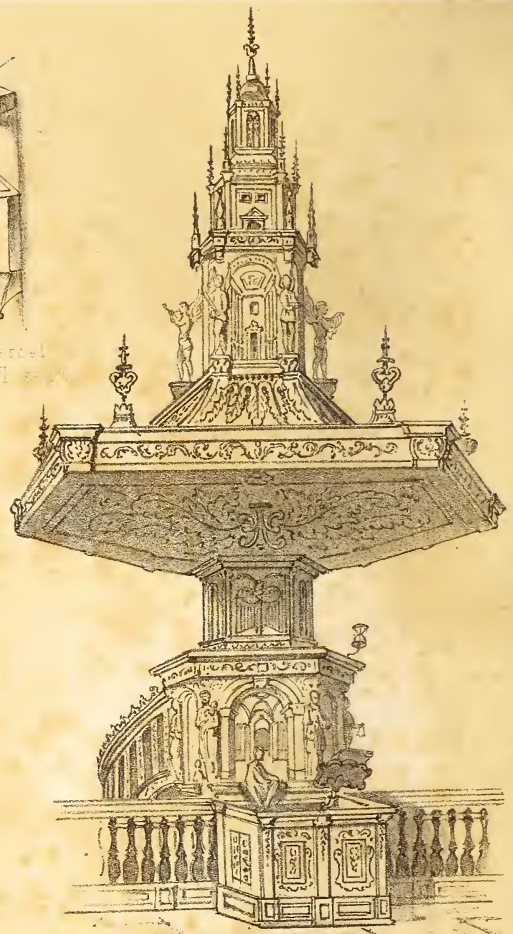
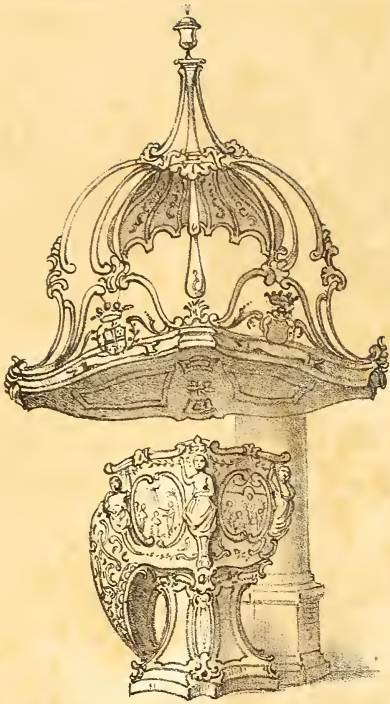
zijn;" was veler aanhef. Zeldzaam, zeer zeldzaam waren zij in den zachten en vriendelijken geest van 't Evangelie gestemd. Moesten wij den zedelijken toestand der natie naar den inhoud der biddagsbrieven, gebeden en leerreden beoordeelen, dan zouden wij moeten erkennen dat onze vaderen tot in den diepsten afgrond van zonden en zedelijke ellende waren gezonken; doch gelukkig hebben wij andere maatstaven dan gezwollen, beeldrijk, geheel oostersch proza en poëzy; want ook de gedichten die op boet- en bededagen werden vervaardigd, zijn meest alle in dien somberen, zwaarmoedigen geest. Vele Boetpreeken zijn afzonderlijk, anderen in bundels uitgegeven, wier titels haren inhoud reeds verraden. Zoo lezen wij op dien van Wilhelmus Thermen, predikant te Arnhem, bij gelegenheid van den kersdag van 1740: "Gods regtvaardige geregtshandel met de inwoonders van Nederland", en "Rampzaligen ondergang van Judas kerk en Burgerstaat het volk van Nederland tot een baken, om door een haastige bekeringe datzelfde oordeel te ontgaan;" op dien van Franciscus Kuipers, predikant te Woudrichem, bij gelegenheid der overstroming in 1741: "Het lant van Altena gewaarschuwt en ten laatste zwarelijk gestraft."

Johannes Erasmus Blum, predikant te Amsterdam, gaf een bundel uit met dezen titel: "De twaalf Boetbazuinen des O. en N. Testaments met haar krachtig geluit, tegengeluit en 12 aendachtige Boetgebeden, alsmede 7 Hartwerkers of Hartrakende Boetdrijvers, bestaande in Drang- en Beweegredenen, waardoor alle zondaars op het geluit van dese twaalf Boetbasuinen spoedige Boete hebben te doen en van het zondig wezen en leven, tot Godt zich van harten te bekeeren, ten besten van zondaren voorgesteld." Florentius Costerus, predikant te Hoorn, gaf in het licht: "Nederlands vloek en zegen in deszelfs Re-unie, vermeerdert met een nieuwe vloek en zegen en andere Biddagstoffen." Hoe meer wij echter de 19^e eeuw naderen, hoe meer wij dan den eerbied voor den bededag wel niet zien verminderen — men bleef hem heilig boven alle andere dagen houden — maar hoe meer wij hem in een evangelischen geest zien viëren. De gebeden, die men ontboezemde,

waren meer in den geest van Christus, de vermaningen in dien der Apostelen, geheel de leerredenen wel niet minder ernstig dan weleer, maar toch op een milderen, zachteren toon gestemd. Zoo mogelijk nam de plegtstatige ernst en vrome naauwgezetheid, de betooning der Christelijke liefde, waarmede men dien dag, ter verootmoediging of dankgebed afgezonderd, heiligde, nog toe, en bleef men aan die deugd, van welke geschreven staat, "zij zal menigte van zonde bedekken", getrouw. Sedert den tweehonderd jarigen gedenkdag der Utrechtsche Unie (25 Febr. 1779), werd er echter een geheel andere toon in de Biddagsbrieven en Biddagsleerredenen aangeslagen. Beide kenmerken zich door politieke eenzijdigheid. Vele der laatste waren schier geheel aan beschouwingen van den toestand des vaderlands gewijd, en verraden op elke bladzijde, welk een partij de prediker was toegedaan. Beide, brieven en preeken, wonden de gemoederen nog meer op, en werden niet zelden in politieke vlugschriften scherp gehegeld. Een biddag was in het laatst der 14^e eeuw een "dag van veel beroering," een "dag van vreese voor den een, en gejuich voor den ander, naarmate de hoorders gezind waren." Zoo ging het voort, tot dat eindelijk de oud-vaderlandsche biddagsviering met de oude Republiek ten grave daalde. "En toen in 1795 de tijd des jaars wederom daar was, toen werd er ja, (en wel op 's Prinsen verjaardag) nog weêr een Biddag gevierd, maar een Biddag, die de tegenhanger van alle vroegere oud-vaderlandsche Biddagen heeten mag, de beruchte Utrechtsche Biddag van den 8 Maart, welks uitschrijving-brief, met *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap* aan het hoofd, de vrije burgers opriep om de "Almagtige hand te loven van den ontfermden hemelschen Vader, die het stroomend water van rivieren en inundatiën, door eene zonderlinge en langdurige vorst tot een effen baan gevloeid, de Fransche Krijgsmagt onbeschadigd er over geleid, en hunne verbaasde tegenstanders vluchtende voor hen had uitgedreven. Dit is van den Heere geschied, en het is wonderlijk in onze oogen." En die nog de oude biddagen, "toen er geen politieke beroeringen in het land waren,

en geen partijzucht de gemoederen verdeelde en van elkander rukte" had beleefd, dacht toen met weêmoedige vreugde aan die onvergetelijke Bededagen, waarop elk Nederlander zijn vaderland en Oranje aan den Allerhoogste opdroeg, zijn beschermende en wakende hand over dat vaderland en dat Huis afsmeekte, allen, arm en rijk, jong en oud, edel en onedel in de woningen des Heeren vereenigd, hunne zonden beleden, Gods oordeelen regtvaardig noemden, Hem dankten en loofden voor alle zegeningen, zóó rijk als onverdiend, om ontferming en genade smeekten, om kracht van boven, ten einde de dure beloften en voornemens des harten in het leven te kunnen brengen. Dan werd er voor de zeventigste maal zeven maal vergeven, de broederhand gereikt, de broederkus op de lippen gedrukt. "Want hoe zou de Heer vergiffenis kunnen schenken aan hen die geen genade bewezen? O, onvergetelijke dagen, dagen van vrede en liefde, dagen van verzoening en blijdschap, dagen waarop de liefde alle dingen vermogt, duizenden en duizenden in de offerschalen werden geworpen, en het laatste liefdeblijk grooter was dan het eerste." Zoo was het: "men verkocht al zijne haven, en legde haar voor de voeten der Apostelen neder; steden en aanzienlijken wedijverden wie den grootsten schat zou ten offer brengen."

Op één enkelen bededag werd er te Amsterdam tot bij de *f* 28.000, te Dordrecht bij de *f* 16.000, te Rotterdam en te Utrecht tot bij de *f* 6.000, te 's Hage tot bij de *f* 5.000 in de hervormde kerken gecollecteerd, ja in de eerst gemelde plaats werd van 1724 tot 1794 alleen in de Nederduitsche Hervormde Kerken, op de jaarlijksche Dank-, Vast- en Bededagen, meer dan een miljoen guldens, door middel van den armenbuidel ingezameld. Van welke ondeugden de Biddagsbrieven en Biddagspreken Nederland mogen hebben aangeklaagd, ééne deugd bleef het, in vooren tegenspoed, beoefenen, en heeft het nog niet verloochend, die der liefde jegens den naasten.

Chandelier in de Grooten-Herk te Breda

Fréekstoel in de kerk te Breda

Vaas met Christus op het kruis

Besteck van zilver met Christus op het kruis, gemaakt door H. A. van der Meer te Breda

D_{R.} G. D. J. SCHOTEL

DE OPENBARE EEREDIENST

DER

NEDERL. HERVORMDE KERK

IN DE

ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Tweede Stuk

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1870

INHOUD VAN HET TWEEDE STUK.

Kerkelijke personen. — Studenten.....	Blz. 301.
Proponenten.....	„ 307.
Het beroep.....	„ 319.
De inzegening.....	„ 328.
Predikanten.....	„ 335.
Ouderlingen. Diakenen.....	„ 351.
Voorlezers, voorzangers, ziekenbezoekers, catechiseermeesters, kosters enz.	„ 360.
De voormiddags-godsdiensstofening. — Het gezang.....	„ 369.
Het ambtsgewaad.....	„ 377.
Het gebed.....	„ 386.
De bijbel.....	„ 397.
De preek.....	„ 405.
Het H. Avondmaal.....	„ 421.
De namiddag-godsdiensstofening. — De catechismus.....	„ 429.
De doop.....	„ 436.
De inzegening des huwelijks.....	„ 440.
Het kerkelijk bestuur. — De synode.....	„ 448.
De classis.....	„ 458.
De kerkeraad.....	„ 462.
Predikants traktement.....	„ 475.
Aanteekeningen.....	„ 480.

HOOFDSTUK IV.

KERKELIJKE PERSONEN.

STUDENTEN.

Toen het licht der Hervorming zijne stralen over deze gewesten verspreidde, ontbrak het niet aan mannen, die, in verschillende vakken van kennis en wetenschap geoefend, zelfs roem verworven hadden, niet aan priesters die onderrigt waren in de godgeleerdheid, zoo als die aan de R. C. universiteiten onderwezen werd, maar wel aan mannen, bekwaam en geschikt om als Evangeliedienaars in de Hervormde kerk op te treden. Naarmate de hervorming dieper doordrong en de schare van hen, die de vervolging uit de zuidelijke naar de noordelijke gewesten dreef, toenam, werd de behoefte aan zulke mannen dringender, en schoon daaronder enkelen waren, die vroeger hoogeschoolen bezocht, of de priesterlijke waardigheid met het leeraarsambt verwisseld, of aan de voeten der hervormers zelve gezeten hadden, en van Heidelberg, Wittenberg of Genève herwaarts gekomen waren, — wat beteekenden die weinigen tegenover de duizenden, “die naar het brood des levens hongerden”, en “dorstten naar den wel-aangenamen dag, dat zij hunne zielen in den bruischenden stroom van

het psalmgezang, in de vergadering der heiligen mogten uitstorten, en Gods heilig woord hooren prediken!" Synoden, classen, consistoriën hieven bittere jammerklagen aan over den nood der kerke. Ontbrak het aan geleerde schriftuitleggers, aan "mannen, wel doorkneed in de heilige sprake", zoo men slechts vrome en godzalige belijders vond, die aan waarheid en opregtheid des gemoeds eenige ervarenheid in de Schrift paarden en de gave om te spreken hadden, men zou voor het tegenwoordige tevreden zijn. En nu riep men allen, die deze gaven meenden te bezitten, op, om zich aan den dienst der kerk te wijden. Onderwijzers der jeugd, wier scholen door den oorlog verlopen waren, handswerklieden wier ambachten stil stonden, en die broodeloos waren, afgevalen priesters, verlopen monniken, mannen en jongelingen, van verschillenden stand en jaren, wendden zich tot de consistoriën, en verzochten tot den heiligen dienst te worden toegelaten. Meest allen werden zulks na examinatie en eenige oefening in het proponeren. Doch hoe aanzienlijk dit getal ook was, hoeveel haagepriesters er ten platte lande ook nog rondzwierven, en in stallen en schuren, op kerkhoven of op het open veld predikten, de behoeften bleven nog immer groot, en van jaar tot jaar werden de klagen luider, de smeekschriften aan staten en prins dringender.

Het ontbrak dezen niet aan den wil om te helpen, maar wel aan krachten. "De onrust en tribulatie der tijden gehengden geen beter toevorst op den nood der kerke." Eindelijk meende de prins er in voorzien te hebben door de stichting der Leidsche hoogeschool. Doch helaas! hoe bedroog hij zich. Ontbrak het aan kundige mannen, die met eere het hoogleeraarsambt konden bekleeden, hij liet ze uit Duitschland, Frankrijk en Engeland komen, doch leerlingen kon hij niet verschaffen. Aanzienlijken weigerden hunne kinderen voor den predikdienst op te leiden, burgers mangelde het aan de noodige middelen om ze aan de universiteit te onderhouden. Jaren bleef het gebrek aan leeraars voortduren; de meeste dorpen waren herderloos. Nu en dan kwamen er wel leeraars uit de steden het evangelie verkondigen,

doch meestal moest de dienst stilstaan of las de schoolmeester, voorlezer of koster (deze drie ambten waren ten platte lande doorgaans in één persoon vereenigd) eenige bladzijden uit den Bijbel, Catechismus, "Bullingeri Huysboek" of Calvijns "Onderwysinghe", een formuliergebed of, later, een gebed uit het gebedenboecxken van Lydius, en een psalm, naar de overzetting van Dathenus, der gemeente voor. Toen echter de nood ten top was gestegen, en "een gansch verloop der kereke Christi te vreezen stond", kwam er uitkomst. Het Staten-Collegie te Leiden werd gesticht, en aldaar, ten koste der Staten van Holland en Westfriesland, van sommige steden van Holland, of wel van bijzondere personen aan jongelieden die zich voor den H. dienst wilden bereiden, onderwijs en voeding verschaft.

Dit Collegie nam in de 17de en 18de eeuw in bloei en welvaart toe. Uit alle oorden des lands werden er jongelieden heen gezonden, en ook Polen, Hongaren en Bohemers er, voor rekening der Staten, in opgenomen. Te regt noemde men het "de voedster der kereke". Groot was de verpligting die de vaderlandsche kerk er aan had, wijl het de wieg en bakermat der uitstekendste leeraars werd. Een Poppius, Geesteranus, Camphuisen, Lydius, Voetius, Hollebeek, Bareuth, Weiland, Kist, van der Palm, en honderden andere sieraden der Hervormde kerk, werden er voor het leeraarsambt gevormd.

Wel waren er jongelieden, op eigen kosten aan de universiteit, doch dit getal was in den aanvang zeer gering, daar er nog immer bij de aanzienlijken en meer gegoeden een vooroordeel tegen den geestelijken stand heerschte, en er weinig jongelieden waren, die hem begeerden, daar hij slecht bezoldigd werd en hij het genot van vele genoegens, die het maatschappelijk leven aanbood, verbood. Doch ook hierin kwam allengskens verandering, sedert in het midden der 17de eeuw eenige patricische familiën, even als in Frankrijk en Engeland, hare jongere zonen aan de kerk wijdde, en de invloed der leeraren met hunne beschaafdheid toenam.

Even gelijk sommige zonen van groote heeren alreeds in 's moeders

schoot voor hooge staats- en stadsbetrekkingen bestemd, ja met aanzienlijke posten bekleed waren, zoo wijdde menige vrome Hanna haren Samuel, voor hij geboren was, tot het Nazireërschap. Verstandige leeraars keurden zulks af. "De knaap toch kon lichaamsgebreken hebben, die hem geheel tot den dienst ongeschikt maakten; en wisten de ouders, of hij de geestvermogens, de neiging en geschiktheid zou bezitten, die het leeraarsambt vorderde, of God hem de beginselen der bovennatuurlijke genade, die geen dienaar van J. C. en uitdeeler der verborgenheden Gods mogt derven, zou schenken?"

Ofschoon dan al niet vóór hij geboren was, werd de knaap toch in zijn prille jeugd aan den Heere gewijd. Behoeftige ouders vonden voor de geestelijke opvoeding ligtelijk ondersteuning bij meer gegoeden; daarenboven was het minerval der latijnsche school zeer gering, en werd lang te voren voor een plaats in het Collegie of het genot eener beurs gezorgd.

Het onderwijs was in de 17de en den aanvang der 18de eeuw op de meeste gymnasiën uitstekend, gedurende de volgende allerjammerlijkst. Men leerde toen latijn, een weinig grieksch en hier en daar de eerste regelen der logica, doch daarentegen oefende men zich met ijver in het vervaardigen van carmina, en niet zelden werd zulks, vooral indien de onderwijzer zelf "den Helicon op Pegaes had bestegen", een manie. Alleen jongelieden uit hooge of gegoede standen genoten het voorregt in moderne talen, kunsten en wetenschappen onderwezen te worden. Had men in vijf of zes jaren alle classes doorloopen, dan werd men, na een plechtige oratie, in het choor der kerk, tot de academie gepromoveerd, en zoo men den vereischten ouderdom nog niet had bereikt om in het album studiosorum ingeschreven te worden, dan legde men zich tot dien tijd onder dezen of genen predikant op het Hebreeuwsch toe. Met voorliefde werd die taal, vooral door de Coccejanen beoefend, en niet gering was het aantal jongelieden, die even vlug een hebreeuwsch als een latijnsch carmen konden vervaardigen. Eindelijk had de inschrijving zonder voorafgaand

examen plaats, dat alleen van den bursaal vóór zijne opname in het collegium werd gevorderd, en dat meestal noch voor de vorderingen van den leerling, noch voor de deugdelijkheid van het onderwijs pleitte.

In den aanvang bezocht men de collegies der hoogleeraren in de oude talen en filosofie; doch vele leerlingen legden zich weinig op de eerste toe. Waartoe was de taalstudie ook noodig? "Gelijk Christus de dooden opwekte, niet door het Woord, dat hij sprak, maar door Zijn Goddelijke kracht, zoo ook moest den uitverkorene het leven worden ingestort niet door Zijn Woord, maar door den H. Geest." Daarenboven "was niet de Statenvertaling, even zeer als de oorspronkelijke tekst, door den H. Geest ingegeven"? Zoo dachten en schreven velen, doch niet allen, en classen en consistoriën poogden met alle krachten dit steeds veldwinnend gevoelen, hoe ook door de voortreffelijkste hoogleeraars en leeraars bestreden, te keeren.

Daarentegen legde men zich met lust en ijver op de wijsbegeerte toe, en rigtten de hoogleeraren hunne kweekelingen af om de ingewikkeldste vraagstukken op te lossen. Van tijd tot tijd moesten zij in het groot auditorium openlijk philosophische disputeren verdedigen, die op kosten der hoogeschool gedrukt en, met brommende lofdichten en breedsprakige opdragen voorzien, aan Maecenassen werden opgedragen. Na twee jaren zich in het disputeren geoefend te hebben ging men tot de theologie over. Van bijbelsche uitlegkunde was in het grootste deel der 17de en 18de eeuw geen sprake, nog minder van bijbelsche kritiek. In kerkelijke geschiedenis en patristiek werd geen onderwijs gegeven, ook niet in de christelijke moraal, maar daarentegen wel in de wijsgeerige zedeleer van Aristoteles, en vooral in de stelselmatige, inzonderheid de wederleggende en typische godgeleerdheid. Ook nu werd de kostbare tijd op de meeste hoogescholen verspild met disputeren over de moeilijkste leerstukken, en vele auditoriën weergalmden van de namen Lombardus, Scotus, Thomas en andere scholastieke godgeleerden. Zeldzaam hoorde men die van Christus en de Apostelen.

Vóór Hollebeek bleef de predikkunde onbeoefend, en vergenoegde men zich met nu en dan een latijnsche preek te houden.

Met voorliefde bezocht men de lessen in de gewijde oudheidkunde, en "velen waren ervarener in de constructie van den tabernakel en den tempel, dan in de leer van Jezus en Zijne Apostelen."

Na een verblijf van vijf of zes jaren aan de hoogeschool verliet haar de student om vreemde landen en hoogescholen te bezoeken, of zich aan eene latijnsche school als leeraar te verbinden, of den kerkdienst, waartoe hij niet zelden reeds lang te voren beroepen was, te aanvaarden.

Het waren niet alleen jongelieden uit den aanzienlijken stand die den pelgrimsstaf opnamen, ook uitstekende bursalen werden door de regeering ondersteund om, zoo men zeide, "hunne studien in 't buitenland te vervorderen." Men reisde te voet of te paard, met een gevulde beurs, een album, waarin professoren en commilitonen spreuken en namen hadden geschreven, een memoriaal, waarin men 't geen men zag en hoorde opteekende, en een auteur (niet zelden Petronins) in den zak. Sommigen vertoefden eenigen tijd te Saumur, Genève of Heidelberg, en lieten zich, indien zij dien graad nog niet verkregen hadden, daar tot meester in de philosophie of doctor in de theologie, enkelen in de regten promoveeren.

Niet weinige jongelingen verbonden zich nog als student aan het een of ander gymnasium en wijdde zich of geheel aan de letteren, of wachtten als praeceptor, soms als rector, een beroep af. Door gaans werden zij later op die plaatsen, waar het rectoraat met het predikantschap vereenigd was, beroepen.

De meeste jongelieden echter wachtten, indien zij niet reeds als student beroepen waren, of de toezegging van een beroep hadden ontvangen, dit in de ouderlijke woning af. In den aanvang der Hervorming zonden de consistorien of de magistraat deputatiën naar de plaatsen, waar zij wisten dat zich geschikte leeraars bevonden, en noodigden ze uit zich in hunne gemeenten te laten hooren. Zoo leest

men van gedeputeerden die naar Duitschland, vooral naar de Paltz, Emden, Wesel, en elders tot het werk der beroepingen vertrokken. Had de leeraar twee of driemaal zich doen hooren, was de kerkeraad voldaan, dan volgde het beroep, doch de beroepene mogt het niet aanvaarden, zonder verlof van zijne kerk en zijn magistraat. Niet zelden weigerden beide hem los te maken: soms gaf men hem slechts te leen, en was hij verplicht "bij de eerste aenmaning" terstond weder te keeren. Was de predikant uit deze of gene stad, die in handen van den vijand was gevallen, gevluht, dan nam hij een ander beroep aan, voor zoo lang de gemeente, waaraan hij verbonden was, in 's vijands magt bleef. Ook het leenen van predikanten was in den beginne zeer algemeen. Zoodra een gemeente meer dan één predikant had, werden er soms twee of drie aan andere gemeenten voor korteren of langeren tijd afgestaan, en indien eene gemeente oordeelde dat deze of gene leeraar "tot groot profijt of tot heeling der scheuringhe" zou strekken, en zijn magistraat of consistorie hem weigerde te leenen, riep men de hulp van de staten en van den prins, schoon niet altijd met goed gevolg, in.

PROPONENTEN.

Men had in den aanvang der Hervorming twee soorten van proponenten, "ongestudeerde en gestudeerde". Tot de eersten behoorden handwerkslieden, schoolmeesters en monniken, die zich bij dezen of genen kerkeraad hadden aangemeld met verzoek "zich tot de studie te mogen begeven". Meestal werd hun zulks toegestaan, indien men bevond "dat zij de gaven van godzaligheid, zedigheit, opregtheit, ootmoedigheid, goed verstand, discretie en welsprekendheit hadden". Nu begonnen zij zich onder toezigt van den kerkeraad in het proporen (openbare voorstellingen doen) te oefenen. Zulks geschiedde echter alleen in voorname gemeenten, waar zulke proponenten of profe-

ten in classen verdeeld waren, met toestemming van het consistorie, van de eene tot de andere classe werden bevorderd, en hunne bijzondere verzamelaars (profetenscholen) hadden, waar zij zich oefenden. In 1589 verkreeg Leiden zulk eene school; reeds in 1578 vond men er een te Dordrecht; uit de kerkelijke acta blijkt dat zij zich vooral "oefenden tegen de Socinianen, Papisten, Ubiquitisten en Remonstranten." Hadden zij hierin genoegzame ervarenheid, dan werden zij door den kerkeraad tot het predikambt toegelaten. Na de tweede helft der 17. eeuw komen deze proponenten niet meer voor, maar wel school- en catechiseermeesters, die in kleine gemeenten zonder afgelegd examen tot predikanten werden aangesteld.

De andere proponenten waren zij, die, na voleindigde academische studie, door de theologische faculteit onzer hoogeschole of de classen waren geëxamineerd. Vóór de academiën en classen bestonden, hadden de examina voor den kerkeraad, door twee of drie naburige predikanten of doctoren in de godgeleerdheid geassisteerd, plaats, doch later geschiedde zulks voor de faculteit of de classe. Vroeger had elke theologische faculteit de magt het examen tot den H. dienst af te nemen. De overigen verloren dit regt, alleen de Groningsche mogt het tot in 1815 uitoefenen. Ook werd aan deze in 1650 de plegtige afneming van het peremptoir examen toegestaan, 't geen zij in 1760 voor de laatste maal verrichtte.

Had het examen voor de classis plaats, dan geschiedde zulks of voor de classis ordinarius of extraordinarius, voor de classis plenaria of voor eenige gedeputeerden, nadat door den candidaat in eene vorige vergadering de testimonia der hoogleeraren en het testimonium ad examen van den kerkeraad der hoogeschool, waaraan hij gestudeerd had, was ingediend. Tot in 1608 werd er slechts één, het praeparatoir (voorbereidend) examen vereischt, doch in dit jaar vond de Zuid-hollandsche synode goed nog een tweede examen van de proponenten te vorderen, om hen zoo veel beter te beproeven nopens de toen zwevende geschillen omtrent de voorverordening en de voldoening, ten einde de

kerk zoo veel te zuiverder te houden van onregtzinnigheid ten aanzien dezer punten. Doch niet alle Zuid-hollandsehe classen waren daartoe bereidwillig, en eerst na de synode van 1618 en 1619 lieten zij zich tot het afnemen van het tweede, zoogenoemde peremptoir (volledig) examen bewegen.

In Friesland, waar de synode en de provinciale staten de kerkordening der nationale synode van Dordrecht weigerden aan te nemen, had, even als in Oostfriesland, altijd maar één onderzoek (peremptoir) plaats, waardoor iemand geen proponent, maar kandidaat tot den heiligen dienst werd, met de magt om alle deelen van het predikambt te vervullen. Dit examen werd even als elders afgenomen door de classis, waaronder zij beroepen waren.

Wel mogten in die provincie bij gebrek van gestudeerde personen, ook laici, "doch met uitneemende gaven van wetenschappen en leer voorzien, na zich eerst ad synodum provincialeem geadresseerd te hebben, opdat daar eenige proeven van hunne uitsteekende gaven en kennisse mogt genomen worden," tot het leeraarambt worden toegelaten. In Zeeland daarentegen vorderde men van hem, die beroepelijk wilde zijn, dat hij zich tweemaal praeparatoir en, na het beroep, peremptoir liet examineren: de proponenten, die van elders kwamen, en reeds praeparatoir geexamineerd waren, moesten zich nog een praeparatoir en een peremptoir examen getroosten. Eerst in het laatst der 18^e eeuw werd tot bevordering der uniformiteit het tweede praeparatoir examen afgeschaft.

Ook mogt in Zeeland, naar de kerkordening der synode, in 1590 te Middelburg gehouden, niemand prediken dan de bevestigde predikant, doch werden de proponenten, oefeningshalve, zonder echter stem te hebben, tot de kerkvergaderingen toegelaten en mogten zich privatim in tegenwoordigheid van het consistorie oefenen. Ook in verscheidene steden in Zuid-holland werden geen proponenten tot den predikstoel toegelaten en in 1623 te Leiden een besluit daaromtrent hernieuwd.

De examina waren, vooral in de 17^e eeuw, zeer gestreng, bijzonder wanneer gewezenen priesters daartoe werden toegelaten. Zij duurden gewoonlijk twee dagen, doch soms ook wel langer. Zoo werd Abraham Oberti Miederhuijs, na in 't begin van October 1630 bij de classis van Zevenwouden zijn testimonia ingeleverd te hebben, den 21 voor Deputati classis tot het doen eener propositie toegelaten, den 8 November in de talen, den 24, 25 en 27 in de godgeleerdheid geexamineerd, waarna hij den 7 December over een opgegeven tekst moest prediken; ja er zijn voorbeelden dat het onderzoek een maand duurde. Het ging hoofdzakelijk over de hebreuwsche en grieksche taal en de leer, in Friesland, Groningen, Drenthe en Noord-Holland altijd in het latijn, doch in Zuid-holland ook in het nederduitsch. Soms echter werd, op verzoek, het examen in de leer ook in Friesland in de laatste taal afgenomen, gelijk in 1686 dat van Klaas Luitjes, of Nicolaas Offringa, beroepen predikant te Haskerland, door C. Robijnsma en H. Brinck, predikanten in de Lemmer en op de Joure. In het grootste gedeelte der 18^e eeuw moesten sommige classes herhaaldelijk, zelfs door de provinciale staten, vermaand worden, tot meerdere stiptheid en strengheid in het afnemen der examina, en gingen er bittere klagten op over de diepe onkunde van examinatoren en examinandi. "Wenschelijk", schreef Ravenstijn, "ware het dat er beter onderrigt werde gegeven en scherper geexamineerd, dan zouden er zoo vele onbequame personen tot den Heiligen Dienst niet worden toegelaten, en er zoo veel verkeerde barmhartigheid in de beroepingen en examens niet geoeffend worden." Niet minder algemeen was reeds in de 17^e eeuw de klacht "dat de proponenten alsse haer praeparatoir examen gepasseerd waren, haren kostelijken tijdt voor een groot gedeelte doorbrachten met ledigh gaen ende met het plegen van allerley ligchamelijke vermaeckelijckheden, daer zij haer selven onderwijlen gedurigh behoorden te oefenen tot godtsaligheydt ende haere studiën met kracht voortzetten, op dat haer toenemen openbaer mogt zijn in allen (1 Timoth. IV: 15) ende sy alsoo te syner tijdt het examen peremptoir met lof mogen uitstaen, ende met vollen zegen

des Euangeliums Christi in den heyligen predikdienst bevestigd worden." Dit laatste examen werd dan ook "voor een ouden vorm gehouden, waarnaar men zich moest schikken", en niet zeldzaam namen eenige deputaten het na een overvloedigen maaltijd, onder een geurige pijp af. Vele candidaten konden naauwelijks het hebreuwsche en grieksche kapittel, dat zij in het latijn moesten overbrengen, lezen, en in plaats van de dictaten hunner professoren, of de compendiën van Van Til, Lampe, d'Outrein, Melchioris, Voget, Cremer of Gerdes grondig bestudeerd te hebben, had men zich vergenoegd de systematische handleiding van Johannes Billingswout in het geheugen te prenten.

Tot de vele klagten, die men in de classica en kerkelijke acta, nopens het gedrag der proponenten vindt opgeteekend, behoort "die over hunne excessive praelsucht en naejaeghing der vreemde fatsoenen van kleeding en mode." Tot deze laatste behoorde het dragen van lange haren, dat ook sommige predikanten begonnen na te volgen. Reeds hadden verschillende synoden zich met dat gewigtig onderwerp bezig gehouden, toen in 1643 die van Zuid-holland te Woerden den broederen voorstelde, "of men niet behoorde te letten op de halskragen en lange haren, die niet alleen door sommige studenten en proponenten der H. theologie, maar ook door sommige predikanten, tot aanstoot der eenvoudigen, gedragen worden". Het antwoord was bevestigend, en leeraars, proponenten en studenten werden vermaand "zich van hun lang hair te ontdoen", en anderen daartoe te vermanen.

Jeugdige predikanten en proponenten weigerden aan deze vermaning gehoor te geven, spotteden met deze voetiaansche talmerijen, en vonden bij het hof, de aristocratie en letterkundigen bescherming en steun. De ouden van dagen daarentegen en de leerlingen van Voetius verhieven de wijsheid der kerkelijke besluiten en lieten zich de haarlokken afscheren. Ware het hierbij gebleven! "Het lange haar kwam van de synoden in de classen, van de classen in de consistoriën, van de consistoriën op den preêkstoel, van den preêkstoel op de straat." — "Holland geraakte in vuur en vlam", vooral na de uitgave van de beruchte

preek van Jacobus Borstius, predikant te Dordrecht, over 1 Cor. XI: 14, "Velcr harten had zij getroffen", — "de schaar ging in de lokken en de lokken op straat" — "'t was of de eeuwige verdoemenis op de haren en bleszen rustte" — "de kerke was beroerd." Ontzet over deze beroering, daagde de classis van Zuidholland Borstius voor hare vierschaar. Deze poogde zich wel over zijn hevig sermoen te verontschuldigen, maar de naar alle kanten uitslaande vlam was niet meer te blusschen. "De preekstoelen waren in zoovele torens verkeerd, waaruit men elkander met vurige pijlen beschoot." Dordrecht vooral was het tooneel van den bittersten strijd. Deze was voor het korte, gene voor 't lange haar; men dreigde elkander met ban en afzetting.

Onstuimiger en onstuimiger werden de kerkvergaderingen, "de gansche stad was in "alteratie", — "er kwam scheuring in het ligchaam Christi." Men bestormde het consistorie met doleantiën en brieven van beklag of stopte ze in de kerkezakjes. Dezen prezen den ijver der trouwe tempelwachters en smaalden en schimpten en scholden op "scandaleus lang haar, op hangende lokken, waaronder stinkende hoovaardij schulde", — dreigden met "oorlog, pestilentie en duren tijd." Anderen zeiden: "eertijts hebben de predicanten ons willen besnijden in de exercitien van recreatie, als dansen, spelen met den teerling of de kaart, al waar 't maar om tijdkorting, dat men ook op de bruiloften en banketten een santeeken en troyken of een sommetjen zoude mogen drinken, nu willen zij ons in onze kleederen, zoo in de stoffen als in de koleuren en fatsoenen, besnijden; ja, zij komen tot het hair, de paruiken, de lokken toe. Ons dunkt in waarheid, dat ze ten lesten nog zoo nauw zullen uitpluisen, gelijk de velleploaters de wol doen, die zij in twee of drie soorten onderscheiden, zoo dat ten laatste niet een hair over zal schieten, dat hun oordeel niet moet passereren." De kerken bleven ledig. Zij, die niet besluiten konden hunne haren en lokken aftescheren, waagden het niet de leeraars te gaan hooren, die ze verdoemden: zij, die zich van hun natuurlijk sieraad ontdaan hadden, wilden zich niet laten bespotten door dienaren, die

met afkeer van het korte haar spraken. Velen, getroffen door de bedreiging, "dat zij op den dag des oordeels niet anders dan het verlies des eeuwigen levens en de schade der gehoopte gelukzaligheid te wachten hadden", "bekommerd tusschen de hope des eeuwigen levens en de vrees van 't hair afteleggen", "van harte begeerig dat de ijver tot het paradijs en de lust tot het hoofdhaar in eene woonplaats konden huis houden", "die den hemel wel zouden willen gewinnen, en nogtans de versiering van 't hoofd niet gaarne verliezen, waagden het niet de heiligdommen in te gaan." "De woningen, eertijds vredeplaatsen, werden twistecollegiën", "ouders en kinderen verdeeld, familiebanden verbroken." Zóó hoog klom niet zelden "het dispuut over de oirbaerheit der hairen, dat men elkander bij de hairen greep." Jonkmannen en jonkvrouwen konden niet rustig over 's Heeren straten gaan: zij werden door 't volk, dat hen "met opgewipte neuzen en fiere halsen, gierende, jokkende, schuddebollende in 't aangezicht keek, beschimpt, begrinnikt, voor gevlochte jonkers en juffers, veldduivels en veldduivelinnen" uitgekreten. Sommigen noemden "de lange blessen handvatsels voor den duivel, om ze ter helle te voeren"; "anderen scholden op "calotten en kale vinken", "havenden de predikanten als warrewinkels, fijmelaers, kemelslikkers." "De straten weergalmden van lofliedekens en schimpdichten." "Het sneeuwde blaauwboekjes, schotschriften, satyren en verzen," "de persen zuchten onder de pamfletten voor of tegen het hair." Magistraatspersonen, advocaten, doctoren namen deel aan den twist.

Ofschoon gansch Holland in vuur en vlam stond, woedde echter de hevigste vlam steeds te Dordrecht. Van daar sloeg zij naar Zeeland over, en daar waren de predikanten regte donderzonen, en de hevigste onder de ijveraars was Godefridus Udemans, predikant te Zierikzee. Niet tevreden met zoo op den predikstoel als in zijn werk over de Tien geboden met kracht tegen de fransche mode, en inzonderheid tegen de lokken, blessen en friseerde koppen gestreden te hebben, viel hij ze ook in een vrij lijvig octavo boek (Absaloms hayr) zóó hevig aan, dat Voetius

meende, dat niemand, na dit boekske gelezen te hebben, voor de blessen en pruiken de wapenen zou willen voeren. Doch hoe bedroog hij zich! Udemans werkje werd gevolgd door een anoniem werkje "Discours over 't lange en korte haar" en andere blaauwboekjes. Hieronymus Vogellius, predikant te Enkhuizen, klaagde in zijn "Gods Antwoorden uyt syn H. Woort":

"Men siet op stoel ook preed'kers komen koen,
 "Gekleet met nieuw' fatsoen;
 "Gekrolt, end langk' gehayrt', geleerst, gespoort,
 "Gesneeden, weyts gheboort,
 "Naer werelts wijs, meer sprekend onderwijl,
 "Als na Gods Geestes stijl:
 "Vervullende des vleessches ooren meer
 "Als 't hert met Godes leer,
 "Dies 't werelts-volk na sulke leeraers tracht,
 "Meest prongk van woorden aght.

Hij vernieuwde zijn jammerklagten in zijn "Geestelyke Scheyre" en vroeg leeken en geestelijken:

"Betamen u de gruwelen
 "Van Satyrs of veld-duvelen,
 "Langh-hayr-lokk'-drageren ghenoeemt,
 "'t Welk u wild'-langg-lok seer verdoemt?
 "God heets ook struyk- end' straten-roover,
 "Ook moorders, die daer trekken, over
 "Haer ooghen, ooren, lokken langk';
 "Opdat 't langg'-lok zij tot een slangk,
 "Oock 't rieckend poeder' end' perryck.
 "O! gheen vroom' volgk' meer dit misbruick!
 "Ogh! Susters, Maeghden ende Vrouwen,
 "Dees' schand' end rouw' u laet berouwen!"

Op zijne "Scheyre" volgde zijn "Ernstige Klaghte over 't openbaer krakkeel der hedendaeghsche hayr-draghten."

Ook zijn ambtgenooten Isaácus en Abrahamus Dooreslaer, C. P. Biens, J. Poppius, en vele anderen, paarden hunne stemmen met die van Vogellius.

Terwijl deze en andere geschriften geheel Nederland in beroering bragten, zond de leidsche hoogleeraar Marcus Zuërius Boxhorn zijne "Spiegelkens, vertoonende 't lanck hayr en de hayrlocke bij de oude Hollanders en de Zeelanders gedragen", waarin hij, schoon hij zelf lang haar droeg, den vorigen niet toegaf in het donderen tegen "blessen, paerdeharen en oneerbare lokken en vlechten." Baatten zijne Spiegeltjes niet, hij zou een Roskam moeten maken.

In het hevigste van den strijd begaf zich de geleerde Andreas Colvius, predikant bij de waalsche gemeente te Dordrecht, naar Leiden, om zijn vriend, den vermaarden Claudius Salmasius, te begroeten. Het gesprek van beide mannen liep weldra over de heerschende geschillen. Colvius hing een somber tafereel van den toestand der kerk op, sprak over het werk van Udemans, en vroeg zijn vriend hoe hij over deze zaak dacht, naar welke zijde hij helde, of hij genegen was door de vingers te zien, of de strengheid der leeraars goedkeurde? Salmasius antwoordde: "dat hij zich ten hoogste verwonderde, dat men in dezen tijd de leden der gemeente over het dragen van lang haar censureerde, daar er zoo vele grootere en meerdere zonden gepleegd werden, die vrij wat meer verdienden gekastijd te worden"; en na die zonden opgeteld te hebben, eindigde hij dus: "Geloof mij, Colvius, de man zondigt niet, die zijn haar lang draagt, maar wel hij, die het op een verwijfde manier vlecht, krult, versiert en bepoedert, die zich aan exces en overdaad schuldig maakt. Wat de vrouw betreft, zij mag meer werk van haar haar maken, doch niet uit dardelheid en uit behaagzucht. In deze dingen moet men maat houden, en hen, die de maat houden, moet men om de zaak zelve, die met behoorlijke mate kan behouden worden, niet bij 't haar trek-

ken." Dat verstandig oordeel behaagde den zachtmoedigen Colvius, en op diens verzoek gaf Salmasius eenige maanden later een brief in het licht, getiteld: *Cl Salmasii epistola ad Andream Colvium super cap. XI primae ad Corinth. Epist. de caesarie virorum et mulierum coma*; die ook in 't nederlandsch werd overgezet. Groot was de ophief, dien de libertijnen en Cartesianen van dezen brief maakten. Zij noemden hem "een rijken akker, een boek van goud, een gulden werk, de stem der wijsheid van den grooten Salmasius, een wonderboom met schoone vruchten, een parel der parelen." "Grieksche, latijnsche en nederduitsche dichters grepen naar de lier en zongen ter eere van den bestraffer van 't onverstand, den alwaarden flonkerbag van Frankrijk." Het wekte velen op om hunne krachten in den strijd tegen de "huilebalken, kophangers en vitters" te beproeven. Schimpschrift op schimpschrift tegen „de callotten en hairdieven" verliet de pers. Een "Dialogus de coma" en een "Zaemenspraak tusschen Caesarius en Curtius" volgden op "den Lof van 't lange hair" en de "Warrewinkel ontwarrel". Men wijdde "hymnen aan krulkoppen en lokjes", en spotte met de haarkloverijen van zijn tijd. Wie echter den brief van Salmasius prezen, geenszins de dortsche predikanten. Naauwelijks kon Caspar Staphorstius, de dichter der Britannias, door den kerkeraad weerhouden worden om hem te weerleggen. "t Vuur," schreef Lydius, "had door Salmasius' schrift een nieuwen gloed ontvangen en het huis raakte al verder in vlam." Welkenkende en gematigde leeraars poogden het te blusschen, vermaanden tot eendragt en vrede, wezen op de droevige gevolgen, die uit de toenemende oneenigheden te wachten waren. "Had de kerk niet genoeg geleden onder de arminiaansche twisten, kon het disputeren en prediken over zoo beuzelachtige questiën den Heere welgevallig en der gemeente nuttig zijn?"

Ook de vrome, vredelievende Johannes Polyander á Kerekhove verhief zijn stem. Menigen brief had hij reeds aan zijne vrienden aan de Merwe geschreven, menig woord van vrede en liefde aan zijne voormalige gemeente gerigt. Nu wilde hij nog eene poging doen en zond

zijn "Judicium et consilium de coma et vestium usu et abusu" in het licht, waarin de grijsaard als een oudere tot zijne jongere broeders sprak. De theologische faculteiten der verschillende hoogeschoolen drukten hunne zegels op het vreedzaam en bezadigd schrijven van hunnen bejaarden ambtgenoot; Daniel Heinsius en Antonius Thysius prezen het in warme lofdichten. Te Amsterdam arbeidde ook menig leeraar, "die de hairige quaestien condemneerde," de "langhe hairen niet verachtende, zoo zij maar de mate hielden en geen wijve-lokken werden", en onder hen een Jacobus Laurentius, die "al zijn haat tegen de papisten en Grotius alleen had." Barlaeus, Curcellaeus en Vossius riepen: "vrede, vrede, broeders!" Doch hunne stemmen waren die eens roependen in de woestijn. Toen ter tijd was Gijsbertus Voetius, hoogleeraar te Utrecht, in de kracht zijns levens. Hij was lid der synode van 1618 en 1619 geweest; in kerkelijke regtzinnigheid, diepe godgeleerde kennis, scherpzinnigheid van oordeel, gevatheid en spitsvondigheid, in het disputeren tegen Roomschen, Remonstranten en Cartesianen vond men zijns gelijken niet. Vooral was hij een uitstekend casuist, de Brakel van zijn tijd, de vraagbaak van synoden, classes en consistoriën over kerkelijke twistpunten: en wie de oplossing van een duister vraagstuk begeerde of bijzondere en ingewikkelde gewetensgevallen wenschte beslist te zien, ging tot hem en keerde nimmer onvoldaan terug. Terwijl synoden, classes en consistoriën zich met de gewigtige "hair-quaestie" bezig hielden, en de preekstoelen daverden van 't geschreeuw voor en tegen de toenemende pracht en weelde, het dansen, de comediën, vooral over de blessen en lokken van geestelijken en leeken, dacht hij in zijne studeerceel ernstig over deze "extravagantiën" na, en ontwierp eenige "problemata, quaestiones et conclusiones de ornatu faciei et capillorum," ten behoeve zijner leerlingen. Toen echter het twistvuur te Dordrecht begon te ontbranden, drukte hij niet alleen zijn zegel op al wat er ten voordeele van het korte hair geschreven was, maar wedijverde met Borstins en Udemans in het "te pronk zetten van al die vreemde fatsoenen en ijdeltuyterijen."

Hij deed meer: op verzoek "van door zijn auctoriteit in ecclesiasticis de heerschende extravagantiën te keeren, fundamenteel de zaak te onderzoeken en bewijsstukken uit authouren door de oudheid te staven," gaf hij zoowel in het latijn als in het nederduitsch spitsvondige apologiën van het korte hair. Het latijnsche opstel gaf hij echter niet in het licht, daar zijn ambtgenoot Carolus de Maets en de regent van het Staten-Collegie, Jacobus Revius, hem het gras voor de voeten hadden weg gemaaid. Voetius was ook met die geschriften hoogelijk ingenomen, Udemans achtte dat van De Maets "treffelijk en met vele redenen geharnast," doch Martinus Schookius, hoogleeraar in de welsprekendheid te Utrecht, spotte met de leeraren, "die de hairlokken op den preekstoel havenden en op manen en blessen scholden." Ofschoon er in 1645 door bemiddeling der zelfde classis die den eersten vonk had aangeblazen, een wapenstilstand tusschen de strijdende partijen te Dordrecht, de hoofdplaats van den krijg, gesloten was, kwam de kerk echter in lang nog niet tot rust, en bleef men in andere gemeenten en steden den "hairigen oorlog", zoo als men hem heette, met afwisselend geluk tot in het laatst der 17^e eeuw voortzetten, toen de pruiken nieuwe aanleiding tot kerkelijke oneenigheden gaven. Doch wie ook de lange haren behielden, de proponenten niet, daar kerkeraden en classen "strengelijk op hunne kleeven en haren letten" als zij zich aanmelden tot het verkrijgen van testimoniën om geëxamineerd te worden. Hoewel het in het laatst der 17^e eeuw tot aanstoot en ergernis was van hen, die nog de oude christelijke nederigheid en zedigheit beminden, dat de proponenten met "langhe pruycken, dewelcke op hare schouderen swierden, den predickstoel bestegen om Gods woord te verkondigen", en Petrus Hondius, predikant te Hoorn, het pruiken dragen der proponenten zelfs op zijn zwart register van "duysent" zonden plaatste, zoo waren zij echter niet te bewegen zich van dit sierlijk hoofdsieraad te ontdoen, en lieten zij zich er zelfs mede af beelden. Ook werd het hun niet verboden, wijl leeraren en hoogleeraren hen in dat "schandelijk bedrijf" voorgingen; maar wël werd het hun in het laatst

der 18^e eeuw euvel geduid, dat zij het waagden zich niet deftig in het zwart gekleed om testimoniën ad examen bij kerkeraden in de akademiesteden te vervoegen.

H E T B E R O E P .

Vergaderden onze vaders nimmer om over staats- of stads-belangen te raadplegen, zonder den bijstand des Allerhoogsten in te roepen; wanneer zij tot het gewichtig en goddelijk werk der beroeping van een leeraar zouden overgaan, werd er een plegtige vast- en bededag uitgeschreven, "opdat God met zijnen Heiligen Geest mogt nabij zijn en het oordeel en de stemmen des volks en de verkiezing en benoeming der ouderlingen zegenen." In later tijd had zulk een solemnele vast- en bededag alleen plaats wanneer er een leeraar moest verkozen worden, die zijne wijding nog niet had ontvangen, en werd er, wanneer de keuze op een moest vallen, die reeds gediend had, alleen biddag gehouden.

In den aanvang geschiedde de beroeping alleen kerkelijk, zonder eenige inmenging der overigheid. "Wij gelooven" (dus lezen wij in de door de antwerpsche synode van 1566 bevestigde geloofsbelijdenis der nederlandsche hervormde kerk) "dat de dienaren van Gods woord behooren verkozen te worden door wettelijke verkiezing der kerk". Het duurde echter niet lang of eene synode (1568) ontboezemde den wensch, "dat het den dienaren van Gods woord en den ouderlingen (eerst in 1586 namen diakenen deel aan het beroep) om alle onwetigheid te verhoeden niet aan de hulp en raad der overigheid mogt ontbreken." De volgende synoden (1571 en 1574) sloegen op dien wensch geen acht, doch die van Dordrecht in 1578 beval de "keuze van den kerkeraad aan de overigheid bekend te maken." Hierbij bleef het

echter niet: de middelburgsche van 1581 bepaalde, dat het beroep door de overigheid moest geaprobeerd worden. De volgende synoden bekrachtigden dit besluit, tot dat eindelijk de nationale synode van Dordrecht besloot, "dat de beroepingen, zoowel in de steden als ten platten lande zouden geschieden door den kerkeraad en de diakenen, doch niet zonder goede correspondentie met de christelijke overigheid der plaats, en voorweten van de classe, daar het tot nog toe gebruikelijk was." Van dien tijd af oefende de kerk slechts schijnbaar het werk der beroeping uit, en was het inderdaad de overigheid die beriep. Zij was het ook die, hoe krachtig ook de stem der kerk zich er tegen verhief, het jus patronatus, die bron van allerlei misbruiken, schandelijke kuisperijen en verfoeijelijke simonie, handhaafde, en slechts gedoogde dat de kerk het eenigzins wijzigde. Zonder hare toestemming, voor dat zij handopening gegeven had, mogt geen kerkelijk collegie tot een beroep overgaan, en daarenboven had zij doorgaans beslissenden invloed op de nominatie. Deze moest in de meeste plaatsen, vóór het beroep geschiedde, aan hare goedkeuring worden onderworpen. Stond de persoon, dien zij begeerde, er niet op, dan desapprobeerde zij haar tot zoo lang er die persoon op geplaatst was, en weigerde de kerkeraad haar genoegen te geven, dan riep zij de hulp der hooge regering in, die zonder enig regard op de klagten van den kerkeraad of den wensch der gemeente te slaan, hem beriep. Werd er een predikant naar elders beroepen, dien zij niet begeerde los te laten, dan hielpen er geen synodale of classicale verzoeken, zelfs bleef de interventie der staten en van den prins-stadhouder vruchteloos.

Er was dan ook een onophoudelijke strijd tusschen kerkelijk en politiek gezag, waarin het laatste steeds de overwinning behaalde, zoo dat eindelijk het eerste er geheel aan onderworpen werd. En hoe willekeurig de overigheid niet slechts bij het beroep, maar in alle kerkelijke zaken handelde, kunnen de kerkelijke acten schier op elke bladzijde getuigen, en zullen wij later vermelden.

In Gelderland had men, gelijk in al de provinciën, collaties en vrije

beroepen. De collatores hadden het regt van collatie, approbatie en communicatie: het laatste bestond daarin dat de kerkeraad, voor zij tot het beroep overging, den tijdelijken heer, b. v. die van Varik, daarvan door een ouderling en diaken kennis gaf. Wat de collatie zelve betreft, deze moest door den kerkeraad of de classis kerkelijk worden gemaakt, en niet zelden weigerde deze de approbatie, wanneer de collator het beroep aan een te jeugdigen of onwaardigen proponent had geschonken. Vrije beroepen geschieden door den kerkeraad, en zoo deze niet bestond, door de classikale vergaderingen of hare afgevaardigden naar de meeste stemmen der lidmaten, doch niet, dan na voorafgaande correspondentie der plaatselijke overigheid, die bij de stemming tegenwoordig was: en ook deze beroepen moesten even als die naar het collatieregts door de classis onderzocht, en, in behoorlijken vorm bevonden, bekrachtigd worden. Slechts enkele gemeenten in den Tieler- en Bom-melerwaard hadden een volstrekt vrije beroeping. Zulks had dan plaats zonder politieke approbatie, b. v. te Drumpt, Bruchem en Kerkwijk, Aalst, Herwaarden en andere plaatsen.

Te Driel ontwierp de regerende en afgetreden kerkeraad een nominatie van drie personen, waaruit alle de mans-lidmaten eene keus deden, zonder eenige verdere approbatie van de classis. In sommige dorpen der classis van Overveluwe bepaalden de ambtsjonkeren den dag, waarop het beroep moest plaats hebben. Op dien dag kwamen zij met de deputaten der classis, en al de predikanten van den ring, waarin de vacature was, bijeen, maakten een nominatie van 12 predikanten, waaruit mans lidmaten op denzelfden dag met meerderheid van stemmen één beriepen, welk beroep dan door de classis geaprobeerd werd.

Te Putten in de classis van Nederveluwe kozen de kellenars in overleg met de ambtsjonkers der Veluwe een persoon, die door den kerkeraad moest beroepen worden; te Harderwijk maakte de kerkeraad, na verkregen handopening, een gros, mindergetal en drietal. Nadat dit laatste door den magistraat geaprobeerd was, werd de

breede kerkeraad (bestaande uit de regerende ouderlingen en diakenen en allen die vroeger ouderlingen geweest waren) zaâmgeroepen, en deed deze uit dat drietal eene keuze. In de Generaliteitslanden, die kerkelijk onder Gelderland behoorden, geschiedden de beroepen, die meestal vrij waren, met voorkennis en na goedkeuring der Raden van State. Meer bijzonder was de beroeping te 's Hertogenbosch. Zij werd door den "allerbreedsten" kerkeraad, zonder handopening der Raden van State, gedaan. Na een nominatie van twee uit een gros te hebben gemaakt, vertoonden zij die aan den magistraat der stad, die er twee anderen bijvoegde, en uit dit viertal deed de kerkeraad eene keuze, die door magistraat en classis moest geapprobeerd worden. In vijftien plaatsen, waar geen kerkeraad was, beriep de classis: waar, gelijk te Ravenstein, een halve kerkeraad was, beriep deze met de classis. Bij beide, gelijk bij al de overige beroepen, werd de handopening en de approbatie der Raden van State gevorderd.

In Zuidholland had eene drieërlei wijze van beroeping plaats, of door het regt van patroonschap, of door eene vrije verkiezing van den kerkeraad, of van de gemeente, naar een door den kerkeraad gevormd drietal, of zoo er geen kerkeraad was, door de classis, volgens de meerderheid der manslidmaten, altijd onder goedkeuring der overigheid. Te Dordrecht geschiedde de beroeping door kerkeraad en overigheid, op de volgende wijze:

De groote kerkeraad, bestaande uit de predikanten, de 12 regerende, zes afgetreden ouderlingen, tien diakenen en hun boekhouder, zond eene commissie, bestaande uit den praeses en scriba, twee voorzittende ouderlingen, den praeses en scriba en den boekhouder der diakenen, naar heeren burgemeesteren af, ten tijde, dien zij wisten dat Hun Edel Groot-Achtbaren aangenaam was, om handopening te verzoeken. Na verkregen handopening, benoemde deze vergadering een vierentwintig-, twaalf-, zes- en eindelijk een drietal, altijd zorgende dat de persoon, die, bij gelegenheid dat de handopening verkregen werd, door burgemeesteren verklaard werd hun aangenaam

te zijn, op de nominatie geplaatst werd. Dezelfde commissie stelde vervolgens het drietal in handen van den presiderenden burgemeester, die het aan den oud-raad ter approbatie overgaf. Zoodra deze was verleend, belegde de president-burgemeester het collegium mixtum, bestaande uit de vier regerende burgemeesters met hun secretaris (die echter niet mede stemde), den praeses en scriba van den grooten kerkeraad en de twee voorzittende ouderlingen. Op verzoek van den president-burgemeester opende een der predikanten de vergadering met het gebed, waarna gene verklaarde: "dat, ingeval Hunne Edele Groot-Achtbare niet goedvonden, een, twee of drie personen te nomineren, buiten en behalven die, welke door den Grooten kerkeraad, als genomineerden, waren ingebracht, zij de faculteit aan zich reserveerden." Hierop stemde de president-burgemeester, vervolgens de praeses van den Grooten kerkeraad en zoo vervolgens, altijd overhands. Nadat, hetzij met eenparigheid, hetzij met meerderheid van stemmen, uit de drie genomineerden de keus gedaan was, werd die aan den oud-raad ter approbatie gezonden. Nadat deze verkregen en dus in forma geaprobeerd was, volgde de kerkelijke approbatie door de classis, en wel door de predikanten der twee naastbij gelegene plaatsen, leden der classis, daartoe op verzoek des Grooten kerkerads in zijn midden verschenen, waarna de beroepingsbrief den beroepenen leeraar werd toegezonden.

Te Giesen-oudkerk werd, sedert 1736, het beroep door den kerkeraad, en een of twee leden der gemeente, te Peursum, na adviesen toestemming, doch zonder voorafgaande nominatie, uitgebracht, terwijl het regt van approbatie beurtelings door den drossaart en dijkgraaf van Leerdam en den heer van Giesendam werd uitgeoefend. Te Ottoland en Nederblokland moest de kerkeraad tweemaal na elkander een nominatie van vier personen aan den Prins van Oranje, vrijheer van Ottoland, en ten derdenmale aan den heer van Blokland aanbieden, waaruit een predikant werd verkozen, waarna de approbatie volgde. Te Puttershoek beriep de kerkeraad, na handopening van den ambachtsheer, met auctori-

satie van dezen en advys en consent van Schouten Gerechte. Ook de Schout moest den beroepsbrief teekenen. In Noordholland was het collatierregt bijna onbekend en geschiedde het beroep door den kerkeraad in tegenwoordigheid van een consulent uit de classis, na handopening der plaatselijke overigheid, die het moest approberen. Te Amsterdam verzocht de gewone kerkeraad, uit de predikanten en ouderlingen bestaande, gewoonlijk des donderdags na de ter aarde bestelling van den gestorven leeraar, handopening. Deze verkregen hebbende, deelde men zulks den volgenden donderdag aan de vergadering mede, waarna dingsdags daaraanvolgende in een bijzondere vergadering een zes- en onmiddelijk daarop een drietal gemaakt werd. Den volgenden dingsdag gaf men hiervan kennis aan het collegie van diakenen, dat acht dagen later ook een zes- en drietal maakte. Den daaropvolgenden dingsdag vergaderde de Groote kerkeraad, bestaande uit 29 predikanten, 29 ouderlingen en 42 diakenen, die uit deze vereenigde drietallen een drietal maakte, en daaruit een predikant beriep, waarna het beroep ter approbatie aan den magistraat en de classis werd gezonden; doch de eerste keurde het gedane beroep nimmer goed voor het was aangenomen. Te Hoorn waren de drie predikanten, die op de nominatie stonden, tenzij burgemeesteren hen hiervan dispenseerden, verplicht binnen de stad te prediken. Ook de beroepene predikanten te Warder, Kwadijk en Midlie (ambachtsheerlijkheden van Hoorn,) moesten zich, vóór burgemeesteren het beroep probeerden, in die stad laten hooren. Vooral in den aanvang der hervorming was het op beroep prediken van predikanten geen zeldzaamheid. Zoo moesten zulks hier en daar de twaalf predikanten die op de nominatie stonden, doen; die zulks weigerden waren niet beroepelijk. Te Alkmaar moest de kerkeraad aan burgemeesteren vragen of deze ook begeerden dat de genomineerden hunne gaven voor de gemeente lieten hooren. Te Dort liet men soms predikanten uit afgelegene plaatsen, zelfs van buiten 's lands, komen om zich te laten hooren; te Oudewater predikte een leeraar driemaal op beroep. Bij uitsluiting geschiedde zulks in Groningen en

Drenthe. Sommigen, o. a. Pontiaan van Hattem, keurden zulks ernstig af.

In Zeeland beriep de kerkeraad van 1586—1591, met toestemming van Diakenen, waarna de regering het beroep probeerde; doch sedert dien tijd geschiedde er het beroep, zoo in de steden als ten platten lande, door een gemengd collegie, hier collegium qualificatum geheeten, 't geen alleen door de classis werd goedgekeurd. Dit collegie, waarin in de steden vijf magistraatspersonen en in de dorpen de ambachtsheeren met twee stemmen zitting hadden, schorste ook de predikanten in hunnen dienst, of zette ze af, doch met goedkeuring der classis. Was in Zeeland het beroep schier geheel in handen der overigheid, ook in Utrecht geschiedde het nergens zonder haren middelijken of onmiddelijken invloed. Zij alleen gaf vrijheid om te mogen beroepen en bekrachtigde het gedane beroep. In de hoofdstad ging een deputatie uit den Grooten kerkeraad naar de regering om handopening te vragen, waaruit de Grootte kerkeraad het gros, de gewone kerkeraad het zes-, en wederom de eerste het drietal formeerde, en daaruit een benoemde, dien echter de magistraat beriep. Hierop verzocht eene deputatie uit den Grooten kerkeraad de approbatie der vroedschap. Ten platten lande mogt nergens beroepen worden zonder handopening van de Gedeputeerde Staten, en op sommige plaatsen nog daarenboven van den collator. Nadat de despectie (zoo heette de benoeming) was goedgekeurd, moest verlof gevraagd worden om ze in een beroep te mogen veranderen, waarna het beroep door den kerkeraad, ten overstaan van twee naburige predikanten, als consulenten, geschied zijnde, aan Hun Edel Mogenden en de classis ter approbatie werd gezonden. In de provincie Friesland week de wijze van beroeping geheel van die in andere gemeenten af. Vóór de reformatie benoemden magistraat en gezworenen den pastoor en andere geestelijken, ook wel met "overroeping" der gemeenten, bij het luiden der klok, ten overstaan van een kerkelijk persoon doch regt van stemmen hebbende, of door de gansche gemeente. Na de hervorming hadden de steden het regt om door hare kerkeraden uit een door den magistraat goedgekeurd drietal,

een vrij beroep te doen. In sommige, b. v. te Leeuwarden, sedert 1767, koos men beurtelings een predikant van de oude en nieuwe studie. Te Bolsward was de kerkeraad uit even zoo veel leden uit de regering als uit de burgerij zamengesteld, doch evenwel moest het zes-, vervolgens het drietal, en na het beroep geschied was, ook dat door de overigheid, en, nadat het door den beroepene was aangenomen, door de classis geaprobeerd worden. Te Sneek werd alleen het beroep door den magistraat nader goedgekeurd; te Staveren, Workum en Hindloopen, deden manslidmaten uit een door den kerkeraad opgegeven drietal een beroep, dat de magistraat goedkeurde. Te Staveren en Hindloopen koos de laatste den tweeden predikant, die, gelijk in vele kleine steden in de meeste provinciën, tevens rector was. In alle stadsgemeenten moest handopening van hem gevraagd, en het beroep in de classicale vergaderingen kerkelijk gemaakt worden. Ten platten lande bestonden geen collatiën en niemand had het jus ap- et improbandi. Alle beroepen waren vrij, doch geschiedden niet door de kerkeraden, maar door de Edelen en Eigenerfden of hunne gemagtigden in de kerk met geslotene deuren. Een candidaat mogt geen beroep zonder bewilliging der classis afslaan. Te Oosterzee en Echten werd in 1748 de candidaat Jacobus Cramer beroepen. Deze lootte met Ds. Ros, predikant te Rottevalle. Het lot viel op dezen. Nu meende de kerkeraad en de Grietman dat het beroep den laatste moest worden toegewezen. De classis dacht er anders over, en hield zich aan de wet "te meer omdat de militie nu reeds in het land en in staat was de wederspannigen te beteugelen" en approbeerde dat van den candidaat. In Overijssel was vooral ten platten lande de wijze van beroep zeer verschillend. In de steden beriep de kerkeraad, doch gaf de regering handopening. Alleen te Deventer werd geen classikale approbatie gevorderd, wjl de kerkeraad aldaar zich van classis en synode onafhankelijk achtte. Te Enschedé, waar twee predikanten waren, werd beurtelings het beroep gedaan nu door den kerkeraad, en de Goeds-heeren (geërfden), dan door zes burgemeesters, de leden des kerkerads en vier gecommitteerden (kerspelkerkmeesters).

Ten platten lande hadden sommige dorpen een vrij beroep, andere waren collatiën, die door de staten der provincie, ridderschap en steden, alleen door de ridderschap of door bijzondere heeren, soms meer dan een, werden weggeschonken. In andere plaatsen beriepen borgmannen, goedsheeren en burgemeesters met den kerkeraad. In de provincie Groningen was het collatieregts in volle kracht en stelden heeren en vrouwen predikanten, kosteren en schoolmeesters aan. Soms werd dit regt door een heer of vrouw, soms gemeenschappelijk door verscheidene heeren of vrouwen uitgeoefend. In eenige gemeenten beriepen kerkeraden en stemgerechtigde lidmaten of collatoren, doch predikanten of proponenten waren, volgens besluit der Groninger synode van 1650, niet verkiesbaar, vóór de gemeenten hunne gaven hadden gehoord; zelfs moest in Groningen, waar de Grootte kerkeraad, na verkregen autorisatie van den magistraat, het beroep deed, zulks plaats hebben. In de provincie Drenthe beriep men of krachtens het collatieregts, dat door één of meerdere heeren werd uitgeoefend, of krachtens de vrije verkiezing, in enkele door den kerkeraad, meestal door eigengeërfde of stemgerechtigde land- of hoevenaars, mits zij van den hervormden godsdienst waren, die ook de collatoren moesten belijden. Zoo niet, dan moesten zij hun regt aan den drost en de gedeputeerden van het landschap, die dan ook de magt van ap- en improbatie verkregen, afstaan. In sommige plaatsen waren gedeputeerde staten in het volle beroepsregts. Zij hadden het zich aangematigd, sedert zij in plaats der kerkeraden of eigengeërften, die volgens de landschaps-wet binnen een bepaalden tijd beroepen moesten, en zulks, daar zij het niet eens konden worden, niet hadden gedaan, beroepen hadden.

De kerkelijke geschiedschrijvers, waaraan wij deze bijzonderheden ontleenden, gewaagden niet van de schandelijke simonie, waaraan zich sommige collatoren schuldig maakten, en van de schreeuwende onregtvaardigheden, die bij kerkelijke beroepen gepleegd werden; van het eigenbelang waardoor sommige kerkeraadsliden gedreven werden, in de keuze van een leeraar; van veler "zucht om minder de gemeente, dan

hunne patronen, heeren en den magistraat te believen", "waardoor vele nietige herders en blinde wachters in Gods kerk werden gedrongen"; hoe zij slechts "op een groote of klare stem, vaardigheid en vrymoedigheid in 't spreken en diergelycke uysterlycke bekwaamheden letten en niet onderzochten of zij een exemplare godzaligheid en goede kennisse hadden", "op den altaar des Heeren offerhanden bragten, die Hy verfoeide", "leeraars kozen, die ze niet de opvoeding en onderwijzing hunner kinderen zouden vertrouwen, ja die ze niet bekwaam achtten een burgerlijke bediening van weinig belang waar te laten nemen." Hiervan kunnen echter de acten der synoden en classes getuigen, en zoo vele schrijvers, die van den toestand der kerk in de 17^e en 18^e eeuw gewaagden. Ook deze vermelden, hoe sommige proponenten ongeoorloofde middelen aanwendden om zich invloed bij de kerkeraden te verschaffen; hoe sommige predikanten "niet op de zake Gods en Christi-ryck, maar op goud en oer zagen", "bij een beroep voorgaven in den gebede te worstelen, openlijk baden of voor zich lieten bidden om 's Geesten hulp en leiding, schoon zij 't beroep uitgelokt of terstond in hunne harten hadden aangenomen." Tegenover deze, die gelukkig niet velen waren, stonden honderden ja duizenden, die, hoeveel voordeel en eer ook een beroep beloofde, zich met blijdschap op nieuw aan hunne gemeenten verbonden, "de eere der menschen versmaadden voor de eere Gods", "op geen aardsch gewin maar op hemelsch profijt acht gaven", die als patriarchen in het midden van hun gezin, in de gemeente Gods, geëerd, geliefd leefden en bij hun dood als vaders door hunne kinderen beweend werden."

DE INZEGENING.

Nadat de proponent het beroep had ontvangen en eenige (in Zeeland zes) weken later zijn peremptoir examen had afgelegd, moest de plegtige

bevestiging of inzegening geschieden. De dag, waarop die plaats had, was een feestdag voor de bewoners van het dorp en der omliggende plaatsen. Schier in elke woning werd open tafel gehouden voor vrienden en verwanten, die, gelijk weleer, wanneer een priester zijn eerste mis zou doen, ten feeste genoodigd waren, en in de pastorie was een gastmaal aangerigt voor alle genoodigden en ongenoodigde vrienden en naburige leeraars.

Er werden dan erwten met potvleesch, rijstebrij met suiker, later brood, boter, kaas, vleesch, opgedischt, en soms "zoo rijkelijck en zoo overdadelijck wijn en bier geschonken, dat er keuren op moesten worden gemaakt."

Hier en daar was het op zulke dagen als kermis, wapperden de vlaggen, en ging des avonds, na afloop der plegtigheden, de veel in de herbergen. De bevestiging geschiedde eerst (1568) door een der naburige predikanten, later door den consulent, in de steden door den jongsten predikant, in tegenwoordigheid van deputaten der classis, ook wel door den vertrekkenden leeraar, die dan tevens afscheid predikte, doch in sommige steden nimmer door een predikant buiten den ring of classis, zelfs niet door een vader of broeder. In Friesland werd de predikant, die van de eene naar de andere plaats vertrok niet, gelijk in de overige provinciën, op nieuw bevestigd en geschiedde de bevestiging van een proponent aldaar door twee predikanten, van welke de een eene leerrede hield tot hem die bevestigd zou worden, en de ander een tweede, na de inzegening, tot de gemeente. Zoo werd b. v. in 1757 te Winaldum de candidaat Justus Sidinga door J. Moda en F. van Sloten, predikende de eerste over Ps. 68 : 12, de laatste over 2 Corinth. 111 : 4, 5, 6, in 1737 te Oudega en Koldewolde, de candidaat Johannes Poelstra, door Christiaan Nethenus, predikant te Hemelum en Phocaeus Noordziek, predikant te Nyega en Elahuizen bevestigd. De laatste sprak, als de jongste, het eerst, over Matth. 11 : 7; de eerste, na de oplegging der handen, over Jes. 40 : 6. De synode te Wesel (1568) besloot dat de bevestiging of met openbare ge-

beden of met oplegging der handen, op de wijze der Apostelen, in tegenwoordigheid der gansche gemeente, die van Emden (1571) "met gebeden daartoe dienende, ende oplegginghe der handen (doch sonder superstitie ende noodzakelijkheid) moest geschieden."

Die van Dordrecht (1574) schafte de oplegging der handen af, "overmits sij in deze jonckheit der kercken tot superstitie (was) ghetogen, ende sommiger bespottinge onderworpen souden moghen wesen." Zij achtte het voldoende dat de van elders beroepene "Gode met een ghebede ende der gemeente met een eleijne vermaninghe," en zij "die het eerst in den dienst werden opgenomen, op gelijken wijze, doch met een langhe vermaninghe en stipulatie bevestigd werden". De dortsche synode van 1578 wilde, dat de leeraars, "daar 't selve met stichtinghe geschieden kon, met oplegginghe der handen ofte anders met het geven der rechterhand der ghemeijnschap tot den dienst der kercken aangenomen, ende met ghebeden Gode (zouden) bevolen worden"; die van Middelburg (1583) "dat zulks met handoplegging, hetzij in de kerk, hetzij in den kerckeraad of classis, altijd echter met openbare gebeden, doch wanneer de leeraar van elders was beroepen "met gebeden ende met het geven der rechterhand der gemeenschap zou geschieden." Eindelijk besloot de synode te 's Hage, "dat de opentlicke bevestinge van kandidaten voor de gemeijnte met oplegging der handen zoo van den bevestiger als van de tegenwoordig zijnde predikanten, en van een predikant met gebeden moest geschieden", 't geen door latere provinciale synoden en de nationale van 1618 en 1619 werd bevestigd. Ofschoon de synode van Harlingen (1596) het besluit der haagsche van 1586 ten aanzien der oplegging der handen bekrachtigde, zoo werd het echter geheel niet, ten minste niet algemeen ingevoerd, en eerst in 1737 besloot de classis der Zevenwouden "de manier van een nieuwen dienaar in zijn nieuwe gemeente, met oplegging der handen te introduceren en te bevestigen voortaan te onderhouden", en Bernardus Aquila, vroeger conrector en voorzanger te Dokkum, later praeceptor te Harlingen, was de eerste die den 3 Mei van dit jaar op

die wijze door Obertus Foppius in de gemeente te Oosterzee werd geïntroduceerd.

Vóór de handoplegging moest de beroepen dienaar zich, volgens besluit der Weselsche synode (1568), "heiliglijk aan den predikant, die deze plegtigheid verrigtte, verbinden, in zijn dienst te beoogen en betrachten de verbreiding der eere Gods, de zuivere bediening zijns woords en de stichting der gemeente; de getuigenissen des H. Geestes niet te buigen tot zijne bijzondere begeerlijkheden noch in 'tallerminste van de waarheid af te wijken van gunst, van geld, van vrees; godvruchtelijk te onderhouden de kerkelijke ordonnantiën, die tot goede orde en rust der gemeente behooren, en naar vermogen zijn ambt waar te nemen en vermanen, bestraffen en vertroosten, waar het van nooden zou zijn, uitsluitende alle gunst en aanzien der personen." Volgens de synode van Dordrecht (1578) moest de leeraar den proponent met een langere en den predikant met een kortere vermaning bevestigen en hen (van knielen vond ik eerst in de eerste helft der 18^e eeuw melding gemaakt) de drie vragen laten beantwoorden, die wij nog in het formulier aantreffen.

Dezelfde vragen werden door de synode van 1578 voorgeschreven, doch van eene voorafgaande vermaning wordt geen melding gemaakt, terwijl die van 1581 bepaalde, dat de bevestiging in de gemeenten met behoorlijke stipulatie en afvraging moest geschieden. Eerst in de synodale acta van 1586 leest men "dat de bevestiging voor de gemeente met behoorlijke stipulatie en afvraging, vermaning, gebed en oplegging der handen moest geschieden naar het formulier daarvan zijnde." Wie de steller van dit laatste was, is mij niet bekend, doch het didaktische gedeelte heeft zakelijke overeenkomst met de leerrede, die, volgens a Lasco, in de gemeente der nederduitsche vluchtelingen te Londen vóór de verkiezing der leeraars werd gehouden, terwijl de vragen en gebeden ontleend zijn aan de Christelijke ordonnanties van Micon. Vóór 1586 wordt het formulier niet achter de Bijbels noch achter de Psalm-berijmingen gevonden, doch wel achter de berijming van

Marnix van 1591 en in de bijbels, die in 1590 en 1591 te Leiden bij Jan Paedts Jacobszoon zijn gedrukt. Het schijnt toen in alle provinciën te zijn ingevoerd en werd door de nationale synode van 1618 en 1619 bekrachtigd. De intreden geschieden ten platten lande des namiddags van den dag, waarop des voormiddags de bevestiging had plaats gehad: in Friesland en Gelderland soms acht dagen na de bevestiging. Zoo deed in 1741 Fred. Jac. Bocquet, te Hummel zijne intrede, nadat Bernardus van Koevorden hem acht dagen te voren had ingeleid. In de steden trad de beroepen leeraar meestal des avonds, ook wel in een weekbeurt, na de bevestiging, het eerst op.

Groot is het aantal zoo Bevestigings- als Intreê-redenen, die in den loop der 17^e en vooral der 18^e eeuw het licht zagen. Alle zijn in quarto gedrukt, en de meeste met geleerde aantekeningen aan den voet der bladzijden. Bijna alle zijn jammerlijke proeven van kanselwelsprekendheid.

Doorgaans zoekt men te vergeefs naar het verband tusschen de tekstverklaring en de "toeëigening", en worden beide slechts door de woorden "maar het is meer als tijt tot de toepassinghe over te gaen", "doch wij moeten afbreken", of iets dergelijks aaneen gehecht. Was het eerste gedeelte een geleerde commentarie, het tweede bevatte een dorre levensschets van den prediker zelve en de gewone wenschen.

Zonderling waren de onderwerpen, die sommige leeraars behandelden. Zoo sprak d'Outrein, bij zijne intrede te Amsterdam, over "Salomons bedde bewaakt door zestig helden," naar aanleiding van Hoogl. 11 : 8; was de intreêrede van Flud van Giffen te Dordrecht (1688) een verhandeling "over Gods algenoegzaamheid den leeraren en gemeente Gods tot onderwijsing en troost uitvoerig voorgesteldt"; bevestigde Abraham Oosterland (1742) zijn ambtgenoot Johannes Vrolijk te Delfshaven met eene leerrede "over Vorst Zerubbabel, den hoogepriester Jozua en al Gods volk, uit naam van den Heer der heirscharen, door den Profet Haggai opgewekt en uitgenoodigd tot den opbouw van den tweeden tempel", naar Haggai 1 : 7, 8; handelde Didericus van der

Kemp, in zijn intreê-rede te Leiden (1764), "over den tempel door s'Heeren Geest met voorspoed en zegenwensch te voltoojien", naar Zach. IV : 6, 7. Doch men doorloope slechts de Boekzalen, die schier van den aanvang der 18^e eeuw af al de bevestigings- en intreê-reden vermelden, en men zal bij het lezen der behandelde teksten moeten toestemmen, "dat vele leeraren in deze, met hulp van Stockius, Coccejus, Buxtorf, Glassius en diergelijke, alleen hunne sterkte in de kennisse der gewijde talen hebben willen betoonen, zonder op de stigtinghe der gemeente eenig acht nemen."

En toch, met welk een geestdrift werd door de onafzienbre scharen, die haar hoorden, over deze intreê-reden, gesproken! Nu de "diepzinnige geleerdheid" en "zonderlinge begaafdheid" van den leeraar bewonderd, dan het "zielaangrijpende, hartkundige, onderscheidende" zijner prediking geprezen; of zijne gaven, in hoogdravende en gezwollene poëzy, bij die van een Chrysostomus, Augustinus en andere bijbeltolken vergeleken: hunne stemmen tot tempelbazuinen verheven, zij zelve "Sionswachters, Godsknechten, Godsherauten" genoemd. De intreê-preeken waren de toetssteenen hunner geleerdheid en gaven; echter niet hunner rigting; want vóór men beriep, wist de kerkeraad ze, schoon hij evenmin als menig leeraar, vooral in de 18^e eeuw, het fijne onderscheid tusschen een heelen of halven Voetiaan, groenen of ernstigen Coccejaan, Groeningiaan, Brakelitaan, Lampiaan, Browniaan, den man van de oude- of nieuwe studie, kon verklaren. Doorgaans had ook reeds de faam 's leeraars groote gaven uitgebazuind, en het strekte hem tot geen geringe aanbeveling, indien hij op zijn praeparatoir examen den hebreuwschen tekst, zonder punten, of den bijbel ad aperturam had kunnen vertolken, of, op zijn verzoek, het peremptoir voor de synode of voor de classis plenaria had afgelegd. Niet weinig fier was hij ook op de Gamaliëls, aan wier voeten hij gelegen had, en met welgevallen hoorde de gemeente de namen dier beroemde mannen in de intreê-reden vermelden. Was de gemeente trotsch op zulk een leeraar, deze was het niet minder op het ambt, waaraan hij zich had gewijd. En kon het anders? Ravesteyn, de voor-

naamste gids van den jongen Nazireër, noemde de evangeliëdienaars “vorsten, prinsen, helden, opziëners, ouderlingen, voorgangers, uitdeelaars der verborgenheden en velerlei gaven Gods”; “God, de Vader, der Heerlijkheid zelf was de insteller van het leeraarsambt, de Heilige Geest, de Geest der Heerlijkheid, had hen tot het bekleeden er van afgezonderd en bekwaam gemaakt”. “Zij overtroffen in waardigheid verre den regent, ja den vorst en koning.” Hun groote leermeester, de beroemde Vitringa, beweerde zelfs, “dat een leeraar, in den persoon van ’t ligchaam der geloovigen, die alleen de ware en inwendige kerk uitmaken, spreekt, omdat zij Engelen der gemeente zijn, door de Goddelijke bestelling van God gezonden, om als Godsgezanten van Gods wege, Gods welbehagen aan de gemeente bekend te maken.” Dat de leeraar bij zulk eene beschouwing van zijn ambt, “in mensche-lijke zwakheid,” de borst verhoef, en dat men bitter over hunnen hoogmoed klaagde, verwondert ons niet: doch dat het algemeen gebruik, in de 16^e en 17^e, eeuw om de namen van vaderland, geboorteplaats, geslacht en doop uit het neêrduitsch in ’t latijn of grieksch over te zetten alleen uit geestelijken hoogmoed voortspoot, mag met grond worden weêrsproken. Dit gebruik dagteekent uit de 15^e eeuw na de herstelling der letterkunde, en werd niet alleen door predikanten, maar door de meeste geleerden nagevolgd. Zoo noemde zich, gelijk bekend is, Gerrit Gerritsen, Desiderius Erasmus; Schwartzerd, Melancton; van der Putte, Puteanus; Vos, Alopecius; Cornelis Loose van Gouda, Cornelius Calsidius Chrysopolitanus; Ulbe van Schalsum, naar den keizer Ulpus Trajanus en naar den klimmerboom bij den toren zijner geboorteplaats, Ulpus Cissaeus; Foeke Jansz. van Holwert, professor te Franeker, Joh. Phocylides; de predikant van Teerns, later hoogleeraar te Franeker, Terentius. Steph. Sylvius, predikant te Leeuwarden, de eerste Doctor Theol. in de nederlandsche hervormde kerk, noemde zich alzoo naar zijn geboorteplaats Uteterp in de Wouden; Menso Poppius, Eurothallassius, naar zijn geboorteplaats Oosterzee; Christiaan Mosterd, predikant te Dordrecht, Christianus Sinapius; Balthazar Arnhemius, predi-

kant te Anjum, B. Hydoraeus Arminius, naar Waterland zijne geboorteplaats en naar den veldheer Arminius; David van Riet, predikant te Vlissingen, David Arundaeus. Zoo zouden wij nog honderden namen kunnen noemen. In het laatst der 17^e eeuw geraakte deze pedanterie meer en meer in onbruik: alleen in de Boekzalen der Geleerde wereld bleef er een schaduw van over, en hield men zich tot in deze eeuw aan de "oude mode" om achter de namen der predikanten de graden der bloedverwantschap, waarin zij tot andere Nazireërs van hun geslacht stonden, in de taal der geleerden uit te drukken.

DE LEERAAR.

Hoe dieper wij in de 17^e eeuw dringen, hoe meer wij de leeraars zich tot een priesterkaste zien vormen. In den aanvang der hervorming waren zij broeders onder de broeders, en onderscheidten zij zich in gewoonten, zeden, kleeding, of waarin ook, niet van de leeken. De meesten waren godvruchtige, nederige en eenvoudige mannen, die niets anders bedoelden, "als het rijke Christi bevorderlijk te sijn ende in ootmoet en stilheijt de schaepkens te weijden." Allengskens begonnen zij zich aan het maatschappelijk leven te onttrekken, zich door hun gewaad te onderscheiden, of liever hielden zich, terwijl ze al wat nieuw was ten strengste veroordeelden, aan de oude kleederdragt, die allengskens als ambtsgewaad werd beschouwd; namen een vroeger ongekend gezag aan, regeerden als priesterkoningen, bemoeiden zich niet slechts met hetgeen hun ambt betrof, maar met stads- en staatszaken; waren niet tevreden hunne stem te verheffen op den predikstoel en in de kerkvergaderingen, maar wilden die ook doen hooren in de bijeenkomsten der regenten en staten. Gedurende het grootste

gedeelte der 17^e en 18^e eeuw, was er een onophoudelijke worsteling tusschen kerk- en staatsgezag, en hoewel het voordeel op sommige plaatsen en in sommige tijden meer naar gene dan naar deze zijde overhelde, werd toch eindelijk het eerste door het laatste overwonnen en overheerscht. "Wem das Land gehört, gehört auch die Religion!" "Hoogleeraren en stadspredikanten wilden als halve Goden geëerd zijn, en zij zelve gaven wierook voor die afgoderij." De trotschheid en opgeblazenheid der eersten was vaak grenzenloos, zoo dat menig uitheemsche geleerde, die hen aan hunne woningen bezocht, zich bitter over hunne hoogheid beklaagde. Toen eens eenige jongelingen den Franeker hoogleeraar Johannes van der Waeijen moesten spreken, "dachten ze niet anders of ze zouden ter audientie van den vorst zelve geïntroduceerd worden, met zoo vele ceremoniën, langs zoo vele trappen, en door zoo vele kamers, werden ze tot hem geleid. Zij vonden den Hooggeleerde zitten in een grooten blaauw fluweelen armstoel, met twee witte van kalk gepleisterde leeuwtes op elk der leuning: over zijne tafel waren zoo veel zegels, bullen en brieven verspreid, dat indien er juist geen bijbel bij ware geweest, men geloofd zou hebben ter secretarije van Amsterdam te zijn. Nadat ze hun pligtpleging hadden afgeleid en driemaal het hoofd tot aan den grond hadden gebogen, werden ze, nadat ze tot omtrent zes treden van den professor waren genaderd, door hem gelast zich aldaar op lage spaansche stoelen neêr te zetten, en na een gesprek, dat ruim een kwartier duurde, en uit niet anders dan wederzijdsche complimenten bestond, door twee studenten naar beneden en tot op de straat geleid." "Zondigen (vroeg Hondius te regt) zoodanige professoren niet, die de studenten niet voor-gaen met alle zedigheydt ende Godtvruchtigheydt, noch haer daer toe behooryck opweeken; maer die ter contrarie deselve voor-gaen in allerley ydelheydt en lichtvaerdigheydt, daer het toch haer schuldige plicht is die jonge leerlingen wel voor te gaen in leere ende leven"? "Opgezwollen van ambitie en glorie schreeuwden de getabberde vorsten publice en privatim

dat het meer dan billijk was, dat de wet uit hun Sion werd gehaald; dat God aan die plaatsen, daar zij professoren waren, zijn vuur en haardstede, als van ouds onder de Joden, had; dat zij geetrojeerde en gepriviligeerde rabbijnen waren, die alleen van den God des Hemels het karakter hadden om priesters en leeraren te maken." "Hoe openbaerlijk, tot blame der kereke, zij dissentieerden in gevoelens, die de uniformiteit der leer uitmaakten, zoo hadden zij echter in dat punt politiek genoeg, om als een eenig man aan te spannen, hun haan overal te doen kraaijen".

Sommige coccejaansche predikanten noemden zich "priesterkoningen, lijfstaffiers van koning Jezus, rijkstrawanten van vorst Messias, geregtigd om God te naderen, die, met verdubbelde spoorlagen aangeprikkeld, dikwerf een wenk kregen uit het heiligdom, van den ontzachelijken hemelkoning werden toegewenkt." Van de leerredenen veler leeraars kon men zeggen, 't geen Vehse van die van Musculus getuigde, "Musculus Predigten waren so tapfer, gewaltig und heftig, dasz er sich selbst sogar zuweilen bis zu Visionen erhitzte". Zij beklommen den preëkstool met allerlei uiterlijken zwier en pronk, als of de achtbaarheid in uitwendige vertooning gelegen was. Zij spraken uit de hoogte tot het volk, noemden de geloovigen "graag getrouwe dienstknechten, wier verstand vet was geworden in dien meststal", en wel verre van zich te schikken naar het begrip der toehoorders, namen zij "een hoogdravenden, gevernisten en opgesmukten spreektrant" aan. De voetiaansche leeraars daarentegen waren meestal eenvoudige, nederige mannen, verkeerden als broeders met het volk, lieten zich den naam van vader, vader in Christus, welgevallen en hadden een eigenaardige wijze van prediken en spreken, door de Coccejanen talmerij, beuzelarij, tale Kanaäns genoemd. Zij onderscheidden zich door naauwgezetheid en ijver in het vervullen van hunnen dienst. Het was hun niet genoeg, stichtelijk in leven en wandel te zijn, met ijver en volle overtuiging de zaligmakende genade Gods te verkondigen, zij moesten zelve de zaligmakende genade

bezitten, waardoor men tot het gezicht zijner gansche ellendestaat geraakte.” “Zulks geschiedde echter niet altijd zonder zware zielsbenaauwdheden, waaruit de Heere hen evenwel door de openbaring van den gekruisten Christus in zijne ziele rukte en hen geloovig werkzaam maakte.” Niet allen echter hadden die genade ontvangen, doch hadden zij zulks, dan wist het de gemeente, en werd zulks wel uitdrukkelijk in hunne levensschets, die doorgaans zeer uitvoerig in de Boekzaal werd geplaatst, vermeld, zoo als in die van Andriessen, Henricus Eusonius en vele anderen. In dat van den laatste leest men o. a.: “Zijn Eerw. viel een uitmuntend voorrecht ten deele onder zijne bediening te ontvangen. Het behaagde namelijk den goeden Heere Godt zijn Eerw. daar ter plaatse aan hem zelve bekend te maken, te bekeeren, en al vast te bevestigen, en dat zó klaarlijk, dat vele godvruchtigen moesten betuigen, dat zij verzekert waren, dat het ongeveinst geloof, hetwelk eerst in zijn grootmoeder en moeder gewoond had, ook in hem woonde.” Zonderling waren de getuigenissen, die sommige gemeenten van hare leeraren gaven. Zoo getuigde zij van Salomon Echtenius “dat hij de menschen onderwees met leer en leven na ’t exempel van Phenix, daar Homerus gewag van maakt”; van Johannes Rulæus, “dat hij was een tweede fransche Hercules, die met zeer subtile draden van zijn tong de ingezetenen van zijn volk tot gehoor trok en tot Christus bragt”; van Arnoldus Tegularius, “dat hij door kracht des goddelijken woords met een blixem tot in het binnenste der ziele doordrong, als van boven neer de stroomen zijner welsprekendheid neerstortten; dat hij een opregte Theophrastus was, die als Gods tolk door ’t krachtig geluid, dat hij maakte, de lieden leidde, waarheen hij wilde”; van Nicolaus Cornelius Crollius, “dat hij het woord Gods zuiver verklaarde en regt sneed, een afkeer had van eigen bedachte uitleggingen, maar zich stipt hield aan het oogmerk van Gods Geest, uitgedrukt in het Woord, en volgens hetzelfde daar uit vloeiende toepassingen maakte”. In Thomas Wyckenburgius “was de aanzienlijkheid van Cats, de bescheidenheid van Socrates. Hij had een majesteit in zijn wezen,

en vriendelijkheid in al zijn doen." Petrus Burgerius "was een licht en pilaar in de kerk, gedurig partij van ketterij, die niemand flatterde of spaarde, en om de etterbuilen der zonden te genezen, gebruikte hij meer cauterien en brandijzers dan pleisters, na de wijze der doctoren in de medicijnen, als een arts der zielen, dewelke met eene superfieiele leeringe de vijfde essentie uit de Heilige Schrift trok, door het vuur des geestes." Johannes Crucius achtte men "even zedig zonder ambitie. Hij wist zijne predikatiën luister bij te zetten door aardige spreekwoorden, zoodat hij bescheidenlijk volgde de Heilige Poëten, daar Horatius gewag van maakt, die leerden tot stichtinge of vermakinge of tot beide te zamen." "In het aangezicht van Henricus Swalmius werd eene deftigheid bespeurd, van zijne lippen vloeiden zoetigheid en vriendelijkheid, zijne welsprekendheid en vleijende reden staken boven anderen uit." Dr. Rise was "in verstand een Paulus, een Petrus in ijver, die in woord en daad zeven (duivelen) kon verjagen, een held Sions, onvertsaagd van moed. Als hij sprak stond trouwloosheid verdoemd, beefde onopregtheid. Zijn duivenoog zag de ziel tot op den grond, sloeg wonden, maar troostte ook de ziel". Van een ander leest men, "dat men hem zonden hoorde bestraffen zonder aanzien des persoons en met zulke ongezoeten en raauwe uitdrukkingen, dat het meer naar kijken dan naar bestraffen geleek." Nopens Johannes Becius werd getuigd: "geen onzer leeraars was meer in respect bij 't bestuur en 't gemeyn, soo door syn vriendelicheit, nederigheid, saftheid van gemoede, alle blycken van sonderlinge godsvrucht, als door syn bequamheid voor den predikstoel." Ook "van buiten af had hij veel lofs." Men noemde hem "een soete beeck, die sielen troost con geven." Hendrik Dibbetius was "een man van sneeg vernuft en scherp oordeel, wel ervaren in de geleerde talen, doch zwakkelijk tegen de Remonstranten"; Balthazar Lydius "deftig, ligt vertoornd, maar goedhartig, veel vergevend, hoogst ernstig en schrikkelyck in 't straffen, vol yver, inniglyck de waerheid seekende, van welke hy een pilaar ende vastigheydt was." Hij wist "met gesten ende manieren

van hevigheyt, de sonden soo te bestraffen en het gemoet der toehoorders daermede soo te ontroeren, dat vele de tranen uyt de oogen bersteden." "Borstius was een statig, deftig, welsprekend, indrukwekkend leeraar en had zulk een grooten toeloop, dat het volk reeds te vijf uren naar de kerk liep als hij te negen ure moest prediken, en des namiddags te half twee als hij 's avonds te vijf ure het avondgebed moest doen." Zoo noemde men den een "een man van vroomer gezintheid, maghtigh in de schriften, een Paulus in 't weerleggen, een Johannes in 't bidden;" en ander "een opregt dienaar van koning Jezus, liefhebber der godsaligheyt" of "een boetbazuin, een archangel, streng van wesen, duchtigh in 't straffen"; wederom een ander "een Hippocraat voor de sielen, een Jobsvriend voor de bekommerden, een Petrus in 't geloof"; velen "Guldemonden, Platoos in 't betoogen, kroonjuweelen in de kroone des Heeren, paerden in zyn diadeem, kaersen op den gouden kandelaer, lichtende sterren, brandende vlammen, donderende helden Gods, tempeldienaers, leviten, Melchisedeks, bewaerders van 't heiligdom, koningsryken en specery-geurigen, pronck-aerts in 't geestelycke, Aarons, Mozessen, Gideons, Simsons tegen de Philistynen, geleerde deught, lavers met hemelsch manna, pilaeren ende vastigheden der kercke, maer zich zelve nietige en ellendige, katy-vige, zwakke, struyckelende vallende zondaers noemende, die alleen door 'sgeesten kracht werden gedreven"; en, zoo zij pietisten waren, "wurmen madezakken, slyck ende modder, vlokskens aen 't velleke van het lammeke."

Hun levenswijs was, in den aanvang der 17^e eeuw, hoogst eenvoudig en, daar zij doorgaans onbemiddeld waren, soms minder dan burgerlijk. De vrachten, voor het transport hunner goederen betaald, de inventarissen hunner boedels, getuigen dat zij "vaak soberlijk van huisgerade voorzien waren." Men vond in hunne woningen, meestal stadsgebouwen en pastorijen, geen artikelen van weelde of "nieuwe snoffen", maar slechts houten tafels, banken en stoelen, matten, een schapraaie, spinden, koffers, het noodige eigen gereed linnen en servet-

werk, tinnen teljoren, kroesen en andere tafelbenoedigheden, een weinig kleederen, nog minder goud, zilver of kleinodiën. Doch men kon in het laatst dier eeuw en den aanvang der volgende ook voor ƒ500 's jaars in overvloed leven. Ten platte lande was de levenswijs doorgaans zoo eenvoudig als vader Sluiter en Petrus Hondius de hunne hebben afgebeeld. Nog in 1702 bezat de geleerde Arnoud Moonen, predikant te Deventer, geen porseleinkas, die toch in zijn tijd in geen burger gezin gemist werd, en hij vroeg ten behoeve zijner vrouw, "die de Heere hem tot een hulpe gegeven had", voor een zijner werken, van den uitgever "een notenboomen kabinet met een stelsel van porcelijn en zijn toebehooren, om daar op te zetten." In Holland, waar de levenswijs in het midden der 17^e eeuw veel kostbaarder was dan in Overijssel, en men veel niet ontberen kon dat daar gemist kon worden, moest menig leeraar, vooral indien hij een talrijk gezin had, soms kommerlijk van een geringe wedde leven, en al wilde hij dan al niet, gelijk Casper Coolhaas, tot het verkoopen van "costelycke wateren en welruyckende balsemolien" zijn toevlugt nemen, toch naar "favorable ocasien omzien om soberlijk te kunnen leven, en zich" met schrijven, hoe jammerlijk ook beloond, les geven, schoolhouden, doctoren en meesteren, koophandel, reederyen van schepen, assureantien, pachten ende dergelycke arbeit en bezigheden en sorgen" bezig houden. Gaven of giften ontvingen zij van de gemeente niet, en Borstius, in zijn tijd de meest gevierde predikant te Dordrecht, verweet de grooten der aarde hunne prachtige levenswijs, maar tevens hunne gierigheid omtrent armen en evangelie-dienaars. "Sijner pronckeryen te koop", zoo sprak hij, "zynder nieuwe snuffen en fatsoenen op te speuren, een pont groot, al waer er thien, voor een elle spellewerk en een nieuw kantje te geven, de weerde van een morgen lands of twee aen een vinger te dragen, en den hals te sluyten in een keten, daer thien hongerige buycken een gantsch jaer lang van verzaed soudon kennen worden, kostelycke peerlen en halve manen aen de ooren te hangen, een aem wijns op een avond door te swelgen, een hondert gulden of twee aen

't triktacbert op te offeren, en met de dobbelsteenen de rijcxdaelders wech te werpen, daer synse mild genoeg toe. Maer soo de Gever van dat alles selfs eens komt en eyscht een schoof van den acker voor sijn renten, om datse des Heeren sijn, en hebben geen erve als het offer, O! dan brengt men dat verzengt en verminckt is. Sy moeten in haer kant, sijde, felp en fluweel gaen, al sou Christus met sijn predikanten, ballingen, weduwen en weesen, naest aen de galghe hangen, soo dat al de werelt haer armoede sien kan. Sy moeten gesoojen en gebrajen, gestooft en gesmoort op tafel hebben; maar Johannes de dooper moet hem met een ruyge pye en met sprinckhanen en wilden honig behelpen. Sy moeten kostelike speelhuysen bouwen, wilde, woeste en weelderige kinderen opvoeden, al souden haer leeraers beroyde weduwen naelaeten en haer saed om brood gaen en de keukens tot wildernissen worden. Sy drincken de wyn uyt schalen en setten d'een roemer op d'ander, maer Christi werklieden mogen haer bete in azijn doopen en verzengde ayren eeten. Daer men de onversadelicke en bodemlose beursen van de herbergiers met gout en silver soeckt te stoppen, daer sent men de diakens met koperen duyten voort. Als er kermissen, bruyloften of groote maeltyden op handen syn, dan is 't hoog water binnen de kantoren, haer schotdeuren gaen van selfs open en laeten heele stroomen gelds uyt, maer als de armen schreijen om broodt en de naecte om een kleedt, dan schynt er een hooge vloet en waternoot van buyten te komen, die de beursen en geltkassen dicht toesluyt, daer konnen dan niet als kleyne droppeltjens uytkomen, die met geweld doorleeken aan de verkeerde zijde. Daer de Satan van der helle vindt een ruyme hant, daer hy wel met seven boose geesten in wonen kan, daer geld genoegh uyt magh om te verdrincken en te verproncken, en alsoo lijf en siel in 't verderf te helpen, daer vindt de goede Godt de deur van beyde voor hem gesloten. O! verdraeyde en boose aert, schandvlecken en geen kinderen, dankt ghy alsoo den Heeren uwen Godt? Ghy dwaes en onwijs volck, is Hij het niet, die u geschapen en verhooght heeft, die u het leven,

den adem en alles geeft? Zoo ziet ghy dan, beminde Christenen, dat rycke gevers wel gierigaerts zijn. Ghy hebt dan ongetwijfelt oock wel bevonden dat degene, die op straet en in de herberg aldermiddadigst zijn, dat dezelfde in haer huys alderdunst zijn. Wijf en kinderen houdt men by den duym, geeft se niet dan spijtige woorden, en maect dat haer tranen haeren dranck sijn: maer de waerdinne geeft men ruym met open hart en beurs. Men doetse lachen en singen en geefse de vriendelyckste woorden, die men kan bedencken. Gierigh binnen, qwistigh buiten!"

Hoog was echter de achting, waarin de leeraars stonden. Zij werden in alles, zoowel stoffelijke als geestelijke zaken, geraadpleegd; ontbraken nooit aan den feestelijken disch en hadden altijd de eereplaats en vooraanzitting. Men stelde er een eere in dezen of genen leeraar tot huisvriend te hebben; 't beste dat het huis opleverde was voor hem bestemd; men noemde den geurigsten tabak dan ook "een domine's pijpje", de beste kandy "een dominees klontje", de beste wijn "een dominees glaasie". Vooral de zoogenoemde "kweeselachtige kerkzusjes" wedijverden in het regaleeren der geestelijken, inzonderheid die der oude studie, en men vond zoowel in de steden als dorpen "dominees huizen", waarin allen predikanten, van wat studie ook, een gul en gastvrij onthaal wachtte en zij hunnen "inloop" hadden. Welk een invloed zij op het volk hadden blijkt uit de geschiedenis, die ook vermeldt hoe vaak de regering van hen gebruik maakte om haar doel te bereiken. Ook zij, welk eene heerschappij zij over de kerk mogt voeren, ontzag den predikant, en liet geen gelegenheid voorbijgaan, hem blijken van achting en eerbied te geven. Zelfs is er een voorbeeld dat zij zijne schulden betaalde, en opdat hij niet zou wanen dat hij daardoor in hare genegeheid gedaald was, vereerde zij hem nog daarenboven een zilveren koelvat. Niet ligt waagde zij het zich openlijk tegen hunne meening te verzetten, en zelfs polste hen Johan de Witt, zoo hij dezen of genen zijner vrienden, die in den reuk van arminiarij stond, op het kussen wenschte te verheffen. — De Patriciërs bezochten bij uitnemendheid de

fransche of mode-kerk, en velen bekleedden er kerkelijke bedieningen in. Zeer ongunstig was in 't algemeen het oordeel over de waalsche predikanten. Zoodra zij zich, lezen wij o. a. bij van Effen, "tot het dragen van mantel en bef geregtigd vinden, is hun eerste werk zich in alle gezelschappen, en wel voornamelijk van vrouwen, in te dringen, en ik tart 't allersnedigste oordeel, door iets anders als door hunne kleederen hunne bediening te kunnen raden, of die ontdekking moest kunnen geschieden door hun huppelenden gang en schaterend lagchen en zwierige buigingen des ligchaams. Die onder hen van een galante inborst zijn, overtreffen de hofjonkers in 't aardig en geestig onderhouden van de juffers, en weten met haar over den opschik en moden naar de kunst en in de opregte salettaal te redeneeren. Anderen doen hun best om door vertelseltjes, loopjens, aardige kwinkslagen voor tijdverdrijvende snaken zich te doen kennen, en den roem een geheel gezelschap te kunnen doen lagchen, te verkrijgen, zich dikwijls niet ontziende dubbelzinnige streken te wagen, die, door de geestrijke aardigheid, dewelke 't onkuische dat er in schuilt, als met een doorzigtbaar kleed bedekt, aanlokkelijker en daar door gevaarlijker worden. Een derde soort bestaat uit regtschapeu hovelingen, die van de wellevendheid hun ernstigste werk maken, met de diepste onderwerping de grooten behandelen, deze met uitgezochte complimenten overladen, zich wel wachten van hen ergens in tegen te spreken, en hunne buigzame zeden, tot goedkeuring van al hunne gevoelens, schijnen te kunnen schikken." — "T eenigste dat ze als wezenlijk in hun ambt schijnen te erkennen, is het prediken. En daar leggen ze zich met veel ijver op toe. Zij trachten hunne toehoorders meesterstukken van welsprekendheid op te dissen. Zij zijn zoo opgesmukt met uitgekijpte woorden, zoo versierd met fraaije vindingen en zoete vergelijkingen, zoo naauwkeuriglijk ontbloot van alle lage en gemeenzame spreekwijzen, zoo bezaaid met net geschakeerde bloempjes van de rhetorica, dat ze in den gemeenen man, zonder 't minste begrip, de uiterste verwondering baren, en aan hen, die ze verstaan, zoodanig een vermaak en uit-

spanning verschaffen, dat men aan iemand die van 't gehoor terugkomt, zonder ongerijmdheid kan vragen "*hoe hij zich gediverteerd heeft?*"

Beschuldigde men de waalsche predikanten van lichtzinnigheid, de nederduitsche daarentegen van ijdelheid; men wees niet zoo zeer op hunne gepruikte en gebefte afbeeldingen, als wel op de hoogdravende dichtregels, die, zeker niet zonder hunne toestemming, er onder gedrukt werden. Zwaar zijn de portefeuilles, waarin die afbeeldsels, zelfs op satijn gedrukt, worden bewaard. En geen wonder: wie zou de beeldtenis van een geliefden leeraar niet begeerd hebben? Zij sierden dan ook in ebbenhouten lijsten de wanden der vertrekken, terwijl hij, die geen gravure kon bekostigen, zich met een silhouette vergenoegde. Niet zelden werden, in het laatst der 18e eeuw, de silhouetten van al de dienstdoende leeraars eener gemeente met lauweren omvlochten op één plaat gebragt en met een lofdicht er onder versierd. Veel minder talrijk zijn de portretten der leeraars in olie-*verw*. Er zijn er echter door de vermaardste meesters geschilderd. Ook ontmoet men ze hier en daar in hunne studeerkamers afgebeeld. Hier zien wij een ongezellig kelderachtig vertrek met een steenen vloer en breeden schoorsteen. In het midden staat een stevige eikenhouten tafel, met boeken in allerlei formaat in lederen en perkamenten banden, met en zonder sloten, die ook de kasten langs de wanden vullen en over den grond verspreid liggen. Tot dit kille vertrek dringt nimmer de zon door, het ontvangt slechts eenig flauw licht door de beschilderde glazen boven de kassen aan de zoldering. De leeraar zit in een eng wambuis met een calot op het hoofd en een zwanenschacht in de hand op een hoogen stoel, over welks rug zijn mantel hangt. Nevens hem staan een looden inktkoker en een zandlooper. Zijn voeten zijn met stillegangers bekleed. Op een ander tafereel zit hij met den mantel omhangen en den hoed op het hoofd voor een grooten houten lessenaar, voor de kleine vensters zijn groene saaijen gordijnen geschoven. Het vertrek wordt door een dikke walmende vetkaars, op zwaren koperen kandelaar, verlicht. Tegen een der wanden staan goed gevulde boekenkasten, levensgrootte portretten en landkaarten bedekken

de overige. In beide vertrekken ziet het er regt somber en ongezellig uit; beide zijn volkomen in harmonie met de ernstige troniën der mannen, die in gepeins verzonken zitten, doch meesterlijk door het penseel van Schalcken gepenseeld zijn. Op een derde tafereel uit den pruikentijd, zit de leeraar in een vertrek met houten vloer. Hij is in den preekrok, met mantel en bef omhangen, de allonge over rug en schouders, en den steek op het hoofd. Op de met groen laken bekleede tafel liggen boeken, papieren en tabakgereedschap. Hij zelf rookt uit een lange pijp en is bezig met schrijven. Aan zijne met schoen en gespen bekleede voeten zit een spinnende kat. Aan een der wanden hangen schilderijen, een klok en zijn japon, de andere zijn met boeken bezet. De ruggetitels van sommige folianten getuigen dat hij, behalve de theologie, ook andere vakken van wetenschap beoefent. Het is trouwens ook bekend dat velen uitstekende wis- en aardrijkskundigen, anderen verdienstelijke geschiedschrijvers, beoefenaars der wijsbegeerte en letterkunde waren, en dat de 17^e en 18^e eeuw weinige leeraars opleverden die geen latijnsche of nederduitsche gedichten vervaardigd hebben. Zij hielden briefwisseling in de taal der geleerden, zoo met elkander als met uitheemsche leeraars en geleerden. Vele deze correspondentiën zijn bewaard gebleven en maken een belangrijk deel der Epistolographi uit. In de 16^e en 17^e eeuw hadden slechts enkele predikanten eene min of meer aanzienlijke boekverzameling. De boekekasten van verre de meesten bevatten slechts de noodzakelijkste werken, zooals de H. S. met kanteekeningen, Trommius, de werken van Piscator, het Enchiridion van Heidegger, het opus analyticum van Van Til, de Huysbijbel van Hartman en Calvijn's institutio. In de 18^e eeuw werd het aanleggen van bibliotheken in den leeraarsstand meer algemeen, en begon men theologische en andere tijdschriften te lezen, zooals de Bibliotheca-Bremensis, Groningana, Duisburgensis, Hagana, de Symbolae literariae, de Schatkamer- en Akademie der Geleerden, de Christen, de Spectators en Zedemeester der kerkelijken, de Europesche Mercurius en Nederlandsche Jaarboeken; doch vooral de Boekzaal van Europa en der Geleerde wereld. Deze

werd niet alleen door leeraren, maar ook door leeken gelezen, en was lang het eenige en bleef tot in onzen tijd het meest gelezene tijdschrift. Geen gemeente zoo afgelegen, geen gehucht zoo klein, of de Boekzaal ging van huis tot huis rond. Geen wonder, het bevatte 't geen leeraren en gemeente het meest ter harte ging, de geschiedenis der kerk, en vooral de biografien der leeraars, die, tenzij de gestorvene leeraar verzocht had geen levensberigt van hem in de Boekzaal op te zenden, door den consulent zeer uitvoerig' werden behandeld. Vooral beschreef deze met de uiterste naauwkeurigheid het karakter, den bekeeringsweg en het sterfbed van de leeraars. Meestal had deze biografie reeds voor de lijkrede gediend.

In den aanvang der hervorming was men gewoon voor alle gestorvenen of dooden bij het graf lijkredenen te houden (volgens de engelsche liturgie). Doch reeds in 1574 gebod de Synode van Dordrecht "de lijkpredikatiën met groote voorzigtigheid (zoekende de opbouwning der kerken) af te zetten, en daar zij niet ingevoerd waren niet in te voeren, om de gevaren der superstitiën daaruit te kunnen vermijden." De Synode van 1578 bevestigde dit besluit, met deze bijvoeging, "dat waar men ze oordeelde niet onnut te zijn, ze mogten geduld worden, mits dat ze meer een forme van onghepremediteerde vermaning dan van een predikatie, die met het gebed begon en met dankzegging gesloten werd, hadden, en dat men in dezelve den lof der afgestorvenen niet zoude verkondigen." Sedert dien tijd geraakten zij in onbruik. Ten minste in de acta van den kerkeraad te Dordrecht vond ik aangeteekend: "op 3 Aug. 1578, is eene vermaeninge versogt gedaen te worden over de begraevinge van eene vrouwe van Antwerpen, is Corput belast hen te seggen, dat de lijk-predikatiën hier en ook in andere steden afgesteld zijn van wegen der superstitie en quade consequentie, die men daer uyt besorget heeft." Drie jaren later besloot de Synode van Middelburg, "daar de lijkpredikatiën in onbruik waren, de drukkers te gelasten voortaan de dancksegginghe by den begraeffenisse der dooden, staende achter in de catechismus weg te laten." Zij schijnen

hier en daar echter nog in het midden der 17^e eeuw te hebben plaats gehad, ten minste eerst in 1658 schafte de kerkeraad te Zoelen ze af; "doch die *f*3 aan de armen wilde geven, kon er een verzoeken".

Achter de oudste Psalmberijmingen vindt men een voorschrift nopens deze lijkpredikatiën. Zoo leest men achter die van Johannes Wtenhove, Londen 1566:

*"In den lijkprediken houdt men ghemeinlicken der Ghemeijnte voor dese stuc-
ken: hoe de doidt ingekomen sy door Adam, ende wederomme door Christum
wechghenomen; van der opstandinge des vleesches ende den eeuwighen levens; Item
van der ongewissheit onses levens ende dage onses steruens ende dat derhaluen
een ieder denselven in bestandigen geloie, met waken ende bidden verwacht",*
Hierop sprak men het volgende gebed uit: *Wij dancken dy almachtighe, eeuwige,
barmhertige Vader, dat du onsen broeder N. uth der elende deser wereldt (daer
du hem vor een tydt na dyner vaderliker goedicheyt inne geoeffent hebts) in wa-
ren geloie dynes soons Christi Jesu verlosset, ende syne siele in dyn ryke
ontfangen hebst; welckes lichaem du oock to syner tyde, tot der onsterfiker
heerlicheyt (die du allen gelouigen door Christum toegesecht hebst) erwecken
wilt. Wij bidden dy, wil ons met dynen heyligen geest bystaen, dat wij uth
desen exempel geroert werden, de ernsticheyt dynes tornes ouer onse sunden,
te erkennen ende mit myden derseluen dit verganchlike leuen kleijn achten, onse
oigen altydi op dy hebben, ende in warer heylicheyt ende gerechticheyt alle de
dagen onses leuens voor dy wandelen mogen: opdat wy oock in waren gheloiue
dynes Soons, van hier verscheijden ende eeuwelick bij dy leven mogen, door
deuseluen dynen Sone Jesum Christum, die met dy ende den Heyligen Gheest,
is een eenich ende eeuwich Godt altydt ghepresen. Amen."*

Waren de lijkredenen op de leeken afgeschafft, die op vorsten, collatoren, voorname magistraats-personen en predikanten bleven in gebruik. De eerste werden, op openbaren last, of oock wel uit eigen beweging, gehouden, en die op koningin Maria, Willem III, Willem IV en de prinses Anna vormen verscheidene kwartijnen. Onder de lijkredenen op collatoren en magistraats-personen zijn er waarin de leeraar den afgestorvene zóó bewierookte, dat ze zoowel den redenaar

als den doode tot oneer verstreken. Dit is ook toepasselijk op vele die openlijk voor de gemeente op hare ontslapen leeraars werden uitgesproken, en later met lofliederen, soms zelfs met platen versierd werden gedrukt. Enkele dezer leerredenen bevatten echter treffende karakterschetsen en roerende beschrijvingen van sterfbedden, zoodat ze nog heden met stichting gelezen worden. Tot deze behooren de lijkredenen van Hellenbroek op Wilhelmus à Brakel over Pred. XII : 5 en van Flud van Giffen op Jacobus Sappius, getiteld: "De regtvaardigen Habel, nog sprekende na synen dood, voorgesteld uit Hebr. VI: 4."

Vóór van Giffen die rede uitsprak, "gevoelde hij zich met eene beroeringe bekruipe". "Hij hoopte echter dat God hem sterkte mogt geven, en aan het slot er van zou hij zijne hartstogten, tot ontlasting en voldoening zijner liefde, den vollen toom geven, al zouden zijne rechtveerdige tranen dan meer spreken als de woorden, die veelligt in de keel zouden verstikken". Maar Sappius was ook niet alleen zijn ambtgenoot, neen "zijn lieve vriend, zijn Jonathan". Hij had "het soet der broederlijke samenwoning ondervonden"; ondervonden "dat de naem van collega niet altijd hatelyk, maar oock wel eens soet en stigatelyk tot een gesegende nagedachtenisse was". Helaas, wel eens! "Hoe vele gemeenten werden niet verscheurd, door de jammerlijke twisten der collegen! Fratrum concordia rara".

Vooraf ondervonden dat gemeenten, die door twee leeraren bediend werden, welke met elkander in geloofspunten verschilden.

"Zij hadden veeltijds gansch een verloop te duchten, waren van 't gebod der lyefde gescheiden: hunne gesinnen werden verdeylt, den een den sentimenten van Adolphus, de andere van Cornelius toegedaen". Op sommige plaatsen hadden de leeraars ook veel van invloedrijke heeren en collatoren, "die in alles hunne opinien wilden doordrijven", te lijdten. "Felix parochia, quae sine nobili et collega"!

"Gelukkig predikant, wiens standplaats is ontbloot

"Van trotschen edelman en nijdgigh amptgenoot!

Nog meer hadden de duitsche leeraars ten platten lande van de jonkers, die collatoren waren, te verdragen, en het was dáár een spreekwoord: "Domine Johannes, ihr sollt zwar Dienst haben, aber ihr muszt Jungfer Margriet, meiner genädigen Frau Kindermädchen heirathen". Dezelfde schrijver, die ons deze bijzonderheid mededeelt, hangt een zwart tafereel op van de diepe onkunde der duitsche leeraren in den aanvang der 17^e eeuw. In 1600 waren er in Brandenburg, die geen Bijbel hadden. "Es giebt" (leest men in een Epistola encyclica pastoralis van 1610) "solche, wenn auch nicht viele, die in den gewöhnlichen Frägen aus der biblischen Geschichte rudiores sind als die Laien — in die kirchlichen Streitfragen völlig rudes". In 1600 bleek het bij de examina voor de landstanden in Zweden, dat de candidaten de geloofsartikelen niet kenden.

Waren de grenzen van mijn bestek niet beperkt, dan zouden wij nog vele curiosa uit het predikanten-leven, ook in ons vaderland, kunnen mededeelen; gewagen van hen, die door de Spanjaarden en Franschen zelfs op den predikstoel werden gedood; van hen, die, gelijk Cornelis Vrolijkert, Adolf Ketelaar, Johannes Loopewijk en Theodorus van Houten, predikanten te Dordrecht, Goes, Langerak en Maasland, op den predikstoel "als geestelijke krijgsknechten met het zwaard in de hand, als Mozessen aan den mond van Jehova" stierven,¹ "zonder anxten of smarten des doods door hunnen Heer gevonden of afgelost werden"; van anderen, die hun stervensuur voorspelden, hun doodkist in hun slaapkamer plaatsten, om vertrouwd te worden met den koning der verschrikking, van sommigen die meenden dat zij reeds gestorven waren; van priesterlijke geslachten, zooals dat van Lydius, Snethlagen, Brakel, Vos, Walraven, Velsen, Temmink, Streso, Noordbeek, Cornelis en anderen; van predikanten uit hetzelfde geslacht, die dezelfde gemeente soms langer dan een eeuw bedienden, of een hoogen

¹ "De Joden hebben 903 soorten van dood; maer de allersoetste, zeggen zij, is de dood der kus, waardoor zij zeggen dat Mozes is gestorven, als God als met een kus de ziele wegneemt."

ouderdom bereikten. Doch wij moeten den lezer naar de predikantenlijsten van Adami, Columba en Dreas, Greydanus, de Jonghe, Brans, Keppel, Moonen, Engelsma, Paauw en Veeris, van Rheenen, de zeeuwsche Buise, vooral naar de Boekzalen der Geleerde wereld verwijzen.

OUDERLINGEN. DIAKENEN.

Ons tegenwoordig ouderlingschap kan zich op geen vroegen oorsprong beroemen. Het is een calvinistische instelling, die het eerst bij de, naar den calvinistischen vorm, ingerichte geneefsche en fransche kerk voorkomt. In de vroegste eeuwen van het Christendom verschilden bisschoppen en ouderlingen zelfs niet in rang, veel min waren zij zóó ver onderscheiden dat aan de laatstgenoemden alleen het regeren zonder de prediking des woords en de bediening der sacramenten zou opgedragen zijn geweest. Moge men al vroeger beweerd hebben, dat onze ouderling de presbyter der eerste kerk ware; al hebben ook sommigen zelfs het ambt der ouderlingen gelijk met dat der Leviten gesteld, onze de Groot, Streso en andere godgeleerden hebben overtuigend bewezen, dat dezen, en met hen de steller van het formulier ter bevestiging der ouderlingen, hierin dwaalden. Reeds onze eerste synode gaf voorschriften betreffende de vereischten om het ouderlingsambt te kunnen bekleeden, de pligten die de ouderling te vervullen had, en de wijze waarop hij in de gemeente moest worden ingeleid.

De vereischten om het ouderlingschap te kunnen bedienen waren: "onstraffelijkheid in leven, zuiverheid in religie, voorzigtigheid in 't beleid van geestelijke zaken, eenige kennis van burgerlijke zaken, reinheid van alle eergierigheid en grootschheid, ja van alle kwaad vermoeden van die gebreken"; ook moesten zij gehuwd zijn met eene vrouw die lidmaat en onergerlijk van gedrag was. De pligten er aan verbonden waren: "met de dienaren des woords acht te nemen op de be-

roeping der predikanten, deze en alle gemeene lidmaten met raat en daad te dienen, toezigt te nemen op de leer en wandel der dienaren des woords'. In eenige gemeenten was hun opgeleid met de predikanten, vooral tegen den tijd des avondmaals, de gemeente te bezoeken, het avondmaal te helpen bedienen, bij de predikatiën en catechisatiën tegenwoordig te zijn, voor de aanstelling van voorzangers, beurtelings met de predikanten, bij den aanvang der godsdienstoefening de twaalf artikelen des geloofs voor te lezen. In sommige gemeenten had elke ouderling zijn wijk waarin hij wekelijks elk huis moest bezoeken, en wel opletten of de huisgenooten zich óprecht in handel en wandel gedroegen, het hoofd des gezins zijn gezin in de pligten der godzaligheid onderwees, hen in de morgen- en avondgebeden voorging, de leden des gezins bestraffen, vermanen, aanprikkelen, vertroosten en zorgen dat de kinderen de catechisatiën bezochten, ook zieken bezoeken en vertroosten. Zij waren leden des kerkeraad en werden als zoodanig met de predikanten in commissie naar de regering, de classis en de synode afgevaardigd.

De synode van Dordrecht in 1578 beval uitdrukkelijk, "dat het recht van benoeming der ouderlingen bij den kerkeraad zou staan; dat deze jaarlijks een dubbel- of enkeltal aan de gemeente moest voorstellen, uit welke, na beproeving van acht dagen, de helft zou worden verkozen, waarop zij, na wederom acht dagen aan de gemeente voorgesteld te zijn, zouden bevestigd worden." Die te Middelburg (1581) bepaalde dat ook de diakenen de ouderlingen moesten verkiezen, en die van 's Gravenhage (1506) "dat ze ook opzicht zouden hebben dat de diakenen hun ambt getrouwelijk waarnamen", 't geen door de synode nationaal bevestigd werd. In sommige gemeenten mengde zich de regering in 't beroepen der ouderlingen. Zoo werd te Leiden hare handopening en approbatie vereischt. Daar mogten ook geen extraordinaire ouderlingen worden benoemd, "tenzij dat hunne personen bij den magistraat bekend waren gemaakt"; ook stelde deze den kerkeraad des noodig de vermeerdering van hun getal voor, gaf hij zijn genoegen

te kennen "als er ouderlingen uit hun midden werden verkozen, en drukte den wensch uit dat zulks meermalen mogt geschieden". In Friesland moest in de steden ten minste één ouderling uit den magistraat worden benoemd, "om tot nut en dienst der kerke toezicht te hebben in den kerkeraad." In de stad Groningen waren de ouderlingen in drie orden verdeeld, die der regenten, der geleerden en der burgemeesteren, waarvan elke een vast getal leden had. Deze allen waren, gelijk die in de geheele provincie, *ad vitam*; in de overige provinciën bleven zij, tenzij ze langer wenschten te dienen, twee jaren in dienst. Zij werden meestal uit de deftigste standen, en uit de afgetredene diakenen verkozen; te Leiden maakte men onderscheid tusschen burgers en ingezetenen; ook krijgslieden mogten tot ouderlingen en diakenen worden verkozen, doch in Friesland mogt men een nieuw inkomende niet verkozen, tenzij hij ten minste eenmaal met de gemeente het avondmaal had genoten. Aan den verkozene bragt de koster het beroep; die weigerde werd hier met boete, daar met censuur gestraft.

Te Dordrecht geschiedde de eerste verkiezing den 14 Junij 1572 "door de eerste dienaren des woords en sommige uit den magistraet, die haer gelove beleden hadden." Deze "stelden 12 broederen, die zij achteden de bekwaamste te zijn, de gemeente voor, om ses daer uyt te verkiesen, deselve vermanende schriftelijk in consistorie te stemmen, die sy achteden de bekwaemste te zijn". Zulks geschiedde na een openbaren vast- en bededag. Aldaar had sedert 1652 de verkiezing door een predikant en ouderling "aen 't huys van een yegelyck" plaats, waarop de kerkeraad in de consistorie ontboden werd om haar bekend te maken, waarna een enkel getal, geaprobeerd door den magistraat, de classis van Zuid-Holland en de synode, aan de gemeente werd voorgesteld. Bij de voorstelling voegde men de vermaning: "soo er iemand was, die hadde op haer leere of leven, dat hy hetselve tusschen sondagh daar toekomende zoude in consistorio aendien". Herhaalde klachten werden hier en elders tegen kuiperijen bij de benoeming der ouderlingen in den kerkeraad gebragt, procla-

matiën er tegen van den predikstoel afgelezen, en zelfs den synoden verzocht “middelen er tegen te beramen.”

In den aanvang der hervorming werd er overal vóór de verkiezing van ouderlingen vast- en bededag door de gemeenten gehouden, werden zij door hunne ambtgenooten en de predikanten in de leer geëxamineerd, en vervolgens bevestigd. Later werd de biddag en het examen afgeschaft en werden zij alleen “met afvraging der getrouwheid en gebeden tot God”, volgens de synode te 's Hage van 1586 “met openbare gebeden en stipulatie” bevestigd.

Wie het formulier heeft vervaardigd en wanneer het werd ingevoerd, mogt ik niet opsporen: waarschijnlijk werd het door den opsteller van het formulier der bevestiging van predikanten, waarmeê het in vormen, geest en inhoud, mutatis mutandis, geheel overeenstemt, vervaardigd. Ook vinden wij het 't eerst achter de bijbels en psalmberijmingen van en na 1586.

Een ouderling stond toen schier in even groote achting als de predikant zelf; men erkende hem aan zijn zwart kleed, en wanneer hij in functie was droeg hij later, even als de leeraar, mantel en bef. Wat den predikant was verboden, was het ook den ouderling. Aan openbare vermakelijkheden mogt hij geen deel nemen, en wanneer in den gezelligen kring de vrolijkheid de grenzen overschreed, en de voeten in beweging raakten, dan verwijderde hij zich, even als de leeraar, in stilte. Scherpe hekeldichten werden vervaardigd op ouderlingen, die zich vergaten, toelieten dat hunne gezinnen genoegens smaakten, of kleederen droegen, die door de kerkelijken werden veroordeeld; ja “die zelve zich met lange paruiken en over borst en schouders zwevende lokken versierden en daarmee tot aanstoot en ergernis der gemeente op de eerlijkste plaatsen in de kerk gingen zitten”. Van sommige ouderlingen werd ook gezegd, dat zij naar “gunst en ongunst en andere wereldsche inzigten bij het beroepen van predikanten, ouderlingen en diakenen handelden”; dat ze “schoon voorgangers en voorstanders van Godes kerke en diensvolgens be-

kwaamheid en kennis dienende te hebben, echter van de gronden der gereformeerde religie geen bescheiden kennis hadden, noch trachtten te hebben;" dat zij, "in weerwil dat zij zulks bij de aanvaarding van hun ambt beloofd hadden, zich niet bemoeiden met het onderwijzen der onwetenden, bestraffen der ongeregelden, opwekking der tragen, vertroosten der kleinmoedigen;" dat ze in den kerkeraad "met geen vrijmoedigheid spraken, waar ze behoorden voor het goede, voor de zaak Christi en voor het werk van Gods kerk; maar ja-broers waren, en dat ze in het oefenen der kerkelijke tucht hun advijsen gaven naar aanneming des persoons." De kerkelijke acten getuigen daarentegen ook van anderen "dat zij vol des H. Geestes, onberispelijk in geloof en wandel, streng in 't handhaven van de policie der kerke waren;" dat ze "niemand ontzagen, scherp op de gemeente letten, den armen het evangelie brachten, den bedroefden en bedrukten troosten uit Godes H. Woord," of roemen "hunne regtzinnigheid, rechtvaardigheid, kennisse, wijsheid, voorzigtigheid, beleid, kloekheid, deftigheid."

In de dagen van den eersten bloei des Christendoms, toen de liefde jong was en aller harten bezielde, was de weldadigheid der rijkeren jegens de armere broeders en zusters boven alles werkzaam. De uitdeeling der liefdegaven was aanvankelijk aan de Apostelen overgelaten, die in alles de leidende hand hadden. Toen echter het getal der gemeenteleden aangroeide, werd het hun spoedig onmogelijk om met dezen administratieven arbeid voort te gaan, zonder schade voor de armen zelve, of den hooger werkkring, waartoe zij door den Heer geroepen waren; en welligt werden zij reeds vroeg genoodzaakt de uitdeeling der aalmoezen over te geven aan dezen en genen, die zij daartoe het meest geschikt achtten. Weldra evenwel ontstond er eene natuurlijke aanleiding, om aan dit gedeelte der besturing van de aangelegenheden der gemeente een meer bepaalden vorm te geven. De Hellenistische, steeds najverig op de Joodsche Christenen, be-toonden zich, hetzij dan te regt of te onregte, onvergenoegd en achterdochtig over de wijze, waarop tot heden de armverzorging had

plaats gehad; en de Apostelen, gedreven door den Geest huns Heeren, die de Geest des vredes is, haastten zich om maatregelen te nemen, die de oorzaak van dit geschil zouden wegnemen. Zij voerden een zeer regelmatige wijze van armbedeeling in, en daar zij zelve hoogere verplichtingen te vervullen hadden dan "het bedienen der tafelen", schiepen zij een nieuw ambt, waardoor de armbedeeling meer regelmatig kon geschieden, en deden door de gemeenteleden zelve geschikte personen kiezen tot waarneming der nieuwe bediening. Aldus ontstond het diakonaat, wel naar aanleiding van naijver en twist, vruchten van den geest der wereld, maar de werkelijke drijfveeren waren broederliefde, weldadigheid en zucht tot orde, vruchten van den Geest van Christus. Allengskens echter kregen de diakonen een uitgebreider en anderen werkkring, en onderging het ambt met den loop der tijden wijziging en groote verandering: zij moesten bij den dienst des altaars tegenwoordig zijn en hulp bewijzen, de offergaven ontvangen, het H. Avondmaal uitdeelen, doopen, de biecht afnemen en prediken; doch steeds bleef de verzorging der armen een zeer belangrijke pligt der diakonen.

De eerste hervormers, die het uit- en inwendige van den openbaren eeredienst geheel in den geest der oorspronkelijke instelling wenschten te hervormen, legden den diakonen alleen den pligt der armverzorging op. "De schriftuur leert ons klaarlijk, zoo lezen wij in de acten der synode te Wesel (1568), dat het ambt der diakonen bestaat in de bediening des tafels, dat ze den armen in hunnen nood zullen te hulp komen en aalmoezen vergaderen en 't geen noodzakelijk is uitreiken, en de rijken vermanen de kerk en de armen te helpen en te ondersteunen." De vaderen wenschten dat er, vooral in de groote steden, twee soorten van diakonen mogten verkozen werden, van welke de een zich bezig hield met het vergaderen en uitdeelen der gaven aan de armen en het ontvangen der legaten aan dezen vermaakt, en de ander met het bezoeken en vertroosten van zieken, gekwetsten en gevangenen, het acht geven op en ondersteunen van behoeftige vreemdelingen, het

beschermen van weduwen en weezen. Ofschoon nu de Nederlandsche Hervormde kerk geen twee soorten van diakenen benoemde, die zij verschillende gedeelten van het ambt ter uitoefening oplegde, zoo heeft zij zich echter trouw aan de voorschriften der weselsche synode gehouden, en wij zien de diakenen dan ook gedurende alle eeuwen, zich met het vervullen der genoemde pligten bezig houden. Hunne verkiezing moest door de gemeente zelve, na het houden van een vast- en bededag, geschieden. Zoo kwamen te Dordrecht predikanten en ouderlingen, den 9 Junij 1573, voor het eerst te zamen, maakten een dubbeltal en stelden dit aan de gemeente voor, "om de helft daer uyt te verkiezen, deweleke met briefjes haere stemmen gegeven hebben in consistorio om aldaer opgenomen te worden ende bij meerderheid te concluderen, wie van de voorgestelde dienen zouden of niet". Sedert 1583 werd het dubbeltal door predikanten, ouderlingen en diakenen opgemaakt.

Hier schijnt de regering den kerkeraad en de gemeente in zijne keus niet belemmerd te hebben. In andere gemeenten approbeerde zij de keus des kerkerads, en werd der gemeente alleen van de benoeming kennis gegeven. Moest er ontijdig, ten gevolge van sterfgeval een benoeming geschieden, of moesten, gelijk in 1621 te Leiden "aangezien de zware tijd, die niet wel leed dat nieuwe onervarene in plaats van de geoefenden zouden gesteld worden", de diakenen nog een jaar in dienst blijven, ook dit mogt niet zonder goedkeuring der regering geschieden, die ook resolutien gaf aangaande "de manier door den kerkeraad ouderlingen en diakenen te benoemen" en de reglementen ap- of desapprobeerde.

Het getal der dienende diakenen was, gelijk dat der ouderlingen, zeer verschillend, en overeenkomstig de talrijkheid en uitgestrektheid der gemeenten. In Friesland had ten platten lande, 't zij er al of geen armen waren, elke kerk één, en hadden de overige gemeenten twee diakenen. De bevestiging had te Dordrecht eerst een maand, later veertien dagen, eindelijk acht dagen na de verkiezing plaats.

Zij geschiedde aldaar sedert 1588 "met een extraordinairen tekst".

Toen schijnt in deze stad het formulier nog niet in gebruik te zijn geweest, schoon het te 's Hage en elders reeds was ingevoerd.

In den aanvang vergaderden predikanten, ouderlingen en diakenen afzonderlijk "om yeghelycken syn saken te verhandelen." Zij waren ook toen nog geen leden van den kerkeraad; alleen "in plaatsen daar weynigh ouderlinghen waren, waren zij gehouden in den kerkeraad te komen, wanneer zij er in geroepen werden." Volgens de synode te Dordrecht van 1574 moesten zij wekelijks vergaderen, "om der armen saken rypelycke te spreken en hunne bijeenkomst beginnen en eindigen met aanroepingen van des naam Gods;" volgens besluit van de synode te 's Hage 1586, twee jaren dienen, en om het half jaar de aftreding plaats hebben, "ten ware dat de gelegentheydt ende 't proffyt van eenige kercken anders vereyschte." "Zij konden zich bij hunne benoeming, wanneer zij voornemens waren de plaats te verlaten of wegens ziekte, excuseren, doch het stond aan den kerkeraad te beoordeelen of de gronden der weigering al of niet geldend waren; waren zij zulks niet, dan moesten zij dienen en werden hunne namen "afgelezen."

Zij behoorden, om het ambt te kunnen aanvaarden, "deftig, eerlijk, onberispelijk van wandel, niet gierig noch haathartig, en niet geheel van tijdelijke goederen verstoken te zijn"; "gemis van verschiet van penningen" was een grond tot weigering. Bakkers waren "vóór men een diakoniebakker had, die in bezoldiging der diakonie stond, wijl zij beurtelings het brood leverden, niet benoembaar. In stads gemeenten hadden zij een boekhouder of administrator. Maandelijks, vervolgens om de twee maanden, eindelijk om het jaar, moesten zij in de consistorie voor predikanten en ouderlingen rekening doen. Te Dordrecht moesten in de 16^e eeuw alle diakenen, elk op de boete van 4 stuivers, alsdan present zijn; in hunne wekelijksche bijeenkomsten geld en levensbehoefden aan de armen uitdeelen, voor zij leden van den kerkeraad werden, echter aan het beroepen van predi-

kanten deel nemen, ook de tafel des Heeren bedienen, collecteren aan de woningen en met de schaal, de bussen, het bordeke, eindelijk met den zak; doch zóó, "dat zij het alderlaatst in den tuin collecteerden, ten einde terstond te kunnen zitten op hunne plaatsen, tot het eynde van de predikatie, tot meerdere stichtinghe der gemeente."

Herhaalde klagten werden bij den kerkeraad ingeleverd "over hunne hardicheyt, stuericheydt, slappigheid omtrent zieken en armen, en negligentie in het huis- en armbezoek." Zij handelden "in het uytdelen van aelmoessen soms nae gunst ende aennemingh des persoons; daer doch Paulus vereyscht van een diaken, ofte die uytdielt, dat hy suleks doe in eenvoudigheydt." Niet zelden "wilden zij bijnae geen aelmoesen geven aen vreemdelinghen, dewijl se deselve meest alle suspect hielden ende aen haere klachten bijnae gheen ghelooft gaven, ook omdat se, na haar zeggen, soo dickwels bedrogen waren." Zulks werd strengelijk afgekeurd, "want het sou jammer zijn dat onder de vreemdelingen oock geen goede menschen waren." Ook beschuldigde men hen "van onwetenheid in de gronden der gereformeerde godsdienst, ontrouw bij het beroepen van hunne leeraren; dat ze jabroers waren, en dat zij met lange paruiken en hayrlokken door de kerken swierden, om aalmoezen te verzamelen."

Na hunne aftreding (zij dienden 2, 4 of 8 jaren) werden zij doorgaans tot ouderlingen verkozen, tenzij dezen, gelijk in sommige gemeenten, tot een anderen stand in de maatschappij behoorden. Gewoonlijk echter waren beide broederschappen leden van de deftigste, zoo niet de aanzienlijkste standen. Zij gingen vriendschappelijk met elkander om, en bragten in de meeste steden, na hunne gewone bijeenkomsten, de avonden in de diaken-kamer gezellig door. Deze broederlijke bijeenkomsten werden ook wel met vaak al te kostbare maaltijden gesloten.

De synode te Wesel (1568) wenschte wel, dat ook bejaarde vrouwen van beproefde vroomheid tot diakonessen werden gekozen. Het is mij echter niet gebleken, dat zij in de hervormde kerk immer toegelaten zijn, ofschoon vele noodzakelijke werkzaamheden beter door

vrouwelijke personen konden verrigt worden. Het is bekend dat hare aanstelling apostolisch en schier even oud als die der diakenen is, en dat de Apostelen "zusteren, vrouwelijke mede-diakenen met zich voerden." Hare voornaamste taak was de vrouwen, die door indompeling gedoopt werden, bij te staan in het uit- en aankleeden, haar in den godsdienst te onderwijzen, de zieken te bezoeken en te vertroosten. Er werden echter slechts bejaarde weduwen, ongetrouwden en bij voorkeur rijke en aanzienlijke matronen tot dit ambt verkozen. Het werd dan ook als een eerambt beschouwd.

VOORLEZERS, VOORZANGERS, ZIEKENBEZOEKERS,
CATECHISEERMEESTERS, KOSTERS ENZ.

De voorlezing der Heilige Schrift in godsdienstige bijeenkomsten is, gelijk ook andere gebruiken, uit het Jodendom in het Christendom overgegaan. Men weet, dat het Israëlitische volk op sabbat en feestdagen in de synagogen tot gemeenschappelijke gebeden en het aanhooren van de voorlezing der H. S., der Wet, Profeten en andere boeken des O. T. bijeenkwam. In de christelijke vergaderingen deden zulks in den eersten tijd de ouderlingen en diakenen, en eerst in de 3^e eeuw vinden wij het voorlezersambt gevestigd en aan een bijzondere orde van geestelijken opgedragen. Allengskens werd dit eene aanzienlijke kerkelijke bediening, die tot voorbereiding van waardige jongelingen voor hooger ambten in de gemeenten uitmuntend geschikt werd geacht, 't geen sommige bisschoppen wel mag bewogen hebben om zelfs zeer jeugdige knapen tot dien post te verheffen. Zulks was echter in later tijd zoo dikwerf geschied, dat Justinianus de bepaling voorschreef, dat geen jongeling vóór hij achttien jaren bereikt had, het lectoraat mogt aanvaarden. In Alexandrië mogt zulks niet geschieden vóór zij den H. doop hadden ontvangen, en moesten zij ook op de feesten der martelaren hunne levens- en

lijdensgeschiedenissen voorlezen. Onder de aanzienlijke en geleerde jongelingen, die wij onder de voorlezers van vroegere eeuwen opmerken, behooren de latere keizer Julianus en zijn broeder Gajus, toen dezen nog onder de voogdij van hunnen oom Constantius stonden, Caesar van Arles en anderen. Even als in de eerste christen-, zoo lazen in de hervormde kerk in den beginne de ouderlingen en diakenen, soms de predikanten zelve voor. Te Dordrecht werd eerst in 1578 de lezing vóór de predikatie ingevoerd. "Is geproponeerd", dus lezen wij in de acta des kerkeraad van den 17 Julij van dat jaar, "dat het stichtelyck waer voor de predikatie te lezen, is uytgesteld hier van te spreken tot dat de nieuwe ouderlingen bevesticht sullen sijn."

Men begon eerst alleen bij de viering van het H. Avondmaal voor te lezen, doch in 1585 zulks ook des zondags te doen. De ouderling, die toen in de Groote-kerk voorlas, ontving een vrije woning in het Gasthuis. Eerst in 1619 werden aldaar voorlezers uit de gemeente benoemd. De kerkeraad beproefde ze en droeg ze met recomandatie aan burgemeesters voor, die ze verkozen. Tevens moesten zij het ambt van ziekentroosters waarnemen en de kinderen hunne vragen over den catechismus overhooren, waarvoor zij *f* 25 genoten. Hun volle tractement was *f* 17⁶.

De aanleidende oorzaak tot het aanstellen der voorzangers was ongetwijfeld de groote liefde der oude Christenen voor het godsdienstig gezang en de zorg, om naar het apostolische voorschrift alles betamelijk en met orde te doen geschieden. Men is het echter niet eens of het ambt in het midden der vierde of in de laatste helft der derde eeuw werd ingesteld. Even als de voorlezers behoorden zij tot den geestelijken stand, en in de afrikaansche kerk werd hun bij hunne aanstelling door den presbyter dit woord toegesproken: "Zie toe dat gij met het hart gelooft wat gij met den mond zingt, en dat gij door uwe werken weder bevestigt, hetgeen gij gelooft met het hart". Zij maakten in de grootere gemeenten een afzonderlijke orde van kerkenaren uit, doch in kleinere waren zij tevens lectoren.

In de hervormde kerk waren de beide betrekkingen in de meeste steden en ten platten lande reeds in het laatst der 16^e eeuw vereenigd. Ook te Dordrecht was er vóór 1611 geen voorzanger. Eerst den 31 Maart van dat jaar “verzocht Jan Adriaanze bij mijne Heeren magistraeten gerecommandeert te worden voorsanger te zijn, opdat de gemeynte daerdoor in het singen te meerder werde gestight.” Eerst sloeg de magistraat zijn verzoek af, doch later bewilligde hij er in en gaf hem eene jaarwedde van f 36, “mits dat hij in de bediening van dit zijn ampt de ordre volgde, die hem bij den kerkeraad zou gegeven worden.” Die orde was “alle daegen de predikatie waarnemen ende terstont nae 't klokke-geluyt de Psalmen op te heffen ende dat vervolgens nae de ordre der Psalmen ende Pausen derselve, ende des Sondaegs de groote ende nieuwe kerk waer te nemen.” Later werden ook hier de posten van cantor en lector gecombineerd, en bleef hunne benoeming, even als te Leiden en elders, aan de regering, doch hunne “beproeving” aan den kerkeraad.

Bittere klagten werden er niet zeldzaam in de kerkeraden aangeheven over de onbekwaamheid en het wangedrag van sommige voorlezers en voorzangers. Velen gaven zich aan het misbruik van sterken drank over en, “gelyck dat een kennelycke sonde is in alle menschen die het doen, soo oock insonderheydt in de soodanige die het heylige woordt Godts aan de Gemeynte voorlesen ende de heylige Psalmen Davids zingen.” Zij moesten even als de leeraars en leden van den kerkeraad in het zwart gekleed en met de bef en mantel omhangen hunnen dienst waarnemen, “doch het was tot merekelycken aenstoot ende ergernisse van veele in de gemeente dat ze met langhe perryucken en op borst en schouders swevende hairen op hooge en eerlycke plaetsen in de gemeynte stonden.”

Reeds vroeg wordt in de kerkelijke acten van ziekenbezoekers melding gemaakt. Zij komen reeds in 1572 voor, en werden door den kerkeraad “genomineerd en verkozen”, doch later moesten zij eerst aan de Heeren gepresenteerd en eindelijk ook door hen verkozen worden. Te

Leiden ontstond in 1672 een hevig geschil tusschen den kerkeraad en de regering over het regt van nominatie, dat ten voordeele van de laatste beslist werd. Vóór zij op de nominatie konden geplaatst worden, moesten zij voor den kerkeraad "proponeren, in de bekentnisse des geloofs en in den catechismus geëxamineerd worden en beloven hun ambt bij de zieken getrouw waar te nemen." In de namiddag-godsdiens-oefeningen werd aan de gemeente van hunne verkiezing kennis gegeven. Zij genoten een jaarwedde van de stad, die te Dordrecht in 1587 "door den kerkeraad tot f 200 gesuppleerd en verhoogd werd."

Deze stad gaf hun ook een vrije woning, en dáár moesten zij niet alleen zieken bezoeken, maar ook in 't Leprosenhuis catechiseren en de bestedelingen der diakonie onderwijzen. Er waren onder deze ziekebezoekers vele bekwame mannen, die ook door het uitgeven van godsdienstige geschriften nut stichtten, doch de klagt was niet ongegrond, dat vooral de "kranckbezoekers in 't leger en op de vloet zich aan een ergerlyck leven overgaven, daerse doch boven anderen behoorden uit te munten in heyligen wandel ende godssaligheydt, dewyl dat se boven de gemeene geloovighen uitmunten in kennisse van Gods woord." Zij bezochten de zieken in het zwart gekleed, zonder mantel en bef, en het ergerde velen in de gemeente "dat ook zij in hooverdighen gestaltenisse met lange paruycken of eygen lange hayrlocken gingen sweven door de stadt om de siecke ende ellendige te vertroosten." Zij waren vroeger in de gemeente zeer gezien, hadden veel invloed en namen vele zaken waar, die in geen betrekking stonden met hun ambt.

Meest allen waren, even als de catechiseermeesters, voorstanders en meestal hoofden der conventiculen, en even als deze gevreesd bij de predikanten, wier leerredenen en levenswandel in die bijeenkomsten werden beoordeeld en veroordeeld, zoo zij niet tot de studie van den meester behoorden.

De mededeeling der noodige kundigheden in de christelijke leer was in de eerste eeuwen des Christendoms vaak het werk van den bisschop,

presbyter, diaken of lector, en in de eerste tijden der hervorming van den leeraar. Doch reeds spoedig gevoelde men toen, even als bij de uitbreiding van het christendom, behoefte aan medehelpers in dit gewichtig werk, en stelden de kerkeraden ook catecheten of catechiseermeesters aan. Zij werden echter niet toegelaten zonder een streng examen voor den kerkeraad te hebben afgelegd, en moesten "godzalige, welgeoefende mannen zijn, die tevens wat aanzien en deftigheid hadden, en hunne discipelen onderwijzen in de gronden der ware religie, volgens den Heidelbergschen catechismus, dwalingen daartegen strijdende aanwijzen en wederleggen, doch zich wachten voor alle problematique questie, des zondags namiddags met hunne leerlingen in de cathechisatiën verschijnen, waar deze en zij zelve opentlijk de vragen, die door den leeraar behandeld werden, beantwoorden." Ook was het godsdienstig onderwijs in de armenhuizen hun toevertrouwd, en in sommige steden waren zij ook verpligt in de gods- en gasthuizen des zondags een leerrede voor te lezen en een gebed te doen. Verder gaven zij onderwijs aan de woningen, "om de kinderen met de melk der leere te voeden, voor zij bij den leeraar op vastere spijzen werden onthaald." Zij stonden onder het opzicht van den kerkeraad, en moesten, b. v. te Leiden, "om het vierendeels jaars er voor verschijnen", om te onderzoeken of zij zich punctelijk gedroegen naar hunne voorgestelde orde en hun ernstig vermanen te continueren in hun schuldigen pligt", terwijl daarenboven elk predikant in zijn kwartier bij elke gelegenheid onderzoek moest doen naar hun gedrag.

Ook onder de Catecheten waren in vroeger en later tijd mannen, die zich door hunne schriften niet minder dan door hun onderwijs verdienstelijk maakten, en zelfs om hunne buitengewone talenten tot het leeraarsambt werden verheven. Doch van velen staat er ook aangetekend, "dat zij opgeblazen betweters waren, die de leeraars en gemeenten tot aanstoot en ergernis strekten." Zij werden, even als de ziekenbezoekers, niet zelden hoofden van conventiculen, waartegen de kerkeraden zoo zeer ijverden, daar zij doorgaans alleen strekten om

“de goede gemeente tegen hare leeraars op te hitsen; hen bij haar verdacht te maken van onregtzinnigheid.”

Dikwerf vestigden zich, buiten weten en consent der kerkeraden, catecheten in de steden, “die allerlei dwalingen en ketterijen onder ’t volk bragten”, ook verlopen monniken, bagijnen en kloppen, die onder den naam van catechiseermeesters en matressen “de jonge jeught in de papery onderwezen”. Overigens namen zij, even als de krankbezoekers, deel aan kerkelijke twisten, en werden vaak “beroerders in Israël” genoemd.

Behoorde de catecheet slechts in zóó verre tot den openbaren eeredienst als hij in de openlijke catechisatiën de vragen van den catechismus moest beantwoorden, de koster daarentegen was er geheel aan verbonden. Zijn naam en ambt waren reeds in het eerste tijdvak der christelijke kerk bekend. Men noemde custodes, waarvan ons koster wordt afgeleid, hen, die de bisschoppen met raad en daad bijstonden, het opzigt hadden over de heilige plaatsen, als Bethlehem, Golgotha enz. en aan wie de zorg der kerkgebouwen en der gewijde vaten was toevertrouwd. Zij werden gewoonlijk uit presbyters, doch ook wel uit de leeken gekozen en stonden onder het opzigt der archidiakens. In de midden-eeuwen was het kosterambt in de cathedralen een aanzienlijke waardigheid, en in het oude domkapittel te Keulen bekleedde de Domkoster een der zeven kerkvoogdijschappen (praelaturen), had hij een vicarius of subcustos onder zich, en in verschillende stiften bewaarde hij het zegel van het kapittel. In de gewone parochiekerken had hij het opzigt over de kerkelijke gebouwen, de gewijde gereedschappen en kleederen, bezorgde het altaar, ontstak de lichten en doofde ze uit, luide de klokken en was in alles de regterhand van den priester. Na de Hervorming werden de kosteren in Duitschland uit den handwerksstand, bij voorkeur uit de smeden, radmakers en timmerlieden gekozen, hielpen zij de geestelijken bij het uitoefenen van den openbaren eeredienst, en alle plechtige handelingen (doopen, trouwen, begraven), onderwezen de jeugd, bezochten de zieken enz. Hun inkomen was gering en bestond

grootendeels uit giften en gaven die zij op kerkelijke feesten en vooral bij den aanvang des jaars van de gemeenten ontvingen. Het ambt was in gering aanzien, en eerst in deze eeuw poogde men het te verheffen, waartoe Franz Dreising, predikant te Stahnsdorf bij Teltow, door zijn geschrift: "Das Amt des Küsters in der Evangelischen Kirche" niet weinig toebragt. In ons vaderland stonden vele "costeriin" ter col-latie van den Graaf, die ze meest allen aan de steden en dorpen schonk, welke ze wederom aan gestichten gaven of ze verpachtten. Sommigen dier kosterijen waren zeer rijk; zoo bragt die van Zeist wel f 30,000 aan den bisschop op, die dan ook den titel van opperkoster van Zeist voerde, en, na te Utrecht en te Amersfoort gehuldigd te zijn, zulks ook, onder het luiden der klokken, te Zeist werd gedaan.

Na de hervorming werden de kosteren door de regering aangesteld, en daar in de steden hunne inkomsten, zoo uit de kosterijgoederen als uit de kerkelijke inkomsten, soms zeer aanzienlijk waren, "hield zij het ambt aan sich", dat is, gaf zij het aan den zoon van een bur-gemeester of lid der vroedschap tot pillegift, die dan deze bediening door een ander liet waarnemen. Zoo werden in sommige steden de posten van orgeltrapper, stovenzetster enz. ook aan dezen of genen heerenzoon of dochter bij hunne geboorte geschonken, die ze voor een goede som "verhuurden." Ten platten lande was het kosterambt door-gaans met dat van voorlezer en schoolmeester vereenigd.

Welke pligten de koster vervullen moest, vermeldt ons de eerzame Dirck Adriaansz. Valcoogh, koster en schoolmeester te Barsingerhorn, in zijn "Regel der Duytsche Schoolmeesters die Prochie kercken bedie-nen", dus:

"Ten eersten sal hy luyen, de Kerck sluyten en ontsluyten,

"t Kerckhof en Kerck reyn houden binnen en buyten.

"De Psalmen sal hy voor en nae de predicatie singen,

"t Water tot den doop sal hy aenbringen,

"Die Prophecyen sal hy stichtelycken lesen,

“De predicanten en kercken-raedt ghehoorsaem wesen.
 “Hy sal tot den nachtmaal aenschaffen broodt ende wyn,
 “Mits tafelen, bancken, croesen, 't geen dat noodigh mach zijn,
 “En wanneer de predicanten ter kercken falen,
 “Soo sal hy uytgaen om die te halen.
 “Der armen bosse sal hy wel bewaren,
 “Brenghense voort als men aelmoesen sal vergaren,
 “Schryven 't gene dat de Diaconen willen hebben geteekent,
 “Secretelyck houden watter in gedaen wort en gerekent.
 “t Uerwerck sal hy stellen ende opwinden,
 “Bancken uyt den wegh brenghen, de ledders opbinden,
 “t Geboefte sal hy ter kercken uytiaghen,
 “Oock bestellen dat de honden worden geslaghen,
 “t Boeck bewaren, daer men de dooplingen in schryven,
 “Vermanen 't volc, dat sy over de kerck niet loopen ryden.
 “Die duyven, end' oock die schadelycke katuylen
 “Sal hy vangen, omdat sy de kerck maken vuylen.
 “Hier sal hem den schoolmeester in toonen seer vlytigh,
 “Ende in al desen te doen niet zyn verdrietigh;
 “Want dat is zyn ampt, dat hem is opgheleyt.
 “Die loon ontfangt, 't is recht dat hy doe arbeeydt.

Het schoolmeesters- en kostersambt ten platten lande “was een sober regement”, “het salarium wat magher”, daarom mogt de meester, na schooldienst, nog wel het een of ander handwerk uitoefenen of ambt bekleeden. Zoo mogt hij een notaris, schotgaarder of secretaris zijn,

“D'impost uytreyckenen end' oock droogscheren,
 “Hayr afsnyden, somtyds oock wonden cureren,
 “Glasemaken, cloetmaken en dootkisten,
 “Steenhouwen, schilderen, stoelen verven en vernisten.
 “Oock schoenlappen ende clompen maken,

*“Rou-korf maken ende den acker haken,
 “Boeckbinden op veteren en breyden netten.
 “Een paar koeyen houden, ossen vetten,
 “Somtyts met naayen een stuyver verdienen.
 “Oock ylsteken hechten, in houten, in bienen,
 “Boecken uytshryven, boetbrieven infangen,
 “Etlycke lepeleryen, daer een stuyver of twee aen hangen,
 “Over somer can hy desen best becomen.
 “Nu als hy eenigh van de Handtwercken heeft voorgenomen,
 “Voor en nae de schooldienst moetel zyn ghedaen,
 “Oft zyn Gemeent' souder scha ende interest by ontfaen;
 “Omdat hy zyn aenghenomen dienst vercleent,
 “Want hy waer een dief van Godt ende zyn Ghemeent'.
 “Loon te nemen ende geen arbeydt te volbringen,
 “Dat zyn al zonden en verboden dingen,
 “Dat mach men in veel schriftueren lesen,
 “Wel hem, die in syn dienst werdt ghepresen.*

Onder den koster stonden in de stadskerken een aantal andere bedienden, zooals onderkosters, deursluiters, stoelen- en stovenzetsters, turfstooksters, welke betrekkingen meestal ter dispositie van heeren burgemeesters stonden. De laagste kerkelijke bediening was die van hondenslager, de dorpelwachter der Israëlieten, de deurbewaarder uit de eerste eeuwen van 't christendom. De kerkeraad koos ze uit de zoogenoemde “kleine burgers”, en even als de sacristijnen, werden zij in volksspelen, volksliederen en volksverhalen aan den spot van 't volk overgegeven. Volgens Hondius schijnt dronkenschap een hunner hoofdgebreken te zyn geweest, en in de volkstaal was hondenslager, even als hondeklink, hondekind, een scheldnaam, en beteekende zooveel als schobbejak. Huygens heeft een zijner sneldichten aan den “Hondeslagher” gewijd.

HOOFDSTUK V.

DE VOORMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING.

HET GEZANG.

Verplaatsen wij ons in onze verbeelding omstreeks het midden der 18e eeuw in een onzer voornaamste steden, b. v. te Dordrecht. Het is zondag, en, volgens het "dominés-briefje" (reeds toen werden er preek-ceduls gedrukt, na alvorens door den magistraat te zijn geaprobeerd), zal een der uitstekendste en meest geliefde leeraars de voormiddag-beurt in de Grootte-kerk vervullen. De dienst begon in vroegere dagen des morgens te half acht —, later te acht ure, des namiddags na den noen, het avondgebed te half vier of vier ure: dagelijks werd er tweemaal, des morgens en des avonds, gepredikt; doch de regering had sedert lang de uren verzet, en bijna al de dagelijksche vroeg- en een paar avondbeurten afgeschaft, zoodat er thans des dingsdagsmorgens, woensdags- en vrijdags avonds en des zondags drie- of viermaal (des morgens vroeg, voor- en namiddags en 's avonds) in de verschillende kerken gepredikt werd.

Na het eerste gelui, te acht ure, opent de ostiarius of deursluiser de toegangen tot het gebouw, en weldra naderen de weezen, armen kin-

deren, oude mannen en vrouwen, en de bewoners en bewoneressen van allerlei gestichten, van welke de meesten plaatsen innemen van waar men den leeraar hooren noch zien kan. Onder de weezen en armen-kinderen zijn er met een keten om het rechterbeen geklonken, waaraan een zwaar houten blok is gehecht, dat zij achter zich sleepen. De regenten of regentessen pasten die straf op insubordinatie toe; diefstal en hoererij werden met geesseling gestraft. Tegen het tweede gelui, te half negen, wordt de toevloed van kerkgangers grooter en grooter. Onder de menigte zien wij magistraatspersonen en kerkeradsleden met de allonge over den raafzwarten rok, de laatsten met mantel en bef; kooplui, renteniers en deftige burgers in hunne hemelsblauwe, paarsche of zwarte bruingomsrokken, lange vesten, korte satijnen of zwart zijden onderkleeren en kousen, met de carré pruik en den driepunt, de algemeene dracht van dien tijd, op het hoofd; een drom heerenzonen en aristocratische jonkers, naar den laatsten smaak met geele, roode, groen of oranje zijden rokken, kanten overhemden, lubben, gekapte hoofden en den "steek-mignon" onder den arm; matronen uit de hooge burgerij met hoepelrokken, tabberden, samaren van stijve, veelkleurige zijde, een cornet op het hoofd, waarover de zwarte kerkkap hangt. Aan haar arm slingert het met goud beslagen kerkboek en in haar hand prijkt de fraaije waaijer; aan hare zijde trippelen hare dochters, hoog gekapt, 't aangezigt met moesjes als bezaaid. Tusschen deze bonte menigte ziet men meer ouderwetsche koopmansvrouwen in zwarte zijde of sagrijn, met hare dienstmaagden achter zich, die de stoof aan den net geschuurden koperen hengel dragen. Zeldzaam maakt men van koetsen, meer van draagstoelen en vooral van sleden voor de kerkvaart gebruik. Terwijl de meer en meer aangroeiende schare zich, onder "gedruisch en geklap", in de banken of op de stoelen neêrzet, beklimt de koster het preekgestoelte, om zich te overtuigen, dat zijn dienaar alles in orde heeft gebragt, en begeeft zich de voorlezer naar zijn lessenaar. In vorige dagen besteeg de voorzanger een kwartier uur vroeger het voorlezersbankje en hief een

psalm of wel het "Symbolum van Utenhove" aan, waarna de voorlezer hem verving, en het kapittel, de tien geboden, de artikelen des geloofs, soms de beide laatste alleen, of wel de doop- en avondmaals-formulieren of de "christelijke straffe" voorlas. Doch reeds sedert geruimen tijd trad alleen de laatste, die tevens het voorzangers ambt bekleedde, op, en nu ving de godsdienstoefening aan met het zingen van de Tien geboden, het "Cort ghebet voor de predicatie" van denzelfden Utenhove:

*"O God die onse Vader bist,
 "Door Jezum Christ,
 Gheef deyn Geest ons alle gemeyn,
 "Die ons ter waerheyt leyde, enz.*

of wel van het genoemde "Symbolum"

*"Ick geloof in God Vader almachtich,
 "Die Hemel en aarde schiep warachtich,
 "En in Jezum Christum zijn Soon alleyn enz.*

later met het aanheffen der eerste of tweede berijming.

Toen de hervorming, in den aanvang der 16^e eeuw, tot deze gewesten was doorgedrongen, gevoelde men behoefte aan geestelijke liederen, en vooral aan eene overzetting der psalmen, "om het volle en innige herte in heilige woorden te ontlasten en uit te spreken, en de siele in troostrycke en leersame liedekens te vermeyen." Gretig maakte men van de door Luther overgezette psalmen gebruik; ook vond men "troost en blijdschap" in de liederen der Doopsgezinden en de vertalingen van latijnsche kerkelijke hymnen, zoo als van den avondzang: *Christe qui lux es et dies*, het *Stabat mater* en anderen, en werden de gedichten der martelaren in menigte herdrukt en gezongen. Zoo zong Teunis Teekszoon van Naarden in den Haag, toen hij ten brandstapel geleid werd, *ick arm Schaepken aen die heyde*, en Jan de

Bakker hoorde onder andere hymnen ook het *Te Deum laudamus* door zijne gekerkerde geloofsgenooten aanheffen. Later gaf jonker Willem van Zuylen van Nijvelt, heer van Bergambacht, een berijming van den Souter in het licht, die in vele drukken verspreid, in het huisgezin, bij goed en godvreezend gezelschap, op reis, op het veld en aan tafel gezongen werd. Toen later de hervormden het waagden in het open veld, of in afgelegen oorden te vergaderen en openlijke godsdienstoefeningen te houden, gebruikten zij tot het gemeenschappelijk gezang de psalmberijming van den voortreffelijken edelman Johannes Utenhove, die in 1551 een vijftiwintigtal, en in 1561 een honderdtal in het nederduitsch vertaalde psalmen ten dienste van de uit Antwerpen naar Londen gevlugte gemeente in het licht gaf. Deze en de overzetting der 37 psalmen en 8 liederen van Marot en Beza, door Lucas de Heere in rijm gebragt en in 1585 gedrukt, bleven nog langen tijd, vooral in de zuidelijke gewesten, in gebruik, ook na dat de overzetting van Petrus Dathenus door de synode van Wesel was aanbevolen.

Petrus Dathenus, de krachtige en vurige hervormer, de welsprekende leeraar, wiens prediking al de kenmerken droeg van een gemoed dat geheel en al van de kracht des goddelijken Woords was doordrongen; de hevige ijveraar die den vloek uitsprak over "Babylons hoere, dronken van het bloed der martelaren, en over den antichrist, den Nimrod, die het volk des Heeren vervolgde;" de man, die door dezen verdoemd, door genen schier aanbeden, alleen in het licht van zijn tijd mag beschouwd worden; had te Frankenthal, hem door Frederik II tot schuilplaats aangewezen, de Psalmen uit het fransch van Marot en Beza in nederduitsch rijm overgebragt, en in 1566, in de plaats zijner ballingschap laten drukken. Clemens Marot had, op aandrang van Calvijn, eerst een dertigtal, vervolgens nog een twintig psalmen in fransche verzen overgebragt; het nog overige honderdtal was later door Theodorus Beza berijmd. Die van Marot waren, even als de Souterliedekens van van Zuylen van Nijvelt, op de wijze van wereldsche

liederen gesteld, doch later werd aan de beroemde componisten Claude Goudimel, Louis Bourgeois en Claude le Jeune de taak opgedragen, deze berijming voor den zang der Gemeente bij de openbare godsdienstoefening op muziek te brengen. Ook Dathenus stelde zijne berijming op deze, door Calvijn goedgekeurde en in Zwitserland, Frankrijk en Vlaanderen ingevoerde melodiën. "Dewijle wij (schreef hij in de voorrede zijner berijming) metter Evangelischen kerken in Vrankrijk in der leere en ceremoniën eendrachtig zijn, zoo heb ick van herten begeert, dat wij in den sank der Psalmen dan ook mogten gelijk zijn." Bij zijn komst te Antwerpen in 1566, was het hem, die terstond een grooten aanhang en nog grooteren invloed verkreeg, niet moeilijk in de meeste gemeenten de in gebruik zijnde overzettingen door de zijne te doen vervangen, en welhaast werden zij niet alleen bij de openbare godsdienstoefeningen, maar ook in de huisgezinnen, zoowel in de kerkers, op de brandstapels en schavotten als in de eenzame bidkamer, "alhoewel met gesmoorde stemme", aangeheven. Het volk zong ze op de straten, de krijgsknechten in de legerplaatsen, en vielen onder het gezang:

"Staet op Heer, toont u onversaegt,

"Soo werden verstroyt en veriaecht,

"Seer haest al u vyanden.

de Spaansche legioenen aan.

Niet te verwonderen dat de Weselsche synode in 1568 Dathenus werk, met uitsluiting van al de overige berijmingen, aanbeval, ten einde ook de eenheid der verschillende gemeenten in en door het kerkgezag te bevorderen.

De Dordsche vaders van 1574 bevestigden het besluit der Weselsche, met bijvoeging dat zij een nadere bepaling aan eene volgende nationale synode overlieten. Deze werd vier jaren later te Dordrecht gehouden, en besloot "dat de Psalmen Davids van Petro Datheno

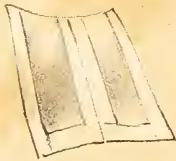
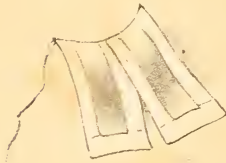
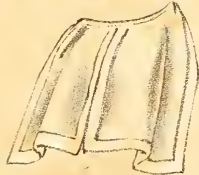
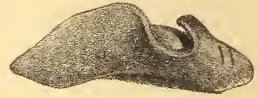
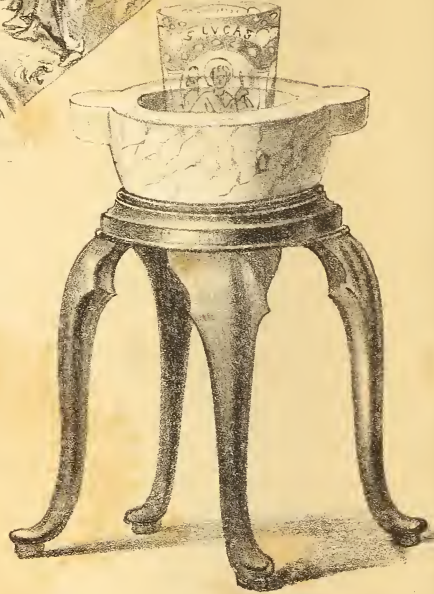
overghezet, in de christelyeke t' samencomsten der Nederduytschen kercken, gelyc men tot noch toe ghedaen had, zouden gesonghen worden", doch "achterlatende de ghesangen, die in de Heylighe Schrift ghevonden werden." Zulks werd op nieuw herhaald en bevestigd door de synode te Middelburg 1581, die te 's Hage 1586, eindelijk door de synode nationaal te Dordrecht 1618—1619, die besloot: "dat in de kerken alléén de 150 Psalmen Davids, de thien geboden, het vader onze, de 12 artikelen des geloofs, de lofsangen Mariae, Sachariae, Simeonis zouden gesongen, — 't Gezang, o Godt, die onzen Vader bist, in de vryheyd der kerken gesteld en alle overige gezangen uyt de kercken geweerd werden". Dit was de laatste sanctie die het Psalmboek van Datheen ontving, en ofschoon deze zelf erkende "dat zijne berijming met grooten haast gemaakt was, dat zij hem schier als eene ontijdige geboorte was afgedrongen", hij zelf hartelijk wenschte dat de vertaling van Marnix, in plaats der zijne, bij de nederlandsche gemeenten mogt worden aangenomen; en in weerwil van zoo vele krachtige pogingen om haar uit de kerk te verbannen, van de reeks waarlijk uitstekende berijmingen, die het licht zagen, — de bespotting, waaraan zij ten prooi, de verachting waarmede zij bejegend werd, het leger satyren en pasquillen, blaauwe boekjes die er tegen verschenen; ofschoon de uitstekendste godgeleerden, een Brakel, Trommius, d'Outrein, Schutte, zelfs Lodesteyn de stemmen er tegen verhieven, bleef zij, ontzien door de algemeen heerschende gunstige meening des volks, meer dan twee eeuwen haar plaats in de openbare godsdienst-oefeningen der hervormde kerk handhaven. Eindelijk ontvlamde er een letterkundige strijd. Godvreezende, doch tevens beschaafde taal- en letterkundigen namen de pen op, en schoon de verdiensten van Datheen voor zijn tijd niet loocherende, toonden zij niet alleen aan, dat zijn werk aan zóó vele grove feilen mank ging, zóó afweek van den grondtekst, zóó jammerlijk berijmd was, maar ontdekten zij ook zóó veel dwalingen in de taal, waarin de fransche tekst was overgegoten, zóó veel duisters en onverstaanbaars en zóó vele

onbetamelijke bewoordingen omtrent God, dat het gebruik er van onstichtelijk moest worden geacht, en meer spot en lach verwekken dan ernst en eerbied. Hevig en scherp werden hunne schriften beantwoord, doch niet weêrlegd; hatelijke en lage schimpwoorden hun naar het hoofd geworpen; de oude scheldnamen Arminiaan, Sociniaan, nieuwlichter, woordvervalscher, dwaalleeraar, ketter, volksbedrieger op hen toegepast. Op nieuw werd de kerk beroerd en daverden de preekstoelen van 't geschreeuw voor of tegen Datheen en zijn kostelijk of verwerpelijk boek. Doch nu stemden de synoden, die reeds lang overtuigd waren van de noodzakelijkheid eener nieuwe Psalmberijming en daaromtrent verschillende voorstellen hadden gedaan, krachtig door de Staten en den Prins Stadhouder, die openlijk bij de godsdienst-oefening zijn afkeer van de datheensche psalmen openbaarde, gesteund, tot het vervaardigen eener nieuwe berijming overeen. Verdienstelijke godgeleerden, mannen van een verlicht oordeel, die tot het hun aanbevolen werk de vereischte bekwaamheden hadden, van welke sommigen tevens als dichters en taalkundigen bekend waren, werden benoemd, politieke commissarissen, door de Algemeene staten verkozen, en eindelijk, den 12 Januarij 1773, met statelijke plegtigheid de eerste vergadering te 's Hage geopend. En toen het werk, wel een menschelijk, maar toch zoo na mogelijk aan de volmaaktheid gebragt werk, voleindigd was, werd de dag der invoering door hoog gezag bepaald. Gelijk te duchten stond, was die dag niet overal een blijde dag. Niet overal heerschten plegtigheid en orde. Hier werd de nieuwe berijming met weërzin en gemor ontvangen, dáár verklaarde men met weerbarstigheid dat men zich aan dat stoute bevel niet wilde onderwerpen, ginds hief de gemeente de oude psalmen aan en overschreeuwde den voorzanger en het orgel, wederom elders ontstond verwarring, daar men in stede van den korteren zangtrant de oude zangwijze, waarnaar men de noten als bij de el uitrekte, bleef volgen, of tegen den nieuwen zangtoon schrikkelijk inschreeuwde. Vele landlieden op Walcheren stoven in euvelen moede

op, veroorloofden zich feitelijkheden, die de openbare rust stoorden. Te Vlaardingen en Maaslandssluis raasde, tierde, vloekte men tegen regering, predikanten en kerkeraad, sloeg men aan 't plunderen en dreigde met moord en doodslag, ja tastte ook werkelijk aan, sloeg, traptte, sleurde en sleepte langs de straten en mishandelde ten bloede. Het was niet mogelijk de woede der oproerigen te bedwingen dan door de aanvoerders bij den kop te grijpen, en in boeijen te sluiten.

Doch keeren wij terug naar de Grootte-kerk te Dordrecht, en nemen wij deel aan de verdere godsdienst-oefening. De voorzanger heeft een psalm of lied, dat volgens de synode van 1618 en 1619 mogt gezongen worden, voleindigd. Deze werd, nog naar den ouden trant, met voor- en naslag, smakelooze en ongeoorloofde versierselen en uiterst langzaam aangeheven. Reeds Huygens klaagde over het jammerlijk gezang in onze kerken, en Brakel: "dat de godtsalige in Nederlandt zoo weynig lust tot singen hadden, en het oock soo weynch deden, ofschoon God het in de natuur des menschen had ingeschapen en Hij er behagen in heeft, en het aan geen geestelijke liedboeken ontbrak." In zijn tijd was ook het kerkgezag niet beter dan vroeger en nog na de invoering der nieuwe berijming schreef de godvruchtige zanger H. van Alphen: "zij, die een muzijkaal oor bezitten gevoelen helaas! te dikwijls hoezeer de jammerlijke muzijk in de kerken der Protestanten van ons vaderland bij hen een gevoelloosheid veroorzaakt, onaangename aandoeningen verwekt en juist het tegengestelde einde bereikt, dan waartoe de muzijk en het gezang in de vergaderingen der Christenen bestemd zijn." Doch reeds in zijn tijd kwam daarin, sedert de stichting der zanggezelschappen, verbetering.

Andere geestelijke liederen dan die door de synode van 1618 en 1619 waren voorgeschreven, werden in ons kerkgenootschap niet ingevoerd. Deze beperking vond echter geen algemeene goedkeuring, en de liefde voor de eens opgenomene liederen (die men achter de oude uitgave van Datheens berijming aantreft) bewees nog sterker dan het geloof aan de onfeilbaarheid der invloedrijke kerkvergadering te zijn.

Zoo werd in de tweede helft der 17^e eeuw nog te Groningen bij de viering des Avondmaals, de bedezang

“O Lam Godes onschuldich

“Aan stam des kruyces geslachtet

“Altijt bevinden geduldich

“Hoewel ghy wordet verachtlet

gezongen en bleven de Friesen nog jaren lang de oude gezangen van Luther en zijne vrienden (achter de in 1586 in Leeuwarden ingevoerde berijming van Datheen) aanheffen. Allengskens echter raakten ook deze in onbruik. Wel openbaarde zich sedert meer en meer behoefte aan evangelische liederen, en wenschte men de schoone bundels van Lodesteyn, Sluiter, de *Hymni ofte Lofsangen*, later die van Schutte, Van Sorgen en Voet bij den openbaren eeredienst ingevoerd te zien; doch te vergeefs. “Zij werden met kracht onderdrukt op het woord des menschen, die in de psalmen des Ouden Verbonds alles zeiden te vinden, wat de Christen onder het Nieuwe Testament noodig heeft.” Eerst aan het einde der 18^e eeuw waagde men het, doch ook niet altijd zonder tegenstand, bij plegtige gelegenheden enkele liederen, vooral die van Schutte, door de gemeente te laten aanheffen.

Terwijl de voorlezer het tekstkapittel voorleest of de gemeente een der beide berijmingen der twaalf artikelen zingt, treedt Johannes Ba-reuth, vroeger een kweekeling van het collegium theologicum, later predikant te Charlois en sedert 1745 aan de gemeente van Dordrecht

verbonden, de marmeren trappen van den preëkstool op. Hij draagt den langen rok met groote knoopen en breede opslagen en panden, korte broek, schoenen met gespen, een bruine carré met vijf batterijen, den breeden coccejaanschen bef en heeft een grooten driepunt in de hand. Het is geen liturgische kleederdragt, gelijk de talaar der duitsche predikanten. Sedert de hervorming onderscheidden zich onze leeraars ten minste door geen kleeding van den deftigen burgerstand, alleen bleven zij twee of drie moden ten achter en eindelijk zoo aan ouderwetsche vormen en sneden gehecht, dat hun gewaad in het oog van 't publiek een ambtsdragt werd. In de 16^e en een gedeelte der 17^e eeuw droegen men den met bont omzoomden tabberd met lissen en knoopen, en een op de borst dicht toegeknoopt borstkleed of wambuis met mouwen er onder. In het midden der 17^e eeuw begonnen eenige jongere predikanten den tabberd af te leggen en behielden alleen het laken of sarge (patriciërs droegen een satijn, fluweel, zilver of goud laken) wambuis. Op het wambuis volgde de digtgeknoopte, wijde lange rok met breede zakken en opslagen, en sedert nemen wij al de veranderingen, die wij aan de rokken, onder de regering van Lodewijk XIV opmerken, ook aan die der predikanten waar. Onder Willem IV en Willem V bleef de predikant even als de deftige burger gekleed, en behield dezelfde snede der rokken, grootere of kleinere opslagen, bredere of engere mouwen, langere of kortere en stijvere of slappere panden. Er waren er echter, vooral onder de proponenten en jongere leeraars, die zich tot "ligtzinnigheid in hunne kleedy", "tot wereldsche lusten" lieten verlokken en gekleurde rokken aantrokken, zoodat de classes en kerkeraden hen ten ernstigste moesten vermanen zich in het zwart te kleeden.

Ook de coccejaansche predikanten kleedden zich, schoon altijd in het zwart, "naar den laatsten trant", en "hunne wereldsche kleeding" werd niet zelden door den Spectator en den Zedemeester berispt. Men lette steeds zeer naauw op de kleederen van den leeraar, en hield een grooteren of kleineren knoop, een ongewoon lintje of strikje aan broek

of schoen voor een blijk van wereldsgezindheid en onregtzinnigheid. Onder de afbeeldingen der predikanten zien wij er enkelen, b. v. Pieter van Staveren te Leiden, Hermanus van Wezel te Amsterdam, en George de Mey te Gouda, in den japon. Zij droegen dien in huis en op straat, bezochten de gemeente en zieken er mede, gingen er in wandelen. Ook stond op de uitnoodigings-briefjes tot een "familieaartje" "met of zonder den japon". In Duitschland werd hevig getwist "ob ein Prediger in Schlafelze das heilige Amt verrichten könne?"

Volgens sommige duitsche schrijvers zou de lange, twee handen breede strook, die de hervormde predikanten op den rug droegen, tot herinnering van den mantel, die in de R. C. kerken de priester op de dalmatiek droeg, gediend, — ja dien niet slechts vertegenwoordigd hebben, maar er een overblijfsel van geweest zijn. Wij omhelzen dit gevoelen niet, maar houden hem voor een overblijfsel van een onzer meest algemeene vroegere kleederdragten.

Reeds in het midden der 16^e eeuw werden in ons vaderland, in navolging der Franschen en Spanjaarden, kortere of langere mantels gedragen, die over het kostbare wambuis, of vest met mouwen, werden geworpen. Later kwam hij ook met het wambuis bij den koopman en deftigen burger in gebruik, doch werd voor hem niet van fluweel of satijn met gouden en zilveren galonnen, passementen en borduursel, gelijk de hoogere standen ze droegen, maar van sarge of laken vervaardigd. Nu lezen wij van "een deftigh burger met een sarge mantel fraeykens gesierd", dan van een burger "die syn spaensch of kostelick mantelke light en fraeykens droegh." De pronkepinken droegen hem smal en klein, zoo dat hij niet veel lager dan het wambuis hing, de deftige stand lang en breed, zelfs de nederige burger zag men met

"Een zwarte slechte mantel en het hair gekort.

"Een wit gesteven kraeg, soo styf gelyck een bont.

Gedurende de geheele 17^e eeuw bleef de mantel bij alle standen

in gebruik, doch in de 18^e alleen bij de hoogere. Hij werd toen een staatsie-mantel, "een mantel van state", en vele ambassadeurs en staatslieden lieten er zich mede afbeelden. Zij werden op verschillende wijze, dan eens regt afdalende en open, dan eens om den arm gedragen. Het was de mode ze in weelderige en rijke plooiën, gratieus en los, gelijk de Italianen en Spanjaarden, om te slaan. Zoo dra de predikanten den tabberd hadden afgelegd, huldden ook zij zich, wanneer zij hunne woningen verlieten, gelijk de vrouwen in hare huiken, in hunnen mantel. In den aanvang schijnen zij, voor ze den predikstoel beklommen, hoed en mantel afgelegd en in hun wambuis gepredikt te hebben, later legden zij ze noch op den kansel, noch in de kerkvergaderingen — in de synode-nationaal zitten ze allen met hoed en mantel — noch op de studeerkamer af. Eerst was hij zeer lang, breed en met mouwen en werd op verschillende wijzen gedragen. Nu eens wierp men hem over den rug, dan hingen zij hem over den eenen schouder, en lieten den anderen vrij. Soms wikkelde men er zich geheel in, of droeg men hem over den linker- of den rechterarm.

In den aanvang der 18^e eeuw waren zij nog altijd breed en lang, vervolgens begon men ze allengskens meer naar achteren te schuiven, en in breede losse plooiën te laten hangen; later de plooiën vast te hechten aan den mantelkraag, zoodat ze niet meer omgeslagen, maar met een haak aan den rok vastgehecht werden. Zóó droeg men ze breeder of smaller, tot dat zij eindelijk in het laatst dier eeuw vervangen werden door nog smallere, met satijnen of zijden geboorde strooken, die een dichter uit de vorige eeuw "achterkleinzonen der oude manteldragten" noemde, en van welke een ander zeide "dat het met de mantels anders ging als met de kinderen, de laatste werden na hunne geboorte grooter, de eerste kleiner". Men wil dat men aan de breedte van den mantelzoom kon ontdekken, welk een rigting de dragers waren toegedaan, en dat men coccejaansche, halve coccejaansche, voetiaansche, lampiaansche, groeneweegiaansche mantels, mantels van de utrechtische en leidsche studien, — ja libertijnsche en bibliaansche

mantels had. — De beffen zijn afstammelingen van de kragen en deze uit Italie tot ons gekomen. De eerste kragen waren slechts uitstekende en over den rand gerimpelde boorden van het hemd. Allengskens werden boorden en plooiën zigbaarder, tot dat eindelijk de kleine, stijve of slappe, ronde of platte kamerdoekschen, soms met een kantje omzette of geheel kanten plooitjes, gemeen werden. Niet lang daarna verscheen de prachtige, kostbare, spaansche kraag, dien vooral de nederlandsche vrouwen zoo kunstig konden vervaardigen. Te gelijk met dezen droeg men kragen in den vorm van hoefijzers, plat van voren, rond van onderen, of den stijf staanden omslag, waarschijnlijk het “omgeworpen hemd” van Huygens. Omstreeks 1638 werden de spaansche door de niet minder kostbare fransche kragen vervangen. Deze liepen met uitgetakte kanten punten schuins nederwaarts en bedekten den halven hals; van voren werden zij met koordjes, waaraan akertjes hingen, vastgemaakt. Even na de helft dier eeuw begonnen de schuins nederwaarts loopende voorzijden regter neder te dalen, en zich van voren onder de kin te vereenigen, werden achterwaarts opgekort en dus befachtiger. Terwijl deze soms geheele kanten en kamerijksche kragen met breede uitgetakte kanten of ander spellewerk, soms eenvoudiger, algemeen in gebruik waren, verscheen de allonge of de “monster in folio,” in al zijn pracht en heerlijkheid en maakte op eens aan alle hoog geplooide, van achter oploopende en over de schouders vallende kanten kragen een einde, wjl hij bijna geheel het bovenlijf, uitgenomen het aangezigt en de borst, in bezit nam. Nu begon men de smalle linnen kragen met lange prachtige of kamerdoeksche beffen met akers of kwasten er aan te dragen. De verschillende soorten dier beffen zijn evenmin als die der kragen op te noemen. Nu eens waren het bredere, dan smallere, nu kortere, dan langere strooken kant of fijn doek, met breede zoomen in het midden en aan de zijden, met of zonder kwastjes of akers; soms ronde strooken kant, met kleine beffen, in den vorm van een waaijer over het wambuis uitgespreid. Niet lang daarna verdwenen deze beffen en werden door omgeslagen

kragen van verschillende grootte en gedaante vervangen. Deze kragen, die den naam van beffen behielden, droeg men algemeen, van den vorst tot den werkman. De laatste had ze van fijn linnen. "Dat 's linnen", — zei oude Diewert, in Tengnagel's "Klucht van Frits in 't Veurhuis" — "wel van drie gulden en een oort, maar 't is heel wit en fijn, 't sal oock voor beffen wesen", en Bredero verhaalt dat een Veenboer droeg

"een beffen, dat wonder raar

"En netjes estreeken waar.

In het laatst der 17^e of den aanvang der 18^e eeuw, geraakten de befkragen, ten minste in hoogere kringen, uit den smaak, en begon men de lange strooken om den hals te winden, terwijl de einden of slippen er van, of geheel van kant of er mede bezet waren en over de borst hingen. Soms werden die punten als waaijers geplooid en er strikken boven opgelegd; ook wel eens door het knoopsgat getrokken of door elkander gewoeld en gefrommeld, meestal echter los vastgeknoopt. Zulke dassen van linnen of kamerdoek met geknoopte en over de borst hangende einden, zien wij ook algemeen door den burgerstand in het midden der 18^e eeuw dragen. Anderen woelden den das geheel om den hals en droegen geen slippen, en eindelijk begon men overhemden met kanten strooken, die tusschen de openingen van het vest uitkwamen, te dragen. In de nederlandsche hervormde kerk was in den beginne zoo wel bij geestelijken als leeken de kraag in gebruik. Bijna alle leeraren, van welke gezindten ook, zijn er in het laatst der 16^e en het begin der 17^e eeuw mede versierd, schoon de een ze met breede en de ander ze met smalle plooijen, deze ze van voren met, gene zonder kwastjes droeg. Men ziet ze zoowel om den hals der in- en uitlandsche leden der Synode nationaal als der geciteerde Remonstranten. Bejaarde predikanten behielden deze kragen tot de helft der 17^e eeuw, toen de patriciërs reeds lang kanten en de burgers linnen halskragen droegen. De predikanten, die zich toen door geen deel hunner kleeding van

den deftigen burger onderscheidde, namen ook den platten, breedten of minder breedten kraag, met of zonder afhangende koorden met akers en kwasten, toen reeds bef genoemd, aan. Alle predikanten zien wij zóó gebeft. Meer dan honderd portretten van verschillende gezindheden uit dien tijd zijn allen met hetzelfde halssieraad bekleed. Na de invoering der pruiken, werden de omslagen der halskragen van achteren smaller en van voren befachtiger; vervolgens de eersten naauwelijks meer zigbaar, en de beffen zeer breed van baptist of kamerdoek, met breede zoomen in het midden en aan de einden. Eindelijk verdwenen de omslagen en werden de beffen met koordjes of met een smalle strook aan den hals vastgemaakt. In den aanvang waren ook die beffen zeer breed en lang, met groote zoomen of breede plooiën, soms breed met kleine zoomen, ook wel breed en gespleten, of lang en gespleten, of met breede plooiën en kwastjes. In het algemeen droegen in het laatst der 18^e eeuw de nederlandsch-hervormde en luthersche predikanten kleine beffen met breede, de fransche breede beffen met zeer smalle zoomen, 't geen ook door de remonstrantsche en doopsgezinde werd nagevolgd. Lange stijf gestevene en zeer lange, slappe beffen waren hier te lande niet in gebruik.

De hoogleraren, lectoren en rectoren waren even als de predikanten gebeft, doch droegen, gelijk de collegiën van regering en justitie, die de toga's en tabberden behouden hadden, de doctoren in alle faculteiten — naderhand alleen de juristen — geplooiden beffen. De platte beffen der geestelijken werden ook in de meeste gemeenten door den clerus minor — ouderlingen en diakenen, kosteren en lijkbezorgers — uitgenomen te 's Hage, waar zij den geplooiden politieken bef droegen, en in de 18e eeuw nog hier en daar door sommige lidmaten aan het H. Avondmaal gedragen. Hadden de mantels en pruiken een symbolische beteekenis (men sprak van fransche, regtzinnige, zwarte en witte, doode en levende voetiaansche pruiken; van coccejaansche pruiken van zeven étages en zeven maal zeven krullen, van remonstrantsche pruiken en hoeden), ook de beffen schijnen die gehad te

hebben. Men sprak ten minste later van voetiaansche, coccejaansche en fransche, groeneweegiaansche en andere beffen. Waarin bestond nu dit onderscheid? Waarschijnlijk in de meerdere of mindere lengte der beffen en de breedte der boorden, of wel in den vorm — zoo ziet men er in den vorm van een wijngaardblad — welligt in het dragen der beffen, die dan eens op de borst lagen, dan tegen de kin beefden.

In Duitschland, waar de liturgische kleederdragt bestond, hadden ook de verschillende soorten van beffen een symbolische beteekenis, en kon men aan de zoomen, de spleten, de breedte en de lengte er van zien, welk eene rigting men in de gereformeerde en luthersche kerk was toegedaan.

De godsdienstleeraars hadden zich, van den aanvang der hervorming af, ook aan de algemeen aangenomen hoofddragt gehouden. Wij zien hen nu eens met den breed-, dan met den smalgeranden, of, gelijk de hoogleeraren Beza, Tiara en à Beyma, met den hoog getopten hoed met smallen rand, of wel met het kleine bonnethoedje — zoo als Johannes Lippius, de eerste nederduitsche Evangeliedienaar te Dordrecht, het droeg, — nu eens met, dan zonder den oorlap gedekt. Sommigen zetten den hoed boven de calot, anderen droegen de laatste alleen. Jongere leeraars dekten zich slechts met den hoed. Gedurende de preek hadden de waalsche predikanten, even als hunne broeders in Frankrijk, den hoed op; de nederlandsche daarentegen zetten hem veelal (doch niet altijd) af. De duitsche volgden het voorbeeld der waalsche leeraars, waarover de synode van Dresden (1610) zich bezwaard vond, 't geen aanleiding gaf tot een besluit, dat de predikanten hunne haren moesten laten groeijen en met ontblooten hoofde den dienst waarnemen. Dit besluit wekte groote beweging en was oorzaak van een twist over het al of niet geoorloofde om met gedekten hoofde in de kerk te zijn. Wanneer onze leeraars onderwijs gaven of kerkvergaderingen bijwoonden, hielden zij den hoed op het hoofd, gelijk de hoogleeraar en dokter de barret, wanneer zij op den catheder stonden. Zoo zien wij den leidschen predikant Petrus de

Witte catechiseren, de dortsche vaders in de vergaderzaal van den Kloveniersdoel zitten en een leidsch hoogleeraar een anatomische les geven. Kort voor den strijd over het lange haar werd er hier en daar geklaagd over de soort van hoeden, die deze en gene leeraar gebruikte; later gaven sommige predikanten, b. v. Lodesteyn te Utrecht, aanstoot door het dragen van den breeden sloop, dien zij echter, toen de Franschen het land verlieten, met den gewonen ronden, eenigszins naar den Robin du Bois gelijkende, zoo als Voetius hem droeg, weder verwisselden. In Duitschland schijnt de aan twee zijden opgetoomde sloop meer bijval gevonden te hebben, en o. a. te Berlijn lang door de predikanten te zijn gedragen. Toen aldaar de gereformeerde den driekant, die toen nog algemeen in gebruik was, hadden aangenomen, bleven de luthersche de oude mode volgen, en verschenen met den eersten op stoel. Nu werd de sloop hun schibboleth en kreeg hij een symbolische beteekenis. De gemeente kon in kerken, waarin beurtelings door gereformeerde en luthersche leeraars gepredikt werd, aan den sloop, dien de predikant aan de deur der sacristie plagt op te hangen, zien, aan welke belijdenis de beurt was. Toen echter de luthersche predikanten den driekant opzetten en de sloop de symbolische kracht verloren had, ontstond er misnoegen in de gemeenten, wijl de kerkgangers nu aan geen kenmerk onderscheiden konden, of de predikant, dien zij hoorden, luthersch of gereformeerd was.

In Nederland droegen de leeraars nog altijd den ronden sloop, toen de burgers reeds een geruimen tijd den punthoed hadden aangenomen. Eindelijk zegepraalde ook de mode, en zetten zij, niet zonder groote ergernis en veel tegenspraak, den punthoed op. Wie de ijsbreker hierin was, is moeilijk op te sporen, doch Petrus Schrijver, doopsgezind predikant te 's Hage, is de eerste, dien wij omtrent 1737 met een steek zien afgebeeld. Henricus Velse, gereformeerd predikant te 's Hage, droeg in 1744 nog den sloop, later den steek. De meeste leeraars lieten zich met de pruik, enkelen slechts, b. v. Wil-

lem Hendricz. Adama te Zwol, Nicolaas Tetrode te Dordrecht en Pantekoek te Klundert, met den driekant gedekt, op papier, doek of paneel brengen. Sommigen droegen een vervaarlijk grooten, anderen een zeer kleinen preekhoed, doch allen zonder eenig sieraad; alleen die van Pantekoek (1785) is met een groote oranje-cocarde versierd, doch hij droeg niet, gelijk de zeloten voor het oranje-huis in 1768, een oranje-pruik. Toen in 1799 de nationale conventie het openlijk dragen van mantel en bef verboden had, was er geen sprake van den steek, die niet tot het kerkelijk costuum werd gerekend en toen nog de gewone dragt der deftige burgerstanden was. Kort daarna verwisselden dezen hem met den voorvaderlijken hoed, doch de predikanten bleven den ouden franschen steek, den broeder van den chapeau-bas der parijsche en haagsche fatten uit de 17^e eeuw, dragen. Zoo was op hen toepas- selijk het woord van den ouden kerkelijken zedemeester: "Sommige predikanten hebben altijd een particuliere liefhebberij gehad voor het oude: en dat zij het meest hebben verafschuwd (b. v. de snuif, de tabak, de lange pruiken, haren en steken) hebben zij het meest aangekleefd."

HET GEBED.

"Het gemeenschappelijk gebed — die noodzakelijke uitdrukking en verheven vorm der levendige en waarachtige gemeenschap van de harten der menschen met elkander en met hunnen God — is zoo oud als de gemeenschappelijke godsdienstoefening zelve, en zoo lang de laatste op de wereld bestaan heeft, bestond ook het eerste." Zoo is het: waar immer volken bestonden, daar vereenigden zij zich in het doen van gebeden en offerhanden aan hunne Goden. De heiligdommen der Indiërs

en Persen, Grieken en Romeinen, de gewijde bosschen der Gallen en Germanen weerklonken van openbare en gemeenschappelijke gebeden. Ook Israël deed ze in tempel en synagogen. Des morgens en des avonds stelde zich Abrahams nakroost voor het aangezigt van Jehova, en terwijl de reuk des ontstoken brandoffers opging, voerde hij de wenschen der biddenden met zich hemelwaarts. Ook de Heer en zijne jongeren versmaadden het deelgenootschap daaraan niet; van de eerste christenen staat opgeteekend, dat zij dagelijks eendragtig in den tempel waren en er gezamenlijk hunne gebeden en dankzeggingen uitstortten, en naauwelijks was de eerste gemeente der christenen gesticht of ook zij vereenigde zich in het stille en ootmoedige gebed, of het heilig vuur, dat de lippen van een der biddende broeders ontgloeide, deelde zich mee aan de harten van allen. Zoo bragten zij te zamen ééne geestelijke offerhande voor den troon van denzelfden Heer en Koning, en het zalige gevoel doorstroomde hunne borst, dat David ondervond, toen hij uitriep: "Welgelukzalig is hij dien Gij verkiest en doet naderen, dat hij wone in Uwe voorhoven." Allengskens ging in de christelijke kerk het element van den vrijen eeredienst verloren en werd hij geheel aan formulieren gebonden. In het eenzame bidvertrek moge zich het volle gemoed ontlasten, de droefheid en smart die de enge borst benaauwden, zich hier vrijelijk uiten — in de woningen des Allerhoogsten volgde men slechts met de gedachte de woorden, die de kerk had voorgeschreven.

Zij had die voorgeschreven uit zucht tot eenparigheid, tot éénheid van alle godsdienstige handelingen, uit verlangen om de zuiverheid der leer te bewaren, om aan de onbekwaamheid en het gemis van geestesgaven der geestelijken te ontmoet te komen; ook uit heiligen eerbied voor de woorden, die van de lippen van geliefde en beroemde leeraars vloeiden. Ook Heidenen en Joden hadden hunne formuliergebeden, en Jezus zelf had er een gegeven.

Dezelfde redenen, die de christelijke kerk bewoog om formuliergebeden voor te schrijven, dreven er in latere eeuwen ook de her-

vormde toe. In alle landen en oorden, waar deze was gesticht, werden ook zij ingevoerd, en zoo wel in de kerken van Nederland als van Engeland, Frankrijk, Duitschland en Zwitserland bij den openbaren eeredienst tot God opgezonden. Deze formuliergebeden waren echter voor de leeraars niet verpligtend, zoodat zij niet door kerkelijk gezag gedwongen werden ze te gebruiken. Geen nationale synode heeft immer gewild dat men er aan gehouden zou zijn; zelfs maakt er alleen de Weselsche gewag van: Zij liet de voorgangers vrij "de gebeden ofte zelfs te stellen na ingeven des H. Geestes, ofte volgens het formulier van de kercken van Geneven, ofte van andere." Die, welke in de vaderlandsche hervormde kerk gebruikt werden, waren deels van nederlandschen, deels van vreemden oorsprong. Tot de eersten behoorden de gebeden voor kerkeraad- en diakonievergaderingen, kranken en stervenden, terwijl de overigen voor een klein deel van geneefsche, voor verreweg grooter deel van paltzische afkomstig zijn. In de laatste is wederom van den arbeid van Mieron en à Lasco en Utenhove gebruik gemaakt. Zoo had Datheen, de vermoedelijke opsteller van het gebed vóór de predikatie, dat van Utenhove voor zich, en nam er den aanvang geheel van over. Ook het gebed na de predikatie, dat men hem toeschrijft, ontleende hij, behoudens groote inlasschingen in het tweede gedeelte, aan de paltzische liturgie; het eerste gedeelte tot aan de woorden "die ons vernieuwt tot een beter leven", met nog meer verkortingen dan er in het paltzische reeds waren aangebragt, aan de geneefsche. Beide in de Paltz en te Geneve, was dit gebed voor wekelijksche boet- en bededagen bestemd, doch in Nederland werd het alleen des zondags gebeden. Boven de rouaansche uitgaaf der psalmberijming van 1557 (1567) en de leydsche bij Jan Paedts Jacobszoon en latere, leest men "een algemeyn belydinge der sonden, ende ghebedt voor alle noot der christenheyt", doch in de middelburgsche van 1591 (achter de berijming van Marx van Aldegonde) leest men ook boven het voorgebed "een algemeyne belydinge der sonden, ende ghebet des sondaechs voor de predicatie ende op vast- ende biddaghen". Waarschijnlijk werd toen reeds het

voorgebed meer aan de belijdenis der zonden", het nagebed "aan de noot der kercken" gewijd. Na het voorlezen of voorzingen der tien geboden (zoo stel ik mij den aanvang der godsdienst-oefening in de eerste tijden voor) sprak de leeraar: "onse hulpe stae in den name des Heeren, die hemel ende aerde geschapen heeft"; nam vervolgens uit de tien geboden aanleiding "de gemeynthe te vermanen tot boete ende bekentenisse haerder overtredinghen ende te ghelooven de Evangelische beloftenissen van Christo, dewelck beyde hy met ghetuyghenisse der Schrift bewees"; verkondigde "daerop den onboetveerdighen de straffen Gods ende den boetvaerdighen, gheloovighen de genade Gods in Christo"; begon dan te bidden: "O eeuwige God, ende aller genadichste Vader, wy verootmoedigen ons selve wt gront der herten voor uwe hooge Mayesteit" enz.; en sloot met het Onze Vader, waarna hij dus vervolgde: "Wilt ons oock stercken in warachtich christelyck geloove, opdat wij daer in dagelycks meer en meer toenemen van dwelcke wy bekentenisse doen met mont en hart, sprekende: Ick geloof in Godt, den Almachtighen Vader" enz. Aan het einde der twaalf artikelen sprak hij zelf het Amen uit, 't geen in Duitschland en Engeland door de gemeente geschiedde. Zoo beantwoordden ook de eerste christenen den zegen des leeraars: „de vrede Gods zij met u allen" met: "en met uwen geest".

In later tijd werden de vermaning tot boete en de geloofsartikelen weggelaten en de laatsten door een psalmvers (vroeger zong men alleen voor den aanvang en na het eindigen van den godsdienst) vervangen. Achter alle gebeden en dankzeggingen bleef men echter het Onze Vader voegen. Het is hier de plaats niet te onderzoeken of dat gebed geheel, of gedeeltelijk van joodsche gebed-formulen is zamengesteld. Ook zelfs wanneer het niet meer ware dan eene bloemlezing uit gebeden of spreuken, die ten tijde van onzen Heer bij de Joden in gebruik waren, zou het toch voor den christen daardoor geheiligd zijn, dat Christus die bloemen heeft uitgelezen. Opmerkelijk is het dat men noch in de Handelingen der Apostelen, noch in de

apostolische brieven, zelfs niet in 1 Cor. XIV, noch bij de apostolische vaders eenig spoor van het gebruik van dat gebed vindt.

Justinus Martyr, de oudste kerkvader, schreef alleen dat de voorganger in de bijeenkomsten der christenen met luide en sterke stem het gebed en de dankzegging uitsprak, en dat het volk hierop "amen" antwoordde. Hij heeft het echter, gelijk ook Irenaeus, gekend, hoewel noch de een noch de ander van het kerkelijk gebruik er van rept, doch Tertullianus, Cyprianus en Origenes stellen zulks in de tweede en derde eeuw buiten allen twijfel. In de laatste en beide volgende eeuwen mogten het alleen de geloovigen, niet de catechumenen bidden; ja deze moesten bij de uitdeeling van het avondmaal, als dit gebed gebeden werd, de kerk verlaten. Chrysostomus noemt het dan ook "het gebed der geloovigen." "Niemand," schreef hij, "mag God Vader noemen, tenzij hij den H. doop heeft ontvangen", en Augustinus "dat men de catechumenen eerst op den dag, waarop zij tot den doop werden voorbereid, met het Onze Vader", d. i. volgens latere uitleggers, met den dogmatisch mystischen zin van dit gebed, bekend maakte. Zoo vatte men b. v. de vierde bede niet alleen in mystischen zin, maar ook van het H. Avondmaal op.

Gansch anders dacht er de hervormde kerk over. Reeds in hunne prille jeugd moest het Allervolmaaktste gebed den kinderkens op scholen en in de huisgezinnen worden geleerd. Men vond het met de uitbreiding er van niet alleen achter alle psalmberijmingen, maar ook in alle christelijke onderwijzingen en schoolboeken der jeugd. Een der oudste berijmingen is deze:

*"Onse Vader die daer in de Hemelen zijt,
 "Gheheyghet moet zijn uwen Name altijt,
 "U Rijck toecome ons haest over alle,
 "Uwen wille gheschiedt in 't aerdsche dalle,
 "Also hy gheschiedt in 's Hemels conroot,
 "Verleent ons Heer heden ons daghelycx broodt,*

*“Ontslaet ons van zonden en quaet vermoen
 “Ghelijck-wy vergheven die ons misdoen,
 “En laet (o vaderlijke hert vol minnen)
 “Van gheen becoringen ons overwinnen,
 “Maer van des quaden vijants valsch venijn
 “Verlost ons. Vader! Also moetet zijn.*

Algemeen is bij onze oude kerkelijke schrijvers de klagt over het misbruik van dit gebed. Men bad het “in grooten haeste en sonder respect,” “na lange predikatie, in plaats van het nagebed, alléén;” maakte er parodiën op, gebruikte het tot amulet; bad het bij het herbariseren of verzamelen van kruiden, die van dienst waren in de geneeskunde, wyl het aan de kruiden een genezende kracht bijzette; gaf den beschuldigten kaas te eten, waarop het geschreven stond met een formulier, ten einde te weten of hij schuldig of onschuldig was; liet het van tooverij verdachten bidden, wyl, zoo zij heksen waren, de vierde bede niet door hen kon worden uitgesproken; las het, terwijl men “eijeren siedde of kookte, die men dan na het laatste woordt Amen van het vyer afnam;” en in de catechisatiën werd de jeugd wel ernstig gewaarschuwd tegen het bidden er van “bij duivel-besweeringhen, het opzeggen er van in ’t latijn, bij getalen, met intentie van verdiensten.” Had het staan van den leeraar op den derden trap van den predikstoel tot het doen van zijn gebed praeparatoir een symbolische be teekenis, het aanvangen van het “gebedt Christi met Onze Vader of Vader Ons,” was het schibboleth, waarnaar men de rigting des leeraars beoordeelde.

Het grootste gedeelte van het nagebed was, zoowel des voor- en namiddags als des avonds, “aan de aenroepinghe van Godt almachtigh over de hooghe en lagere overheydt deser landen” toegewijd. Er bestonden met betrekking tot die “voorbiddingh” wel besluiten van particuliere synoden; doch vele predikanten volgden den rang der overheden niet, zoo als die werd voorgeschreven, gedachten de bij-

zondere Staten vóór de algemeene en maakten van particuliere overigheden soms geen en van zijn Hoogheid extraordinaris mentie. Men zag dit, wijl men het aan onwetendheid toeschreef, door de vingers, doch toen men onder het stadhouderlooze bestuur "in het public gebedt voor verscheide hooge staatspersoonen en specialyck voor den heere Prince van Orangiën, dikwerf noch met zeer inpertinente en incongrue expressiën, self choquerende de hoogheit en de souvereiniteit van hare Ed. Groot Mog." bleef bidden; anderen "de gedeputeerden der Staten Generaal, als of deze de souverainen waren boven de Staten van Holland en Westvriesland stelden," magtigde Holland in 1657 eenige leden, "om de formulieren en gebeden, die er bestonden, na te zien, de voorwerpen van het gebed en derzelve orde te regelen, en tevens ook de Staten te dienen van den besten raad om de predikanten daaraan te verbinden en daarbij te houden." De gemagtigden raadpleegden hierover vijf volle jaren, en deden in 1662 verslag, terwijl er intusschen veel was geschreven en in druk uitgegeven, onder anderen het vermaarde boek van het Publiek Gebed, door Jan de Witt, een neef van den raadpensionaris, opgesteld, en ten onregte aan den laatsten toegeschreven. Op dit verslag of advies werd in Maart 1663 een staatsresolutie genomen, en "daarbij stellig en strikt bepaald en bevolen, dat moest gebeden worden, allereerst voor de Ed. Gr. Mog. Heeren Staten van Holland en Westvriesland, als zijnde: de eenige, ontwijfelbare souverain en, naast God, de eenige overheid dezer Provintie, voor de Staten der andere Provintiën, derzelve bondgenooten, voor derzelve gezamentlycke afgevaardigden bij de Staten Generaal en Raad van State, (te 's Hage, doch daar alleen) voor de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerde Raden, de Heeren Staten van Holland en Westvriesland, de Hoven van Justitie en de Kamer van Rekening, en overal voor de wethouderschap en regeerders van steden en plaatsen, waar 't gebed gedaan werd, onmiddelyk voor elke Regeeringen der Vrije- en Ambachtsheeren dier plaatsen." Zeer trof dit besluit de Staten-Generaal, die tot dus verre en in alles

als het hoogste collegie des lands werden aangemerkt, maar inzonderheid Friesland, dat altijd de souvereiniteit bij de Staten-Generaal bleef stellen. In de synoden van Holland vond het veel tegenspraak bij de voetiaansche predikanten, doch de coccejaansche namen er groot genoeg in. Alle de provinciën, uitgezonderd Utrecht, toonden er zich misnoegd over; Zeeland, op het stuk der provinciale souvereiniteit even zoo kitteloorig als Holland, wilde, even als Friesland, de resolutie ingetrokken en ingevoerd hebben: "wij bidden U voor de genen, die Gij over ons in Hoogheid en 's Lands regeering gesteld hebt: wij bidden U voor de Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en voor de Staten dezer Provincie zijnde onze wet-tige overigheid." Holland zag echter te wel in, dat het er voor zijn factie op aan kwam de Staten-Generaal voor zijne ingezetenen te verlagen, en bepaalde, bij Resolutie van 1666, "den predikanten, die zich niet stipt aan het voorschrift hielden, hun tractementen in te houden," 't geen een gewenschte uitwerking had. De Voetianen morden, maar deden het; doch ook tegen dit morren werd voorzien door een nieuwe resolutie, waarbij zij met onmiddellijke afzetting, zonder ooit elders beroepbaar te zijn, bedreigd werden: en schoon ook dit morren ophield, werden toch de Coccejanen voorgetrokken en beter bezoldigd en bleven de arme Voetianen op 't eerste ellendige dorpje, waar zij beroepen waren, vastgezeteld, in armoede en ballingschap.

Dat duurde voort tot 1672, toen het publiek gebed en tevens het lot der Voetianen veranderde. Was het Onze Vader een schibboleth van de godsdienstige, het publiek gebed bleef het van de politieke rigting. Vooral was het zulks van de zijde der Voetianen in de jaren 1672, 1748, 1786, 1787. Nog in 1813 was het publiek gebed op sommige plaatsen de maatstaf, waarnaar men den toestand des vaderlands niet alleen, maar tevens de meer of mindere zekerheid van 's prinsen overkomst kon berekenen. Uit aanteekeningen van die dagen blijkt, dat men vaak naar de kerk ging, om te weten "of de prins al of niet was aangekomen." Zoo leest men b. v. dat een eerzaam burger

des voormiddags een der predikanten had hooren bidden voor den prins, 't geen hem goede hope gaf, terwijl hij, toen zulks den volgenden zondag niet gedaan werd, gedrukt het kerkgebouw verliet. Niet altijd echter waren zij goed ingelicht, en hunne voorbarigheid bragt hen vaak in groote moeilijkheden. Daarin geraakte ook in 1748 en 1766 Bareuth, met mond en pen een ijverig zeloot voor het oranje-huis. Hij bad in het laatste jaar sedert lang geen formuliergebeden meer, doch zijne nagebeden onderscheidden zich door hunne warmte en gloed, en als hij voor den prins en het vorstelijk huis bad, was hij welsprekend. Nog in zijn tijd hadden de formuliergebeden ijverige voorstanders, doch ook hevige tegenstanders, niet minder dan vroeger de Brownisten en Puriteinen. Tot de eersten behoorde ook de beroemde Johannes Hoornbeek, die tegen de Brownisten te velde trok: tot de laatsten Brouwer en Semeins. Ook Ravesteyn was geen voorstander der formuliergebeden, ofschoon hij de "driftige pogingen en liefdelooze veroordeelingen van sommigen, die ze uit de kerken wilden verbannen, misprees". Hij achtte, dat men ze "als zijnde zakelijk en met oordeel van verstandige en godvruchtige mannen opgesteld, met stichting en vrucht konde gebruiken, mits dat ze zoo van den voorbidders als van de medebidders, de gemeenten, met een gepasten eerbied en kerkelijke aandoeningen en niet als sleurgebeden, zoo flauwelijk, zonder hart of geest, alleen met den monde en de lippen werden uitgesproken." "Ja (voegde hij er bij) het is onzes oordeels beter, dat sommige proponenten en veele jonge predikanten, de geest des gebeds niet hebbende en onbekwaam zijnde om welgeschikte en gepaste gebeden te doen, zich van de gewone of van andere ervarenen en godvruchtigen mannen, wel opgestelde gebeden bedienen." Hij jammerde over de velen, die „opgesmukte, verwarde en onverstaanbare gebeden, zonder zin of kracht, veeltijds met een ijdel verhaal van woorden en een nabootsend gebaar voortbragten." Een zijner tijdgenooten betreurde het, dat zij, "wanneer de kracht van den geest was uitgeput in 't uitdenken van verbloemde, sierlijke en uitgezochte

spreekwijzen,” “wanneer de ijver begon te verflaauwen en de ernst te verminderen, het Onze Vader als een aanhangsel op hun gebed, met een flauwen toon, onoplettend en achteloos voorlazen”. Volgens den Zedemeester waren vele gebeden “verhandelingen, bij wege van rede-neering, die driequartieruurs duurden, hoorde men niets dan uitgekijpte en bijeengezochte woorden; vruchten van hoogdravende studie, die met een beklaglijken toon, huilende stem en afgrijpselijk geschreeuw werden uitgesproken”.

“In het nagebed werd soms de geheele predikatie met al zijn hoofden onderdeelen herhaald; het bevatte een tweede toepassing, waarin de leeraar allerhande nieuws verhaalde, wat hier of daar gebeurd was. Dan raakte men aan 't schempen op de toehoorders, die waren zóó en maakten het zóó, en onder dit alles straalde de glorie en geestelijke hoogmoed rondsomme uit, en hierop werd het Onze Vader gebeden met een draai, zoo hatelijk voor de arme leeken dat ze er zich aan ergerden; want vaak zeiden ze: Uw volk, als uitverkorenen, neemen alleen het recht U te noemen Onze Vader! Dit was nog niet genoeg; om wat nieuws te hebben, legde men tusschen iedere bede een sierlijke invulling van 't geen men meende, dat de Zaligmaker vergeten had om er bij te voegen.” Reeds in de 17^e eeuw werden dezelfde klagten gehoord; ook, “over de opgepronkte, algemeene en profetische woorden en uitdrukkingen, die donker en zwaar waren om te verstaan, in plaats dat men zich schikte naar het begrip der zwakken en eenvoudigen, de medebidders”; over hen, “die het voor een middelmatige zaak achtten wat gestalte des ligchaams men in het bidden aannam.” “Want was toch aan de gestalte des ligchaams niet gelegen, zoo mogten de mannen veel bidden met den hoed op het hoofd en de vrouwen met ongedekten hoofde.” De eersten hielden den hoed gedurende de preek op het hoofd, doch zetten hem bij het gebed af en baden staande; de laatsten gingen nimmer dan met gedekten hoofde en velen met de falie of de kerkkap naar Gods huis. Op vast-, dank- en bededagen had men op sommige plaatsen de gewoonte knielende te bidden. Cornelis Tem-

minck, "een krachtig bidder, die een liefelijken reuk van teedere en ongeveinsde godsvrucht verspreidde," "gaf niet alleen een gebedenboekje uit (Onoverwinnelijke hulptroepen voor het verlegen Nederland), maar voerde in Hasterland het knielend bidden in de bedestonden, die in het droevige jaar 1672 alomme gehouden werden", in. Een der gemeenteleden noemde zulks "een goddelooze superstitie en afgoderye". Had hij deze roekelooze woorden niet dadelijk herroepen, hij ware met de censuur gestraft geworden, gelijk zulks in 1562 te Joure, waar ook een dergelyk verzet plaats had gehad, geschied was. Te Utrecht werd er niet slechts op bededagen knielende gebeden, maar, volgens besluit der synode van 1612, moesten de publieke gebeden vóór en na de predikatie aldaar "met zonderlinge aandacht geschieden, en met doorgaande ernstige vermaning tot den volke, dat het om dezelve den Heere met behoorlijken eerbied en ootmoed op te offeren, niet alleen de knieën hunner harten, maar ook die des lichaams moest buigen." Ook in het land van Heusden en omliggende plaatsen, te Dordrecht nog in 1618 en later, bad de gemeente knielende. Doch reeds in 1634 was dit buiten gebruik en baden de mannen staande.

Benthem, die in het laatst der 17^e eeuw ons vaderland bezocht, getuigde dat de Hollanders „veel van bidden hielden en er zeer in geoefend waren." "Eben dieses ist (dus vervolgde hij) auch die Ursache, dasz unter ihnen so wenig Gebet-Bücher sich finden". En inderdaad, er waren, in vergelijking van andere stichtelijke boeken, niet vele gebeden-boeken. In de 17^e eeuw gebruikte men, behalve de gebeden in de vroegste uitgaven van Datheen, die in de Palm- en Paradijshofjes, het "Gulden ghebeden boeckken wt den ouden ende nyeuwen Testamente vergadert" (Vyanen 1563), "de kostelijke nalatenschap van Balthasar Lydius," na zijn dood en later meermalen in 't licht gegeven. Aan het einde der inleiding, spoort deze de lezers aan "sich selven te begeven tot den wagenburch der christenen, namelic het aendachtigh gebedt, ende syne kinderen oock daertoe by tijts te ghewennen." "Suleke paternosters den moetwillighen ende brieschenden vyanden van

Godts kereke omghedaen synde, sullen haer op 't onverwachtste kortvleugelen ende een ghebit in haer mont ende rincek in hare neuse worden, ende alle andere qualen of doen ophouden, ofte onse salicheyt als een bittere gezond-dranck bevorderen." Behalve dit, in vele opzigten uitstekend, "Gebeden-boeexke", gebruikten onze vaders ook de gebeden van Ridderus en Simonides, ook het "Schatboek ende Journael van korte ghebeden van J. C. van Bleiswyck-gebeden," en vooral die van Drelincourt. Ravesteyn bragt later, op verzoek van eenige jonge predikanten en proponenten, eenige bid-schetsen op papier, die hem daarna aanleiding gaven tot het schrijven van zijn Nazireër Gods. Lang vóór hem had Casparus Sibelius, predikant te Deventer, reeds gezorgd dat het der akademische jongelingschap aan geen gebedenboek ontbrak. De lijkredenaars en biografisten der predikanten vergaten nimmer hunne buitengewone gaven op te sommen. Tot deze behoorden niet zelden dat zij "uitmunten in de bidkunst; krachtige, innige, vurige bidders, Enochs, Abrahams, Eliza's, Paulussen in den gebede" waren. Zulks waren, behalve de schare van leeraars, wier namen alleen tot ons zijn gekomen, de beide Brakels, Sappius, Flúd van Giffen, Hellenbroek, Lampe, Lodensteyn, Temminck, de Teelincks Ridderus, en vele anderen, wier gebeden tot het nageslacht zijn overgebracht. Zij hadden "vurige en verdeelde tongen; hunne tongen waren aangeroerd met een gloeienden kool van Gods altaar."

 DE BIJBEL.

Vóór wij een blik werpen in de leerredenen, die na het voorgebed werden uitgesproken, moeten wij eenige oogenblikken vertoeven bij den kostbaren in juchtlederen band gebonden en met koperen klampen en sloten versierden folio-Bijbel, op het pultrum van den voorlezer en leeraar, waaruit deze zijn tekst kiest, gene de gemeente sticht. Vóór de hervorming ontbrak het onzen vaders geenszins aan

overzettingen der H. S., alle natuurlijk met meer of minder getrouwheid naar de Vulgata: doch de eerste belijders van het zuivere Evangelie wantrouwden haar en verlangden naar eene betere. God ontfermde zich over de christelijke kerk en reikte haar door de hand van Erasmus het Woord des levens toe, en reeds twee jaren later (1518) verschenen er te Delft en te Kampen overzettingen van zijn N. T.

Ondertusschen arbeidde Luther op zijn Pathmos aan eene hoogduitsche vertaling der gansche H. S., en nog in hetzelfde jaar, waarin die van het N. T. in Duitschland was verschenen (1522), gaf Hans van Roemundt te Antwerpen, en in het volgende Doen Pietersz te Amsterdam er eene nederduitsche vertolking van in het licht. Sedert dit jaar volgden de uitgaven van die en andere vertalingen van het N., en sedert 1526 van het O. T. naar Luther, elkander met eene ongelooflijke snelheid op. "Het woord Gods bewees zijne kracht en wies en vermenigvuldigde zoodat zij niet te tellen waren." "Het was een wedijver geworden om den Bijbel, vooral het N. T., te vermenigvuldigen, een wedijver aangewakkerd door de behoefte die zich overal deed gevoelen en zich door geen plakaten liet beteugelen." Die vermenigvuldiging duurde voort tot het jaar 1556. Toen verscheen de eerste gereformeerde-nederduitsche Bijbel naar de Zurichsche overzetting, te Emden bij Myerdman en Gheyliart, die nog in hetzelfde jaar aldaar bij Gillis van der Erven werd gevolgd door de uitnemende vertaling van het N. T. uit het Grieksch naar den verbeterden tekst van Robertus Stephanus, door Johannes Utenhove, Godfried van Wingen, Maarten Micron en Wouter Deleen, met voorlichtende hulp van Johannes à Lasco; eene vertaling die zich ook daardoor van de overigen onderscheidde, wijl de hoofddeelen en verzen verdeeld waren naar de grieksche uitgaaf van den jare 1551, door Henricus Stephanus bezorgd. Zes jaren later (1562) gaven de hervormden, bij van der Erven te Emden, ook eene vertaling van het O. T., doch niet naar het oorspronkelijke, maar naar de overzetting van Luther, vergeleken met die van Genève, in het licht. Intusschen was reeds de overzetting van Utenhove en zijne

medearbeiders, van taalgebreken gezuiverd, in 1559 te Emden bij Gelhus Chematius in folio en duodecimo herdrukt, en het is naar deze vertaling van het O. en N. T. dat men meest alle volgende uitgaven des Bijbels, met zeer weinige veranderingen, heeft bezorgd, totdat de nieuwe overzetting des Bijbels, op last der Staten van de Vereenigde Nederlanden, het licht zag.

En te regt; want zij muntte uit door "getrouwheid, juistheid en naauwkeurigheid" en overtrof in vele opzichten de vertaling, op last der Staten vervaardigd en ingevoerd. Vooral verdienen de uitgaven, die sedert 1567, met de uit het fransch vertolkte kant-aanteekeningen van den rouaanschen predikant Augustus Marloratus, hoogen lof. Deze aanteekeningen toch zijn "oordeelkundig, gezond, eigenaardig, exegetisch," en verdienen verre de voorkeur boven die van Luther en Bugenhagen op het O. T.

Wanneer wij het oog vestigen op de breede lijst der uitgaven van het O. en N. T., in de eerste vijftig jaren der hervorming in het licht verschenen, dan verwondert het ons niet, dat er toen geklaagd werd over de "ongelykmatigheid en groote verwarringhen daeruit in de opentlycke vergaderinghe ontstaen", en evenmin dat de synoden zich reeds vroeg bezig hielden met het "besorgen eener nieuwe overzettinghe, om eenpaeriglic in alle kercken van Nederlandt te gebruycken". Het eerst gaven de gedeputeerden der nederlandsche hervormden, die zich te Keulen ophielden, hun verlangen naar zulk eene vertaling, in 1571 op de Synode te Emden, te kennen; doch de broeders oordeelden toen dat men daar mede moest wachten tot een algemeene synode. Toen de Walchersche broeders die vraag in de volgende synode, te Dordrecht 1574, herhaalden, was het antwoord: "dat men daarmede zou wachten tot de fransche en calvijnsche overzettingen het licht zagen, opdat men daaruit te gemakkelijker en beter mogt overzetten". Op de nationale synode te Dordrecht in 1578 werd gevraagd: "of het oorbaar en noodig was den Bijbel uit het hebreuwsch in de nederduitsche tale over te zetten, of ten minste de gemeene overzetting te overzien, en wie men dezen last zou opleg-

gen?" De synode oordeelde "dat men wel den Bijbel uit de hebreuwsche taal moest overzetten, doch intusschen de overzetting, die men had, naar de fransche, latijnsche en andere, inzonderheid echter naar de nieuwe heidelbergsche overzien, en gelastte den president der synode, Petrus Dathenus, en Marnix van St. Aldegonde "naar bekwame mannen, wien men dit werk kon toevertrouwen, om te zien." Het zij dat het aan die mannen ontbrak, of dat zij dat gewigtig werk niet durfden op zich nemen, het blijkt uit de acta der middelburgsche synode in 1581, dat men toen nog niets gevorderd was. Deze besloot nu het werk der overzetting aan vier classes, die van Antwerpen, Gent, Delft en Utrecht op te dragen. Doch deze gaven hier geen gevolg aan, deels "wegens de zwarigheden, die de kerken van Brabant en Vlaanderen drukten", deels uit vrees, "dat, indien zoo vele personen, wonende in onderscheidene gewesten, en ieder de taal van zijn landschap gebruikende, gezamenlijk dat werk ondernamen, de ongelijkheid van tale het werk een onafzigtelijke vlek, of, zoo men zich in het stuk der taal wilde vergelijken, de zeer groote verscheidenheid hapering geven zou: immers welk gewest zou den voorrang hebben?" Daarenboven wilde men naar de nieuwe fransche overzetting, die te Genève onder handen was, wachten. Toen op de haagsche synode, in 1586, op nieuw dit punt werd besproken, ontving men het bericht "dat Aldegonde dit werk uit eigen liefhebberij op zich had genomen", waar op men "wetende dat hij niet alleen het hebreuwsch en grieksch door en door verstond, en gevolgelijk dat hij de man was, wiens krachten de zwaarheid van dat werk evenaarde", besloot hem te verzoeken en te bidden, dat hij ten dienste der algemeene kerk, met het door hem begonnen werk wilde voortvaren, en dat hij, die toen in Zeeland woonde, het bij stukken wilde mededeelen aan bekwame kerkdienaren in dat gewest, die ze vervolgens konden bezorgen aan anderen in de overige gewesten van Nederland, "beoogende daarmede dat het niet als het werk van één man, maar als het werk der geheele kerk in Nederland zou in 't licht komen."

Aldegonde verschoonde zich: "hij had geen tijd tot zulk een zwaar-wichtig werk". Toen de Zuidhollandsche synode te Delft, 1587, zulks vernomen had, benoemde zij Jacobus Kimedoncius, Jeremias Bastingius, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius, tot overzetters van den Bijbel, en gaven zulks aan de overige synoden en ook de buitenland-sche gereformeerde kerken te kennen, met verzoek hare gedachten hier-over te mogen vernemen. Doch zonder eenig gevolg, evenmin als het besluit der Staten, dat drie predikanten, uit Holland, Zeeland en Friesland, ieder voor zich, de latijnsche vertaling van Junius en Tremellius overzetten, en later hunne overzettingen onderling vergelijken zouden. Eindelijk werden de onderhandelingen met Aldegonde, doch thans met gelukkiger gevolg, wederom aangeknoopt, en hij in 1594 door de Staten tot overzetter der H. S., op eene wedde van *f* 1400, die tevens tot belooning zijner aan den lande bewezen diensten zou strekken, benoemd. Vier jaren later overleed hij, na slechts het eerste boek van Mozes voltooid te hebben. De zuidhollandsche synode te 's Hage droeg hierop in het volgende jaar (1599) het vervolgen van zijn arbeid aan de beide delftsche predikanten, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius op, die echter beide stierven, zonder iets belangrijks te hebben uitgevoerd. Bittere jammerklagen werden nu over den mislukten uitslag van dit even noodige als belangrijk werk aangeheven; doch de kerkelijke beroeringen wierpen een slagboom voor den verderen voortgang, en het was eerst in 1618 en 1619 dat de nationale synode besloot de zaak verder voort te zetten, en zoowel de apoeryphe boeken als het O. en N. Testament uit het oorspronkelijke over te brengen, vertalers en overzieners benoemde, en van de Staten de noodige penningen voor de te maken onkosten verzocht. Te vergeefs wachtte zij echter op antwoord; de zaak bleef op de tafel der algemeene Staten, en de synoden hadden zoo veel moeite met den verwarden toestand der kerk te regelen, dat zij haar verzoek te 's Hage niet nader aanklemden. Inmiddels eindigde het twaalfjarig bestand, en de Staten, die zich thans geheel aan den oorlog moesten wijden, verloren de Bijbel-

vertaling geheel uit het oog. Eindelijk willigden zij toch het herhaald en ernstig verzoek in, om in de dringende behoefte der kerk en het belang van den openbaren godsdienst te voorzien, en den 22 Mei 1625 verschenen Johannes Bogerman, Wilhelmus Baudartius en Gerson Bucerus, predikanten te Leeuwarden, Zutphen en Vere, gekozen tot de overzeters van het O. T., gelijk Jacobus Rolandus en Festus Hommius, predikanten te Amsterdam en Leiden, benevens de hoogleeraar Antonius Walacüs tot die van het N. T. en de apocryphe boeken, te 's Hage om voorloopige schikkingen te maken. De Staten wezen Leiden aan, om aldaar "in Gods naam, met kloeken moed het werk aan te vangen en met vereenigde krachten te voleindigen", en den 13 November 1626 werd de eerste bijeenkomst door Bogerman (tot voorzitter benoemd) plegtig geopend. Den 10 October 1635, op een tijdstip toen te Leiden duizenden door de pest werden weggesleept, doch alle overzeters verschoond bleven, was de moeilijke doch gewigtige taak voleindigd. De algemeene Staten vereerden de overzeters der beide Testamenten met een eeregeld van *f*500, Bogerman van *f*1000; op hun last werd de Bijbel ter drukkerij van Pauwels Aartz. van Ravesteyn, die tot dit oogmerk van Amsterdam zich te Leiden vestigde, op de pers gelegd, den 29 Julij 1637, door hun gezag bekrachtigd, uitgegeven, en in de kerk ingevoerd. Doch ook dit geschiedde niet zonder hevigen weêrstand, zoo van kerkelijken als leeken. Nergens was die echter heviger dan te Amsterdam, waar trouwens het licht in kampstrijd was met de duisternis, opgeklaarde godsdienstkennis met onwetendheid, die haar vastheid had in vele diepgewortelde veroordeelen, en door hare kracht tegen al wat nieuw was, schoon beter dan het oude, de overhand behaalde. Dit was de oorzaak dat er nog eenige jaren verliepen, eer de nieuwe vertaling in de openbare kerken der onderscheidene provinciën werd ingevoerd.

Het zou hier de plaats zijn de verschillende oordeelvellingen der geleerden over de naauwkeurigheid dezer overzetting, — die echter door allen voor de nederlandsche taal geacht werd te zijn, 't geen

Luthers vertolking voor de duitsche was — te toetsen, van de menigte werken, waarin zij hemelhoog geprezen of met snerpende geeselslagen verscheurd werd, van hare verschillende uitgaven met en zonder verbeteringen, kandaanteekeningen en platen, in allerlei vormen te gewagen; doch daartoe ontbreekt niet de lust, maar de ruimte. Alleen willen wij nog vermelden, dat de oorspronkelijke handschriften, den arbeid bevattende aan de nieuwe Bijbelvertaling besteed, en één der eerste afdrukken of drukproeven dezer vertaling, door bewerkers en overzetters aan den kant verbeterd, sedert in eene welgesloten kist op het stadhuis te Leiden bewaard, en om de drie jaren, door eene in 1641, met goedvinden der Staten, tot stand gekomen commissie tot de autographa, werden nagezien. Zulks geschiedde tot de staatsomwenteling van 1795 met de volgende plegtigheid.

Om de drie jaren kwamen twee en twintig predikanten, door de nederlandsche synoden, onder welke één door de waalsche synode, afgevaardigd, te 's Hage, waar de autographa der nationale synoden berustten, in de maand Mei, des voormiddags in de consistoriekamer der Kloosterkerk bijeen. Nadat de vergadering door den voorzitter (doorgaans een predikant uit Zuidholland) was geopend, verkoos zij een scriba (uit de geldersche gedeputeerden), las men de credentialen en de handelingen der jongst gehoudene vergadering, en ging vervolgens in plegtigen optogt naar de vergadering der algemeene Staten, met den voorzitter aan het hoofd. Binnen geleid, hield deze een redevoering, “waarin hij de Staten de belangen der kerken, zoo buiten als binnen 's lands, op de eerbiedigste en nadrukkelijke wijze aanbeval, tot handhaving van waarheid en godsvrucht, bevestiging en bevrijding van onderdrukking,” en “vermits de waarheid en vrijheid niet weinig door de bekende synode nationaal van Dordrecht was opgeluisterd”, zoo verzocht hij, uit naam van alle afgezonden en der provinciale synoden, de gewone gunstige visie der handelingen dier synoden. Hierop antwoordde de president hunner Hoogmogenden: “dat hunne Hoogmogenden zich de Tempelbouwers ten voorbeeld stelden

die met de eene hand den opbouw bevorderden en met de andere den vijand te keer gingen,” en betuigde: “het genoegen der Staten over den ijver en de goede gezindheid der kerkelijken voor den bloei en welstand van den hervormden godsdienst, den vrede en de rust der kerk, beloofde hunne vermogens allezins aan te leggen ter bevordering van zoo heilzame oogmerken, en bewilligde het verzoek der visie.”

Na het eindigen der audiëntie, keerden de gedeputeerden naar de Kloosterkerk terug, waar hun het besluit der Staten schriftelijk werd ter hand gesteld, en de tijd bepaald, zich naar 't Hof te begeven. Hier werden zij terstond in de preves-kamer geleid, en door twee afgevaardigden der Staten verwelkomd. Hierop plaatsten zich deze in twee armstoelen aan het bovineinde der tafel, waaraan ook de gedeputeerden naar rang zitting namen. Na een plegtig en nadrukkelijk gebed, zette men de kist met de autographa, die door acht verschillende sleutels gesloten was, bij den praeses en scriba, waarop de synodale handelingen, in 17 banden keurig gebonden, eerst aan de afgevaardigden en vervolgens aan de predikanten ter visie werden overgegeven. Nadat deze bezigtigd en weder geborgen waren, deed de praeses een dankzegging, nam men afscheid van de afgevaardigden, en vervolgens deel aan een broederlijken maaltijd. Den volgenden dag begaven zich de afgevaardigden der Staten en predikanten, de laatsten daartoe door hunne Hoogmogenden uitgenoodigd, in een der Statenjagten naar Leiden, terwijl hun op reis door de bedienden der Staten allerlei ververschingen werden aangeboden. Te Leiden aangekomen, gingen zij in statelijken optogt naar den Burg, waar zij door den burgemeester en den pensionaris verwelkomd en naar 't stadhuis, de afgevaardigden der Staten in burgemeesters kamer, die der synoden in de vroedschapskamer, geleid werden. In de laatste verschenen ook weldra de afgevaardigden der Staten en de stedelijke regering, deed de praeses der predikanten een gepast gebed, en werd de kist met de autographa der bijbelvertaling door den secretaris der stad en den regent van het Staten-collegie, ieder met

een sleutel, geopend, de stukken op tafel gelegd, gezien, en wederom weggeborgen, waarna de praeses een dankzegging uitsprak, en allen, onder een grooten toeloop van volk, naar den Burg terugkeerden.

Hier werden zij, benevens eenige leden der regering, de professoren der godgeleerdheid en den regent van 't Staten-collegie, op kosten der algemeene Staten, aan een overvloedigen en kostbaren maaltijd onthaald. Voor men aanzat, trad een stadsbode de eetzaal binnen met twee groote kannen, van ouderwetsch fatsoen, en bood, terwijl hij met de kleppen dier kannen, die echter ledig waren, een groot geraas maakte, den afgevaardigden van stadswege acht kannen rijnwijn aan. In plaats van dien eerewijn, ontvingen deze ieder $\text{f}50$, die zij aan de boden en overige dienaren vereerden. Van dezen maaltijd keerden afgevaardigden en predikanten naar het jagt terug, waar hun op nieuw allerlei ververschingen werden aangeboden. Den volgenden morgen vergaderden de gedeputeerden weder in de Klooster-kerk. Na het gebed, de voorlezing der notulen, en de plegtige dankzegging, scheidten zij "vriendelijk dankzeggende voor de lieffelijke samenwoning met heilwensen van elkander."

DE PREEK.

De prediking, van de stichting der christelijke kerk af, een der hoofdhandelingen van den openbaren eeredienst, is uit de joodsche synagoge in het christendom overgebracht, en hare onderhouding werd de vervulling van des Heeren gebod, aangaande de voortdurende prediking van bekeering en vergeving van zonden. Eenvoudig, maar bezielde was de evangelie-prediking der Apostelen, en schoon de heerlijke uitwerking er van hoofdzakelijk aan de inwonende kracht van het Evangelie zelve moet worden toegeschreven, de wijze der predi-

king zal ook niet weinig hebben bijgedragen om het gepredikte woorden toegang tot de harten der menschen te ontsluiten. Eenvoudig, kunsteloos en stichtelijk waren ook de homiliën (dezen vorm hadden de oudste leerredenen, die gedeeltelijk of geheel tot ons kwamen) der apostolische vaders; zij sloten zich onmiddellijk aan het voorgelezene deel van den tekst. Het waren populaire bijbeloefeningen, waarin de tekst, soms met grammaticale en critische aanmerkingen, werd toegelicht, en waaruit vaderlijke vermaningen tot navolging der heerlijke leerlingen, die hij bevatte, en waarschuwingen tegen de zonde, werden afgeleid. Wij mogen thans niet uitwijden over de veranderingen, die de homiliën van tijd tot tijd ondergingen; hoe de eenvoudige ophelderingen door allegorische, mystische, polemische, dogmatische, ascetische en philosophische beschouwingen werden vervangen, noch gewagen van zoo vele beroemde homileten in de oostersche en westersche kerk, wier leerredenen, vooral bij feestelijke gelegenheden uitgesproken, zoo lang tot modellen verstrekten en nog hare aesthetische waarde niet verloren hebben. Sommige, gelijk die van Chrysostomus, Ambrosius, de Gregoriussen, van Athanasius en Basilius waren met de uiterste zorgvuldigheid bewerkt, andere predikten op schetsen of wel voor de vuist, gelijk Origenes, van wien Eusebius getuigde, "dat hij dagelijks predikte." Boven elk der leerredenen van Cyrillus leest men: "schetsgewijze ontworpen". Chrysostomus, "die de sluizen van den Nijl in vloeijende welsprekendheid overtrof," verwittigd dat de keizerin Eudoxia, Epiphanius gewapend tegen hem had afgezonden, besteeg ijlings den kansel en sprak zijne beroemde redevoering tegen de kwade vrouwen uit.

Even als die der eerste christenen, waren de leerredenen der hervormers homiliën. Op nieuwjaarsdag van het jaar 1519, begon o. a. Zwingli zijn predikdienst in de groote Domkerk te Zurich, en verklaarde in zijn eerste leerrede "met verwerping der scholastieke godgeleerdheid en van alle beuzelachtige verdichtselen, de van de kerkvaderen gebruikte oud-christelijke manier der homilie weder in te

voeren, en zonder zich aan de vastgestelde Zondaagsche Evangelie-teksten te binden, de gewigtigste boeken der H. Schrift naar vervolg te zullen verklaren." Hij maakte dan ook een aanvang met de uitlegging van Matthaeus. Na dezen verklaarde hij de Handelingen der Apostelen, "om zijne gemeente te leeren, hoe en door welke personen het Evangelie het eerst uitgebreid was geworden;" den Brief aan Timotheus, "om de christelijke pligten," daarna dien aan de Galaten, "om den grond des geloofs te leeren", de Brieven van Petrus, „om de overeenstemming van dezen eersten der Apostelen met Paulus leer te bewijzen", den Brief aan de Hebreëen, "om zijne hoorders over het werk en de heerlijkheid van Christus nog uitvoeriger te onderwijzen." Zóó predikte hij in zeven en een half jaar bijna over het geheele N. T. en de Psalmen, en herhaalde in elke leerrede kortelijk datgene, wat hij in de vorige gezegd had, om zijne hoorders met den zamenhang der christelijke leer bekend te maken, 't geen bij vrije redevoeringen, wanneer heden over dit, morgen over een ander leerstuk gepredikt wordt, niet wel mogelijk is.

Ook in Duitschland legde men het er op toe, "in de schoonste duidelijkheid, doorgaans in beschaafde taal, tot het hart en de geheimste behoeften van den mensch sprekend, op den vasten toon eener blijde overtuiging en met weglating van allen noodeloozen omslag en loutere bespiegelingen, den evangelischen godsdienst aan leeken en geleerden voor te dragen."

Het duurde evenwel niet lang, of er slopen misbruiken en verkeerdheden in.

Sommigen begonnen Luther's heftige spreekwijzen tot in het ongerijmde te overdrijven. Zoo noemde Polycarpus Lyser de hervormde kerk "een kale hoer;" Heshusius in ééne leerrede eenige honderdmaal „den duivel". Anderen veroorloofden zich de bitterste taal tegen den paus, de priesters, de gebruiken der R. C. kerk, en Melancthon poogde te vergeefs hunnen dwazen ijver te breidelen. John Knox, de hervormer van Schotland, beroemde zich dat hij in zijne leerredenen

“de hyena (zoo noemde hij koningin Maria) deed sidderen”. Al zijne schriften en sermoenen zijn in denzelfden heftigen stijl, een der laatsten voert tot opschrift: “Eerste trompetgeblaas tegen de vervaarlijke wijven-regeering”. Hij zou de koningin in het aangezicht gezegd hebben: “ééne mis is voor mij vreeselijker dan de landing van twee duizend vijanden in Schotland”. Wederom anderen begonnen dorre scholastieke haarkloverijen, langdradige philosophische vertoogen op den predikstoel te brengen, ’t geen Luther ten hoogste afkeurde. Hij vermaande om zich niet zoo angstig aan de regels der logica en dialectica te binden. “Der 2 Tim. III : 16 angegebene Zwecke der Schrift werden auch für die Predigt geltend gemacht.” In ons vaderland hielden de haagpredikers in de landtaal, het plat duitsch of ’t vlaamsch, vrije voordragten in homiletischen vorm. Sommigen spraken bedaard, kalm, duidelijk en gaven blijken van kennis, niet alleen der H. Schriften, maar ook van eene klassieke opleiding; anderen daarentegen bulderden als demagogen, en lieten zich bitter en scherp tegen R. C. en Wederdoopers uit. Hunne leerredenen waren polemisch en heftig, wedijverden in platheid vaak met die van Cornelis van Dordrecht. Ook waren er die “dikwerf in hatelijke en stinckende affectatie of hoogdraventyheit vervielen”, “die haer selven behaagden in vele onnutte speculatiën”, “buiten het wit in den text voorgesteld, afdwaalden en met velerhande spitsvondige allegoriën speelden”, “neerstiger, als ’t beaamde, versochten en aanpresen heydensche getuygen, ja dickwils fabuleuse ende heylose getuygenissen”, “die met voordacht trachtten duyster te zijn in woorden ende spreuken en, op diergelycke wijze meer tot ijdele vertooninge als tot stichtinghe, de predikatiën aenstelden”, zoo dat de vaderen te Wesel (1568) zich verplicht vonden te vermanen *“dat yeder, na de gaven van den H. Geest ontfangen, moest trachten de H. S. op het duydelykste uyt te leggen, ende op ’t allerbequaemste, na ’t begrip der behoorderen, toe te passen; alles te richten tot deze twee voornaemste hoofdstucken des Euangeliums, het geloove namelick en de bekeeringh, en daerinne als tot haer eenig wit beoogen ende*

inscherpen de ware afstervinge ende levendigmakinge des menschen; te arbeiden en te dringen met hare predicatiën, so veel doenlijk was, in alle de bedekte voorhangselen ende schuylhoecken van de sielen der toehoorders, ende bestraffen alle opiniën ende ketterijen ende boose seden: ende niet alleen blijven staen op groove schelmstukken ende blijckelijke sonden, maar oock uytchudden die verborgene geveynstheyt des harten; ende daer uyt voor den dagh brengken ende op het bequaamste uytroeyen het seminarium ende die modderpoel van allerhande godtloosheyt, hoovaardigheyt ende ondancckbaarheyt, 't welck selfs nog in de allerbeste syn voedsel ende beweginge heeft". Tevens waarschuwden zij, gelijk later de dordsche vaderen, tegen al te lange predicatiën, „*die de memorye der toehoorders en hun yver bruken, ende alsoo als een walginge der maag voorbragten.*” Zulks was noodig, wijl de haagpredikers twee, drie, soms vier uren achtereen predikten. Ook in Duitschland had men reeds vroeg den al te vurigen ijver der leeraars moeten breidelen, en het prediken tot een half, later tot een vol uur beperkt. Doch in weerwil der kerkorden ging men voort met de preek tot twee- en een jubel- of lijkpreek tot drie uren te rekken, waarover Melancton en later Spener bitter klaagde: “Das musz (schreef de eerst genoemde) ein lieblicher Prediger seyn, die über eine halbe Stunde reden soll, dasz die Zuhörer nicht überdruszig werden, denn unter allen Sinnen ist keiner der eher müde wird als das Gehör.” Te Dordrecht werden telkens de leeraars vermaand de gemeenten door het te lang prediken niet te vermoeijen, op boete van 3 stuivers verboden dat een preek langer dan anderhalf uur mogt duren, en op elken preëkstoel een zandlooper geplaatst, opdat de leeraars zich in den tijd niet mogten bedriegen. Aldaar duurde doorgaans in het laatst der 18^e eeuw de preek twee uren. Ook te Leiden werd in 1794 “het kort prediken” bij vernieuwing aanbevolen, eenige weken later door den magistraat, met bedreiging van boete, bevolen, en ofschoon de predikanten “allusiën op dit verbod maakten en er tegen protesteerden”, herhaalde de magistraat het bevel.

Sedert de vestiging der kerk in ons vaderland, werden er niet alleen bepalingen gemaakt omtrent den duur, maar ook omtrent de wijze der prediking. Zoo schafte de synode van Dordrecht (1574) het prediken naar "de Sondagsche Evangeliën", 't geen aldaar en elders nog geschiedde, af, en beval, "een gansch boek der H. S. ordentlijk achter elkander uit te leggen, opdat de predicatie door te veel textes niet te lang mogt vallen"; "allermeest moest men echter uit het N. T. prediken en niet uit het Oude, tenzy met raad en advys van den kerkeraad", 't geen door de nationale synode van 1578 bevestigd werd. Van dien tijd af begon men verschillende bijbelboeken te verklaren, en nu eens vervolgde dezelfde leeraar hetzelfde boek, dan wederom vervolgde hij het boek, waar de ander gebleven was. Stelde een der leeraren aan den kerkeraad voor over een "bijbelboek" te prediken, dan moest, vóór zulks werd besloten, eerst het advies van de regering gevraagd worden, en oordeelde deze dat het "door verkeerde applicatie de politie en den magistraat tot praejudicie kon strekken", dan gaf zij hare toestemming niet. Het ingrijpen der regering in sacris was echter niet altijd te veroordeelen, wijl de predikanten "stoutweg, sonder moderatie" de „politie en regeering niet alleen van den lande", "maar ook van uitheemsche, zelfs bevrinde potentaten op den stoel bragten" en, zonder aanzien des persoons, "hooge en lage regimenten, koningen en prinsen, berispten, hunne gedragingen bedilden en heftig tegen hunne politiek uitvoeren." Zulks deden zij ten allen tijde, maar^o vooral in 't laatst der 16^e en den aanvang der 17^e eeuw. De pas gevestigde hoogeschool te Leiden voldeed niet aan het doel der stichting. Zij werd het tooneel van twist en tweedragt, de een hield het met den magistraat, de ander met de kerkelijken. Naar gewoonte "kwamen de questiën op den predikstoel," en men kon even goed hunne in het latijn gestelde en vaak op stoel vertaalde leerredenen in het Auditorium theologicum voorgedragen hebben. "Men behandelde geen schriftuurlijke maar politicke zaken." Daarenboven waren de preeken streng logisch of dialektisch, de laatste in zes deelen (exordium, recitatio,

textus, thema, confirmatio, confutatio, peroratio) verdeeld. Met eene scherpzinnigheid en gevatheid, een betere zaak waard, werden of de heerschende quaestiën of de moeilijkste en "epineuste" dogmatische punten, die men uit den tekst afleidde, behandeld, en de beste prediker was hij, die ze met de meeste vaardigheid dialectisch tegen alle mogelijke ketters uit het verledene en tegenwoordige kon verdedigen. Soms was de geheele rede één dispuut, waar boven men slechts een tekst als motto plaatste. Van toepassing was weinig of geen sprake. Van den grondtekst wilde men niets weten, taalstudie behoefde men niet te bezitten, alleen de regels der logica en dialectica moest men grondig verstaan. Heldere hoofden en welversneden pennen waren er genoeg, die de voortkanking van dit kwaad poogden te weren en in hunne schriften en leerredenen toonden hoe men prediken moest, "wilde men de ware godtsaligheydt en de waerachtighe vrede der kerek bevorderligh zijn"; zelfs de nationale synode van 1618 en 1619 wenschte hierin verandering; doch zonder 't gewenschte gevolg. Er ontstond echter een reactie. De eerste aanstoot gaf de beroemde Willem Teelinck, predikant te Middelburg. Hij was een man der meest naauwgezette godsvrucht, paarde grondige kennis aan onvermoeiden ijver en prees door zijn voorbeeld aan 't geen hij op den kansel leerde. Vóór hij het predikambt aanvaardde, had hij Engeland bezocht, en was er met eenige vrome, doch mystieke mannen in kennis gekomen. De omgang met dezen had invloed op zijn volgend leven, denken en prediken. Bij hem geen zweem van scholastiek, geene geleerde bespiegelingen, geene contraversiae, maar aandrang op geloof en godzaligheid. Zijn innig vroom hart, dat van liefde tot God en menschen gloeide, spiegelde zich af in zijne leerredenen en tal van geschriften, die, herhaaldelijk herdrukt, bij duizenden verspreid, door Voet, Udemans van Laren, Lijdius en vele anderen mondeling en schriftelijk aangeprezen, hem den naam van den gereformeerden Thomas à Kempis verwierven.

Vereenigden zich zijne tijdgenooten in den lof aan zijne leerredenen

en werken, groot was ook de indruk, dien beiden op de gemoederen maakten, de invloed dien de eersten op de toenmalige predikwijze hadden. Wel bleef de vorm de analytische, doch de inhoud werd schriftmatiger. Zoo zuiver ascetisch als die van Teelinck, waren echter hunne leerredenen niet; er sloop een mystische geest in, even schadelijk voor de ware godzaligheid als het dogmatisme en de polemiek.

Wel eischt de aard van ons werk een overzicht van die en andere predikwijzen, uit de 17^e eeuw in de hervormde kerk in zwang, doch de grenzen, ons voorgeschreven, gedoogen het slechts zeer kort. Een breedvoerig achten wij ook minder noodig, daar het ons reeds gegeven is door Hartog, terwijl Sincerus eene reeks van proeven van kanselwelsprekendheid uit het door ons te behandelen tijdperk heeft geleverd. Een vlugtige schets, met verwijzing naar deze geschriften, moge dus hier volstaan.

De toenmalige invloed der duitsche en vooral der engelsche litteratuur op de leerredenen onzer vaders, is evenmin als op die hunner nakomelingen te loochenen.

In den aanvang der 17^e eeuw toch werd ons vaderland overstroomd met de ascetische, emblematische en allegorische schriften van Durham, Rutterford, Ross, Hall, Halyburton, Boston, Fister, vooral van den in dat genre nog niet overtroffen Bunyan, die, zoo in het oorspronkelijke als vertaald, of min of meer gelukkig nagevolgd, de meest geliefde lectuur onzer vaders werden. Een menigte van deze, in den vorm van verhandelingen, vertoogen en zamenspraken, vooral van leerredenen, volgden elkander met verbazende snelheid, onder den titel van: „Geestelijk-Banketwerk, — Bruilofts-banket, — Geestelijk Sion — Geestelijk-Manna, Geestelijk Compas, Manna der Sielen, Dansfeest der dochteren Silo's, Vermakelijke wandeling naar den Hemel, de Sugtende bruid over haren bloedbruidegom, Paradijshofje, Balsem Giléads enz., alle even mystiek, doch meest alle (gelijk doorgaans de puriteinsche schriften uit die eeuw), „scherpe geeselroeden voor de dienaars en dienaressen van 't sondighe vleesch”, „boetbasuinen aen de ooren van hoovaerdighe

wereltkinderen, afgoderye plegende met vreemde snoffen en fatsoenen, weelderige klederdragten en vliegende Absoloms haren."

Deze geesels zwaaiden wel een Udemans in Zeeland, een Vogelius in Noord-Holland, een Voet en Lodesteyn in Utrecht; maar vooral de leeraars uit de dortsche en rotterdamsche school, een Ridderus, Brakel, Simonides, Wassenburgius, Becius, krachtiger dan allen Jacobus Borstius, de Dathenus van zijn tijd, een man die door zijne leerredenen en geschriften grooten invloed uitoefende niet alleen op de gemeente te Dordrecht, maar voor gansch het land een "lichtende flambouw was." Wanneer hij zou optreden was de kerk reeds uren te voren gevuld, onder zijn gehoor werden de collecten vertiendubbeld. Bij zijn vertrek naar Rotterdam "was de Merwe in rouwe", "onder beweeghlijke woorden, suchten, tranen", verliet hij haar. Meermalen, en ook thans, namen wij zijne bundels, en die van sommige zijner minder vurige geestverwanten, in de hand, en merkten op hoeveel overeenkomst er tusschen zijne preekmethode en die van enkelen onzer tijdgenooten is. Borstius sprak in de volkstaal, gebruikte vaak platte (zoo zij zulks reeds in zijn tijd waren) uitdrukkingen: die taal, diergelijke woorden hooren wij ook thans van den kansel. De zinrijke gezegden van en aanhalingen uit grieksche en latijnsche schrijvers van dien tijd, worden heden door duitsche en fransche woorden en citaten uit de Génestet, Tollens en Heijne vervangen. Liet Borstius zich nu en dan een woord uit de scholen der oude filosofen ontvallen, men kan ook heden genoegzaam merken dat vele onzer leeraars bij de duitsche filosofen ter schole gingen. Gebruikte Borstius den tekst vaak tot motto, tegenwoordig doen velen niet anders. Was de tekst soms in den mond van Borstius een zwaard tegen de kettters van zijn tijd, tegenwoordig is hij het tegen de orthodoxen, en gelijk de Coccejanen weleer den Heiligen Geest corrigeerden, zoo doet men het thans den Profeet, Evangelist of Apostel.

Borstius was een opregt Voetiaan, en de vorm zijner leerredenen gelijk aan dien van zijnen gevierden leermeester Voet. Niet alle leeraars uit die school volgden "tot groote ergernis" diens "concepten tot eene

goede en deugdelyke predikwijze,” zoo als ze hun op de hoogescho-
len in de pen gegeven, of later door Hoornbeek en Knibbe voorgeschreven
waren; maar “hun eygene fantasye”. De een hield zich langer met de
“dispositie of het voorbestel, de ander met den tekst, hetzij dan met
subject, object of de omstandigheden bezig, terwijl wederom anderen
sterk waren in het wederleggen, bestraffen, vermanen of vertroosten”.
Sommigen wilden in hunne “vermaningen” van geen pligten, maar
wel van kenteekenen weten. Zoo gaf b. v. Ps. 119: 80, “Laat mijn
harte opregt zijn tot uwe insettingen, opdat ik niet beschaamt en worde,”
den een aanleiding tot het opgeven van kenteekenen der opregtigheid,
terwijl een ander er de pligten van afleidde God te dienen in den
geest; te dienen en te lieven om zijn zelfs wil, te trachten naar alle ge-
boden Gods te wandelen, het hart altijd verdacht te houden, en met
vreezen en beven de zaligheid uit te werken. “De meeste Voetianen
bekommerden zich echter om de schriftverklaring niet. Zij hielden
die voor onnoodig — “de schrift was verklaard in de stelsels hunner
hoofden” — maar gaven er lang uitgesponnen en uitgerekte redeneringen
over den tekst, of liever eene anatomisering er van, voor in de plaats.
Zoo liet Becius te Dort een dikken kwartijn met predikatiën over de
geschiedenis van Sodom en Gomorrha na, gaf Goltzius te Hinlopen
64 predikatiën over den tweeden brief van Petrus, Bernardus Smij-
gelt 145 predikatiën over het gekrookte riet. Niet ten onregte noemde
de Coccejanen zulke, vooral de onderscheidende predikers, muggezif-
ters, schoonmakers of anatomisten van het hart. De voetiaansche
leeraars kenmerkten zich ook, “vooral indien zij niet rhetorisch preek-
ten, dat sommighe in navolgingh der Francoysen deden,” door duide-
lijkheid. Zij gebruikten bij voorkeur de “gemeyne” volkstaal. “Augus-
tinus in Africa, predikende in ’t Latijn tot toehoorderen, die quaet
Latijn spraken, sprack oock met voordacht quaet Latijn op den predik-
stoel opdat hij wel verstaen moght worden”, schreef Ridderus, en
vlechtte zelf in zijne leerredenen allerlei spreekwijzen aan het volksleven
ontleend, en wel te onderscheiden van de “ongewoone en buyten schrif-

tuurlijke spreekwijzen," wier gebruik in 1694 door de Staten van Holland en Friesland verboden werd, wyl zij aanleiding konden geven, „omme de mysterien van het christelijke geloove naar de regels ende methode der philosophie te behandelen." Sommigen gaven eene geheel willekeurige tekstverklaring, letten noeh op den zin waarin de tekst voorkwam, noeh op de leer die hij bevatte, maar alleen op de woorden, terwijl men uit sommige leerredenen een woordenboek van de zonderlingste scheldwoorden, die zij der gemeente naar het hoofd wierpen, zou kunnen zamenstellen. — Was het verschil tusschen de preekwijze der Voetianen groot, niet minder die der Coccejanen, welke bij het zamenstellen hunner leerredenen, vooral van de Methodus concionandi, van den eersten en, volgens sommigen, den uitstekendsten coccejaanschen prediker, Salomon van Til, van de Rhetorica ecclesiastica van Taco Hajo van den Honert, der Tabulae Analyticae van van Alphen, en van de Methodus en Orat. Sacer van Fabricius gebruik maakten. Deze en nog vele andere handleidingen werden echter verre overtroffen door den Nazireer Gods van Ravesteijn, waarin niet alleen voortreffelijke voorschriften gegeven worden, maar ook gewaarschuwwd wordt tegen de misbruiken die in de predikkunde waren ingeslopen; een werk dat, herhaalde malen herdrukt, een handboek was van alle jonge leeraars in de vorige eeuw.

Even als de Voetianen, volgden de Coccejanen de analytische preekmethode, doch hetgeen bij de eersten bijzaak was, was bij de laatsten hoofdzaak: een grondige verklaring van den tekst. Die verklaringen dijden echter niet zelden tot geleerde commentariën uit, en het waren vooral de Leidsche of Groene Coccejanen, volgelingen van den Enkhuizer predikant Henricus Groenewegen, "die den fakkelt der geleerdheid op den kansel zwaaiden, en zichzelf in een rookwolk huldten, die het bijna onmogelijk maakte iets van den evangelie-prediker te vinden."

De meesten onthaalden hunne gemeenten op een dorre wetenschappelijke exegese, en aanhalingen uit Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche schrijvers. Waren de leerredenen der Voetianen vaak wijsgeerige

of spitsvondige redevoeringen, met beuzelachtige, scholastieke vragen, schoolsche kunsttermen, barbaarsche woorden doorweven, die der Coccejanen waren veelal gezwollen en hoogdravend. "Te prediken, hoorde men soms, naar den trant der bijbeltale, lust mij ditmaal niet"; den Bijbel noemden zij "de rollen van Gods eeuwige waarheden." Onze tekstwoorden, zeiden sommigen, zijn geschept uit den oceaan van Mozes, de vierde springbron, den vijfden emmer, den twaalfden druppel." Zij zelve noemden zich "lijfstaffieren en rijkstrawanten van vorst Jezus, door vorst Messias geregtigd om hier op aarde onmiddelbaar tot God te naderen." Achtten de Voetianen de Bijbeloverzetters, mannen, even als de Apostelen door Gods geest verlicht, zelfs de afschrijvers der codices door dien Geest tegen dwaling behoed, de Coccejanen daarentegen berispten de Staten-overzetters met gestrengheid, ja beschuldigden soms den H. Geest het regte woord niet gekozen te hebben. De Voetianen vonden in de Schrift een lichamelijken en geestelijken zin, de Coccejanen, een verborgen, allegorischen, profetischen en typischen. Deze achtten "het Oude Testament, den dienst der Leviten met alle kerkplegtigheden, de geheele Joodsche geschiedenis iets voorbeeldigs, de grondschets of van Christus zelve, of van de goederen en lotgevallen des Nieuwen Testaments, zoo als die hier plaats hebben tot de voleindiging der wereld;" genen "bragten voorstellingen, zedelessen, historische tafereelen en stichtelijke spelingen, waarop het verstand zich meesterlijk scherpte, op 's menschen verdorvenheid over."

Dit alles is evenzeer op de ernstige als leidsche Coccejanen toepasselijk, doch de eersten maakten zich op verre na aan zulke overdrijvingen niet schuldig, en legden zich meer in hunne toepassingen toe op "de praktijk der godsaligheid, de ware balsem Gileads", zoo als een van Vogel, van Giffen, d'Outrein, Lampe, Vtringa, Venema, Bareuth, die echter reeds bij den grooten hervormer der predikkunde, Ewaldus Hollebeek, had ter schole gegaan. Ofschoon er verre van af te loochenen, dat de gansche 18e eeuw niet één uitstekend kanselredenaar zou hebben voortgebracht, moeten wij echter bekennen, dat,

vooral vóór Hollebeeks' werk aan de hoogeschole en op de studeerkamer gebruikt werd, het er toen in vele opzigten jammerlijk met het "kanselwerk", gelijk men de prediking plagt te noemen, uitzag. Dat bewijzen niet alleen de Spectators en Zedemeesters; maar de werken der leeraars zelve en de getuigenissen van verstandige en godvreezende mannen. Van den Velden laakte (1729) *de leeraars, die hunne predikatiën met hoogdravende zwetserijen en gewollene spreekwijzen opsmukten; alle verstandige en vrome toehoorders begrepen wel, dat er niets wanschapeners zijn kon dan op den predikstoel de ijdele gemaaktheid rollen te zien spelen*". — "Hoe schraal (schreef van Velzen) en armhartig zijn de toepassingen van vele leeraren en hoe duidelijk geven zij te verstaan dat zij vreemdelingen zijn in 't geestelijk Jeruzalem, en die dingen, welke Gods geest in de harten der uitverkorenen werkt, niet verstaan. Men laat de toepassing wel eens geheel na, of men maakt die zeer kort, en de verklaring van geestelijke en gemoedelijke stoffen, die dat aangeven, zijn beklagelijk, en voor menschen, die er verstand van hebben, naauwlijks aanhoorenswaardig. Ja men is vijandelijk gezind tegen al wat na godsvrucht gelijkt, dat uitmakende en honende uitmakende voor geestdrijverye en talmerye. Met het woord ernst wordt door velen gespot; ja het onderscheidenlijk toepassen, zegt en schrijft men, is niet gegrond in Godes woord, althans wordt er niet in gevonden. Daarom wil men alle zijne toehoorderen aanspreken naar den aard der liefde als Geroepen, Heiligen, Uytverkorenen, Gelovigen, Begenadigden, Heilige Broeders," 't geen ook Ravesteyn veroordeelde. Elders schrijft hij: "Ik wil met recht het ernstig bestudeeren van predikaatsien geenszins afraden met de Enthusiasten, en het uitspreken van het bestudeerde met goede gaven en gepaste buigingen van stemme naar de konst gevormt, in geenerlei wijzen wraken; want wij moeten de naarstigheyt en kunst wat meer te hulpe roepen dan eertijts de Propheten, Apostelen en Apostolische mannen, dewelken leefden in een' tijdt, wanneer de gaven en genaden des H. Geestes rijkelijk wierden uitgestort; maar ik wil zeggen, dat men daar op niet te zeer moet gezet zijn, ofte daar in niet hangen blijven, maar veel voor den throon studeren met

bidden, en 't geen in het geheugen geprent is, trachten uit te spreken, ten betoeninge van geest en kracht, zonder gemaaktheid van hovaardye en onder het uitspreken opzien naar licht en invloed des geestes, die meerder kracht en leven aan eene rede in hare uitspraak bijzet, dan eene natuurlijke of door kunst gevormde welsprekendheit, welke invloed des Geestes Paulus bezat en met zo vele cracht gebruikte op de gemoederen der menschen, schoon hij geene natuurlijke welsprekendheid van tonge schijnt gehad te hebben 2. Cor. IV: 2, verg. met 2 Cor. 2: 10."

en op eene andere plaats:

"wenschelijk ware het dat er onder de tegenwoordige leeraars van Godts kerke vele sprekers en daders des woorts wierden. Maar als men de geheele heirschaaer van bootschapperen van het goede in Nederlandt met een naauwkeurig oog overziet, zal men in weinigen van dezelve een Ectypon, of uitdrukkel van het vertoonde Architypon, of oorspronkelijke gewaar worden. Zal ik het zeggen, of zwijgen? Neen ik moet het nu uitspreken tot hunne schaamte, al zouden het verkondigd worden te Gath en verbreidt op de straten van Askalon der onbesnedene Philistijnen, en meer onchristenen, Joden of Heidenen. Velen spreken niet also en doen niet gelijk zij spreken." In dien geest schreef niet alleen van Velzen, maar een reeks van leeraren uit zijn en vroegeren en lateren tijd. Men klaagde over de "lauwheid en traagheid in 't opstellen van leerredenen", "het gebruik van vreemde woorden, het navolgen der fransche leeraars in hunne pronkerijen, comediegebaren en hunne zinnelooze of verhevene voor de gemeente onverstaanbare woorden", "het preeken niet naar de Schrift, maar naar de zinnelijkheid der hoorderen", dan weder over de dorre koude, langdradige leerredenen "op zulk een leest geschoeid, dat de apostolische gedaante verduisterd, de kracht der woorden van God veronachtzaamd en de taal van Babel gehoord werd op de straten van Jeruzalem".

Kennelijk zijn vele leerredenen in het latijn opgesteld, een taal, die de meeste predikanten beter dan hunne moedertaal verstonden. Zulks waren vooral de doode en breedsprakige analytische leerredenen uit het laatst

der 17^e en het grootste gedeelte der volgende eeuw, en niet zeldzaam bezigden de leeraars het latijnsche woord, zoo het hollandsche hun niet voor den geest kwam. Meermalen werd de vraag geopperd, hoe onze vaders naar die langwijlige theologische bombast konden luisteren? doch men vergete niet, dat zij in een tijdperk leefden, waarin men van geen spoed wist en men alles "al zoetekens" deed. Zij gingen zeldzaam uit hun plooi; "langzaam en zeker", "komt men er van daag niet dan komt men er morgen", hadden zij immer op de lippen; zij deinsden niet terug een dag of twee drie in een trekschuit door te brengen, evenmin als voor de dikke en talrijke deelen van d'Urfé, Calprenède en Richardson. Hunne vergaderingen begonnen des namiddags en duurden tot in den nacht; zes, zeven uren zat men in de comédie; van hunne conferentiën, deliberatien en pleidooijen, was het eind niet te berekenen. Geen wonder dat vreemden met de hollandsche traagheid spotteden en er (wat erger was) soms op rekenden.

Onder de vroegere en latere leeraars waren soms zeer gelukkige latijnsche en nederduitsche dichters, en de laatsten stoffeerden niet zelden (die wansmaak heerschte vooral in het laatst der vorige eeuw) hunne preeken met hunne verzen; en er zijn zelfs voorbeelden dat de geheele preek in dichtmaat was opgesteld. Anderen, beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, stalden hunne geleerdheid in den tekst vooral in de noten aan den voet hunner leerredenen uit, of waagden zich, gelijk Hermanus van Reverhorst, in zijn "Stryen door het vyer verteed" op een gebied, waarop zij vreemdelingen waren. Zeer talrijk zijn de leerredenen, die over oostersche oudheden handelen. De tekst er van ligt bedolven onder de geleerde doch niet altijd oordeelkundige aantekeningen. De leerredenen uit het laatst der 18^e eeuw zijn minder geleerd, doch niet minder langdradig. Vele zijn gerekte zedekundige vertoogen, die alleen in den smaak der bewonderaars van een William Harrington, Clarisse Harlowe, Pamela, Karel Grandison konden vallen. Welligt was Richardson het model dezer kanselredenaars, gelijk Hervey en Young die waren,

van de sombere, doch beeldrijke, soms sentimenteele streepjes-theologanten, zooals Visser en anderen. Sommige leeraren volgden den humoristischen stijl van Sterne, gelijk in onzen tijd den schilderachtigen van Scott. Gedoogde het mijn bestek, wij deelden tot bevestiging hiervan proeven uit hunne leerredenen mede, als ook uit die van den hoogleeraar Brouwer, die in den zoogenaamden declamatorischen stijl een reeks van leerredenen over het boek Esther hield. In een dezer komt o. a. de volgende alleenspraak van koning Ahasveros voor: *“Maar daarna, ik weet niet regt hoe lang, dog 't schijnt al kort hierop gebeurd te zijn, werd de grimmigheid van den koning gestild, de roes was uitgeslapen, veel verandering van voorwerpen, geschikt om te vergenoegen en af te leiden, had het zenuwgestel van den Monarch weér in bedaaen gebragt. Nu begon hij uit zijne versperring tot zich zelve weér te komen, en hij hield samenspraken met zich zelve eerst, daarna met de jongelingen die hem dienden, dat is de kamerheeren deels, en deels de Pages’.* — *“Zij was toch eene onvergelykelijke vrouw, mijne gewezen koningin. 't Heele Rijk had geen schooner in honderd zeven en twintig landschappen. Uit wat oogen zag zij! Hoe frisch was hare koleur, hoe besneden haar aangezigt, hoe rijzig haar gestalte, hoe deftig haare houding, hoe voegzaam haar gang, alles met één woord was Vasthi. Nu is zij mijne koningin niet meer. Is 't niet jongelingen? 't Besluit is immers gegeven? En dus is 't ook uitgevoerd? Of zou ze nog in mijn serrail kunnen wezen? Gaat het niemand zien? Geeft mij niemand antwoord? Ja ik versta dat stiltzwygen wel. Mijne Vasthi is mijne koningin niet meer! — Daar ben ik nu eenzaam. Bijwijken zijn bijwijken, maar een vrouw is wat anders. Mijn zwaarddrager, mijn hofmeester, mijn opperschenker, en wie niet van mijne knechten, heeft eene vrouw, die zijn vrouw mag genaamd worden, maar de koning Ahasveros heeft er geen in al zijne grootheid, hij regeert over 127 landschappen, maar ééne egte vrouw heeft hij niet. Wat is alles voor een Koning, die geen Koningin heeft! Dat kan ik nu gevoelen, ik Ahasveros, Koning zonder Koningin! Dat ik mijne Vasthi ging wéérhalen, dat ik haar herstelde!*

Zij zal mij te meer beminnen. Laat ze zich wreken op dien mij den kwaaden raad gegeven hebben! Ik zal te beter bij haar weezen, en zij zal meer dan ooit voor mij zijn. — Maar mijne eer gedooft dat niet. Zij is ongehoorzaam geweest. Laat het bevel weezen wat het was, laat de Koningin Koningin wezen; de Koning Ahasveros is Koning, alleen zijn rijk voelt maagden genoeg, daar hij een Koningin uit maaken kan, wanneer hij wil.

Zoo preekte een der geachtste leeraars te Dordrecht in het eind der 81^e eeuw. Men wil, dat hij zelfs in zijn huis zóó gerespecteerd werd dat, wanneer hij uit zijn studeer- in zijne huishoudkamer trad, zijne vrouw opstond en neeg.

HET H. AVONDMAAL.

Viermaal 's jaars werd in dezelfde kerk, waarin Bareth predikte, in het midden der 18^e eeuw, het H. Avondmaal bediend. In den apostolischen tijd, toen de eerste liefde nog magtig in de harten van allen heerschte, werd het, aan het liefdemaal verbonden, dagelijks gevierd, en toen de Christenen zich aan het laatste niet meer vereenigden, kwamen zij toch nog elken dag bijeen, om het brood te breken. In de oostersche kerk week men het eerst van die gewoonte af, en begon men het avondmaal op zon- sabbat- en hooge feestdagen te vieren. Ook in het westen verkoelde allengskens de eerste liefde, en in 506 was de synode te Agen gedwongen de geloovigen tot eene gezette nachtmaalsviering op te wekken, en hen, die zulks, ten minste niet op de hoogfeesten deden, voor ketters te verklaren. Wél had de Heer het Avondmaal in het late avonduur ingesteld, en was in den apostolischen tijd de breking des broods des avonds of 's nachts geen

ongehoorde zaak, doch later geschiedde zulks slechts op buitengewone tijden.

In het oosten vierde men het op donderdag der groote week, na den maaltijd, en dus in den avondstond, alleen te Alexandrie en Thebais des avonds van elken sabbat, doch in de westersche kerk slechts in den vasten-tijd, aan het eind van den dag, opdat men den vasten niet te vroeg zou breken. Overigens werd gewoonlijk, naar onze tijdrekening des voormiddags ten negen uren, het avondmaal, dat allengskens van een eenvoudig gedachtenismaal in een mysterie van diepen en verborgen zin ontaardde, uitgedeeld. De hervormers gaven de oude beteekenis aan deze plegtigheid terug, en behielden het morgenuur, wyl het naar hun oordeel betamelijk was, "dat geen aardsehe spijs voor het genot der hemelsche werd gesmaakt." Zoo wel in de hervormde als in de luthersche kerk, was het vasten vóór het gebruik des Avondmaals algemeen, zelfs bragten sommige leden der eerste den ganschen dag zonder spijs of drank door. In Duitschland werd, in den aanvang, geen kerkelijke verordening gegeven omtrent de dagen, wanneer het Avondmaal moest gevierd worden. Gedurende den tijd dat Luther zich te Augsburg, waar de rijksdag werd gehouden, ophield, communiceerde hij zesmaal, en in zijnen Catechismus leest men: "Wer nicht Eine-oder 4-mal des Jahres zum Sakrament geht, ist kein Christ." Sedert naderde men gewoonlijk vier maal 's jaars tot de tafel des Heeren, doch, volgens Spener, deden het in zijn tijd vele vromen te Frankfort en Straatsburg elke maand. In Holstein moest, volgens een edict, dat nog in 1664 hernieuwd werd, elken dag des Heeren het Avondmaal worden genoten, en Hertog Julius van Brunswijk gaf eene ordonnantie, waarbij elk, die langer dan een jaar het Avondmaal verzuimde, met eene boete van 4 mark gestraft werd.

In ons vaderland bestonden er, in den aanvang der hervorming, geen bepalingen omtrent den tijd der nachtmaalsviering, en geschiedde het naar goedachten van de kerkeraden. Eerst de synode nationaal van 1578 besloot dat zulks om de twee maanden zou geschieden,

't geen bevestigd werd door latere synoden, ook door die van Dordrecht in 1618 en 1619; doch deze beval vooral de hooge feesten tot viering er van aan. Dat zulks niet in den smaak van vele gemeenten viel, hebben wij reeds vermeld. In het algemeen was er nog in de 17e eeuw weinig eenparigheid in de vieringsdagen, en hielden sommige gemeenten het zes-, andere vier- twee-, ja enkele slechts éénmaal 's jaars. Ook was men het ten aanzien der beschouwing van de heilige plegtigheid gansch niet eens. Sommigen weigerden het te genieten wijl zij niet vast verzekerd waren tot de uitverkorenen te behooren, "twijfelden of zij begenadigden of onbegenadigden waren," die "bekommert over hunnen staat, zich zoo een vordering in de heiligmaking en bevindelijke invloeden van de goddelijke liefde, ter verzekering van hun genaden staat, niet gewaar werden, als zij zich verbeelden te moeten hebben, om te kunnen naderen." Anderen wilden niet ten Avondmaal gaan, omdat "onwaardigen deel er aan hadden, en zij met dezen niet wilden aanzitten, of omdat zij zich nog niet volkomen vrij kenden van de zonden, die het Formulier veroordeelde, en zij zich geen verdoemenis wilden eten of drinken", of "omdat zij het regte avondmaalskleed nog niet hadden", ook wel, "omdat zij die den maaltijd als een doodmaal beschouwden, waaraan men in diepen rouw moest aanzitten, geen opperkleed bezaten." In niet weinig gemeenten, vooral in Holland, had het tegenovergestelde plaats. Deze gingen, "ofschoon geheel buiten den staat der genade", ten Avondmaal, gene naderde "zonder behoorlijke voorbereiding, onbeproefd, onbereid, als tot een gewonen maaltijd, ja wel als een varken aan den trog", sommigen aten en dronken "met onverzoende harten tegen hunnen broeder of zuster". Ook waren er, "die op de hemelsche voorbruiloft kwamen, geen bruilofts- maar een wereldsch kleed aanhebbende, en die zich meerder dan op gewone rust-dagen in kleeding en juweelen oppronkten, even als of zij op een aardse bruiloft gingen, waar de kinderen der wereld haar pracht en praal met zich in strijd tegen malkander op het meest vertoonden"; die, "na het houden des Avondmaals, geen behoorlijke

dankbaarheid aan den Heere vergolden, maar in plaatse van behoorlijken dank niet als stanks, dewijl ze op denzelfden dag al wederkeerden tot hun oude sonden, vloeken, sweeren, sabbathschenden, kijden en razen in huis en in de buurt." Van hier dat deze (doorgaans Coccejanen) geen zwaarigheid maakten des avonds vóór den grooten dag, zich aan hunne gewone bezigheden te wijden, van geen ernstige beproeving of nadenken wilden weten, en niets dan een voorbijgaanden indruk van de plegtigheid ontvingen, terwijl anderen, inzonderheid de Voetianen, "zich reeds dagen te voren droevig aanstelden, dikwijls met een neerslachtig gemoed, betrokken gelaat en bevende hand toetraden, als gingen zij om straffen van den vreeselijken hemelschen regter te ondergaan, en niet om genade en heil van den God hunner ziel en hunnen verzoenden vader in Christus te ontvangen".

Doch gelukkig waren zij, die de tafel zóó naderden of wegens de gemelde oorzaken niet communiceerden, zeer gering, en wij moeten het getuigenis van velen bevestigen, "dat onze vaderen in 'talgemeen gansch weerdighlijk, wel gesind, stiptelijk ende getrouwelijk deel hadden aan 't lichaam en bloed Christi," en "met een vrolijk hart en ontfronst gelaat, als tot een bruiloftsmaaltijd, ter ontvanging van de panden der liefde en oudertrouw, vrijmoedig en uit een volle verzekerdheid des geloofs toetraden".

Volgens synodale ordonnantie moest 14 dagen te voren de viering des H. Avondmaals der gemeente worden aangekondigd, en zij, die wenschten te communcieren, acht dagen te voren hunne namen aan den kerkeraad opgeven. Dit laatste werd spoedig afgeschaft, en in sommige gemeenten (b. v. Leiden) geschiedde de aankondiging drie weken te voren. Gedurende die weken meende de kerkeraad zooveel mogelijk alle stoornis, b. v. het bezoeken van bruiloften, banketten, comedien, te moeten verbieden, en gingen de predikanten met de ouderlingen aan de woningen rond, "om de slappe en trage op te wekken en te vermanen en beletselen uit den weg te ruimen en vooroordeelen weg te nemen".

Tot de voorbereiding des Avondmaals behoorden ook de censuur (censura morum), de Belijdenis- en Proefpredikatie. De laatste werd door de nationale synode van 1578 voorgeschreven. "*Men sal voor de bedieninge des Avontmaels eene predikatie doen, in welke van de bekeeringhe der menschen, beproovinghe syns selfs, ende den naesten; ende dierghelycken materie meer sal gehandelt worden*"; doch te Dordrecht werden zij reeds twee jaren te voren gehouden. Geen avondmaalganger mogt haar, noch des zaturdags de Belijdenis-predikatie, verzuimen. In sommige gemeenten, b. v. te Groningen en Leeuwarden, had bij die gelegenheid, of wel des zondags, na het voorlezen van 't formulier, de gewoonte plaats der gemeente vier of vijf vragen te doen, die mondeling of door buiging van 't hoofd door haar beantwoord werden. Te Leeuwarden was van deze vragen geen formulier in gebruik, maar wel te Groningen, dat zoo al niet woordelijk, ten minste zakelijk, met het emdsche, paltzische en ons tegenwoordig overeenkwam.

Dit gebruik was van zeer oude dagteekening in de hervormde kerk, en men gist niet zonder grond, dat het de oorbiecht heeft vervangen. Waarschijnlijk werden in den aanvang der hervorming in alle gemeenten van ons vaderland die vragen gedaan, vervolgens afgeschafft, en in deze eeuw wederom ingevoerd. Hoe het zij, in de 18^e eeuw was er te Dordrecht geen sprake meer van zulk eene gewoonte.

Eindelijk brak de dag der Avondmaalsviering aan. Op verzoek des kerkerads had de regering de plakaten tegen de sabbatschennis op nieuw laten afkondigen, en al had zij zulks niet gedaan, toch zou, uit eerbied voor de hooge plegtigheid, niemand zich aan die schennis hebben schuldig gemaakt. Op dezen dag scheen de gansche stad in diepen rouw, het grootste gedeelte der avondmaalgangers (zoo de gemeente voetiaansch was) in het zwart gekleed, de mannen met mantel en bef, de vrouwen met de zwarte kerkkap over het hoofd. Ook de kerken waren in rouw, geen orgel liet zich hooren, zelfs bleef het in vele bedehuizen gesloten. Midden in de kerk (vroeger in 't koor, of in den tuin) stond de tafel met zuiver lijnwaad bekleed, waarop weleer *drie tinnen plateelen*,

een grootere met ghemeynen witten broide, in breede sneden, te voren gesneden, tusschen twee andere van gelycken grootte an beyde syden ydel ende in 't vierkant deser platteelen vier groote ghelasen, thans plateelen en bekens van louter goud; doch nog altijd lag op den hoofdschotel het in breede sneden gesneden brood. Zulks was op bevel der synoden. Vroeger gebruikte sommige gemeenten oblaten of oblijen, ook wel ouwels; in andere lieten de predikanten vóór de bediening niet alleen gesneden, maar in stukken gebroken brood, of wel een geheel brood, dat zij niet sneden, maar in stukken braken, op tafel brengen.

De dienst ving, naar oud gebruik, des morgens ten negen uren aan; de preek was zeer kort, en na het einde er van, verlieten, gelijk vroeger, nadat het "abite, missa est," was uitgesproken, de catechumenen en zij die zich niet bereid hadden of zich „onwaardigh” achtten, de kerk; en de leeraar ving aan met de voorlezing van het formulier. Zulk geschiedde reeds in de 17^e eeuw op den predikstoel, doch vroeger, toen nog de geheele avondmaalsviering naar die der nederduitsch-hervormde gemeente te Londen was ingerigt, vóór de nachtmaalstafel. Het formulier, eene overzetting van het paltzische, en reeds vóór 1574 in gebruik, werd woordelijk voorgelezen, en met het, ook aan de paltzische liturgie ontleend gebed, gesloten; en nu naderde de leeraar de tafel, waarvoor hij niet meer gelijk vroeger knielende, maar staande bad. Hij verving den episcopus der oude kerk, terwijl de ouderlingen of diakens, die hem ten dienste stonden, de prijsbyters en diaconen vervingen. Doch met dit onderscheid, dat de eerste toen alleen het brood en den wijn consacreerde, de laatsten beide uitdeelden, de leeraar thans consacreerde en distribueerde. Ondertusschen naderde ook de gemeente, die vroeger, gelijk ook de leeraar, naar het voorbeeld van den Zaligmaker en der Apostelen, zittende communiceerde, doch ook toen reeds vrijheid had zulks staande te doen, terwijl de leeraar bij de communicanten, 't zij ze stonden, 't zij ze zaten, rondging om hun brood en wijn toe te reiken. Thans zat de gemeente en stond de leeraar. De eerste deed zittende, en de laatste staande

het gebed. Weleer deden zulks beide geknield, met het hoofd hemelwaarts gerigt, en ontving de gemeente ook geknield brood en wijn, 't geen echter reeds door de synode van 1578, "om der superstitie wille ende des peryckels wille van het broot te aenbidden" was afgeschaft. Terwijl de gemeente communiceerde zong men stichtelijk, of las een ander leeraar, later een ouderling of de voorlezer, "sommige capittelen ter gedachtenis des stervens van Christus dienende, als Jesaja cap. LIII, Jona cap. VI en diergelijke" voor. Eerst later liet de leeraar de gemeente, onder het communiceeren, aan hare eigene overpeinzingen over, of "hield een tafelgesprek", "een gebruik, waardoor onze nederlandsche hervormde gemeente zich van alle andere christengenootschappen onderscheidde."

Niet altijd geschiedde de nadering tot de tafel des Heeren zoo als de plegtigheid zulks vorderde. Men verdrong elkander om aan de zijden of wel tegen over den leeraar te zitten, en beschouwde het als een groot voorregt brood en wijn uit zijne handen te mogen ontvangen. Tegen deze en andere misbruiken, die de tafel des Heeren ontheiligden, trachtten de kerkeraden te vergeefs te voorzien. In vele gemeenten verliet het grootste en zeker het vroomste gedeelte der avondmaalgangers de kerk na het gebruik des avondmaals niet, maar bleef er tot na het einde van den avondgodsdienst in zitten. Tusschen de voor- en namiddag godsdienst, deze en het avondgebed, zong de voorlezer met hen een psalm of las eenige hoofdstukken uit de Heilige Schrift voor. Doch ook velen van hen, die na de communie huiswaarts keerden, bragten het overige van den dag meestal vastende of in overpeinzing door, of trachtten hunne godsdienstige stemming te bewaren, door het lezen uit een dier menigvuldige werkjes, welke daarvoor geschikt en bestemd waren, zooals Nisener's Bruiloftskleed, Lampe's Heilig Bruidcieraad der Bruiloftsgasten des Lams aan de verbondstafel, den Lusthof des gemoeds, Saldenus' Geestelijk Avondmaal, Tileman's Trappen des genadentroons, of wel een der werken van Teelinck, der Brakels, van Hellebroek, den Godvruchtigen Avondmaalganger, of verhaalden elkander

“hetgeen de Heere aen hunne zielen gedaen had,” of zongen een psalm of geestelijk lied, vooral den Hymnus Christi, beginnende

“Christe, die ghy zyt dach ende licht,

“Voor U is, Heere, verborghen nicht,

“De vaderlycke lichtes glantz

“Leert ons den wech der waerheyt gantz”

“de slaapzang” onzer vromen vaderen.

Zoo eindigden dezen, nog in de 18^e eeuw den dag, waarop zij aan hadden gezeten aan de tafel der bruiloft des lams. Van ijdele twistvragen: of ook de leeraar mogt communiceeren? of Judas gecommuniceerd had? en andere “epineuse” sacramenteele questien, was alleen in de scholen der geleerden sprake.

HOOFDSTUK VI.

DE NAMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING.

DE CATECHISMUS.

Het was een vaste gewoonte onzer vaderen, zoo het mogelijk was, geen godsdienstoefening te verzuimen. Velen gingen dagelijks op naar het morgen- en avondgebed, meest allen des zondags zoo niet drie- ten minste tweemaal ter kerke. De huismoeders hadden alles voor dien dag zóó ingerigt, dat niemand behoefde te huis te blijven. Nimmer was echter de kerk zóó bezet als des namiddags: dan ontmoette men er niet alleen, gelijk thans, de burgerij, maar ook den adel en den patriciër. Ook Willem I en Charlotte van Bourbon, Louise de Coligny, Maurits, Frederik Hendrik, Willem III, Willem IV, waren dan doorgaans niet afwezig. En wel verre van hunne zonen en dochteren bij de prediking van den XLI Zondag angstvallig te huis te houden, bragten de ouders ze juist dan onder 't gehoor. "Men schaamde zich toen niet van de zonde te hooren, maar wel om die te doen."

Er was in het oog onzer vaderen geen kostbaarder boek dan de Catechismus, die gezet des zondags namiddags door den leeraar werd behandeld; zij noemden hem een "schatboek en juweel", "het heiligdom der

goddelijke waarheden," "den leidsman naar het Heilige der Heiligen," "het thresoor van Gods eeuwigen raad tot behoud eener verdorvene wereld;" zelfs vereerden hem sommigen zoo niet meer dan toch ten minste even als den Bijbel; "want de Catechismus behelsde even als deze het woord van den levendigen God." Hoe veel herinneringen waren aan dat Boek verbonden. Hoe vaak had het de vaderen in den kerker getroost, gesterkt op weg naar schavot en brandstapel, en was de jubeltoon: "Ik ben Jezus Christus eigen", de laatste, dien zij met stervende lippen aanhieven. Dit Boek had hunnen vaderen ten gids op den weg naar den Hemel gestrekt, zij zelven hadden er zich uit geoefend in hetgeen noodig was te weten tot zaligheid, velen kenden geen ander boek dan dit en het Boek der Boeken. Men gebruikte het op alle scholen, op alle catechisatiën, in alle huisgezinnen, in alle kerken. Achteraan vond men alle gebeden, die men van zijn prille jeugd af tot God had opgezonden; de herinneringen der beloften zoo plechtig afgelegd, toen men zijn kroost aan den Drieëenigen God opdroeg, der woorden, zoo vaak herhaald als men hoogtijd vierde, der pligten, die men op zich had genomen, toen men zich door den echt verbond, de heerlijke vertroosting, die men op het zieken sterfbed zou genieten. Het was te regt "een troostboek", een "tweede evangelium", een "trouwe zieleraad." Geen wonder, dat een boek, aan onze vaderen zoo dierbaar, door de sbirren der inquisitie voor gevaarlijker dan Luthers schriften, ja dan de Bijbel gehouden, zoo gretig werd opgespoord en verbrand. De menigte auto-dafes van dit boek aangerigt, zijn het antwoord op de vraag, van waar de eerste uitgaven er van zoo schaarsch zijn?

Lang voor Dathenus den Heidelbergschen Catechismus in het Nederduitsch had overgezet, was hij, even als die van Calvijn, in de oorspronkelijke taal, in handen onzer vaderen. In het nederduitsch schijnt echter toen nog geen andere dan de Groote Catechismus van à Lasco, naar de overzetting van Utenhove, te hebben bestaan, terwijl men op de scholen de "Corte onderwijzingh" van à Lasco en den Kleynen catechismus van Micron gebruikte. Wél werd op de

synoden van Wesel en Emden de Heidelbergsche Catechismus, vooral door Caspar van der Heyden en Dathenus, aanbevolen, doch men liet de gemeenten hierin vrij. Eerst de Dordsche synode van 1574, oordeelende, dat door den invloed van dat leerboek de eenheid onder de hervormden moest en zou bevorderd worden, besloot de invoering er van in alle kerken en scholen in Nederland; een besluit dat kort daarop, op haar verzoek, door den Prins van Oranje en de Staten van Holland werd bekrachtigd. De daarop volgende synoden van Dordrecht (1578) en van Middelburg (1581) bevestigden dit besluit, en om het stiptelijk te doen gehoorzamen, zonder het catechetisch-onderwijs zelfs éenen enkelen zondag over te slaan, zoo behelsde de kerkorde der nederlandsche gereformeerde kerken van beide talen, opgesteld in de nationale synode van 's Gravenhage van 1586, het uitdrukkelijk bevel, "dat de predikanten alomme des zondags in de namiddags godsdienst-oefeningen den Heidelbergschen Catechismus kortelijk moesten verklaren, en wel in dier voege, dat hij jaarlijks werd afgehandeld, volgens de afzonderlijke afdeelingen, daarvan tot dat einde opzettelijk gemaakt." Zoo was dan de Catechismus door kerkelijk en politiek gezag ingevoerd, en werd hij, alleen Gouda uitgezonderd, overal in kerken en scholen gebruikt. Op sommige plaatsen geschiedde zulks reeds veel vroeger. Zoo leerde Pieter Gabriel te Amsterdam in 1586 elken zondag er uit, en werd hij te Dordrecht reeds vóór 1574 in de namiddag godsdienst-oefening verklaard. In den aanvang werd er aan geen onderteekening van den Catechismus gedacht; alleen de Belijdenis des Geloofs moest door de hoogleeraren in de godgeleerdheid, dienaren des woords, ouderlingen en diakenen met hunne handteekening worden bekrachtigd; doch in de nationale synode van 1586 werd besloten dat ook de schoolmeesters zulks, of, in plaats van de Belijdenis te onderteekenen, het den christelijken Catechismus moesten doen, welk besluit door de synode van Zeeland in 1591 woordelijk werd herhaald, echter met deze kleine maar zeer merkwaardige verandering, dat men het ook aan de keuze der predikanten overliet, gelijk men het aan de onderwijzers vrij had gelaten.

Trouwens dat de Catechismus omtrent dien tijd meer symbolische kracht verkreeg, bevestigt de kerkordening van Holland, in datzelfde jaar door 8 politieke en 8 kerkelijke dienaren vervaardigd, waarin volstrekt geen melding wordt gemaakt van de Geloofsbelijdenis, maar ten aanzien van de toelating der kerkedienaren alleen bepaald, "dat de verkozen dienaar zal moeten verklaren, of hij wil houden en opvolgen de leer der H. Profeten en Apostelen, gelijk die in den Heidelbergischen Catechismus vervat is." En ofschoon nu deze kerkordening destijds in genoemde provincie veel tegenstand vond en toen niet algemeen werd opgevolgd, zoo werd hierdoor nogtans te weeg gebracht, dat men meer algemeen den Heidelbergischen Catechismus als formulier van eenigheid begon aan te merken. Het besluit der synode te Middelburg ten aanzien der onderteekening werd spoedig door die der overige provinciën bevestigd, terwijl in Friesland, ten jare 1616 door de Staten gelast werd, geene predikanten toe te laten dan die bereid waren de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Catechismus te onderteekenen. Hoe zeer men op deze onderteekening gezet was, blijkt uit het voorstel van de afgevaardigden der Z. Hollandsche synode tot die van N. Holland, in 1600 te Haarlem gehouden, dat namelijk tot het nazien der Bijbelvertaling geen andere personen zouden worden toegelaten, dan die Belijdenis en Catechismus onderteekend hadden. Zoo ver ging de provinciale synode van 1610 te Veere, dat zij het raadzaam oordeelde de kerkedienaren dadelijk in hunnen dienst te schorsen, die iets tegen hunne onderteekening deden of eenige nieuwigheid wilden invoeren. De onderteekening ging echter op zeer ongelijken voet. Hier vond zij tegenstand, daar geschiedde zij niet zoo als het behoorde, en zoo ging het voort tot dat de synode van 1618 te Delft de beslissende uitspraak deed, dat beide, Geloofsbelijdenis en Catechismus, formulieren van eenigheid waren, welke uitspraak door de synode nationaal van Dordrecht in 1618 en 1619 nader verklaard en als een algemeene kerkwet werd aangenomen.

Zoo had dan de Heidelbergische Catechismus den hoogsten trap van

eer bereikt, dien een voortbrengsel van menschelijk vernuft bereiken kan: hij was door de vertegenwoordigers der gansche Gereformeerde kerk eenstemmig goedgekeurd, met groote lofspraken verheven, voor een symbolisch boek verklaard; eene verklaring, die toen door de souveraine overigheid des lands, in 1651 door de groote staatsvergadering, en wederom in 1694 bevestigd werd. Hoe hoog men toen en later met dit boek was ingenomen, blijkt uit zoo vele ontboezemingen in tallooze geschriften bewaard, en vaak zóó overdreven dat de paltzische godgeleerden verklaarden, dat de Nederlanders hen verre in eerbied er voor overtroffen, een eerbied die niet verminderde door de hevige aanvallen der Roomschen, Lutherschen en Remonstranten, en zelfs van velen uit den boezem der hervormde kerk er tegen. Getuigen die lange rijen van verklaringen en uitbreidingen, leerredenen, meditatiën over, aanmerkingen op, gedichten ter eere van den Catechismus, die menigte handleidingen tot goed verstand, onderwijzingen en korte onderwijzingen er van, die reeks van overzettingen in de talen van oude en latere volken, dichterlijke uitbreidingen tot in het laatst der 18^e eeuw, onderwijsboekjes naar aanleiding van den Catechismus, wier titels alleen een foliant vullen. De Catechismus was het eenige boek, waaruit de jeugd in den godsdienst werd onderwezen; de predikanten, catecheten, schoolmeesters mogten geen ander gebruiken. Werd er hier of daar een ander onderwijsboekje ingevoerd, het was geënt op den Catechismus; in vorm, orde, geest, strekking, vaak in woorden en drukletters hem gelijk. Openlijk werden er de kinderen in tegenwoordigheid der schoolmeesters vóór of na den namiddag-dienst uit ondervraagd, moesten de vragen, die door den leeraar behandeld werden, door de catecheten of hunne meest gevorderde discipelen worden beantwoord. In de lidmaten-catechisatiën, conventiculen, gebruikte men geen andere handleiding dan deze; alleen in de bijbellezingen die de predikanten hielden, maakte men slechts gebruik van den Bijbel. Aan deze namen rijken en armen en vooral zij, die zich voor het H. Avondmaal bereidden, deel. Dan las de leeraar, na een kort gebed, eenige verzen

voor en vroeg den toehoorders in hoe verre zij de gereformeerde leer bevestigden, welke pligten zij voorschreven, tegen welke zonden zij waarschuwd, in hoe verre zij overeenkwamen met den Catechismus. Men noemde den Catechismus "den kleinen Bijbel, het pit en merg des Bijbels", "door goddelijke vergunning geschreven." Wat de leerredenen over den Catechismus betreft, zij waren meest allen polemisch en behelsden doorgaans eene verdediging der gereformeerde geloofspunten tegen Pelagianen, Socinianen, Lutheranen, Mennisten, Remonstranten en allerlei secten die van tijd tot tijd buiten en in de kerk verzezen. Gewoonlijk las men eerst een tekst voor, die in harmonie stond met de waarheid die de zondag bevatte. Dit deed men om te toonen dat men den Catechismus niet met den Bijbel gelijk stelde. Die beiden gelijk stelden, lazen, vooral in Zeeland, niet alleen geen tekst voor, maar verklaarden zelfs de woorden en zinsneden van den Catechismus niet, maar gebruikte hem alleen als een bolwerk tegen allerlei ketteren. Doorgaans duurden de Catechismus-leerredenen zeer lang, en bleven de toehoorders niet zelden van twee tot half vijf ure in de kerk. Soms werden er te vier uren nog batterijen tegen de dissenters aangelegd.

Reeds in den aanvang der hervorming werd het den leeraars tot een eersten pligt gesteld de kinderen in de leer van den Catechismus te onderwijzen. "*Men sal*" (dus luidt het besluit der synode van Wesel) "*met alle sorgvuldigheid de kinderen, na hare jaren, niet alleen laten opseggen, ende van buiten leeren de syllaben ende woorden des Catechismi, maar ook leeren verstaan de saak zelve, ende niet alleen in hare memo-riën, maar ook in 't binnenste van hare herten indrukken;*" en de nationale synode van Dordrecht (1578) beval "*dat de kinderen niet alleen in spraeck en consten, maar voornamelyck in den Christelycken Catechismus onderwesen ende tot de predicanten ghelerdt moesten worden.*" En toen de leeraars, in den aanvang der 17^e eeuw, "in het werk der cathechisatie zeer verslapt waren," nam de synode nationaal (1618, 1619) heilzame besluiten, betreffende de godsdienstige opleiding der jeugd, die de staten der verschillende provinciën niet alleen bevestigden maar uitbreidden.

Die de school bezocht moest ook godsdienstig onderwijs genieten, en streng werden de ouders berispt die hunne kinderen niet naar de openlijke catechisatiën, die des zondags-namiddags in de kerken werden gehouden, zonden, "maar ze als woutezelen lieten loopen, zoodat ze bot en blind bleven voor hunne zielen," of ze, ouder geworden, niet opwekten om zich tot de gemeente Christi te begeven, onder voorwendsel dat zulks "uyt den geest komen moet, ende uyt eyghen beweging." Behalve uit den Catechismus, die in de 16^e en den aanvang der 17^e eeuw nog alleen gebruikt werd, leerden de kinderen ook in de 18^e uit de werkjes van Borstius, Hellebroek, Hoeke, Kelderman, Lampe, en dat der vier Friesche predikanten, terwijl meer gevorderden behalve de grootere werken van deze leeraars, ook die van d'Outrein, Mel, Kuiper, Stegerus en anderen gebruikten. Begeerde men de catechisatiën bij te wonen van hen, "die lidmaten der kerke wilde worden," dan nam men de werken van Vechoven, Vitringa, le Roy, Ravensteyn tot leiddraad. Sommige leeraars muntten als catecheten uit; terwijl vooral de catechisatiën van d'Outrein, Vechoven, en van Til te Dordrecht, van Georgius de Raet en Aegidius Gillessen te Vlissingen vermaard waren. Van de Raet wordt gemeld dat hij doorgaans voor 1400, 1500, 1600 toehoorders catechiseerde, en nopens Gillessen dat adel en burgers, geleerden en ongeleerden, naar zijne catechisatiën stroomden, en "dat hij zijn weega in 't catechiseren niet had." Ten aanzien der aanneming van lidmaten waren de gebruiken zeer verschillend. In sommige gemeenten had de ondervraging voor den geheelen kerkeraad, in andere voor eenige gedeputeerden, elders voor de gemeente in de openbare godsdienstoefening, plaats. De bevestiging geschiedde doorgaans des zaturdags-avonds, na eene bevestigings-predikatie, en de beantwoording der zelfde vragen, die, na een tusschenverloop van vele jaren, den catechumenen nog heden bij hunne bevestiging worden voorgehouden.

D. E. D O O P.

Na het eindigen der catechismus-prediking werden de kinderen die gedoopt moesten worden, uit de consistorie binnen het doophek gebracht. Wij gewaagden vroeger van de pracht en den luister waarmede zulks soms geschiedde, van de kostbare feesten, die de doopplegtigheid voorafgingen en volgden, van de strenge bepalingen daar tegen door de kerk genomen en van de afkeuring der verstandigste en vroomste leeraars "van eene pronkvertooning, als of men 't kind aan de wereld en Satan wilde opofferen." Thans bepalen wij ons alleen bij hetgeen de leeraar verrigtte.

De vraag of men ook kinderen van onbekeerden mogt doopen, is verschillend beantwoord. De verstandigsten oordeelden dat de kinderen der ware geloovigen, of der bondgenooten, wel alleen regt tot de sacramenten hadden; doch "daar het de kerke niet gegeven was sekere kennisse of apparentie van wedergeboorte te hebben," zoo stond zij toe den doop aan alle kinderen van hen, die tot de ware kerk behoorden, te bedienen. Kinderen van Heidenen, Joden of van andere ongeloovigen doopte men niet, vóór zij tot jaren van onderscheid waren gekomen. Waren de beide ouders van een andere christelijke gezindheid, zoo mogt aan hunne kinderen alleen dan het sacrament toegedeeld worden, wanneer hunne voorvaders tot de gereformeerde kerk behoord hadden. De kinderen van hen die onder den ban of mindere censuur lagen, mogt men, voor dat de ban was opgeheven, tenzij ze door anderen werden ten doop gebracht, niet doopen. Kinderen buiten het huwelijk verwekt, mogten den doop niet ontvangen, tenzij de ouders, leden der kerk, opregt berouw hadden getoond. In dit geval werd de doop uitgesteld tot dat de moeder zelve haar kind kon heffen. De leeraar moest haar dan ernstig bestraffen en vermanen, en de gemeente met hem vurig bidden, dat de zonden der

ouders niet op het hoofd des kinds mogten nederdalen. Overigens moesten de kinderen zoo spoedig mogelijk gedoopt worden. *“Het verbodt Gods (beval de synode van 1574) sal in den kinderen (so haest als men den christelicken doop bekomen kan) met den doop verzegelt werden, tensy sake dattet eenige sware oorsake sij”*. Het verlangen der moeder om zelve het kind te heffen, het toeven der gevaders, die van elders verwacht werden, mogt geen oorzaak tot uitstel geven. Dit bevel sproot niet voort uit vrees dat de kinderen, die niet gedoopt waren, verdoemd zouden zijn, maar men werd er toe gedwongen, “omdat de doop in de plaats der besnijdenis gekomen was, en de israëlitische kinderzens acht dagen na de geboorte moesten besneden worden.” Waren er echter kinderen die gedoopt moesten worden op plaatsen, waar geen leeraar was, dan moest men wachten tot er een leeraar kwam, wanneer er een teeken met de klok gegeven, en met een korte vermaning de doop bediend werd.

In den aanvang der hervorming was er geen tijd bepaald, wanneer de plegtigheid moest geschieden, doch de synode van 1574 beval dat de doop des zondags namiddags “tusschen de predicatie en het ghemeyn gebed” moest bediend worden. De eerste synoden hielden het voor onverschillig of er al of geen gevaders of getuigen bij den doop tegenwoordig waren, daar hier omtrent geen gebod van den Heer ontvangen was. Het was echter *“een oud gebruijk dat zulken werden verkooren om van 't geloove der ouders en den doop des kinds te getuigen, ende op hem te nemen den last het kind te onderwysen, ingheval de vader ofte moeder afstorve, ook om de onderlinge gemeenschap en de verbindinge der vrientschap onder de gelovigen te onderhouden”*. Daarom keurde de synode van 1574 het vaderschap niet af, maar liet het aan de ouders over het al of niet te kiezen. Zulks deden ook latere synoden, terwijl de nationale van 1618 en 1619 den doop aan kranke kinderen en bejaarde zieken buiten de vergadering der kerken toestond, mits dat die niet geschiedde dan in 't bijzijn des kerkerads en aan geen verwezene misdadigers dan “met advys der gedeputeerden der kerk.” De synode van Dordrecht van 1578 wilde dat de vader des kinds

“ten ware dat hij gewigtige oorzaak voor zijn afwezen hadde, bij den doop zou zijn opdat hij voor zijn kind mogt bidden, 't zelve den Heere opdragen en beloven te doen, 't geen hem van den kerkendienaar werd voorgehouden, doch de getuigen zou men zoo naauw niet verbinden maer hares ampts teghen het kind vermanen”. De synoden van 1581 en 1586 bevestigden dit besluit, doch drongen aan op het gebruik van gevaders of getuigen te nemen, het niet ligtvaardig te veranderen, doch te zorgen dat zij der zuivere leer toegedaan en vroom van wandel waren.

In den aanvang der hervorming had de doopplegtigheid in ons vaderland plaats zoo als die in de nederduitsche hervormde gemeente te Londen geschiedde, doch altijd in eene openbare godsdienstoefening en met dezelfde plegtigheden.

Vóór den predikstoel stond een tafel, en op deze een bekken met zuiver water. Tot deze tafel naderden de vader, de getuigen en de “medezorgers bij den doope, sonder eenige superstitie ofte pracht.” De leeraar las nu het formulier, wendde daarna zijne rede tot den vader en de getuigen, deed den eersten twee vragen, daarop een gebed, naderde den doopeling, en doopte hem “in den naam des Vaders, ende des Zoons ende des heyligen Geestes,” en liet daarop terstond volgen: *“God ende de Vader onses Heeren Jesu Christi bestenlige ende bekrachtige door sijnen heyligen Gheest, in dese kinde ende in ons allen de gaven syner gheschunken wedergeborten ende gherechtichheit in Christo Jesu ten ewighe leven, Amen;”* waarna hij met dankzegging eindigde.

Later werd het formulier, dat door Dathenus woordelijk naar het paltzische overgezet, op bevel der synode van 1574 verkort werd, en nog heden ten dage wordt voorgelezen, ingevoerd. Ook nam men de dooptafel weg en hechtte het doopbekken aan den predikstoel of de doopbank, terwijl men in Friesland en Overijssel de doopvonten, die op verschillende plaatsen der kerken stonden, bleef gebruiken. De synoden hielden het voor onverschillig of men den doopeling een of meermalen met het doopwater besprengde, doch er is geen voorbeeld aan te wijzen dat er eene andere dan de gewone formule bij de plegtigheid

gebruikt werd: alleen plagten sommigen voor in den naam des "Vaders" het woord "Gods" te voegen, dat even zeer werd afgekeurd als het plaatsen van het woord God vóór Zoon en Heiligen Geest. Brakel in zijn Redel. Godsdienst van den doop sprekende, zegt dat hij, zoo de kerk de leer der Heilige Drieëenigheid bekent en belijdt, en de doopeling ook zoo doet, de doop der bejaarden niet voor nietig, nul of gener-waarde hield, wanneer die woorden niet uitdrukkelijk genoemd werden, "want hij achtte, dat de woorden niet ingaen in het wesen, — de eigentlyke nature des doops — en den doop den doop maken."

Herhaaldelijk klaagde men dat de doop zoo door de leeraren als de leeken werd misbruikt. Genen deden zulks "wanneer zij die H. plegtigheid niet met het hart, maar met de lippen verrigften, het formulier afroffelden, in hunne vermaningen de grooten spaarden en de armen te kwalijker bejegenden; dezen, wanneer zij onbedachtzaam antwoordden op de vragen die gedaan werden, de zaligheid hunner kinderen van den doop afhankelijk stelden, den doop tot bijgeloovige doeleinden bezigden, b. v. om de kracht der betoovering te breken, den *duivel* te verdrijven, bij het indompelen van hen, die door een dollen hond gebeten waren, onder het uitspreken der bekende formule; wanneer zij niet onmachtig waren in het versoeken van rijke peters en meters over hare kinderen te soecken en te bestellen, op dat se te groote pillengaven mogten ontvangen, maar wel om haere kinderen ten doop te brengen en alzoo hare eergierigheid en geldgierigheid te gelijk openbaerden."

Ook ijverde men zeer tegen het misbruiken van den doop, door kinderen bij het spel, en vroeger door heksen, die met den doop spotten en op den sabbat in rood fluweel gekleede padden en in het zwart gekleede kinderen met de urine van Satan, onder het uitspreken der woorden in *nomine Patrica, Matrica, Araguaco Petrica Agora Valentia*, doopten. Onder de gewoonten, die bij de doopbediening op verschillende plaatsen in zwang waren, behoorde ook het geven van een vork of lepel van den jeugdigen leeraar aan zijn eersten doopeling.

DE INZEGENING DES HUWELIJKS.

Ofschoon de Hervormde Kerk het huwelijk voor geen sacrament erkende, zoo achtte zij het echter eene goddelijke, door Christus geheiligde instelling. Zij wilde niet dat men het alleen voor eene uitwendige verbindtenis, een burgerlijk geheiligd verbond hield, maar "voor de vervulling der christelijke bestemming omtrent zich zelve, den naaste en God." "Het houwelyck, van God geordonneert, behoorde niet alleen een lyffelyck maer als een gheestelyck contract te syn, waarby men sich niet alleenlic verbindt alle onreynigheid te versaken, maer elkander op te bouwen en te helpen opwassen in geloove ende lyefde tot Christus." Overtuigd dat "van de christelycke houwelyck alliantie het al of nyet welwesen van Staet en Kerk ganschelyck dependeert," werd het dan ook een der eerste voorwerpen harer zorg en bemoeijng, en reeds de synode van Wesel maakte bepalingen, die door latere kerkvergaderingen bevestigd of gewijzigd werden. Doch behalve die algemeene bepalingen, waren er vele "particuliere gebruycken en usitantiën", voor, bij en na de plegtigheid, die schier in elke gemeente verschilden. Ook was er geen plegtigheid, waarbij zoo vele heidensehe gewoonten in zwang bleven als bij die des huwelijks, welke echter allen een symbolische beteekenis hadden. Reeds bij de plegtige verloving was een predikant of ouderling tegenwoordig, die bij deze gelegenheid een gebed deed, en de verloofden afvroeg of zij ook vroegere verbindtenissen hadden aangeknoopt? Op de verloving volgde de proclamatie, die drie zondagen te voren van den predikstoel moest plaats hebben. Vooraf gingen echter de verloofden, van ouders of voogden vergezeld naar den predikant, die in tegenwoordigheid van twee ouderlingen hen ondervroeg "over 't gene noodzakelyk te zijn geoordeeld werd." Soms ging deze "ondervraging" ook over de voornaamste leerstukken der religie, de twaalf artikelen, de tien

geboden, den catechismus, waarna hunne namen in een boek werden opgeteekend. Het was niet gebruikelijk dat de verloofden vóór de plegtige inzegening den openbaren godsdienst bijwoonden. Men wilde niet bij de afkondiging tegenwoordig zijn, "zijn naam niet van den preeckstoel hooren vallen," of "van den preeckstoel gaen." "Ick gae nyet ter kercke" (schreef Juffrouw van Beveren) "t en is nyet pas-selyck dat ick en myn lyf (lief) van de preeckstoel en gae." Cats berispte deze valsche schaamte:

"Hoewel men uwen naem hoort klaer en open lesen,
 "Dat kan U, lieve maegd, geen smaed en hinder wesen.
 "De schrick in dat geval is enckel onverstand,
 "Nadien het gantsche werck is buiten allen schand."

De inzegening had in den aanvang des zondags vóór of na de predikatie, ook wanneer het nachtmaal werd uitgedeeld, maar niet op vast- en bededagen, plaats. Wel achtten het de synoden van 1574 en 1578 beter "dat men des zondags na of voor de viering des H. Avondmaals het huwen naliet," maar zij wilden echter de gewoonte niet ligtvaardig veranderen. Bij voorkeur bleven echter velen den nachtmaals- voor hun trouwdag verkiezen, en om de heiligheid van dien dag, en omdat men er zeer veel prijs op stelde dat het trouwverbond aan de tafel des Heeren bevestigd werd. In 't begin der 17^e eeuw werden doorgaans de huwelijken alleen op zondag en dinsdag, doch niet des dingsdags vóór den biddag ingezegend: later evenwel stond men het trouwen op elken dag der week toe, en verkoos den zondag niet, om geen stoornis door de bruiloftsvreugde te maken of ergernis te geven. Niet dan om "praegnante redenen" kon men van den kerkeraad verlof bekomen om buiten de steden te huwen, en het werd aan de woningen geweigerd, indien men merkte dat men het alleen daarom deed, "dewijl men vóór de bevestiging huns huwelijks in bijwooningen getreden was," "doch aan zieken werd het geac-

cordeerd." Er waren er die de bruiloft vóór de inzegening vierden, zoo dat er verscheidene dagen tusschen beide verliepen; anderen verkozen des avonds bij fakkellicht te worden ingezegend. Niet minder dan de overige natiën in Europa, was de nederlandsche nog in de 17^e eeuw met bijgeloof besmet. Zij ook had hare gelukkige en ongelukkige of zwarte maanden en dagen, en niet ligt zouden zelfs de aanzienlijksten op een der laatste eene belangrijke onderneming hebben aangevangen. Inzonderheid hielden zij de maand Mei voor ongelukkig en huwden niet ligt er in; een bijgeloof van heidenschen oorsprong, wijl de Heidenen in die maand gewoon waren offerande te doen om de geesten, die bij nacht rond waren, tot rust te brengen, en de heiligdommen in die maand gesloten bleven. Reeds Ovidius zeide: "dat deze tijden niet dienstig zijn voor de huwelijken, en dat zij, die alsdan huwen, niet lang leven, en het een gewoon spreekwoord is, dat geen andere dan vrouwen van een kwaad leven in de maand Mei huwen." In ons vaderland heerschte dit bijgeloof niet slechts bij de nederige standen, maar zoo bij rijken als armen, verlichten als onkundigen. In de 18^e eeuw was echter dat bijgeloof verdwenen en werd zelfs bij voorkeur die maand voor het huwen gekozen, doch nimmer wilde men op maandag of vrijdag in den echt treden, vooral niet op vrijdag, die als de sterfdag van den Heer algemeen voor een dies nefastus werd gehouden. Zelfs Frederik de Groote had zijne gelukkige en ongelukkige dagen, en toen Willem V in Oktober 1767 met de zuster van den prins van Pruisen huwde, vroeg hij den erfstadhouder op welken dag de bruiloft zou plaats hebben, des zondags of dingsdags, er bij voegende: "nur nicht am Montag, dann diese Tag ist nicht gunstig, nur wenigstens habe ich an einem Montag eine Bataille verloren." De Stadhouder verkoos daarop den zondag. Ook de roomsch-kerkelijke wetten bepaalden met zeer veel onderscheiding de tijden op welke gehuwd moest worden, doch men kon tegen betaling van zekere som die wetten overtreden, gelijk uit de *Taxa cancellaria* van Leo X blijkt.

Aanzienlijken huwden bij voorkeur in de engelsche of fransche,

deftige burgers in de nederduitsche kerken. In deze was alles te voren daartoe gereed gemaakt, en in den tuin of het koor, soms in den buik der kerk een turksch tapijt gespreid, waarop twee gegroende armstoelen met tabouretten geplaatst waren. Achter die zetels stonden stoelen voor de familie en speelnooten. Soms was de ingang van het doophek of het koor gegroend, zelfs in een eerepoort herschapen. Van trouwen met gesloten deuren wist men toen niet, de plegtigheid werd "openbaerlijck" verrigt, en begon (indien zij op geen kerkdag — wanneer ook alleen gegroend mogt worden — plaats had) met het lezen van eenige gedeelten uit de Brieven van den Apostel Paulus, door psalmgezang afgewisseld, waaronder de staatsie de kerk naar rang intrad, en de plegtige overgifte van bruid en bruidegom aan de beide ouders plaats had. Nu beklom de leeraar het gestoelte en las het formulier, dat in de oudste liturgiën voorkomt. Het is eene woordelijke overzetting uit het paltzische, en dat wederom ten deele aan Calvijn en Micron ontleend, welke laatste wederom en gedeelte van het geneefsche formulier had overgenomen. Hierop volgden de vragen en symbolische handeling van het geven der hand, dat geknield geschiedde. In den Paltz en te Londen legde de dienaar de handen te zamen en wel na het beantwoorden der vragen, onmiddelijk voor de zegenspraak. Het geven der regterhand als symbool en wettelijk teeken der huwelijksluiting, was reeds van ouds, gelijk het bij de meeste oude volken plaats had, in de christelijke kerk in gebruik, zoowel bij de verloving als bij de trouwplegtigheid. Hare ineenlegging door den liturg is bij de Roomschen niet in gebruik. De gewoonten dezer kerk zijn daaromtrent verschillend in onderscheidene landen. Soms legt de priester zijn stoel over de zaamgevoegde handen. De ringen echter steekt de priester aan hunne handen, na ze vooraf gezegend te hebben.

Na den zegen volgde het gebed, dat door Datheen aan dat van Calvijn en Micron en den Paltz werd ontleend. Onder het Psalmgezang werd er gecollecteerd, en soms bedroeg de collecte 4, 6 tot *f* 8000.

In sommige plaatsen gaf de leeraar aan de getrouwden de broeder- en zusterkus, en ontving hij een bepaalde som gelds, doch later werden beide afgeschaft. De stoet vertoefde vóór hij de kerk verliet nog eenige oogenblikken in de consistorie, waar ververschingen werden aangeboden. Bij het huiswaarts keeren had de bruidegom, ten teeken van mannelijke opperwaardigheid, de hooger hand. De pracht en praal van zulk een huwelijksstaatsie waren dikwerf vorstelijk, en meermalen werden de verloofden door den kerkeraad dringend verzocht zich van die "hoo-vaerdy en pronkery", strijdig met de christelijke nederigheid, het schoonste sieraad, te onthouden. Slechts enkele huwelijks-leerredenen zien het licht; talrijker zijn die welke sommige predikanten hielden bij gelegenheid dat een Stadhouder of ander voornaam personaadje in den écht trad. Zelfs wanneer op hoog bevel voor de gelukkige verlossing eener prinses moest gebeden worden, leidden enkele leeraars die gebeden met eene opzettelijk hiervoor vervaardigde leerrede in. Zoo sprak Joannes Wiggersma, predikant te Nes en Wierum, bij gelegenheid dat 's Lands overigheid wegens het gelukkige zwanger gaan van de prinses van Oranje had bevolen te bidden, naar aanleiding van 1 Sam. 1, 2, over *het zekerste middel ter verkrijging van een oprechte ziels-begeerte, ofte het godvruchtig gedrag van Hanna de moeder Samuel's* (1740).

Geringere lieden trouwden op bepaalde dagen en uren, veeltijds echter na de predikatie. Niet altijd geschiedde de huwelijksinzegening door predikanten, ook door proponenten, en zelfs te Leiden (1634) door voorzangers, en herhaaldelijk moesten de kerkeraden zich in die stad bij de regering beklagen over de wanorde welke er bij plaats had. Geen wonder, bruid en bruidegom kwamen steeds voorafgegaan door speelnooten, die uit versierde manden bloemen en groen strooiden en gevolgd door een schaar van magen, vrienden en volk, onder gezang en gejubel, ter kerke of ter raadkamer, waar de magistraat dan den echtknoop legde. Deze "sloeg het huwelijk, een te heylig verbont, tot het welk men niet als met de beste bron en opregtheid en aenroepen van Gods naem behoort te komen, bysonder

gade, als sijnde een smesse van 't menschelijk geslaght, een grondsteen der steeden, een queeckery van den geheelen Staet," en handhaafde met de uiterste gestrengheid de echtreglementen, doch nog niet streng genoeg in het oog van sommige predikanten. Zoo was het tegen den zin van Jacobus Laurentius, predikant te Amsterdam, dat een huwelijk tusschen twee jonge dochters, van welke eene zich voor man uitgaf, gesloten, slechts met gevangenis gestraft werd. Cats toch deelde in zijn "Jacobs houwelijk met Lea en Rachel" een diergelijk geval mede, waarop de straffe des doods werd toegepast. Er was tusschen magistraat en kerkeraad een schier onophoudelijke correspondentie over huwelijkszaken. Beiden klaagden steeds "over het herhaalde schenden der reglementen, de misbruiken die er bij het sluiten van huwelijken inslopen, beschuldigden elkander, maar hielden vast aan hunne "wettige of geusurpeerde regten." Beide gaven evenwel elkander in moeilijke gevallen hun advies. Zoo werd het advies van den kerkeraad te Dordrecht ingeroepen, over het verzoek van Blasius van Haerlem, "ten fine te mogen trouwen met Neeltke Janzdr., zijnde hij en zij zusters en broeders kinderen (1607)". Toen de regering het oordeel des kerkerads verzocht over het verzoek van eenen Bartholomeus Lenaerssen, om van zijn huisvrouw, die hij van overspel beschuldigde, te mogen scheiden, adviseerde hij, op grond van Gods woord, tot scheiding: en toen de magistraat niet kon besluiten dat huwelijk te ontbinden (1594), ontbond het de kerkeraad. Bij andere gelegenheden gaf hij man en vrouw verlof, indien het overspel notoir was, elkander te verlaten. Hij wilde daarentegen het huwelijk niet inzegenen van twee ongedoopte jonge dochters, voor zij onderwezen en gedoopt waren, nog minder dat van twee ongedoopte papišten. Hij deed uitspraak over het al of niet geoorloofde van het trouwen van hen, die elkander in den derden graad bestonden; van met zijns broeders weduwe en nicht te huwen, en diergelijke gevallen meer. Het huwelijk van Theunis Lambertse met zijn vrouws zuster moest ontbonden worden (1642). Toen een burger van Leiden te Rijswijk, door een proponent, met de zuster van zijne overledene vrouw gehuwd was, werd hij gecensu-

reerd en vermaand om deze vrouw te verlaten en van zijne zonde af te staan (1653). Ook werd te Leiden, op verzoek des kerkerads, "door Burgemeesteren genotificeert, geen huwelijken van personen, die haer in dubbel of enkel overspel verloop hadden, toe te laten, en dat het placaat van de huwelijks ordonnantien daarover zou geampliceert worden (1666.)" Ook te Dordrecht werd geen huwelijk van iemand, die zich aan hoererij overgaf of schuldig had gemaakt, toegestaan. Claes Jacobse, die zich met twee zusters had afgegeven, mogt, volgens advies van den kerkeraad aldaar, geen van beide huwen (1647); noch eene vrouw met haar overleden stiefmoeders man (1647), noch een neef met zijn ooms weduwe in den echt treden. De kerkeraad aldaar durfde echter niet beslissen of zulks een gedoopte met een ongedoopte mogt doen, en bragt deze vraag in de synode; hij weigerde het huwelijk van ongedoopte papisten in de kerk te solemniseren.

Er is geen rubriek in de kerkelijke acta, dat uitgebreider is dan dat der huwelijkszaken; maar ook geen zonde, die de kerk strenger straffe dan hoererij en overspel; ja had het aan sommige leeraren gestaan, dan zou men het laatste naar de politycke wetten van Mozes Levit. XX : 10, Deut. XX : 23 gestraft hebben. Van daar ook de vermaningen, "dat jongmannen en jongedochters, zoodra zij tot de jaren gekomen waren, moesten trouwen, en het gewillig verleen van dispensatie, om na aflijvigheid van een der partijen, wederom te mogen hyliken." Doch al de kerkeraden waren het over eenige gewigtige questiën gansch niet eens, en dezelfde zonde werd op verschillende wijze gestraft. Opmerkelijk dat, wanneer de geboden geschorst werden ten gevolge van aanklagten wegens diefstal, moordaanslag, of andere zware feiten, "denderende van de politie," de kerkeraad niet altijd deze aanklagten den rechter bekend maakte, maar, hoewel het huwelijk geen voortgang had, de misdaden om gewigtige redenen verzweg, en alleen de schuldigen censureerde. Ook deze handelwijze, dit ingrijpen in de politie, bewoog den magistraat zich in "synedrio te laten vertegenwoordigen." "Die echter ter kwader trouw en zonder

apparent fundament de geboden schutte, verbeurde *f* 50 voor de armen, behoudens de actie van injurie." Zij, die zich, nadat de geboden "zonder wettelijk tegenzeggen gegaen waren", niet voor den magistraat of den kerkeraad lieten trouwen, "verbeurden de eerste maand *f* 50, de tweede *f* 100, de derde *f* 200, werden er geregteijk toe gedwongen, en, onwillig, voor tien jaren gebannen of aan 't lijf gestraft en bovendien gemulcteerd in hun goed."

Met eene schier ongeloofelijke strengheid werden zij, die na vroeger met elkander in gemeenschap geleefd te hebben, na ondergane censuur, in de kerk trouwden, van den predikstoel bestraft, en zoo zij kinderen verwekt hadden, moesten die bij de inzegening tegenwoordig zijn, en alzoo geëcht worden. In vroegere tijden was het ook gebruikelijk de speelkinderen mede ter kerke te brengen, en terwijl de priester het huwelijk inzegende, ze tusschen de verloofden te plaatsen, met de huik der bruid te bedekken en ze alzoo door den trouw te wettigen en tot echte kinderen te maken; van welke plegtigheid, die men onder de "huick trouwen" noemde, dan een getuigenis werd afgegeven.

In die dagen werd ook nu en dan het huwelijk op een graf gesloten, wjl zulks "eenige lafenis aan de zielen van hen, die er in lagen, gaf". Tot dit doel vermaakte men eenig geld of schonk een gift aan de kerk. Zóó bestemden de beroemde schilder, "de eersame en vorsichtige meester" Marthijn Jacobsz. of Maarten van Heemskerk en zijne vrouw Marrijtje Gerritsdr., den 16 April 1658, de inkomsten van eenig land voor "schamele doch eerlijke jongelieden, die op zijn graf in de groote kapel te Haerlem zouden trouwen."

HOOFDSTUK VII.

HET KERKEKIJK BESTUUR.

DE SYNODE.

Nederland,

*“Dat nog de Vrijheidskroon op 't fiere hoofd mogt dragen,
“Toen alle volk'ren schier in 't stof gebogen lagen,
“Dat nog met ijzren hand zijn regten hield omklemd,
“Toen reeds het snood geweld z' aan andren had ontvremd;*

Nederland, de wieg en bakermat van zoovele Hervormers vóór de Hervorming, zag met blijdschap den morgen eener betere vrijheid dagen dan de aardsche, de vrijheid van geloofs- en gewetensdwang: en Antwerpen, toen “de beurs van Europa”, “de groote stapelplaats van den handel”, werd tevens de markt van Luthers schriften, die gretig gekocht, en van daar door alle gewesten verspreid werden. Terwijl die van Luther en zijne geestverwanten uit Duitschland werden aangevoerd, drongen ook die van Calvijn en der Calvinisten uit het noorden van Frankrijk tot de Nederlanden door, overstroonden welhaast de zuidelijke en noor-

delijke gewesten, en verdrongen de calvinistische leerstellingen, door waalsche predikanten gepredikt, die van Luther. Groot was dus de verplichting die Holland te dien opzichte aan België had. België toch schonk het niet slechts uitstekende leeraars, maar ook voortreffelijke werken, en onder deze "dat waere fundament unser kercke", "die krachtige pi-laer onses geloofs, staende op den waerachtighen steenrots Jesu Christo", onze "Nederlandsche geloofsbelijdenis." Guido de Bres, predikant eerst te Rijssel, daarna te Valenciennes, ontwierp, doordacht, bearbeidde en stelde ze op, onderwierp ze aan het oordeel van binnen- en buitenlandsche godgeleerden, en wel in de eerste plaats aan Adriaan Saravia en Calvijn. In 1561 in het fransch uitgegeven, werd zij terstond in het nederduitsch overgezet, door de eerste synode, den 26 April 1563 te Armentières, als formulier van eenigheid vastgesteld, en bepaald dat ze door alle evangeliedienaars moest onderteekend worden. In eene synode, in Julij 1565 te Antwerpen gehouden, werd besloten ze bij den aanvang van elke synode voor te lezen: die in Mei 1566 herzag en wijzigde ze, en sedert verkreeg zij, door wettige kerkvergaderingen herhaaldelijk goedgekeurd, gebruik en gezag, en werd niet slechts door de leden des kerkerads, maar ook door hoogleeraren in de godgeleerdheid en onderwijzers der jeugd, op straffe van afzetting, onderteekend. Door de synode nationaal van 1618 en 1619 op nieuw overzien en bekrachtigd, is zij tot heden door geen andere vervangen, hoeveel tegenstand ze ook vroeger en later heeft ondervonden en nog ondervindt. De besluiten der synoden in de eerste jaren der hervorming in de zuidelijke Nederlanden te Doornik, Armentières en elders, vooral te Antwerpen gehouden, werden door die te Wezel, Emden, waar de hervormden, door Alva en den Bloedraad verdreven en naar Duitschland geweken, een toevlugtsoord gevonden hadden, bevestigd of gewijzigd, en het was eerst in 1572, niet in het zuiden dat onder den scepter van Spanje zuchtte, maar in het noorden, te Edam, vervolgens (1573) te Amsterdam en eindelijk (1574) te Dordrecht, met toestemming en onder bescherming van

Willem van Oranje, dat de eerste provinciale synode op vaderlandschen bodem werd geopend, waarop in 1578 in de laatstgenoemde stad eene nationale volgde.

Reeds had de synode van Wezel bepaald, zoo dra er eenige verandering van zaken ten goede in de Nederlanden mogt plaats hebben, provinciale synoden te doen bijeenkomen en elk provinciaal kerksticht in classen te verdeelen, en die van Emden dat de leeraren en ouderlingen uit onderscheidene classen binnen zeker sticht jaarlijks zouden vergaderen, en dat om de twee jaren eene algemeene vergadering van leeraren en ouderlingen uit de gansche nederlandsche kerk zou worden bijengeroepen, toen de nationale synode van Dordrecht (1578) besloot dat de algemeene vergadering, tenzij de nood eene vroegere bijeenkomst vorderde, om de drie jaren zou plaats hebben, en eenige huishoudelijke verordeningen, die voor en bij het houden van beide, provinciale en nationale, synoden moesten in acht worden genomen, voorschreef. Overeenkomstig dit besluit werd er in 1581 te Middelburg wederom eene nationale synode gehouden, en ofschoon deze het bevestigde, werd de volgende eerst in 1586 te s' Gravenhage zaamgeroepen, en sedert verliepen er geen drie, maar twee en dertig jaren, voor zulk eene kerkvergadering wederom bijeenkwam. Het was op de synode van Middelburg 1581, dat men de gemeenten van schier alle provincien in classen en synoden verdeelde. Sedert werden in alle provinciën de laatste gehouden, alleen in Zeeland niet. Dáár kon de geestelijkheid nimmer van de Staten de vrijheid verwerven, jaarlijks op vaste tijden een synode bij een te roepen. Alle hare aanzoeken te dien aanzien bleven vruchteloos; slechts nu en dan, in het laatst der 16^e en in de eerste helft der 17^e eeuw, werd haar zulks vergund, en voor het laatst in 1638 te Tholen. Alleen in buitengewone gevallen werd er eene kerkvergadering gehouden, onder den naam van Coetus bekend. Ook in Drenthe hield men om de drie jaren (om kosten te besparen) zulk een bijeenkomst, die echter synode genoemd werd, doch even min als de Zeeuwsche coetus met de overige synoden correspondeerde. De

provinciën Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen en Ommelanden konden jaarlijks met ééne synode volstaan, doch Holland behoefde om hare meerdere uitgebreidheid twee bijzondere synoden, die van Zuid- en Noord-Holland, die naauwer aan elkander dan aan die der vijf gewesten verbonden waren.

De Geldersche synode was de eerste in rang, en hare correspondenten, die zij naar de overige synoden afvaardigde, hadden dan ook de eerste plaats naast de commissarissen politiek, openden en sloten de vergadering, en hadden in sommige synoden het regt het eerst te mogen adviseren. Overigens bestond deze synode uit 65 leden, 36 gecommiteerden uit de 9 classen (elk zond twee predikanten en twee ouderlingen), uit welke een predikant tot praeses, anderen tot assessor en scriba gekozen werden, 9 deputaten synodi, uit elke classis één, 6 correspondenten der andere synoden, 2 commissarissen politiek, door de Staten der provincie benoemd, of, wanneer zij te Amsterdam bijeenkwam, 2 Raden van 't Provinciale Hof, en 2 afgevaardigden uit den Magistraat, meestal de regerende burgemeester.

Op die van Gelderland volgden de Zuid- en Noord-hollandsche synoden, die naar de overige één, maar naar elkander twee correspondenten, voor twee jaren, maar zoo dat er jaarlijks een aftrad, verkozen, afvaardigden.

De gedeligeerden dezer beide synoden hielden eens of meermalen 's jaars bijeenkomsten in de Kloosterkerk te s' Hage (Conventus Deputatorium), waarin zij delibereerden over zaken, die zij, op last hunner synoden zóó aan den Stadhouder als aan de Staten van Holland en West-Friesland of hunne gecommiteerden tot kerkelijke zaken moesten voordragen. Ook had de Zuid-Hollandsche synode een actua-rius, die jaarlijks de synodale vergaderingen bijwoonde en wiens pligt was het Repertorium Synodale gedurig aan te vullen, eenige synodale acten te copieeren enz. De begeving van dit ambt stond aan de gecommiteerde raden van het zuider-kwartier. Jaarlijks zonden de 11 classen dezer provinciën elk drie predikanten en één ou-

derling naar hare synode. Zij bestond dus uit 44 "integreerende leden", 4 gedeputeerden der synode, van welke jaarlijks de twee oudsten aftraden en 7 correspondenten der andere synoden, één lid uit den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, door de Staten van Holland en West-Friesland benoemd, die, schoon zijne commissie jaarlijks vernieuwd werd, doorgaans voor zijn leven werd gekozen, en een der regerende burgemeesters der stad, waarin de synode gehouden werd. Indien zij in een der steden van de Domeinen van den Stadhouder (te Buren of te Breda) vergaderde, dan was er een raadsheer, de regerende burgemeester, een der domein-raden en rekenmeesters van zijne Hoogheid, of de drossaard der stad, tegenwoordig. Werd de vergadering te Leiden gehouden, dan moesten ook de professoren der Godgeleerdheid in de vergadering verschijnen om de kerk met hun advies te dienen.

In de Noord-Hollandsche synode zaten 24 integreerende leden, uit elke classis 2 predikanten en 2 ouderlingen, 7 correspondenten en 2 commissarissen politiek, van welke de een doorgaans een raadsheer van den hove van Holland was, welke, gelijk die van Zuid-Holland door de Staten van Holland en West-Friesland voor zijn leven, doch met jaarlijksche bevestiging zijner commissie werd benoemd, de andere, de president, burgemeester der synodale stad was.

In de synode van Utrecht hadden zitting 15 integreerende leden, 3 predikanten en 2 ouderlingen uit elke der drie classen, 4 deputaten synodi, van welke een om de twee jaren, drie jaarlijks aftraden, 6 correspondenten, en 3 commissarissen politiek, doorgaans de drie voorzittende leden der ordinaire gedeputeerden der geestelijkheid, ridderschap en steden. De synode van Friesland bestond uit 24 leden, uit elk der 6 classen 2 predikanten en 2 ouderlingen, 3 der twaalf deputaten, de Bursarius, Exbursarius en Deputatus ad causas, die verslag gaven van de uitvoering der zaken van de vorige synode, 6 correspondenten, 2 commissarissen politiek, uit het collegie der gedeputeerde Staten. Op de synode van Overijssel verschenen 24 gedeputeerde Staten.

teerden, uit elk der vier classen 3 predikanten en één ouderling, 4 deputaten, 6 correspondenten en 2 ordinaire gedeputeerden van de Staten der provincie, één uit de ridderschap, één uit de steden; op die van Stad en Lande 3 predikanten uit elk der 7 classen, van welke 7 (continuus) leden der vorige synode moesten geweest zijn. De stad alleen zond 1 ouderling en 2 predikanten, een van de stadsgemeente, en een van de dorpen van het goo-recht, voorts eerst 7, daarna 11 deputaten, 6 correspondenten, een hoogleeraar der godgeleerdheid van de Universiteit te Groningen, en 2 commissarissen politiek, 2 leden van de gedeputeerde Staten der provincie, een uit de hoofdstad, en een uit de Ommelanden. De steden, waar de synode beurtelings vergaderde, waren in Gelderland niet de generaliteits steden, maar Nijmegen, Zutphen en Arnhem of Harderwijk, in Zuid-Holland de stemhebbende steden, die geen leden van staat waren en de steden der twee classen buiten de provincie; in Noord-Holland alleen de stemhebbende steden; te Utrecht alleen de hoofdsteden; in Friesland niet naar den rang der steden, zoo als in Gelderland, Noord- en Zuid-Holland, maar "overeenkomstig het beloop van een cirkel, die uit Leeuwarden, als 't middelpunt, rechtsom getrokken werd," zoo dat op Leeuwarden, Heereveen, Sneek, Bolsward, Franeker; Harlingen en Dokkum volgden; in Overijssel, Deventer, Kampen, Zwolle en Vollenhoven of Steenwijk; in Stad en Lande, voor de reductie alleen de hoofdstad, vervolgens tot 1602 ook Appingadam, Loppersum, Middelstum en Eenrum, daarna alleen Groningen en Appingadam. De synode van Gelderland zat 7 dagen, die van Zuid-Holland bijna een week, de Noord-Hollandsche 10, de Utrechtsche en Overijselsche en die van Stad en Lande 4 dagen, en de Friesche een week.

In Nederland mogt geen synode zonder toestemming der hooge regering worden gehouden, doch wel mogt zij, het noodig achtende, kerkelijke personen bijeenroepen om hun raad en voorlichting in te winnen. Vóór dat dus de synode vergaderde, werd aan hare

provinciale Staten daartoe vrijheid verzocht, en tevens "om deze of gene uit haar midden af te zenden, om onder derzelve opzigt en bescherming synode te houden", 't welk, merkte Ravensteyn op, "te redelijker is, omdat de overigheid zorgen moet en gewoon is te dragen, dat er genoegzame penningen verschaft worden tot het houden dezer vergaderinge." Die vrijheid werd altijd gegeven en commissarissen politiek gedesigneerd. Deze waren voor hun leven benoemd, doch ontvingen jaarlijks nieuwe commissiën. Zij hadden een adviseerende stem in de vergadering, en grooten invloed op hare besluiten. Vaak matigden zij zich een dictatoriaal gezag aan en verboden niet alleen het behandelen van punten, die zij strijdig oordeelden met de belangen van staat en stad, maar bemoeiden zich met alle kerkelijke zaken, en zeldzaam kwam men tot een besluit zonder vooraf hunne meening verstaan te hebben.

Hadden de Staten verlof gegeven tot het bijeenroepen der synode, dan werd hiervan aan de classis synodale (die classis, in welke stad ten vorigen jare de synode was gehouden), en door deze aan de classes en correspondenten der synoden kennis gegeven, met verzoek, indien zij een quaeritur of gravamen mogten hebben, die ten minsten drie weken voor het houden der synode op te geven, die dan met den uitnoodigingsbrief aan commissarissen, correspondenten, gedeputeerden en de respective classes werden gezonden. Ondertusschen zorgden de predikanten der synodale stad voor huisvesting der gecommitteerden, hetzij bij vrienden of andere fatsoenlijke ingezetenen, en werden er een of meerdere praeparatoire classicale vergaderingen gehouden.

Eindelijk brak de dag aan, waarop de leden der synode zich met de gemeente in een der bedehuizen vereenigden, om den zegen des Allerhoogsten over hun werk af te bidden, en een toepasselijke leerrede aan te hooren, die een predikant der classis, of der stad waarin de synode gehouden werd, uitsprak. Enkele dezer synodale redevoeringen zijn in het licht gegeven, o. a. die waarmede

Franciscus Fabricius, hoogleeraar te Leiden, de synode van Gorichem den 3 Julij 1736 opende. Hij sprak bij die gelegenheid "over de inwijng van Salomons tempel", naar aanleiding van 2 Kron. V : 11—14 Hij nam zijn inleiding uit Lucas IX : 28—37. *"Niet ten onrechte (sprak hij) merkt men in dit geval aan, dat hier was, om zo te spreken eene Algemeene Synode of vergadering der gantsche kerke, diergelijcke de wereldt nooit voorheen zag, en na deze nooit meer zien zal; want hier waren Godt en menschen, gezanten des Hemels en der Aarde, leden der zegepratende en strijdende kerk, het Hoofdt en de ledematen, Mozes en Christus, Profeten en Apostels, sprekers en hoorders, geloovigen des O. en N. Testaments. Deze alle vergaderden hier onder hun eenigste Hoofdt, den Here J. C., die het Hoofdt der Algemeene Kerke is, in wat staat en huishouding men dezelve aanmerkt, terwijl vast Godt den vader uit den hogen Hemel van hem uitroept: "Ziet deze is mijn zoon, hoort Hem. Hoort geen Mozes, hoort geen Elias, hoort geen wet, hoort geen Profeten, maar hoort den Zoon, die alleen staan blijft."* "Deze rede beviel zóó, dat de redenaar niet behoefde naar buiten te gaan, en de leden in zijne tegenwoordigheid hun oordeel velden en hun algemeen genoegen betuigden, en ten blijke daarvan, genoegzaam tegen de algemeene synodale vaststelling, ten vriendelijkste verzochten, haar uit te geven, 't geen nog gedurende de zitting der synode geschiedde." Welke zonderlinge onderwerpen bij die gelegenheid behandeld werden, blijkt o. a. uit de gedrukte lijst der openings en slotredenen, tusschen 1602 en 1742 bij die gelegenheid in Noord-Holland gehouden.

Na het eindigen der godsdienstoefening, die alleen te Utrecht geen plaats had, begaven zich de leden der synode naar hunne vergaderplaats, doorgaans het consistorium of het kerkkoor en opende haar de praeses der vorige synode met een plechtig gebed, waarop een der predikanten, meestal de pastor loci, de credentialen ophaalde, voorlas en goedkeurde, waarna het moderamen (praeses, assessor en scriba) werden gekozen. Hierop volgde de plechtige introductie van de commissarissen politiek.

Deze werden door den praeses verwelkomd, verzocht "gunstiglijk opzigt over de vergadering te willen nemen, ze met hunne advyzen en consideratiën voor te lichten, en met hun hoog gezag bij te staan." Hij sloot zijne herangue met zegenwenschen, die niet zeldzaam zeer langdradig waren en van "laffe vlijerijen, pompeuse loftuitingen en hoofsche complimenten" overvloeiden.

Nadat de commissarissen bedankt en sessie genomen hadden, werden de correspondenten ingehaald, die bij monde van dien uit Gelderland soms "eene lang van buiten geleerde, vleijende en hoogdravende rede hielden," welke ook door den praeses werd beantwoord. Eindelijk volgde de ophaling en allocutie der deputaten synodi, die even als de vorige ook door den praeses begroet werden. Deze deputaten behoefden geen credentialen, gelijk de correspondenten en commissarissen, wijl zij reeds in de vorige synode tot leden aangenomen en toen belast waren met de uitvoering der synodale resolutiën, en nu verschenen om verslag van hunne verrigtingen te geven. Ook hadden zij in deze vergadering geen concluderende, maar alleen een adviserende stem. Men koos doorgaans in kerkelijke zaken ervarenen mannen tot deze betrekking. Die van Zuid- en Noord-Holland moesten ook bij de examina peremptoria assisteren, hielden hunne bijeenkomsten, waarin zij remonstrantiën of vertogen opstelden, met de gecommiteerden tot de kerkelijke zaken uit andere steden confereerden, inzonderheid met den raadpensionaris, en lieten viermaal 's jaars in de vergadering der Staten van Holland door den pensionaris eenige schriftelijke voorstellen presenteren. De deputaten van Overijssel kwamen gewoonlijk maar eenmaal 's jaars bijeen, en wel ter plaatse waar de ordinaire landdag of landschapsvergadering plaats had; stelden daar "volgens de bijzondere zaken hun in de synodale handelingen aanbevolen, de artikelen der remonstrantiën op en lieten door den landdrost van Zalland, bij de ridderschap en steden audientie verzoeken." In deze vergadering toegelaten, werd hun door den president verzocht zich neêr te zetten en het hoofd te dekken, waarop doorgaans

een predikant der hoofdstad, waarin de staatsvergadering gehouden werd, een korte redevoering b. v. naar aanleiding van Rig. III : 20 en Ps. 122 : 6—9 hield en de zaken hun door de synode aanbevolen voordroeg. Hierop antwoordde de president terstond, ze der staatsvergadering ter overweging te zullen mededeelen, waarop de commissie met zegenbeden uit de vergadering scheidde. Zoodra over de remonstrantie door de Staten was gedelibereerd en geconcludeerd, werd ze met hun apostil den deputaten ter hand gesteld.

Wanneer de leden naar hunnen rang, die streng werd in acht genomen, hadden zitting genomen, liet men in sommige provinciën ook auditores toe, doch meest uit den aanzienlijken stand, en ving men met de werkzaamheden, die van verschillenden aard waren, aan. Boven alles was der synoden de handhaving der zuivere leer en der kerke-orde aanbevolen, en werden allen, die zich aan afwijkingen er van en nieuwe dwalingen schuldig maakten, voor deze regtbank gedagvaard. Soms beletten hun de kerkeraden, classis en zelfs de stedelijke regeringen, hetzij ze de beschuldigten in hunne bescherming namen, hetzij ze de synode niet compatibel achtten uitspraak te doen, te verschijnen, 't geen tot hevige geschillen aanleiding gaf, die vaak door de hooge overigheid beslist werden, door beide partijen het stilzwijgen op te leggen, en den voortgang der proceduren te stuiten.

Zij was de hoogste vierschaar die over geschillen tusschen kerkeraden, classes, of questien, die deze niet konden vereffenen, uitspraak deed. Ook voorzag zij, naar het voorbeeld der Apostelen (2 Cor. VIII : 1—6) in de behoeften der binnen- en buitenlandsche gemeenten. Soms delibereerde men met de grootste scherpzinnigheid over de onbeduidendste gravamina en quaeriturs, die soms voor die der Scotisten en Thomisten niet onderdeden: hare proceduren waren meestal langdradig en werden van de eene tot de andere synode verdaagd. In weerwil daarvan zijn de synodale acta onmisbare bronnen voor de geschiedenis der vaderlandsche kerk, en te schaars door onze geschiedschrijvers geraadpleegd. Nadat de vergadering met plegtige dankzegging gesloten

was, vereenigden de broeders zich vroeger nog eens met de gemeente aan het H. Avondmaal, den maaltijd der broederlijke liefde, later, uitgenomen weder te Utrecht, in een der kerkgebouwen, waar een der leden of de pastor loci eene kerkelijke rede hield. Zóó hield ter sluiting der synode van 1737, te Gouda, Bernardus de Moor, aldaar predikant, eene leerrede over het bestendig geluk van een geestelijk overwinnaar, naar aanleiding van Openb. III : 2, die gelijk die van Fabricius het licht zag. Gewoonlijk ontving hij die de synodale rede hield een gouden ducaton uit de classicale beurs.

Al de leden werden deels door het geestelijk kantoor, deels door de Staten gedefroyeerd en genoten een gastvrij onthaal in de huizen der burgers. Niet zelden betaalden de steden den synodalen maaltijd, of zorgden ten minste voor den wijn. Die maaltijden waren soms zeer luisterrijk en kostbaar en werden ook door burgemeesteren, leden der vroedschap en andere hooggeplaatste of geleerde mannen bijgewoond. Soms werd de synode in eeredichten begroet, en in Julij 1736 las de hoogleeraar en rector Westerhovius voor de hooge kerkvergadering te Gorkum, gedurende drie sessien, eene latijnsche verhandeling "over den oorsprong van den naam Holland en van 't Zuid-Hollands Synode" voor, en werd door den praeses in dezelfde taal ook uit naam zijner medeleden bedankt.

DE CLASSIS.

Reeds de eerste vergadering der nederlandsche kerken onder 't kruis achtte het noodig, dat, zoodra "Godt de Heer in Nederland de deur zou geopend hebben tot verkondiging van zijns Woords, alle gemeenten, en hare dienaren zich ten naerstigste bevorderden: *hoe ende op wat wyse in elcke provincie bequamelyck classis sullen worden gestelt, ende wanneer die ofte elk in 't bysonder ofte gezamenlyck in 't gemeyn sullen*

bijeenkomen, ende wat voorts betreft hare ordre, bewint, auctoriteiten, kerckelycke censure". De volgende synode beval: "*dat alle drie ofte zes maenden classische verzamelingen zouden gehouden worden van sommige kercken, die bij een gelegen syn; na hare gelegentheit ende nootdruff*", en verdeelde reeds eenige provinciën in classen. De eerste classis, die voor zoo ver ons bekend is vergaderde, was die van Zuid-Holland, welke den 21 en 22 April 1573 te Bommel bijeenkwam, en besloot, "al hare handelingen provisioneel naar de emdische synode te verrigten." Bij die gelegenheid was Johannes Leo president en Christianus Sinapius Venlo scriba. Nadat de synode te Dordrecht in 1574 andere verdeelingen en bepalingen gemaakt had, vergaderde de Zuid-Hollandsche synode driemaal 's jaars te Dordrecht, eerst in een der ruime vertrekken van het Hof van den Grave van Leicester (den Helhaaksdoel), later in de "Nieuwe Kerkekamer ter Augustijnen." Deze classe was een der 11 classes van Zuid-Holland: Noord-Holland had er 6, Zeeland 4, Utrecht 3, Friesland 6, Overijssel 4, Stad en Lande 7, Drenthe 3, die wederom in ringen waren verdeeld, en alle hunne bijzondere reglementen hadden, die echter van tijd tot tijd veranderingen ondergingen. Het personeel der classen bestond uit alle predikanten en (doch niet in alle classen) een ouderling uit elken kerkeraad. De moderatores of bestuurders — praeses, assessor en scriba — der classes mogten geen ouderlingen zijn, maar predikanten, die door stemming verkozen werden. De praeses (in sommige classen kwamen alleen de predikanten uit de steden in aanmerking) opende elke vergadering met gebed, sloot ze met dankzegging, las de namen der leden af, en leidde de behandeling eerst der ordinaire, en vervolgens der extraordinaire zaken.

De assessor verving den praeses, was hem behulpzaam, gat hem doorgaans eerst zijn advys, en ontving de boeten, die hij vóór het sluiten der vergadering den Quaestor Generaal overhandigde. De scriba ontwierp de acten, die vóór 't scheiden der vergadering geconfronteerd en den volgenden dag geboekt werden, waarvoor hij *f* 5

genoot. In sommige classen werd aan eenige correspondenten uit de naburige classen zitting vergund. Men had ordinaire en extraordinaire classen. De eersten werden op bepaalde tijden, in eene hoofdstad of elders gehouden, en liepen doorgaans in twee, doch soms wel in zes of zeven sessien af. Die van Zuid-Holland zat drie dagen van 's morgens 8—12, en 's namiddags van 5—7 uren. Ook werd na het sluiten der vergadering in sommige classen door een der broederen, bij tourbeurt, eene leerrede over een vrijen tekst of eene catechetische stoffe, hem te voren opgegeven, ter beproefing zijner regtzinnigheid, gedaan. Zulks geschiedde vooral ten tijde der remonstrantsche twisten; het werd later in de meeste classen afgeschaft, doch bleef in die van Dordrecht tot aan het eind der 18^e eeuw in zwang.

Even als de synoden waakten de classen voor de zuiverheid der leere en wandel der leeraren, de rust en goede orde in de gemeenten, hielpen die, welke hare hulp en bemiddeling inriepen, zorgden voor de liefdegaven. Tot haar vervoegden zich studenten die praeparatoir wenschten geëxamineerd te worden, proponenten, om op vacante plaatsen te mogen prediken, die dan voor commendati classis gehouden werden. Zij namen soms, in de tegenwoordigheid der deputaten synodi, het peremptoir examen af, approbeerden of desapprobeerden de beroepen, dienden tot losmaking of demissie der predikanten naar elders. Zij stelden orde op classicale commissiën, tot het visiteren der kerken, tot het bijwonen der synodale vergaderingen, stelden deputaten classis aan ter behandeling en uitvoering van classicale zaken enz. Ook moesten in elke classis jaarlijks de "synodale middelen tegen 't pausdom en roepende zonden worden voorgelezen", en vóór het scheiden der vergadering *censura morum* worden gehouden.

De extraordinaire classen werden beschreven en gehouden op kosten der kerken en personen die ze verzochten; ook moesten deze voor een behoorlijken maaltijd zorgen. Tot deze classen werden de directores der laatstgehoudene classis, de gedeputeerden der classis, en alle

de leden van den ring, waarin of waaruit de predikant, die hare zamenkomst verlangde, beroepen was. In de classis antesyndalis hield men zich alleen bezig met hetgeen voor de aanstaande synode moest dienen.

Behalve de bijzondere quaestores van elken ring had elke classis een quaestor-generaal, die hare geldelijke aangelegenheden administreerde, en een quaestor der weduwenbeurs. Ook had elke classis een correspondent der Boekzaal. De reiskosten der leden werden of door de stedelijke regering, of door de kerk vergoed, doch de moderatores en deputaten verkregen presentiegeld en viatica uit de classicale kas. Die der classis van Zuid-Holland ontving nog in 1783 van elken predikant tot introitus van *f* 50 tot *f* 108.6, tot exitus *f* 75, van een inkomend predikant *f* 18, voor een praeparatoir en peremptoir examen *f* 25, de approbatie van een beroep *f* 25, van een predikant die naar een groote stad vertrok *f* 300, waaronder de bijdrage voor de weduwenbeurs, doch niet de fooi voor den koster. De losmaking in een classes contracta kostte *f* 400. De classicale maaltijd werd door de leden betaald, doch de regering gaf soms den wijn. In de classicale vergadering te Appingadam (1665) betaalde elk predikant voor de "cost" 8 st. en 5 voor bier, "doch tempore visitationis, dewijle men dan lautius behoirt getracteert te worden, voor de cost 12 st." Elke broeder ontving dan drie kroes bier. Somtijds namen de classicale vergaderingen deel aan letterkundige feesten, b. v. aan publieke promotien der latijnsche schooljeugd. Ook vierde die van s' Bosch, den 2 Aug. 1741, haar honderdjarig bestaan. Met toestemming van den magistraat werd er op dien dag in de Groote kerk godsdienstoefening gehouden. Des morgens van half acht tot acht uren "werd er met beide orgelen en andere helklinkende instrumenten gemusiceerd." Daarna begaven zich de leden der classis in plegtigen optogt naar de kerk, plaatsten zich op de voor haar bestemde zetels en hoorden naar het voorlezen van Psalm 48, 81, 84, 111 en 135. Hierop werd Psalm 134 gezongen, waarna professor Cornelis de Witt eene predikatie hield over Psalm 138 : 8. Na deze werd Psalm 122 gezongen en de zegen gegeven. Onder muziek ver-

lieten de leden het heiligdom en begaven zich naar hunne gewone vergaderplaats, waar professor Clemens de vergadering met "hartgrondige dankzegging" sloot. Deze feestviering eindigde, gelijk alle kerkelijke bijeenkomsten, met een plegtigen maaltijd, waaraan ook de regering deel nam, en het uitreiken van een gedenkpenning.

DE KERKERAAD.

Het oude Testament was, volgens de Coccejanen, de schaduw van het Nieuwe, en al wat het bevatte sloeg op Christus en zijne Kerk. Zoo was de arke Noachs, Christus; 't geen er in was, zijne gemeente; de duif, de Heilige Geest, dien de Vader zenden zou; de ark drijvende op de wateren, Christus liggende op het kruis; het open venster, Christus' geopende zijde, of (hierover werd getwist) Noach, Christus; de ark, de kerk; dat er in was, de gemeente. Henoeh's en Elia's hemelvaart waren voorbeduidfels van die van Christus, Babel van den Antichrist, Abrahams offer van Christus' offer aan het kruis, de ladder Jacobs de weg langs welken men tot den Vader komt, doch volgens sommigen was Christus de ladder. "Christus stond dus boven aan den ladder. Hij zond zijne Engelen langs den ladder (Christus) neder, om Christus, die op de aarde op Christus (den steen) te rusten lag, te troosten." "De verslagene man (Deut. XXI) verbeeldde den mensch in zijn natuurstaat en als dood in zonde en misdaden, de oudsten der naastgelegen stad verbeeldden God, de koe in het ruwedal geslacht, Gods Zoon: de handen, met welke gemeten werd, waren Gods liefde handen, waarmee hij zijn uitverkorenen trekt door den H. G. De betuiging der oudsten van hunne onschuld omtrent den verslagene, was een zinnebeeld van Gods onschuld aan den dood van den zondaar, de onkennis aan hem, die hem verslagen hadden, een schaduw dat men al de listen des Satans niet weet." Zoo wist men alles op Christus en zijn werk en zijn kerk terug te brengen.

"De jongelingen in den vurigen oven waren het beeld van Chris-

tus' bitter lijden en blijde uitkomst." Salomo's tempel verbeeldde de christelijke kerk; de Hoogepriester Christus; de schellen aan zijn rok waren zijne roepstem om tot die kerk te komen, (volgens anderen zijne prediking en bitter kermen in Gethsemané); de priesters, de apostelen en leeraren, de leviten, de ouderlingen en diakenen, de dienaars van den tempel de collectanten, kosters en mindere bedienden tot den dorpelwachter toe: de kleine tempelraad beteekende den kerkeraad, de groote raad de synode. In Kain, Lamech, Cham, Ezau en dergelijke personen zag men de schaduwen van broedermoorden, nijdigers, lichtgeraakten en onheilgen in de kerk.

"Zoo werd de kerk afgeschaduwd, en niet alleen de kerk, maar al wat in de kerk is vond zijn welgelijkend beeld; doch de kerk, de bruid, verviel tot hoereriĳ en overspel, hare leeraren werden dienaars van den Antichrist, hare geestelijke sieraden, wereldsche pronk tot hovaardij. Eindelijk werd de bruid aan haren bruidegom teruggegeven, hare leeraren werden opregte dienaren, hare sieraden in den oven geworpen, hare vergaderingen, als die der apostelen, en hare kerkeraden, Sanhedrins, waarin Mozes en de Profeten voorzaten. Dit was het werk Christi, door den Geest en den arbeid van Calvijn, Zwingli en andere Matthatiassen, die de altaars omwierpen."

Ofschoon wij het met de typica der "coccejaansche Hillels" (gelijk zij zich noemden) niet eens zijn, erkennen wij echter met sommigen hunner dat ons kerkbestuur geheel calvinistisch, en de kerkeraad of het Sanhedrin, zooals onze Hillels hem noemden, ganschelijk naar die te Genève en Frankrijk ingerigt was.

Zulke kerkeraden bestonden er van den aanvang der hervorming af in de zuidelijke, en sedert 1573 in de noordelijke gewesten. Zij moesten, volgens het besluit der synode van Emden (1571), uit dienaars des woords bestaan en tweemaal 's weeks vergaderen, volgens dat der Dortsche synode van 1574, "predikanten en ouderlingen op hen selven, en de diakenen op hen selven t' samen comen, om yghelijck sijn saken te verhandelen"; doch in plaatsn,

daar weinig ouderlingen waren, mogten ook diakenen in den kerkeraad zitting hebben. Zij mogten niets verhandelen dan hetgeen kerkelijk en ten deele politiek was, en zoo er zwaarigheden ontstonden, het oordeel der overigheid inroepen. Er moest in elke consistorie een boek zijn, waarin getrouwelijk 't geen tot de regering der kerke diende, en een ander, "waarin de namen der kinderen, die gedoopt waren, der ouderen en gevaders" werden opgeteekend. Ook moest ieder leeraar de namen der lidmaten opteekenen en de overheden verzoeken, dat de grafmakers boek hielden van allen, die begraven werden, "op dat men, altijd als 't nood deed, vereijtschen mogt, wie gestorven was." Tevens beval de synode "dat de dienaren des woords ordentlijken ende bij ghebeurten in de consistorien moesten presideeren." De synode van 1578 voegde hier bij: "geen zaken tot groote verzamelingen te brengen, dan die in mindere niet konden afgedaan worden, en zoo iemand zich door 't oordeel der mindere verzameling bezwaard mogt achten zijn zaak voor een meerdere te betrekken."

Voorts: "dat de dienaren, die gebeurten presideerden, de handelingen met aanroeping van den naam des Heeren moesten aanvangen, en met dankzegging, bekwaam tot de saak, besluiten; eindelijk dat de getuigbrieven der lidmaten der gemeenten, die vertrokken, met gemeen advys in den kerkeraad alzo geschreven moesten worden, dat de armen en godzaligen met deze woorden werden gerecommandeerd: *"dat se in de kercke Gods Christelyck (sonder opspraecke ende ergernis) gewandelt hebben."*

Een der oudste, welligt de oudste van de kerkeraden der noordelijke Nederlanden, was die van Dordrecht. Hij bestond uit twee dienaars (Johannes Lippius en Bartholdus Wilhelmi) en zes wettelijk verkozen en bevestigde ouderlingen, kwam zondag den 28^{en} Junij 1573 voor het eerst te zamen en stelde vast, "dat de dienaren des Woords en de ouderlingen elken zondag, na de namiddag predikatie en donderdag 's namiddags ten twee uren, in de consistorie zouden bijeenkomen, om van alle saeken tot bouwe der kerke Christi dieneude met mal-

kander en in de vreeze des Heeren te spreken, ende behandelen, ende oock extraordinaris door noodt daartoe versocht." Den volgenden dag vergaderde de kerkeraad op nieuw en ontwierp een Consistorie-regel, die door alle leden onderteekend werd. In deze Consistorie-regel kwam ook voor: "*Sullen de Dienaren en Broeders der consistorie in 't verhandelen en debateren der saecke, die voorgesteld worden, lieffelyk en stichtelick met elkanderen handelen en spreken. En bij soo verre yemand eenich onbehoorlick schimpich of onstichtelick worddt tegen den anderen spreekt, of met kijfwoorden uitvalt, sal denselve telcken reyse verbeuren 3 stuver. Ende soo yemant bevonden wort, die door sijn koppicheit sodanen poenen, als voorsz., niet en ontsiet, die selve sal de consist. ontzecht, ofte een swaerder straffe opgeleecht werde, gelijk het de consist. sal achten allerstichtelijckste te sijn," en "sullen Dieners en ouderlinghen te gelijcke eene beloft doen, als dat nyemant yetwats, dat in der consist. verhandelt is, eu sal met spreken, scrijven ofte andersints wtbrengen, of yemanden te kennen geven, maer secreet bij hem behouden, op poene van swaerlick gestraft te worden, nae discretie der consist."*

In deze vergadering werd ook besloten:

"In genere, om van alle saeken tot bouwe der kercke Christi dienende met malkander en in de vreesen des Heeren te spreken ende te handelen. In specie, om alle ergernissen, zoo veel doenlijk te weren, om ongeregelde ledemaeten te vermaenen en te censureren, attestatien te geven, ofte weggeven aen die van hier vertrekken, of van inkomende te examineren, aenkomende ledemaeten te examineren en toe te laten, opzicht te hebben op het werck der Diakenen, siekentroosters te examineeren, oock voorsangers ende voorlesers, ordre te stellen tot de bedieninge des H. Doops ende H. Nachتماals, ende predikdienst, ordre te stellen op het broot en wijn."

Dit besluit, schoon later gewijzigd, veranderd en uitgebreid, bleef ten minste gedurende de gansche 17^e eeuw van kracht. Behalve den "ordinarissen" had men ook te Dordrecht den grooten kerkeraad, bestaande uit predikanten, ouderlingen en diakenen. Deze werd op on-

paalde tijden door den praeses zaamgeroepen (de eerste maal den 22 Augustus 1574), uitgenomen bij de volgende gelegenheden, als: *“viermaal 's jaars, 's vrijdags voor het eerste avondtmaal om te houden censura morum, alle jaeren eens in December om nieuwe ouderlingen en diakenen te verkiezen, den laatsten dagh van 't jaer om de afgaende broeders te demitteeren ende de nieuw aenkomende te recipieren ende te verwelkomen.”* De extraordinaire — groote — vergadering, of breede kerkeraad, werd alleen belegd om predikanten te beroepen of te demitteren. Hij vergaderde het eerst te Dordrecht den 4 Februarij 1593, bij gelegenheid der demissie van Jeremias Bastingius naar Leiden. Vroeger of later werden er ook in de overige steden en dorpen kerkeraden benoemd, wier werkzaamheden geheel met die van den Dordschen overeenkwamen, doch in Gelderland, Utrecht, de Meijerij van 's Hertogenbosch en elders waren er altijd vele, ook vrij volkrijke, gemeenten, waar geen kerkeraden, maar slechts twee of drie diakenen waren, “met welke de predikanten weinig te doen hadden.” Even als de provinciale synoden waren vaak de kerkeraden tooneelen van twist en tweedracht. Vooral dáár “waar wolven (Arminianen of Gomaristen, Voetianen of Cocceanen) de schaapskooi waren ingeslopen”, steeg de verbittering niet zelden tot zulk eene hoogte, dat de regering, bevreesd “dat de hardnekkige dissidentien ende onbehoorlijke proceduren tot ongerijf der gemeente en tot vilependentie der kereke mogten uitloopen,” zich er in mengde en sommige leden afzette,” 't geen wederom een twistappel tusschen haar en de hogere vierscharen (welker interventie werd ingeroepen) wierp. De twisten in den kerkeraad ontstaan kwamen niet zelden in de gemeenten. Men koos partij, noemde zich naar de hoofden en leefde in openbare vijandschap met elkander.

Het is niet mogelijk zelfs maar een beknopt overzicht te geven der zaken, die, behalve de in 1574 bepaalde, in de kerkvergaderingen behandeld werden; doch boven alles hielden zij zich bezig met de verbetering der zeden, het voorkomen van ergernissen, het weren van alle leervragen die slechts naar het pausdom en het remonstrantisme zweemden.

Er gebeurde niets in de stad, of de kerkeraad te Dordrecht was er van onderrigt, geen herberg bleef op verboden tijd geopend, geen publiek huis werd gesticht, geen straat- of huiskrakeel had plaats, geen dronkaart vertoonde zich op straat, geen vrouw die zich aan tooverij of waarzeggerij overgaf, geen burger of burgeres die zich aan hoererij, overspel of andere "krijtende zonde" schuldig maakte, geen dansschool werd gesticht, noch rederijkers-vergadering gehouden, op geen bruiloft werd gedanst, geen overdadige maaltijd aangerigt, of hij wist het, overal had hij zijn spionnen, zijn sbirren. Allen die zich in dronkenschap, hoererij, waarzeggerij, tooverij of in welke zonden ook verliepen, verboden vergaderingen belegden of bijwoonden, werden eerst broederlijk vermaand tot schuldbelijdenis en verbetering; vermaningen, waartoe niet alleen de opzieners der kerk regt hadden, maar welke men begeerde, dat elk lidmaat met bescheidenheid zou geven, ja die men oordeelde dat hij verpligt was te geven. In deze broederlijke vermaningen bestond de heimelijke kerktucht. De openbare werd met regt calvinistische gestrengheid, gelijk die in de nederduitsch hervormde gemeente te Londen plaats had, ten minste in de 16^e en een groot gedeelte der 17^e eeuw, gehandhaafd. Zij had vier bijzondere trappen, en werd op plegtige wijze uitgeoefend. Bleef de broeder, dien men vermaand had, halstarrig, en wilde hij noch schuld belijden, noch zich verbeteren, dan volgde de aangifte bij den kerkeraad, die hem onder behandeling nam. Toonde hij berouw, zoo werd de zaak geheim gehouden; zoo niet, dan volgde schorsing in het gebruik des Avondmaals, dan drie weken tijd van beraad, vervolgens kennisgeving aan de gemeente, zonder den naam des schuldigen te noemen. Zoo hij belijdenis deed, werd daarvan aan de gemeente kennis gegeven, ook met verzwijging van den naam; zoo niet, dan werd zijn naam bekend gemaakt, en men bad zoo wel openlijk als in het bijzonder voor hem. Bij voortdurende onboetvaardigheid ging men drie zondagen daarna tot de afsnijding over. Zoo hij inmiddels berouw toonde, moest hij vóór den dag, die tot de afsnijding bepaald was, openlijk boete doen.

Daartoe verklaarde de leeraar, na de predikatie, aan de gemeente den aard der plegtigheid, en vermaande ze, hoe zij zich tegen den boetvaardige te gedragen had. Daarop volgde een gebed tot God, waarbij de gemeente eerst zelve hare eigene zonden erkende en daarna bad om waarachtig berouw en vergiffenis voor den boetvaardige. Nu wendde zich de leeraar op nieuw tot dezen en gaf hem een vermaning. Deze beleed nu openlijk zijne schuld, of een der leeraars deed zulks voor hem, waarop de boeteling de vraag, of dit alles alzoo ware, met ja beantwoordde. Hierop volgde een aanspraak aan hem en aan de gemeente, eindelijk eene dankzegging. Dan vroeg de dienaar hem nogmaals: of hij zich voortaan der christelijke straffe onderwierp? waarop hem volle vergiffenis zijner zonden, van God en van de gemeente, op aarde en in den hemel werd aangezegd. Ten slotte omhelsden en kusten hem alle dienaars en ouderlingen en reikten hem de hand. Had hij echter geen berouw getoond, dan ging men op den bepaalden tijd ter afsnijding over, terwijl gedurende dien tijd aan elk lid der gemeente nog de gelegenheid werd gegeven, om, zoo hij er iets tegen had, zulks in 't midden te brengen. Was er niemand verschenen, dan kwam de kerkeraad, daags voor de afsnijding, nog eenmaal bijeen om te beraadslagen of er ook nog redenen van uitstel waren, — zoo niet, dan ging men voort. Het besluit moest met algemeene stemmen genomen worden, en het stilzwijgen der gemeente werd, zoo als Micron uitdrukkelijk zegt, voor hare bewilliging gehouden.

Dus werd er van den aanvang der hervorming tot in de eerste helft der 17^e eeuw te Dordrecht “geprocedeerd.” Hoogst zeldzaam, en dan alleen wanneer er groote, snoode zonden bedreven waren, had echter ook aldaar de excommunicatie of “swaerder censure” — tusschen 1578 en 1627 slechts viermaal — plaats; maar des te meer de eerste censure, bestaande in “afhoudinge van des Heeren avondmael”, die toegepast werd op “bankroetiers totdat zij hunne schulden betaald hadden, dansers, houders van dansscholen, lombardiërs, kuipers voor de regering, “ontijdige bijslaepers en slaepsters”, op onverzoenlijken, hen die zich langen

tijd van het avondmael hadden onthouden, die in hoerhuizen gingen, in concubinate leefden, vechters, kijvers, straatschenders, overspeelders, remonstrants, lasteraars van predikanten, den dienst enz.," dronkaarts, lidmaten die met papisten trouwden, ontheiligers van des Heeren dag, die tot de Mennonieten overgingen, belezers, waarzeggers, vrijmetselaren enz. Vertrokken zij, die onder censuur lagen, naar elders, dan werd hun een attestatie geweigerd. Men mogt echter van den eersten tot den tweeden trap niet overgaan en geen naam noemen, zonder advys der classis. Zeer gestreng, — getuige de procedure met den beroemden Daniel Joncktijs, die de leeraars, in zijn "Hedendaegse Venus en Minerva" belasterd zou hebben — werd de censure zonder aanzien van persoon of kunne toegepast, en zoowel de burgemeester als de geringste burger voor de kerkelijke vierschaar gedagvaard. In sommige gemeenten werd er minder streng gecensuurd, en beklagde "men zich bitter, dat sommige kerkeraden de lidmaten, die zich schuldig maakten aan dronkenschap of aan andere ergerlijke zonden, ten hoogsten suspendeerden van het H. Avondmaal, maar geenszins wilden voortgaan met excommunicatie, tegen het schrijven van Paulus 1 Cor. V: 2;" "geen behoorlijke censuur oefenden tegen moedwillige bankroetiers, die veel waren op crediet namen, en veel geld op renten ligttten, wel wetende dat ze niet konden betalen en dan bankroet speelden, zoodat ze door zoodanige gruwelijke dieverijen veel rijker werden als te voren," — "tegen zoodanige lidmaten die tot zielverderfelijke ketterije afweken, schoon Paulus tot Titus III: 20 schrijft: eenen helleschen mensch verwerpt, na de eerste en tweede vermaninge; "tegen die lidmaten, welke daarna met iemand van een andere secte huwden en bij dezelve secte ter predikatie gingen."

Niet minder werd er geklaagd over hen, die meenen "dat het niet van nooden was de openbare en ergerlijke zonden der medelidmaten den kerkeraad te kennen te geven, maar het voldoende achtten ze particulierlijk daar over aan te spreken," over hen, "die zulken, welke den kerkeraad het ergerlijk leven hunner medelidmaten bekend maakten,

voor verklikkers uitmaakten," maar ook over hen, "die de ergerlijke zonden, die hun alleen bekend waren, terstond den kerkeraad aanbragten, en dan buiten nood den goeden naam hunner medebroeders of zusters kwetsten," over hen "die lebbig en oproerig spraken over de kerkelijke tucht, als of die van klein belang ware, daar zij nochtans door Christus, den Heer en Meester der gemeente, was voorgeschreven, en zóó hoogst noodig, tot welstand van alle christelijke gemeenten hier op aarde, dat ze zonder haar niet kunnen bestaan."

Was de smart en rouw der gemeente groot over den diepen zondenval van den broeder of zuster, haar vreugde overtrof beide in grootheid, als ze van hare zonden opstonden en zich bekeerden.

"De tranen die zij weende en weende zij met smart,
"Maar nu sijn 't vreugdetranen in vrolijkheit van 't hart."

Had de afgesnedene, na korter of langer tijdverloop, teekenen van berouw gegeven, schaamde hij zich over zijne zonde, dan gingen de opzieners tot hem en noodigden hem tot het doen van openlijke boete. Betoonde hij zich daartoe gewillig, dan werd zulks acht dagen te voren der gemeente aangezegd en op den bepaalden zondag na de predikatie kortelijk gesproken over de instelling der wederopneming, en hare bijbelmatigheid en noodzakelijkheid bewezen. Vervolgens begon de formuliermatige handeling met eene opgave van den tijd wanneer, en de reden waarom men den persoon, die thans weder opgenomen zou worden, had afgesneden. Daarop volgde eene aanzegging, dat ieder zijn eigen zonden voor God zou belijden, en met den boetvaardige voor zich en voor hem God om barmhartigheid en waarachtige boetvaardigheid bidden. Na dit gebed deed de dienaar aan den weder-aannemeling dezelfde vermaning, die bij de vrijwillige boete gebruikt werd, zonder hem echter *broeder* te noemen. Hierop beleed deze zelf zijn schuld, of deed de leeraar zulks voor hem, 't geen hij met ja beantwoordde. Nu werd hem gevraagd, of hij zijne schuld voor God en de gemeente bekende, of hij zich

voortaan aan de kerkelijke straffen onderwerpen wilde? of hij geloofde dat hem alle zijne zonden door den naam van Jezus Christus en de verdiensten van zijnen dood vergeven waren? en hem zijne wederopneming aangekondigd in den vorm van een gebed tot Jezus, dat, evenals bij de afsnijding, knielend werd uitgesproken. Voorts eindigde de handeling op dezelfde wijze, als bij de kleine boete voorgeschreven was, met dezelfde vermaningen, en ten slotte met den kus des vredes. Zóó geschiedde de wederopneming in de eerste tijden der hervorming, later met eenige verandering, vooral in het gebed. De excommunicatie zoo als die nog in de 17^e eeuw plaats had, is echter sedert lang niet meer in gebruik, doch de censure wordt nog toegepast. Blijkens de kerkacten te Leiden werd den bekenden Pieter de la Court als "schrijver van onstichtelijke werken" (Hollands Interest, Politieke discoursen enz.), evenals Joncktijs en Frans Baltensz te Dordrecht, het avondmaal ontzegd.

Het behoorde ook tot de werkzaamheden van den kerkeraad de kerkelijke attestaties te ontvangen en te geven. In sommige plaatsen was het niet voldoende, dat iemand die van buiten kwam zijn attestatie van lidmaatschap zelf inleverde, hij moest daarenboven nog twee getuigen hebben dat hij waarlijk lidmaat was en het Avondmaal had gebruikt. Niemand werd een attestatie gegeven, tenzij zijn naam des zondags te voren in alle kerken was geproclameerd, en nadat hij aan den kerkeraad voldoende redenen van zijn vertrek naar elders gegeven had. Zij moest door een der predikanten onderteekend zijn, en even als synodale en classicale stukken door het synodaal en classicaal zegel, "door het zegel der kercken", bekrachtigd worden. Ontbrak dit, dan werd de onderteekening van twee kerkeraadsleden, een predikant en een ouderling, gevorderd. Even als de hervormde gemeenten in Frankrijk, Duitschland en Zwitserland, hadden de Waalsche en Nederduitsche gemeenten in de zuidelijke gewesten sedert 1563 (oudere komen er niet voor) hare zegels, wier zinnebeelden doorgaans worden teruggevonden in de verbloemde namen, die zij onder het kruis

voerden. Zoo heette, om een enkel voorbeeld uit de breede lijst aan te halen, de gemeente te Oudenaerde *Fleur de Lis*, die te Antwerpen *de la Vigne*, te Armentiers *du Bourbon*. Deze verbloemde namen waren deels aan de gemeente-zegels, deels aan de zinnebeelden der rederijkers ontleend, of naar willekeur gekozen. In de noordelijke Nederlanden volgde men het voorbeeld der zuidelijke, en minder vindingrijk dan deze, namen ze hare zinnebeelden, en vooral de godsdienstige en bijbelsche, van die der gemeenten in Duitschland en Engeland over.

Zoo voerden Amsterdam, Deventer en Middelburg *het Anker*, gelijk Frankfort en Colchester; Goes en Leeuwarden de *Leeuw van Juda*, zoo als Norwich; werd de *Lelie onder de doornen* van Antwerpen door talloze gemeenten overgenomen; de *Arke Noachs* van Keulen door Utrecht.

Deze en andere zinnebeelden, zoo als het *Lam Gods*, de *Duif* en de *Slang*, de *ladder Jacobs*, de *Palmboom*, spraken te duidelijk en krachtig tot het godsdienstig gevoel, dan dat men zonder smart de gewoonte zou zien veldwinnen, om eenvoudig het stadswapen, gelijk op de prozaische zegels van Breda, Gorkum, Hasselt, Rheenen en andere plaatsen, te gebruiken. Nog smartelijker was de indruk der toespelingen op den naam der plaats (de *Boom* van Bommel, de *Ladder Jacobs* van Leerdam, de *Moordenaren* van Moordrecht), of op die harer ligging, hoofdbedrijf, en nering (de *Melkkoe* van de Beemster, de *Grazende koe* van Mastenbroek). Men dreef zulks vaak tot het bespottelijke, 't geen aanleiding gaf tot het besluit der provinciale synode van Zeeland in 1591: "*de segelen der classen, consistorien ende kercken dye eenighe ghemeynschap hebben met Landen- ofte Steden seghelen, ofte bespottet sijn, sullen verandert worden.*"

Aan sommige zegels, zoo als die te Briele, Katwijk, Wezel en anderen, waren historische herinneringen verbonden. Als uitdrukking van het protestantsche en reformatorisch karakter treft inzonderheid het zegel der kerk van Odenkerke bij Aken, de gesnoten wordende kaars met het devies *clarus*

inde mico. Dat de kerkelijke besturen zich de zaak der kerkzegels ernstig aantrokken, blijkt uit vele synodale en classicale besluiten, ten haren aanzien genomen.

Zoo zorgden zij dat er classicale zegels werden vervaardigd, gaven zegels aan gemeenten, die er om verzochten, deelden hunne gedachten mede over de zegels, die aan hun oordeel werden onderworpen, maakten bepalingen omtrent de wijze, waarop de bezegeling van kerkelijke stukken het veiligst kon plaats hebben. Sommige gemeenten verwisselden, in den loop der 17^e en 18^e eeuw, van zegel, andere veranderden tot vier, vijfmalen toe het oude. Ook waren er die nimmer een zegel bezaten, ook die vroeger hare attestatien zegelden, later ongezegelde afleverden. Een vaste formule voor de attestatien werd nimmer voorgeschreven. Zij kwamen alleen in de hoofdzaken overeen, doch verschilden in stijl en woorden. Sommigen verrieden den Voetiaanschen of Cocceaansehen steller. De oudsten zijn geschreven, doch sedert het midden der 17^e eeuw schijnt men ze te hebben laten drukken, schoon er nog velen in schrift voorkwamen. Weleer bekommerde zich geen oudheidkundige met dit gedeelte der zegelkunde, doch voor eenige jaren begon men het te beoefenen. Velen legden verzamelingen van zegels aan; aan den hoogleeraar Kist danken wij eene uitmuntende monografie er van.

Eindelijk moeten wij nog met een enkel woord van de zorg der kerkeraden voor het schoolwezen gewagen. Groot is de verpligting die dit aan de Nederlandsch hervormde kerk heeft. Zij was het alleen die de geestelijke en verstandelijke opvoeding der jeugd van den aanvang der hervorming af ter harte nam, scholen stichtte of anderen er toe in staat stelde, voor bekwame en godvreezende onderwijzers en onderwijzeressen zorgde, de ouders verpligtte hunne kinderen niet alleen te huis eene godsdienstige opvoeding te geven, maar ze ter schole te zenden. Hare leeraars bezochten de scholen, bepleitten hare belangen bij de regering, waakten over het gedrag van onderwijzers en kweekelingen beide, schaften misbruiken af, voerden goede boeken in,

weerden de kwade. Lage en middelbare scholen stonden hier onder hún opzigt alleen, dáár deelden zij de zorg met curatoren. Ook waren zij de grondleggers, later de hervormers der latijnsche scholen, en bevorderden als leden van het collegie van curatoren hare belangen. Er moge al veel aan de inrigting der scholen en het onderwijs der 17^e en 18^e eeuw ontbroken hebben, zonder den krachtigen steun der kerkeraden zou het allerjammerlijkst met beide zijn gesteld geweest. En in der door hen gestichte en bestuurde scholen hebben toch die mannen hunne opleiding ontvangen, welke later aan het hoofd van den staat en der kerk schitterden, zoo vele uitstekende geleerden in alle vakken van kennis en wetenschap, beroemde krijgslieden en kunstenaars, in één woord zoo velen, wier namen in de geschiedenis van hunnen tijd met eere genoemd worden, die grooten invloed op de gebeurtenissen der wereld uitoefenden, door hunne schriften en kunstgewrochten wereldberoemd zijn geworden. Op scholen, waar zulke geesten ontwikkeld werden, mag de nakomeling niet uit de hoogte neder zien, maar hij zegge liever met den ouden zanger:

“Wat ooit de Christi kerk gedaen heeft voor den lande,
“Is wel vermeldinghs waerd tot aen de verste stranden,
“Maer wat zij voor de school en kerecke heeft gewrocht,
“Is waerd eeuw in eeuw uit ten zeerst te zijn bedocht.”

HOOFDSTUK VIII.

PREDIKANTS TRAKTEMENT.

Langzamerhand was de geestelijkheid in ons vaderland in het bezit van uitgestrekte goederen gekomen. De vruchtbaarste landerijen, die steden en dorpen omringden en heinde en verre verspreid lagen, behoorden haar toe. In Brabant waren van de 35.000.00 bunders, ieder groot drie gemeten 28.0000, in Henegouwen van de 18.000.00, 15.000.00, en in de overige gemeenten naar evenredigheid, haar eigendom. De edelgesteenten, het goud, zilver en de kleinodiën harer abdijen, kloosters en kerken werden op miljoenen geschat; wat zij bezat was vrij van alle lasten: eijns noch tijns, schot noch lot betaalde zij; daarenboven hief zij niet zelden met onverbiddelijke gestrengheid tienden van landerijen en andere bezittingen, en werden sommige gemeenten "onredelicke door haar gemoeit ende geschat."

De armoede der landzaten klom met den rijkdom der kerk. Hoe meer deze bezat, hoe zwaarder de last werd, die poorter en landman moesten torschen. Geen wonder dat er van alle zijden klagten over dien zwaren druk werden geslaakt, en dat de Graven plakkatden uitvaardigden ter beperking, of wel geheel verbod van het begiftigen der geestelijkheid. Te vergeefs! "de geestelijkheid bleef in het inhalen en af-

persen van penningen onvermoedelijk en onversadelijk." Zij rustte niet of alles moest in Nederland onder hare heerschappij gebragt worden. Dagelijks ontving zij veel meer dan de vorsten van hunne onderdanen, en dezen werden steeds door haar veel zwaardere lasten dan door de vorsten opgelegd. Wel nam Filips van Bourgondië, bevreesd dat het land, als er zoo vele schatten in handen der geestelijkheid bleven vloeijen, arm zou worden, strengere maatregelen dan zijne voorzaten, en werden deze door zijne opvolgers geconfirmeerd en geamplieerd, doch het baatte luttel. De kerk bleef de magneet die de kapitalen met onzichtbare hand naar zich trok. Eindelijk brak de Hervorming door, en de beeldstormers waren de eersten die de handen aan die schatten sloegen, met moker en hamer de heiligdommen vernielden en verbrijzelden, met woeste handen de onwaardebaarste kleinodiën versehurden. Bosch- en watergeuzen, krijgsvolk en gepeupel voltooiden wat gene begonnen hadden. Als een alles verwoestende stroom verspreidden zich woeste horden van Zeloten over het gansche land. Kloosters en kerken werden geplunderd, gouden en zilveren vaten en plechtgewaden geroofd, baldadig vertrapt, verscheurd, verkocht, na aan spot en hoon te zijn overgegeven. De altaren werden verbrijzeld, de priesters vloden, en onbeheerd lagen dáár de vruchtbare beemden en kostbare hoeven en andere eigendommen. Rent- en kerkmeesters, van 't opzigt hunner heeren ontslagen, verkochten, verpanden, bezwaarden, veralieneerden, verduisterden. Het was meer dan tijd dat het staatsgezag tusschenbeide trad. Met het regt van den sterkste verklaarde het de goederen aan den lande vervallen, en gebood rent- en kerkmeesters op zware straffen binnen een bepaalden tijd registers der geestelijke en kerkelijke bezittingen, aan hunne zorg toevertrouwd, over te leveren. Schoorvoetende werd er aan voldaan, en nu begonnen ook de Staten te verkoopen, de gelden tot delging van schulden en oorlogslasten of tot philanthropische en wetenschappelijke inrigtingen te gebruiken, en bestemden de inkomsten der overige ad pios usus, tot tractementen van predikanten en schoolmeesters, stichting en opbouwung van kerken en pastorijen

ten dienste der armen, justitie en tot andere doeleinden. Evenmin als de overgang dier goederen uit geestelijke in wereldlijke handen in onderscheidene gewesten gelijktijdig plaats greep, evenmin was hunne bestemming en besturing dezelfde.

Hier echter verbiedt ons wederom de beperkte ruimte ons toegestaan, den lezer te geleiden door de verschillende gewesten van ons vaderland, en hem op de bestemmingen en administratiën dier goederen, onder welke namen ook, te wijzen. Doch indien al de grenzen van dit overzigt zulks veroorloofden, wij zouden slechts vingerwijzingen kunnen doen en hem verder tot de reeks van doorwrochte geschriften over dit onderwerp, in den jongsten tijd in het licht verschenen, moeten verwijzen.

Hoe veel licht zij echter er over mogen werpen, toch blijven er nog vele raadselen op te lossen en moeilijkheden uit den weg te ruimen. Welk een doolhof van verschillende gevoelens! Welke verwarring en grove misbruiken, schaamteloze bedriegerijen! En zoo als het in de provinciën ging, zoo ging het ook in vele steden en ten platten lande ten aanzien dier kerkelijke, en vooral der vicarie-, costerie-, pastorie- en andere goederen. Wat zijn er al bezittingen veralieneerd, gelden verduisterd, oorkonden vernietigd! Wat al ijdele nasporingen naar oude herkomsten! Doch hoe vele liggen welligt nog in het duister der archiven, of zijn in bijzondere verzamelingen of bij de nakomelingschap der vroegere rent- en kerkmeesters in vergetelheid geraakt!

Terwijl deze laatsten, vooral in den aanvang der hervorming, zich in weelde baadden, leden vele leeraars gebrek, en moesten woningen betrekken, wier toestand met hunne armoede overeenstemde, en die, in weerwil van herhaalde smeekingen, niet, voor zij schier in een bouwval verkeerd waren, bewoonbaar werden gemaakt. Ja, arm waren de eerste verkondigers van het Evangelie, en even als menige hoogleeraar, moesten sommigen, door broodsgebrek gedrongen, naar hun vaderland (want vele waren vreemdelingen) wederkeeren.

Ook in dit opzigt waren zij velen hunner voorgangers in de eerste eeuwen van 't Christendom gelijk, en de teekening die Lucianus van

een Christen gaf, was ook op hen toepasselijk: "hij draagt een ouden mantel". Velen konden met Basilius zeggen: "wij hebben, behalve eenige afgesletene kleederen en eenige weinige boeken, geen goed"; ook van hen gold wat Eusebius nopens Arnobius getuigde: "hem ontbraken dikwerf de noodzakelijkheden, ik zwijg van de vermakelijkheden dezes levens." Er waren er, die, gelijk Calvijn aan Farel, hun vrienden hunnen "soberen staat" beleden, of, gelijk de groote hervormer aan Myconius, schreven: "van wege mijn armoede moet ik mijne boeken verkoopen" — "omnino eram exhaustus", ik was geheel uitgeput; — die, gelijk Augustinus, geen testament maakten, wyl zij niets hadden om te vermaken, doch gelijk Luther baden: "*Heere God, ik dank U dat gij mij op aarde arm hebt laten zijn, en een bedelaar. Ik heb noch huis, noch akker, noch bezittingen, noch geld om na te laten. Gij hebt mij vrouw en kinderen gegeven, ik geef ze aan U weder. Voed, onderwijs en bewaar hen, gelijk gij mij gedaan hebt. O Vader der weezen en Regter der weduwen!*" Jammerlijk moet vooral in sommige plaatsen in Gelderland en in het Sticht de toestand van vele leeraren geweest zijn. Sommigen moesten vaak met een talrijk gezin van *f* 250, *f* 300 leven, anderen aten, ten gevolge van overstromingen en misgewassen, soms jaren lang het brood der armen. Geen wonder dat weinigen lust hadden hunne kinderen voor eene betrekking op te leiden, die veel zorgen, maar luttel voordeels gaf, en de menigte, die alleen op het uitwendige ziet, den leeraarsstand laag achtte. Gelukkig dat velen, gelijk Octavius bij Minutius Felix, konden roemen: "quod plerique pauperes dicimur, non est infamia nostra sed gloria," of den zang van Musculus bij 't weefgetouw aanheffen: "Er is een God in den Hemel, die alle dingen wel bestuurt, en die de geloovigen nimmer meer zal verlaten."

Ofschoon later de Staten der gewesten en de stedelijke regeringen zich het lot der predikanten aantrokken, de laatste zelfs door aanmerkelijke subsidiën hun een beter levenslot beschikten, zoo bleven toch in de meeste provinciën de tractementen niet geëvenredigd aan

de behoeften, en hoewel de levenswijs kostbaarder werd toch dezelfde.

“Waarlijk er is geen angstiger lot dan dat van den leeraar (zoo klaagde er een uit de vorige eeuw), zoo God hem een talrijk gezin en een geringe standplaats heeft geschonken. Helaas! verplicht voor de wereld zijn zoogenaamd fatsoen te houden, knaagt het gebrek in zijne woning des te meer. Dagelijks vernieuwen zijne zorgen, en zoo God zijne lampe uitbluscht vóór zijne kinderen tot een eerlijk bestaan zijn gekomen en zijne vrouw de eeuwige ruste is ingegaan, dan is, zoo hij geen vast vertrouwen op God, zijn liefderijken Vader, heeft, zijn toestand aan den oever van 't graf pijnlijk, want hij weet het dat armoede of schamel genadebrood hun wacht.” Is dat lot in de 19^e eeuw verbeterd? Moet niet menig leeraar nog zeggen:

“Mijn dienst is wel geëerd, mijn stand is wel verheven,
 “k Heb invloed in de kerk, en veel gezags daar neeven.
 “Men buigt zich voor mij neer, als voor een afgodsbeeld,
 “Waarheen ik mij begeef, ik word er als gestreeld;
 “Maar toch mij pijnt de zorg, gansch karig zijn mijn beten,
 “En ga 'k ter eeuwger rust, men zal mij dra vergeten,
 “En wee, zoo vrouw en kind niet zijn in 't graf gedaald,
 “Zij worden beide wis door d'armoe achterhaald.”

“Nog bouwt men (gelijk ten tijde van Borstius en Ridderus) prachtige kerken (wij mogen er bijvoegen scholen), en huizen als paleizen en leeft weelderigh en overdadigh, en banquetteert en gastreert en leeft voor den buyck en versiert het broose lijf: doch laet de siele-sorgers maer al te veel gebreek lijden, soo dat se met allerlei vreemt werck den asem in haer keel moeten houden.”

A ANTEEKENINGEN.

Bladz. 1. De voornaamste bronnen over den bouw der eerste christenkerken vermelden Siegel in zijn *Handbuch der christlich-kirchlichen Alterthümer*, B. II, S. 367. Verg. Augusti *Denkw. aus der christl. Archäologie*. Th. XI, S. 320—324, *Handb. d. christl. Archäol.* Th. I, S. 369 ff. Schöne, *Geschichtforsch.* Moll. *Kerk-leven*, D. II, bl. 4, volgg. *Dez. Kerkg. voor Nederl.* D. II, 3, bl. 125.

Bladz. 2. *Nazireer*, Schöne, *Geschichtforsch.* Th. I, S. 294. Siegel, S. 367. *Hand.* V : 12. Starke, *Geschichte d. erst. Jahrh.*

Bladz. 2. *Ephese.* *Hand.* XIX. Siegel S. 360.

„ „ *vereenigd.* *Hand.* XX : 9. *Kol.* IV : 15. *Phil.* II.

„ „ *af. Rom.* XVI : 3, 4. 1 *Cor.* XVI : 19.

„ „ *eenvoudig.* “*Priscae ecclesiae modicae et simplices.*” Bingham, *Orig.* L. VIII, S. 1.

„ „ *verweten*, Minucii Felix, *Octavius*, ed. Ouzelii, en de aantek. van dezen, Elmenhorst en Wouwerus.

„ „ *Diocletiaan.* Eusebius, *H. E. L.* p. Tertullianus, *de Idol.* C. VII, *Adv. Valent.* C. 3, *De Coron. milit.* C. 3, *De pudicitia*, C. IV. Cypriani *Ep.* 55, 58. Lactantius, *Inst. div.* L. V. C. II. Moll, bl. 17.

„ „ *Edessa.* *Chron. Edess.*, in Assemanni *Biblioth. Or.* T. I, p. 38, seqq. Clemens Alexand. *Paed.* L. III C. II. p. 206. (ed. Sylburgi). Greg. Nyss. *Vita Greg. Thaum.* T. II, p. 999 (ed. Par. 1615). Moll, bl. 10, 13.

Bladz. 3. Reeds ten tijde van Constantinus Chlorus, den vader van Constantijn den Gr., bestonden er 40 groote kerken. Eusebius, *Hist. Eccl.* D. VIII. C. 13, Siegel, Th. II, S. 402.

Bladz. 3. *Asch en puin*. Eusebius, *H. E. L. X. C. I* p. 302. Lactantius, *de mort. persecut. C. I*, p. 1369.

Bladz. 3. *Op bevel*. Eusebius, *H. E. X.* 2—3. Campani, *de Sacr. aedificiis Rom.* 1663. Eusebius, *Vita Constant.* I, III. C 25—40—41—44—48.

Bladz. 3. *Mamre* enz. E. F. Wernsdorf, *Historia templi Constant. propter resurr. Christi locum exstructi.* Viteb. 1770. Augusti *Handb.* B. S. 353.

Bladz. 4. Alberdingk Thym, *Heilige linie*, bl. 32.

J. M. Sailer, *Brieven uit alle eeuwen*, D. I, bl. 92, 93.

Bladz. 6. Verg. o. a. H. J. Royaards, *Geschiedenis van het Christendom en van de Christ. Kerk.* Moll, *Geschiedenis van Nederland voor de Hervorming.* P. A. Gerard, *over de invoering des Christendoms in België.* Brussel en Utrecht 1863.

Bladz. 8 en verv. Verg. J. G. Krünitz, *Oekon-technol. Encyclop. i. v. Kirche.* Le Roi, *Hist. de la disposition et des formes différentes que les chrétiens ont donné à leurs temples.*

Moll, *Kerkgesch. v. Nederl.* D. III, bl. 125 volgg.

Van Eyck van Zuilichem, *Beschouwing van den bouwtrant van eenige kerken in Friesland*, in *Vrije Fries.* D. I, bl. 163. Dez. *Kort overzicht der middeleeuwsche Kerken-bouwkunst in Nederland, en inzonderheid in het Sticht van Utrecht.* in v. d. Monde, *Tijds.* 2 S. d. II, bl. 81, 101, 121. Dez. *Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland*, in *Berigt v. h. Hist. Gen.* D. II St. 1, bl. 67. B. *Romaansche kerken in Nederland*, in *Bouwk. Bijdr.* D. XI, bl. 195. J. W. van Marle, *krochten en Byzant. bouwtrant*, in *Overijss. Alm.* 1841, bl. 288. Dez. *Oude kerken en gebouwen in Gelderland*, in *Overijss. Alm.* 1845, bl. 99. Ald. 1845, bl. 99. C. R. Hermans. *Gesch. der kerkgeb. in N. Brab.* in *Meng.* D. I, bl. 329. H. G. Haasloop Werner, *Wandel. door de kerk d. Veluwe*, in Kist en Royaards, *N. Arch.* D. I, bl. 85.

Bladz. 8. *Offferbronnen.* Moll, *Kal.* 1857, bl. 95.

„ „ *terpen.* Op zulk een terp stond o. a. de Hyppolitus kerk te Kamerik boven Woerden, in 1831 afgebroken. (Moll, *Kal.* 1864, bl. 97) de kerk te Oestgeest, enz.

Bladz. 8. *Steenen.* Van Eyck van Zuilichem, *de voorm. St. Maria kerk te Utrecht*, in D. II v. h. *Tijds. v. Oudh. Stat. enz. v. h. Bisd. en Prov. v. Utrecht*, door Dr. P. J. Vermeulen.

Bladz. 9. *Egmond.* Moll. t. a. p. D. I, bl. 381. De steenen kerken aldaar en te Tiel werden in de X eeuw gebouwd.

Over de St. Maria kerk te Utrecht: *Bouwk. Bijdr.* D. I, bl. 146, Eyck van Zuilichem, *de voormalige St. Maria Kerk te Utrecht*, in Vermeulen, *Tijds.* D. II. bl. 19, *over de Plechelmi kerk te Oldenzaal*, J. Weeling, in *Over. Alm.* 1839, bl. 186, 1841 bl. 159. — v. d. Monde, *Tijds.* D. II. bl. 19.

Bladz. 10. Volgg. verg. Kölner, *Dombriefe oder Beiträge zur altchrist. Kirchenbaukunst von J. Kreuser. De Broederhand, Tijdschrift voor Nederl. en Hoogd. Letterk. door Dr. J. W. Wolf. Afl. 16—20, Bouwk. Bijdr. Moll.* De heer v. Eyck van Zuilichem maakte mij o. a. opmerkzaam, dat ik had kunnen spreken van den cirkel- of achthoekigen bouwtrant onder Karel den Groote, waarvan nog een voorbeeld is in de kapel op het Valkhof te Nijmegen, (zie over deze A. Oltmans, *Beschrijving en archaeologisch onderzoek der achthoekige en Romaansche kapellen op het valkhof te Nijmegen in Bouwkunst Bijdr. D. III, bl. 297* en afzonderlijk in het Fr. Amst. 1827, 4°, en van Eyck van Zuilichem zelven “*de zoogenaamde heidensche kapellen in ons land*”, in *Utr. volksalm.* 1861, bl. 205) en waartoe ook de in 1827 afgebroken Walburgskerk te Groningen behoorde. — Voorts had op de 11^e eeuw kunnen vermeld worden, dat denkelijk het meerendeel onzer (tuf) steenen kerken gebouwd is door of onder opzigt van den Utrechtschen bisschop Bernulf (1027—1054), en dat wij bijna geene kerken uit de 12^e eeuw (den overgangs tijd) hebben, die zoo sierlijk gebouwd zijn als die in andere landen worden gevonden.

Bladz. 10. al. 12 *Versperd* l. versierd, en bl. 11 al. 25 “en is (meestal) bepaald.”

Bladz. 12. al. 20 1148, moet zijn 1248. Het op dit blad gestelde nopens de St. Jans-Kerk te s' Bosch (zie over deze kerk Hermans, in *Mengel. D. I* bl. 41) oordeelt de heer van Eyck v. Z. niet juist te zijn. Latere onderzoekingen hebben getoond dat de kerk van 1280 (denkelijk na den brand van 1419) bijna geheel is afgebroken en door de tegenwoordige vervangen. De toren aan den westkant is nog uit de 12^e eeuw, misschien van de eerste door hertog Godfried gestichte kerk.

Bladz. 13. De St. Jans-Kerk te Amersfoort moet zijn de St. Joris-kerk. Ook had de A-kerk te Groningen hier kunnen vermeld worden (v. Eyck.) Over de A-kerk en toren, zie G. Acker Stratingh in *Gron. volksalm.* 1846 bl. 107. In die van 1843 bl. 37, komt van dezen geleerde over de St. Walburgs-kerk te Groningen een opstel voor. Hoe in Duitschland soms de kerken werden ontwijd, blijkt uit de aangehaalde voorbeelden bij Tholuck, *Das Kirchl. Leben.* Th. I, S. 124.

Bladz. 15. Nopens de Hervormde kerk, over welke ik ook den architect en kunstschilder Kramm had geraadpleegd, schreef mij de heer van Eyck v. Z.:

“Daar gij voornamelijk den hervormden eeredienst behandelt, zou het misschien goed geweest zijn die kerken, welke in de 17^e eeuw uitsluitend voor dien dienst in ons land gebouwd zijn, wat uitvoeriger te behandelen. Zij zijn door, of onder toezigt van onze architecten uit die eeuw, de Keijser, van Kampen, Bosboom enz. in een eigenaardigen krachtigen stijl gebouwd, dien ik niet beter weet te noemen dan die der 17^e eeuw of de *Hollandsche Renaissance*, dewijl ook een groot aantal burgerlijke gebouwen

in dien stijl zijn uitgevoerd. Mij dunkt die stijl drukt den krachtigen en strengen geest onzer vaderen in die eeuw volkomen uit. Van de fraaiste voorbeelden heb ik op de laatste plaat mijner *Eglises ogivales* platte gronden gegeven. De *Westerkerk* te Amsterdam, de *Oude-kerk* te Middelburg, en de *Mare-kerk* te Leiden, waren, dunkt mij, wel waard dat er door U goede uit- en inwendige afbeeldingen van gegeven werden, als de kosten niet te hoog loopen. Ik geloof niet dat de Nieuwe-kerk te s' Hage geheel in den spitsboogstijl is (Bl. 15), want ik meen dat de vensters rondboogig zijn gedekt, en de toren heeft de kolommen der 17^e eeuw (Renaissance) enz.

Bladz. 15. Over het leggen van den eersten steen, zie: Wagenaar, *Amst. D. VII*, bl. 411.

Bladz. 16. *Mare-kerk*, ms. *Alph. Chronol. Repertor. der kerk. Acta te Leiden*, o. h. w.

Bladz. 16. Voeg bij de aanget. voorbeelden: *Inaug. der combinatie-kerk te Zeist, na hare herstelling door H. de Jongh. Gedachtenis viering der eerste predikatie in de kerk te Wormerveer, 26 Junij 1739, voorm. Jes. II : 26 en III, nam. I Kor. IX : 3, Zie Boekz. 1730 6 bl. 213. Metelerkamps leerrede (Solomons tempelbouw verklaart en toegepast op de nieuw gebouwde kerk te Almelo)* werd in 1738 in 4° gedrukt. Vrolijkert, *Vliss. Kerkh.* bl. 107.

Bladz. 16. Voor sommige kerken had men opschriften. B. v. voor die te Nederhorst den Berg:

† *Qui petit hanc aulam, petat Elburgam fore salvam et per eam ullus intrat.* *Nav. D. I*, bl. 260.

Voor den ingang der St. Jans-Kerk te Haarlem.

Anno 1628.

“*De Kerck, die hier staet opgericht,*

“*Is tot den dienst van God gesticht*

“*Nu wort des Heeren suyver woord,*

“*Daerin vercondicht en gehoord.*

C. de Koning, *Tafer. der Stad Haarl. D. I*, bl. 158.

Bladz. 17. *Brahé*. Vrolijkert, *Vliss. Kerk-hemel*, bl. 306.

„ „ *In de eerste. Augusti, Christ. Archäol. Th. III. S. 354 seq. IX, S. 203, XI, 351, D. Lundii, Dissert. de Encaeniis templor. Upsal 1706, 8. M. Hageri, Diss. de dedic. templor. Hann. 17 Unvergreiff, Gedenken von den Kirckweihen. Ulm. 1759, 8. Neue Beitr. z. Gesch. deuts. Alterth. Herausgeb. v. d. Henneb. Alterth. verein. III L. Meining 1867. Over de inwijdings rede van Paulinus: Eusebius, de Vita Constant. M. L. IV. C. 43—45.*

Bladz. 17. *Rationale*. Zie ook *Pontif. Rom. P. II. rubr. de dedic. s. consecrat. eccles.* 497. segg. *Durandi Ration. div. off. LX. I. C. 6; Martene, de antiq. eccl. rit. P. III. Hospinianus, de templis. Lib. IV.*

Bladz. 18. Over de kerkhoven: Siegel en de door hem aangeh. bronnen, Augusti, Aschbach, *Algem. Kirchenlexik, Art. Kirchhof, Begrabnisz*, Moll,

Kerk, Lev. D. II. bl. 483, Dez. *Kerkgesch. der Nederl.* D. 3. bl. 153. L'abbé Jacquin et Duesberg, *Dict. d'antiquités Chrétien* o. h. w. *cimetière*.

Bladz. 19. Bleiswijk, *Beschrijv. v. Delft*, bl. 368, 369. Wagenaar, *Beschrijving v. Amsterd.* D. VII, bl. 315. *Ms. Klepb. v. Dordrecht* uit de XVe eeuw.

Bladz. 19. *Noordzijde*. Alberdingk Thijm, t. a. p. bl. 93. Alt. *d. christ. Cultus* S. 63. *Algm. Deutsche Real Encyclop.* Alb. Lenoir. *Archit, monastique*, p. 38, 39. *Spooksels*, Heldring, *Wandel. op de Veluwe*, bl. 75, 90, Collin de Plancy, *Dict. infernal.* o. h. w. *cimetière*.

Bladz. 20. *Doodkisten. Chr. v. Medemblik.* bl. 70. *Bat. Sacra.* D. II, bl. 19. Le Francq v. Berkhey, *Nat. Hist. v. Holl.* D. III, bl. 1819 vv. *Maats. Leven* bl. 443.

Bladz. 21. Dezelfde bronnen, die over de kerken zijn geraadpleegd, werden ook bij het hoofdstuk der torens gebruikt, Polyd. Vergilius, *de ver. invent.* Lib. III, C. 9, p. 182, 183, ed. Bard. 1548. Alberdingk Thym, *de heilige linie*, bl. 35, 72, 110, 111, 115, 118, 119. Voet, *Polit. Eccl.* T. I, p. 899. Augusti *Handb.* T. I, S. 394 f. *Denkw.* Th. XI. S. 407—413. Aschbach, Hertzog, en voor de vaderl. Moll. de aangeh. werken van Van Eyck van Zuil. Bachiene, *Bes. d. Nederl. Staat van alle volkeren*, Stedebeschrijvingen, v. d. Aa, *Aardrijksk. Woordenb. der Nederl. Nederl. en Kleef-sche oudh.* Smids, *Schatkamer*, enz.

Bladz. 24. *Zinnebeelden.* Hertzog, *Real Encycl.* Th. XIV, S. 435. Augusti *Christ. Archäol.* Th. XII, S. 394.

„ „ *Haan.* Op den toren te Woltersum staat een zwaan. *Gron. volksalm.* 1843, bl. 201.

Bladz. 25. *Zij staan aan de westzijde* enz. Haasloop Werner, bl. 90.

„ 26. *Rijssen. Overijss. Alm.* 1850, bl. 187.

„ 27. *Amersfoort. Utr. volksalm.* 1838, bl. 167. *Kath. volksalm.* 1860 bl. 98. Ook de kerk en toren der St. Nikolaas-kerk te Harderwijk waren uit de 13^e eeuw. Beide zijn in 1415 afgebroken, en er is een gothische kerk voor in plaats gesteld, in den vorm van een kruis, met een zwaren hoogen toren zonder spits. De toren stortte in 1797 in. G. Knoop gaf eene volledige beschrijving van dezen torenval in rijm. Schrässert, *Beschrijv. v. Harderwijk*, bl. 37. Haasloop Werner, bl. 94.

Bladz. 27. *houten toren.* Doeveren had nog in 1759 een bouwvallige kerk met een houten toren. *Staat v. alle volker.* D. VII, bl. 280. Ook St. Simons-haven en Biert, *Kerk. placatb.* D. IV. bl. 294.

Bladz. 28. *Breda. Bouwk. Bijdr.* D. I, bl. 201, D. II, bl. 213.

„ „ *Oosterwolde.* Over deze kerk: G. van Hasselt, in *Gelders Maandw.* St. II, bl. 540.

Bladz. 28. De oude zware toren te Woltersum stond aan de oostzijde van het koor, op eenigen afstand van de kerk. *Overijss. volksalm.* 1848, bl. 119.

Bladz. 29. Tot de hooge torens in de provincie Utrecht behoort ook de toren van Loenen, tot den kop van den haan 202 voeten. Zie verder: *Nav. D. I*, bl. 161.

Bladz. 29. *Bommel. Beschrijv. v. Bommel*, bl. 76.

„ 30. *St. Maartens toren. Gron. volksalm.* 1841 bl. 55, 1844 bl. 164, 1845 bl. 50.

„ „ *Alphen. Beschrijv. van Alphen*, bl. 70.

„ „ *Deinum. Potter, Reize door Holl.* enz. *D. I*, bl. 42.

„ „ *Farnsum. Nav. D. IV*, bl. 223, *D. V*, bl. 62. Spon, *Voyagie.* bl. 3.

„ 32. *Delft. Bleiswijk*, bl. 137, A. Oltmans, *de toren van de oude kerk te Delft*, in *Bouw. Bijdr.* *D. I*, bl. 151. Zie ook *D. III*, bl. 131. K. J. R. v. Harderwijk, in *Vad. Lett.* 1843, *D. II*, bl. 449. *Kabinet v. Ned. en Kl. Oudh.*

Bladz. 33. *Westerkerk. Wagenaar*, *D. VII*, bl. 451.

„ 34. *De klokken bezitten een rijke literatuur.* zie: Siegel, (die zelf uitvoerig over dit onderwerp handelt) *T. II*, S. 238. Voeg hierbij: Nic. Serrarius *de sacr. process.* p. 68, volgens welke de klokken zijn gekomen in plaats den *Tubae Sacerdotales* in het O. T. Hertzog, *Real Encycl.* *B. X*, S. 107. Aschbach. J. G. Krünitz, *Oekon. Techn. Encycl.* i. v. *Glöcke.* Voet *Polit. Eccl.* *T. I*, p. 893, seqq., Alt, *Der christ. Cultus*, S. 64, ff. *Messenger d. Scienc. histor.* 1850, p. 29, *Bertram de Guesclin*, *T. I*, p. 424, *T. II*, p. 91, 1286, Björnstahl, *Reiz.* *D. I*, bl. 401. Schubert, *Reiz. naar het Oost.* *D. I*, bl. 59. Augusti, *Handb. Th.* *I*, S. 599—404.

Kunst- en Letterb. 1792, 167a, Moll, *D. II*³, t. a. p.

Janssen en van Dale, *Bijdr.* *D. IV*, bl. 274. *Gron. Volksalm.* 1839, bl. 184; v. d. Monde, *Tijds.* *D. II*, bl. 263.

Bladz. 35. *Hamer.* Hieron. Ep. 27, *Acta Nicen.* *II*, act. *II*, (707) *Pacomii Regula*, *C. III*.

Bladz. 35. *Chlotarius. Baronii Annal. eccles. ad. A.* 615, *Nav. D. I*, bl. 280. *Vincentii Spec. hist.* *C. XXIII*, *C. 9*, 10.

Bladz. 36, 37. Collin de Plancy, *Dict. infernal*, o. h. w. *cloches.* Fischer. *verh. v. d. klokken.* *Utr.* 1738.

Bladz. 37. *Karel de Gr. Capitul. Car. M.* 789, *C. 18.* *De rebus gestis Car. M. L. I*, *C. 51.* Reinwald, *die kirch. Archaeol.* S. 149.

Blad. 41. Over den klokkendoop: Steph. Durandus, *de ritib. eccl.* *L. I*, *C. 22*, p. 214. Martene, *de antiq. eccl. rit.* *T. II*, p. 368, 370, Du Saussay, *Panopl.* *P. II*, *L. IIa*, 22. Bower, *Hist. d. Paus.* *D. V*, bl. 179. Siegel, S. 293, Augusti, *Denkw.* *B. X*, S. 208, 209. *Handb. Th.* 347, 348, 404. Grandmeijers *Lexikon d. romis — kathol. Kirchengebrauch.* Art. *Glocke*, Hertzog. Mauritius, *H. Jubelj.* bl. 181. Marnix v. Aldegonde, *Bijencorf.* bl. 13, 199. Nijhoff. *Bijdr.* *D. I*, bl. 74.

Bladz. 43. *Staaudenmaier, Geist des Christenthums,*

Bladz. 44. Volgg. Deze opschriften vindt men in *Publications de Limbourg*, livr. 3 et 4. N. XI, p. 313, suiv. in onze stedebeschrijving, den *Staat van alle volkeren*, in de geografische werken over Nederland van Bachiene, van der Aa, en andd. in den *Navorscher*, (Reg.) Le Francq van Berkhey, N. H. van Holl. D. III, bl. 1901 en in de verschillende volksalmanakken verspreid. Janssen en van Dale. *Bijdr.* D. II, bl. 369, D. III, bl. 388.

Bladz. 52. *Klokken tot geschut verkocht. Kab. v. Ned. en Kleefsche Oudh.* D. II, bl. 24, *Chr. v. Medemblik.* bl. 177.

Bladz. 53. Over de uurwerken en klokkenspielen: Rousse, *Dicton.* art. *Carillon.* Beckmann, *Beytr. z. Gesch. d. Ensfnd.* B 1, S. 150, ff. Fisscher's aangeh. werk. Janssen en van Dale. t. a. p. D. I, bl. 162, *Jaarb. v. h. Willemfonds* 1870, bl. 91. *Nav. Reg. Moll.* t. a. p.

Bladz. 56. Dit hoofdstuk is grootendeels ontleend aan mijn *Keizerlijk, Stadhouderlijk en Koninklijk bezoek in de Groote kerk te Dordrecht.* Over het daarin voorkomend ameublement, zie: Moll, *Gesch. d. Ned. Kerk*, t. a. p. bl. 155, vv. A. Schaepkens, *Anciens meubles d'église* in *Ann. de l'Acad. d'Aoch.* T. VIII, p. 509. Alberdingk Thym, *de heilige linie.*

Bladz. 61. Over het orgel: F. Blanchini Veron. *de tribus generalibus instrument. music. veter. organor.* Romae 1762, 4. C. Schöne, *Geschiedtff.* B. III, S. 213. Ersch und Gröbel, *Algem. Encyklop.* art. *orgel.* Hertzog. Aschbach. *Le piano aux Etats-Unies, son hist. et sa fabrication*, p. 139, t. a. p. J. Hess, *Korte Schets van de allereerste uitvinding en verdere voortgang in het vervaardigen der orgelen.* Gouda, 1810. *Het orgel. Naar het Hgd. van F. L. Schubert. Met eene voorrede van Joh. Bastiaans, organist van het groote orgel te Haarlem.* Haarl. 1868. *Het kerkelijk orgel-gebruik, bijzonder in Nederland* enz. door N. C. Kist, in *Archief voor Kerk. Gesch.*, D. XX. Aschbach. Hertzog. Siegel. *Handb.* B. IV, S. 160—165. Schöne, *Kirchl. Gebräuche*, Th. III, S. 212. Augusti, *Handb.* Th. I, 393. Reinwald, *Kirchl. Archaol.*, S. 263 ff. Ambros. *Gesch. d. Musik*, Th. II, S. 205 ff.

Bladz. 61. *Chrys. in Ps.* 150. Bingham, *Orig. Eccl.* T. III, pp. 275 seqq. Kist, bl. 200. Over de oude kerkelijke muziek: Gerbert, *de canta et musica*; Moll, *de musica sacra* en andd. opgenoemd door Siegel. Th. IV, S. 105—109.

Bladz. 61. *Theod. in Ps.* 144. Kist, t. a. p.

„ „ *lostten.* „Organum is een ghemeyn naem alre vaten van musieken. Nochtans int speciael soe is organum een instrument van veel pijpen, ghemaect mit slotelen end mit blaesbalghen”. Bartholomaeus, de Engelsman, *van den proprieteyten der dinghen* (Haarl. 1485) B. XX.

Bladz. 63. Het was Praelinus, die het orgel bij het menschelijk ligchaam vergeleek. Hess, bl. 14.

Bladz. 64 volg. Over het orgel in Nederland: Moll, t. a. p. blz. 181; Dez. *Kalender* 1859. Orgel-opschriften vindt men zoo bij Bachiene, *Staat*

van alle volkeren, van der Aa, als in de stedebeschrijvingen. *Het gedoopte orgel in de Oude kerk te Delft* enz., in *Caecilia* D. XII, bl. 114. *Aanteek. over het orgelspel te Nijmegen in de XVIe en XVIIe eeuw*, in *Kron. v. h. Hist. Gen.*, 5 Jg., bl. 587. Havingha, *Oorsp. en Voortg. d. Orgel*. Alkm. 1727. Veldcamp *Onderr.* Alkm. 1727. Wognam *verded.*

Bladz. 65. *Arnhem. Chr. v. Arnhem*, D. III, bl. 245.

„ 67. *Dordrecht. Kerk. Dordr.*, D. I, bl. 362. *ms. Repert. Cons. Dordr.*

„ 68. *Bloccius* l. *Hondius*, S. R. bl. 253. *Bloccius*, rector te Leiden, telde het orgel onder de *Tweehondert ketterijen, blasphemien* enz. *welck wt de misse ghecomen syn.*

Bladz. 68. *Dordrecht. Kerk. Dordr.*, t. a. p. *Repert. Cons. ms.*

„ 68. *Voetius*, *Polit. Eccl.* T. I, p. 592.

„ „ *naamloos geschrift: Examen primae disput. musicam organicam cet.* door Voet beantwoord met *Thersites Theautontimoroemenos* etc.

Bladz. 69. *Dordrecht. ms. Repert.*

„ 70. Huygens' boekje verscheen het eerst te Leiden in 1640, vervolgens aldaar 1641. 's Gravenh. 1641. Amst. 1660. 12.

Bladz. 71. *Calckman*. Zijn werkje vindt men achter den Haagschen druk van dat van Huygens.

Bladz. 71. *Korte aenwijsinghe*. Aan Kist onbekend gebleven, doch te vinden achter een exemplaar van Huygens werk, op de Kon. bibl. te 's Hage. *Hoofst.* in *Klioo's Kraam*, en met de overige verzen vóór de 2^e uitg. van Huygens' boekje.

Bladz. 77. *Bijen*. Zie Clutius, *van de Bijen*, Schubert.

„ 79. *Sibilla. G. Klioo's Kraam*, D. I, bl. 161, 162.

„ „ *Bloemlezing. Klioo's Kraam*, D I, bl. 164, 165.

„ 83 volg. De aldaar genoemde organisten worden vermeld door Koning in zijn *Slot te Muiden*, bl. 120 v. en Schotel in zijn *Avondstonden*, bl. 115. Lofdichten op hen en anderen vindt men in vele dichtbundels dier dagen, o. a. in *Klioo's Kraam*, *Bloemhof van versch. gedichten*, *Apollo's harp*, *Verscheyden Nederl. gedichten* en andere bloemlezingen.

Bladz. 85. Over preekstoelen: Krünitz, *Encycl.* art. *Kansel*; *Encycl.*, o. h. w. *chaire*. Alt. S. 63, 74. Augusti, *Handb.* T. I, S. 387. Moll, *Gesch. d. Ned. Kerk*, t. a. p., bl. 179 volg.

Bladz. 85. *Ambo*. Nicephorus, *H. E.* XIII, 4. Alt. S. 63. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 387. III, 351. *Christl. Archäeol.*, Th. VI, S. 331, 332. Reinwald, *Die Kirchl. Archäol.*, S. 153. Moll, *K. L.* d. II, bl. 38.

Bladz. 86. *Aschbach*, art. *Kanzel*.

„ 88. *Kerkhoven*. Vrolijkert, *Vliss. Kerkh.* bl. 9.

„ „ *Veendam*. Columba en Dreas, *Naaml. d. Pred. v. Dokkum*, bl. 162.

Bladz. 99. Ook werd de baar met het lijk van den predikant, die niet

onder den predikstoel werd begraven, toch, na de kerk te zijn rondgedragen, eenige oogenblikken vóór den predikstoel neêrgezet. Een zonderling gebruik had te Utrecht plaats in den aanvang der 17^e eeuw. Den 14 Febr. 1626 schreef Uijtenbogaert aan H. de Groot: "T' Utrecht is Jsaac Frederixs (te voren openbaer predicant aldaer, nu heymelick onder d'onse) gestorven, ende openbaerlick met aenteeckening zijns naems op de kerckdeur (so daer de manier is) ende groote begankenis begraven."

Bladz. 92. Deze preekstoelen vindt men bij van der Aa, Schotel, (*Keiz. Stadh. en Kon. bezoek*, bl. 88.) Wagenaar (*Amst. D. VII*, bl. 377) beschreven. Verg. over die van Dordrecht, *Ned. Jaarb.* Nov. 1756, bl. 1071—76 met de afb. *Eur. merc.* 1756, m. afb. 17. Op de titelplaat van *Protocol, d. i. de gantsche Handeling des ghespreex tusschen Ruardum Acronium en Pieter van Ceulen, gehouden te Leeuwarden van 16 Aug. 1596—17 Nov. 1596, 1598, 4°*, vindt men een predikstoel van dien tijd. De vergadering zit met gedekte hoofden, uitgenomen de beide sprekers. Ook zijn er preêkstoelen afgebeeld in Baardt, *Deughdenspoor*, en op de titelplaat van De Witte, *Over den Heidelb. Catech.* en elders.

Bladz. 94. *Cancelli. Oorsprong en regelmatige afleiding van het woord Kancel*, in *Boekz.* 1734, bl. 415.

Bladz. 95. *Doopgoed*. Zie Schöne, Th. I, S. 155 ff. III, S. 217. Siegel, Th. IV, S. 454—542. Augusti, *Handb.*, Th. II, S. 309, 343 ff. III, S. 525, 541. Alt, S. 582. Moll, *Christ. lev.* D. II. Hertzog. Aschbach. Reinwald, *Chr. Archaol.*, S. 336 ff. Alberdingk Thijm, *de heilige linie*, bl. 67.

Bladz. 97. Over de doopvonten: Moll, *Gesch. der Ned. Kerk*, D. II, bl. 175. De vroeger aangeh. werken van van Eyck van van Zuillichem. *Cron. v. h. Hist. Gen.* Jg. XIV, bl. 143. Jg. XV, bl. 112. *Afteekeningen van doopvonten in Groningen, Utrecht en Noord-Holland*, Jg. VII, bl. 123. E. Montin, *De doopvont te Kampen*, in *Overijss. Alm.* 1842, bl. 93. A. C. W. Staring, *de steenen doopvont te Almelo*, in *Geld. Volksalm.* 1835, bl. 27. *Overijss. volksalm.* 1842, bl. 96; 1850, bl. 189. Le Francq van Berkhey, *Nat. Hist.* 1257. *Messenger des Sciences hist.* 1848, p. 378.

Bladz. 99. *Bayum. Drenth. volksalm.* 1839, bl. 37. *Hist. Kron.* D. VII, bl. 41.

„ „ van Gils en Coppens, *Beschr. van het Bisdom van 's Hertogenb.* D. I, bl. 1179.

Bladz. 101. Voet, *Pol.* T. I, p. 919. *An baptisteria retineri possint in templis nostris.*

Bladz. 101. *Dordrecht. Keiz., Stadh. en Kon. bezoek.*

„ „ *Diergelijke bekkens.* Haasloop Werner, *Wandel.* bl. 93.

„ 102. Over het avondmaalsgoed bij de eerste Christenen: Doughthaei, *de calicibus euch. vet. Christ.* Ed. Faesii. Brem. 1694. 8. Augusti, *Christ. Arch.* Th. VIII, S. 72, 73 en 71 ff. Siegel, Th. I, S. 60. (Bij beide wordt de literatuur over de bekers en schotels opgegeven.) Moll, *Kerk. Leven*, D. II, bl. 234.

Bladz. 103. *Rengers*. Greydanus, *Naaml. d. Predikanten onder de classis van Franeker*, bl. 95.

Bladz. 103. *Moordrecht*. Rogge, *Abb. d. merkw. voorwerpen, ingez. voor de Tentoonst. te Delft*, bl. 7.

Bladz. 103. *Dordrecht. Keiz., Stadh. en Kon. bezoek.*

„ 104. *brood*. Zie J. Champini, *de perpet. azymor. usu* en andd. bronnen vermeld bij Siegel, Augusti, Moll, t. a. p. bl. 234. Schöne.

Bladz. 105. *Chrysostomus Hom. IX ad populum Antiochenum.*

„ „ *Valentia*. Augusti, *Christl. Archäol.*, Th. VIII, S. 478; Th. XII, S. 26, 34. Siegel, Th. I, S. 62.

Bladz. 106. Voetius, *Polit. Eecl.*, T. I, p. 791.

„ „ *Alting*. Mr. T. P. Tresling, *de avondmaalsbeker*, in *Gron. Volksalm.* 1844, bl. 148, en anderen.

Bladz. 107. *Obbonis*. Greydanus, t. a. p. bl. 67. Onder den baron Heemstra berust het oudste lidmatenboek der gemeente te Kimswert.

Bladz. 107. *Vlissingen*. Vrolijkert, *Vliss. Kerkhemel*, bl. 9. A. L. Lesturgeon, *Avondmaalsbeker te Oosterhesselen* in *Dr. Volksalm.* 1844, bl. 108.

Bladz. 107. *Petersburg*. Kist en Moll, *N. Archief*, D. I, bl. 52. Diergelijke loodjes zijn afgebeeld bij van Orden, Pl. XI zijner *Bijdr. tot de penningk.* Zaand. 1838. Zij werden of worden nog uitgereikt bij de Lutherschen. Schultz Jacobi, in *Bijdr.* laatste nummer.

Bladz. 108. *Dordrecht. Keiz. Stadh. en Kon. bezoek.*

„ „ *Dordrecht. Repert. Consist.* ms.

„ „ *Leiden. Repert. Alph. Chron.* ms.

„ 111. Moll, *Kerk. Leven*, D. II, bl. 40 vv. *Gesch. d. Ned. Kerk*, t. a. p.

„ 112. *Dordrecht.* ms. *Klepboek* 15^e eeuw.

„ „ *Die goede luden*, aangeh. ms. *Klepboek.*

„ 113. *Nijmegen. Kerken en godsd. Gestichten te N.*

„ „ van Berkum, *Beschrijv. van Schoonhoven*, bl. 399.

„ „ *Leiden.* ms. *Repert.*

„ „ *Dordrecht.* ms. *Repert. Consist.* ms.

„ 115. *Haarlem*. C. de Koning. *Tafer. der stad Haarlem.* D. III, bl. 316.

Bladz. 115. *Stoven. Repert. Consist. ms. Oudholl. huisk.* bl. 150.

„ 116. *Benthem. Holl. Kerk- u. Schul. Staat.* Th. I, S. 226.

„ 118. *Dordrecht. Kerk. Dordr.* D. I, bl. 269 vv.

„ „ *Hoorn. Velius, Chron. van Hoorn*, bl. 374. Abbing, *Bekn. geschied. der stad Hoorn en van de Grootte Kerk.* bl. 93.

Bladz. 118. *Haarlem*. Alberdingk Thym, *Heilige linie.*

„ „ *Dordrecht. Keiz. Stadh. Kon. bezoek.*

„ 119. *Beschrijv. v. Amst.* D. VII, bl. 378.

„ 121. *Men stelde.* Beekman, *Beschrijv. van Asperen.* bl. 76.

- Bladz. 121. *Bossu*. Velius, bl. 402. Abbing, bl. 94.
- „ 122. De wimpel van het admiraalschip van Diego de Piemontel, berust nog te Leiden; zij is afgebeeld in Scheltema's *Onoverw. vloot*.
- Bladz. 123. Over de luchters en lampen, Aschbach art. *Lampen*. Siegel, *Handb.* Th. II, S. 448. Moll, *Kerk. leven*, bl. 81, 82. Dez. *Kerkg. der Nederl. kerk.* t. a. p. bl. 446.
- Bladz. 124. *Zoo vond men*. Vermeld bij De Riemer, *B. v. 's Hage*.
- „ 125. *Dordrecht. Repert. Consist. ms.*
- „ 126. *Zaandam*. Loosjes, *Beschrijv. der Zaanl. dorpen.* v. d. Aa.
- „ 127. *Zilveren kroon*. Scheltema, *Rusland en de Nederl.* D. I, b. 407.
- „ 128. Over het glasschilderen: *Le Comte de Caylus et Mr. Majault, Mém. sur la peinture à l'encaustique etc. Genève 1755. Iets over het schilderen met brandverwen op glas*, in Athen. 1837, bl. 373, F. de Reiffenberg, *La peinture sur verre aux Paysbas, Nouv. Mem. Ac. R. Br. T. VIII*, p. 1. G. Beukels, *Peinture sur verre du XVII siècle en Mess. d. science.* T. VII, p. 411. Collot d'Escury. *Holl. roem.* (Reg.)
- Bladz. 128. *Saint Nizier*. E. H. Langlois, *Essai. Historiq. et descriptif sur la peinture sur verre.* Rouen, 1832, p. 13.
- Bladz. 129. *St. Jacobs-kerk*. De Riemer. D. I, bl. 125 volg.
- „ „ *Amsterdam*. Wagenaar. *B. v. Amst.* D. VII, bl. 319, 320.
- „ 131. *Delft*. Bleiswijk, *B. v. Delft.* D. I, bl. 171, 256.
- „ „ *Hoorn*. Abbing, *Besch. d. Gr. kerk.*
- „ 133. *Gouda*. Kramm, *Goudsche Glazen.* bl. 65, 81.
- „ 134. *Rijnsburg*. Dit glas is afgebeeld bij Schotel, *de Abdij van Rijnsburg*.
- Bladz. 135. *St. Margarethe. Nav.* D. I, bl. 65, 113, 228, een glas te *Oxford. Nav.* D. VII, bl. 168, 175. Over verschillende glazen: Moll. t. a. p. D. I^o, bl. 188, door W. Thibaut, Westendorp en Reuvens, *Antiq.* D. I, bl. 113, den Dom te Keulen. Alb. Thym. *D. War.* D. II, bl. 80, te Antwerpen, ald. bl. 493, door A. Gaelman, bl. 149, te Schoondijke, *Cads.* 1858, bl. 100, op de Havezate de Leemcuile, *Over. Alm.* 1842, bl. 288, andere ald. 1842, bl. 148, Nijhoff, *Bijdr.* D. II, bl. 201, te Epe, Hattem, Vaassen, Vorgten. *N. Archief*, D. I, bl. 92, 103, 119. Glazen geschonken aan Utrecht, *Utr. Votksalm.* 1851, bl. 109, door Dordrecht, *Letterb.* 1839; 1 bl. 141, door Gouda. *Nav.* D. VI, bl. 170.
- Bladz. 137. Van Effen, *Spectator*, D. III, bl. 123, 124, 125.
- „ 139. *Keizer.*, *Stadh. Kon. bezoek.*
- „ 140, 141. Balen, *Beschrijv. v. Dordr.* bl. 74, 84 enz. Wagenaar, *Beschrijv. v. Amsterd.* D. VII. Eikelenberg en Boomkamp, *Beschrijv. v. Alkmaar*, bl. 374. Nuyssenb. *Beschrijv. v. Geertruidenb.* bl. 131. Harkenroth, *O. Friesche oorspronk.* D. I, bl. 140.
- Bladz. 144. *Keiz. Stadh. Kon. Bezoek. Balen.*

Bladz. 145, 146. v. d. Aa, *Aardrk. Woordenb.*
 „ 147. *Reichveldt*. Harkenroth. T. a. p.
 „ „ *Utrecht. Op- en afschriften te Utrecht* ms.
 „ „ 's *Hage*. de Riemer, t. a. p.
 „ 150. *Alkmaar*. Eikelenberg, *B. v. Alkm.* bl. 387.
 „ 151, 152. Kist. *Het humoristisch karakter der Christ. kunst in de Middeleeuwen*, in *Ned. Archief*, D. IV, bl. 393, volgg. en aangeh. schrijvers.

Bladz. 153. *Scheveningen*. De Riemer, t. a. p.
 „ „ *Oost Zaandam*. De heer P. Nierop maakte mij opmerkzaam, dat de stierschilderij en de glasschildering zich niet bevinden in de kerk te O. Zaandam, doch wel in die te W. Zaandam, en daarentegen dat wat in de kerk te W. Zaandam is, bevindt zich in de kerk te O. Zaandam. Zie verder over de stierschilderij *Nav.* 1869 en B. Geuns, *Description de Zaandam*. p. 146.

Bladz. 154. Moll, t. a. p.
 „ 155. Over de graven en begraafplaatsen der ouden. Moll. *Christ. lev.* D. II, bl. 481. Aschbach. Hertzog, Augusti, *Handb.* Th. III, S. 291, *Gedenkw.* Th. IX, S. 547. Schöne, Th. III, S. 219, Reinwald, S. 384. *Frisia nobilis*, Leeuw. 1755, Alkemade, *over de begrafeniszen*, Delft, 1713. J. Mauritius, *over het recht en gebruik der begrafeniszen en graven*. Amst. 1714. Ph. Blommaert, *Nederl. begrafeniswijze en grafsteden*, Gent 1858. *Ordonnantie op het trouwen en begraven*. s' Hage 1695. Le Francq van Berkhey. *Nat. Hist. v. Holl.* D. III; F. Sweertii *Epitaph.*, *Joca-Sevia*, Colm. 1644 P. Timarete, *Collect. monument, rerumque maxime insignium Belgii Foederati*. Amst. 1684 (het 2^e deel is nimmer verschenen).

P. Timareten, *verzameling van Gedenkstukken Nederlande van vroeger en later tijd vermeerderd, en met nederd. vertalingen door een liefhebber* (A. F. Freve) *der vaderlandsche merkwaardigheden*, 3 d: Amst. 1777, 1778, 1783, *Vaderl. Gedenkt. opgericht in de beide groote kerken te Delft*. Delft 1830. *Tombeaux des hommes illustres au Pais-Bays depuis l'an 1607*, Amst. 1674. Ook vindt men afbeeldingen van praalgraven achter Bizot, *Medal. Hist. v. Holl.* Amst. 1690; 4°. Die in de St. Pieterskerk te Leiden, worden uitgegeven door de zorg van Mr. Knepelhout van Sterkenburg. Raoul de la Rochette, *Tabl. des Catac. de Rome*.

Bladz. 156. *Braga. Conc. Brag.* c. 13. Bruno, *Can. Apost.* T. II. p. 33.
 „ 157. Hooge, doch niet vorstelijke personen werden begraven in den voorhof, de hoofdingangen, de kruisgangen, het paradijs, zoo als zulks bepaald werd door een besluit van Bisschop Theodulf van Orleans en het *Concil. Nannet.* 895. Baluzii *Miscel.* T. III, p. 24.

Bladz. 158. *Geleerd R. C. schrijver*, bij Le Francq van Berkhey, D. III, bl. 1981.

Bladz. 163. Over de krypten of krochten, Moll, t. a. p. *Overijss. Alm.* 1839, pl. 280, 1842, bl. 173, 1844, 189, Moll, *kal.* 1857, bl. 92. *Ann. de l'Acad. d'Arch.* T, XVI, p. 201.

Bladz. 166, 167. *Timarete*. D. II, bl. 136, 222, 1, bl. 8.

„ 171. *Een vreemdeling*. van Effen, t. a. p.

„ 172, 173. *Keiz. Stadh. Kon. bezoek*.

„ 174. *Sir Leicester*. Dickens, *Het verlaten huis*. (uitg. Roelants te Schiedam). aflev. 3, bl. 6.

Bladz. 176. *Analect. pour servir à l'hist. de Roulers* in *Annales de la société, d'émulation*, Serie III, T. IV, p. 340.

Bladz. 186. *Smids aanb.* Le Francq van Berkhey, D. III, bl. 1962.

Over de begrafenissen: *Maats. leven*, bl. 347. *Repertorium der Verhandd. en Bijdr.*, bl. 98 (bronnen). Over de treurmalen: Augusti, *Chr. Archiol.*, Th. IX, S. 566. Von Ersch u. Gruber o. h. w. *Grab*.

Bladz. 187, 188. A. Kluit (Middelb. 1778). J. Knap (Dord. 1792). W. A. Ockerse (Utr. 1792), *Over het begraven in de Kerken en Steden*. Le Francq van Berkhey, D. III, bl. 1981. Voet, *Polit. Eccl.*, S. I, p. 224.

„ 190. Moll, *Christ. leven*, D. II, bl. 126. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 515. Schöne, Th. I, S. 246. Siegel, Th. IV, S. 359. Hertzog, Hüffelm. *Het Protest. Leeraarsambt*, D. II, bl. 356.

Bladz. 191. *Barnabas*, *Epist.* 15. Ignatius, *ad Magnes.* c. q. Plinii *Ep.* 96. Just. Mart. *ad Tryphon*, p. 34. Tertul., *adv. Jud.* c. 1, 4, 5. *de fuga persea* c. 14. *Apol.* c. 16. *de Cor. milit.* c. 3.

Bladz. 193. Ambrosius, *Ep.* 83. Moll, bl. 130.

„ 194. *In het Oosten*. Moll, bl. 234.

„ 195. Origines, *Homil.* 13. Hieronymus, *Ep.* 28. Andere getuigenissen vindt men bij J. Coccejus, *Onderzoek des Sabbaths*. Leid. 1659.

Bladz. 197, 198. *Luther. Onderzoek*, bl. 272. Ph. Melancht., *Loci communes*. C. Pezelius, *Arg. et Resp. Theol.*, p. 3, p. 169. Tholuck, *Das Christ. Leben*, Th. I, S. 120. Schoppe, *Regentenspiegel*, S. 60.

Bladz. 199. *Repert. Consist.* ms. Wiltens, *Kerkel. Placaatb.* D. I, bl. 703, 748, 855.

Bladz. 200. *Repert. consist. Dordr. Repert.* v. Leiden.

„ 203. *Vierbaecken van Godts oordeel in de Rijk opger.*

„ 206. *Hondius*. bl. 323. *Over de Sabbatschennis. Tract.*

„ 208. Bredero. *Kl. v. d. Koe*, bl. 3.

„ 210. J. Laurentius. *Ingebr. Alblasserwaard*.

„ „ Teelinck, Wij hebben bij de behandeling van dit onderwerp de reeks van pamfletten, brochures en vooral de hier achter gemelde geschriften. Verg. ook IJpey en Dermout, *Gesch. der. Herv. Kerk.* D. II, bl. 472—475. D. III, bl. 15, volgg. en *aant.*, die zeer uitvoerig over de sabbattwisten handelt. Belangrijk zijn over dit onderwerp *Onpartijdich Ree-*

vel ofte versameling van de wederzijts Argumenten, Redenen en Replicen van de strijdende partijen worden bijgebracht over de materie ofte quaestie van den Sabbath met het oordeel der Antichr. in dezen door Dan van Henghel. *Bed. des woorts te Utrecht*. Utr. 1668, en *Parallelia sententiarum de Sabbatho, vergelijkinge of Nevenstellinge der gevoelens van den Sabbath. Gedurende in't jaar 1668.*

Bladz. 210. *Onderzoek*, bl. 285, *Walaei Opera* p. 276.

„ 211. *Tweede of laatste toegift op B. Heyd. Consider.*, bl. 26.

„ 212. Heydanus, *Consideration over den dagh des Heeren*, bl. 7.

„ „ *Ondersoeck*, bl. 284, volgg.

„ 213. Gomarus, *Investigatio Sent. et Orig. Sabbathi* in *Opp.* p. 256, *Walaeus in Dissert. de quarto praecepto*. Voet, ofschoon, ziende op Simson en Christus, de bruiloften niet afkeurende, achtte echter (tegen Wallaeus) het vieren er van en ook het begraven op sabbatten niet geoorloofd. Het vieren van dezen op zondag werd ook verboden. Zie N. Wiltens en Scheltus *Kerk. placaatb. Reg.*

Bladz. 216. P. de Witte, *Catechisatie over den Heidelb. catechism.*, bl. 648, 649, C. Pouterroijen, *Catechisatie*, bl. 560. volgg.

Bladz. 217. *Stellingen*, enz. *Uyt het Latijn vert.* 3^e dr. Amst. 1658.

„ 218. *Twee kampioenen. "Noodige Apologie ofte verantwoordinge voor Abraham Heydanus aengaende den Sabbath, en den Sondach, tegens Claudius sonder naem, alias Jan Pietersen. Door Casp. Petri Lug. Batar. M. V. D. M. Recht liefhebber van de Evangelische vrijheyd.* Amst. 1658. *Excusatio Facti van de Apologie tegen J. Petri. Door M. R.* Amst. 1659.

Bladz. 220. *Gravamina*. Reeds vroeger in de *Syn. van IJsselstein 1620. Art. 32. Art. 48. Synode Rotterd. 1621. Syn. Dordr. 1656. Art. 65*

Bladz. 220. Verg. o. a. *Berigt van den Sabbath.* bl. 220, 21, en *Kort en zedig onderzoek, van 'l berigt nopende den Sabbat, ende de korte aenmerkingen over hetgene dien aengauende zedert enigen tijdt tot Utregt geleert zoude zijn. Utrecht 1668.*

Bladz. 223. *Wederlegginge der dwalingen van Paulus Colonius in zijn tegenbericht over den Sabbath.* Amst. 1668.

Bladz. 226. *De verklaring*. Bareuth, *Verkl. v. d. Heidelb. Catech.* bl. 219.

Lodesteyn *Ectyphon*, (Amst. 1769), bl. 354.

Bladz. 228. Moll, *Lev. d. Christ. D. II, Augusti, Denkw.* S. 212, *Handb. Th. I, S. 586 ff., Siegel, Th. II, S. 187, Schöne, Th. III, S. 287, Reinwald, S. 215, Aschbach. Hertzog. The year of Christ's birth bij Rev. Theod. D. Woolsey, edit. bij Edwards, A. Park and Samuel Taylor, Andov. 1870. Bingham, Orig. s. antiq. Eccles.*, T. IX, p. 73, Hüffell, *Het Protest. Leeraarsambt*, D. II, bl. 345. *Nieuwenhuis, Christ. feest.* bl. 26.

Bladz. 228. *Geschiedschrijvers.* Moll, bl. 144.

„ „ *Chrysost. Augusti, Christ. Archäol.* Th. I, S. 230. F. Piper, *Evangel. Kalender* f. 1856, S. 53.

Bladz. 231. *Caesarius*. Nieuwenhuis, *de hooge feesten*, bl. 24, 25.
 „ 232. *Marseille*. L'Abbé Jacquin Duesberg, *Dict. d' Antiq. Chrét.*
 o. h. w. *Noël*.

Bladz. 233. Aldegonde, *Bijencorf*, 131. ⁶
 „ 264. Mauricius, *Heilig Jubelj*. bl. 413. Piper, S. 59. Hertzog.
 „ „ Moll, *Gesch. d. Ned. Kerk*, D. II³, bl. 213.
 „ 265. *Ezelsfeest*. L'Abbé Jacquin Duesberg, o. h. w. *áne*. Carpen-
 tier, *Dict. des orig.* T. I, art. *Fête de Noël*. Schayes, *Essai hist. sur les*
Usages les Croyances etc. p. 134, 135. Over het narrenfeest: (*Fête des Fous*)
 Cousin, *Hist. de Tournai*, p. 260. *Nouv. arch. hist. des Pays-Bas*, T. V, p.
 196. Dulaure, *Déscrip. historiq. de la France*, T. I, p. 190; III, p. 25.

Bladz. 266. Geen wonder dat men het Kersfeest, den dag van Jezus' geboorte, op den dag plaatste, dat de zon hare stralen weder langer voor de menschen doet schijnen, voor de bewoners van het Noorden als het ware nieuw geboren wordt uit den langen slaap, dien zij voor het sterven van den zonnegod Hulda hielden. Reeds Zacharia vergelijkt Jezus in zijn lofzang bij de zon. Op dien 1sten dag na den langsten nacht waren de oude noordsche volkeren gewoon het feest van Baldss terugkomst te vieren, en om dat feest langzamerhand te doen verdwijnen, stelde koning Olaf, de invoerder van het Christendom in Noorwegen in, dat het feest van Jezus' geboorte, wiens heilzamen invloed op den mensch met de werking van het zonlicht op de aarde vergeleken werd, op dien dag zoude gehouden worden. Over de viering van het kersfeest in Duitschland: Strausz, *Das Evang. Kirchenjahre*, Berlin 1850; *Der Weinachts- oder Christ. Baum* in Pipers *Evang. Kalender*, S. 56 ff. *Conv. Lexik.* art. *Weinachten*.

Bladz. 234. Weinhold, *Weinachtsspiele und Lieder aus Süddeutschland und Schlesien*, Grasz 1853. F. Gedeke, *Ueber den Ursprung der Weihnachtsgeschenke*, in *Berlin. Monatschrift* 1784 en *Vermischte Schriften* S. 200—214. Sandys, *Christmas carols*, Lond. 1853. Dez., *Christmas-tide*, Lond. 1852. *Ancient mysteries describ. especially the English miracleplays*, Lond. 1823. Thomas Chattertons *Works*, 3 vol. 1803. *hymn. for Christma's day*. *Edinb. Review*, Th. IV, p. 216, 217. "Yule, the name given to Christma's." Dr. Jamiesons *Etymol. dict. Edinb. Review*, T. XIX, p. 144. Over het Joëlfeest in Nederl. zie van den Berg, *Nederl. Volksoverl.* bl. 74, 193. *Un mystère de Noël*, in *Revue Britt.* Dec. 1852, p. 793. *Le grande Bible de Noël's anciens et nouveaux*. Jacquin et Duesberg, art. *Noels*. J. A. en J. L. Alberdingk Thym, *Oude en Nieuwe Kersliederen, benevens gezangen en liederen van andere hoogtijden en heilige dagen*. Amst. 1852.

Bladz. 237. *Les Saints et les fêtes du Calendrier Anglican*. XII. *Decembre* in *Revue Britannique*, Dec. 1852, p. 703.

Bladz. 237. *Haarlem*, C. de Koning, *Tafer*. D. I, bl. 59, 60.

„ 238. Deze en een menigte andere voorbeelden vindt men in de

bronnen over klokken en kerken door mij aangehaald. Zie ook *Publ. de la société hist. etc. de Limbourg*. T. V. L. III, p. 341, 342, 345, Hermans *Mengelw.* D. I, bl. 311, Moll. 213. *Nav.* D. II, bl. 288, III, bl. 296, IV, bl. 296, de volksalmanakken passim, o. a. de *Geld.* 1842, bl. 196, Grimms *Mythol.*

Bladz. 239. *Pieter Cornelisz. Rogge, C. J. Coolhaes.* D. I, bl. 53.

„ 240. *Het bleek. enz. Kort en sedig ondersoek*, bl. 450, 451, *Wederbericht v. d. Sab.* voorr.

Bladz. 243. Alb. Thijm. *O. en N. kerkliederen*, N. 4 en LXXXI.

„ „ Barlaei. *Homilia de Praesepe Christi. Orat.* p. 202. D. Heinsii *Homilia sacra in Natalem Domini. Orat.* XVI, J. Perizonii. *Dissert. de augustea orbis terrar. descript. et loco Lucae Dissert.* p. 313. seqq.

Bladz. 244. *Bloemlezingen.* b. v. *Klloos Kraam, Apollos harp. Bloemkrans van versch. gedicht.* Alberd. Thijm en andd. De kerszang van Burgvliet in zijn *Sticht. gedicht.*, Rott. 1747, wordt in *Boekz.* 1741, bl. 661, “konstigh en opwekkend” genoemd — Reinwald, S. 223, 229. Augusti *Handb.* Th. I, S. 317, 544.

Bladz. 244. *Denkw.* Th. I, S. 311, Schöne, Th. III, S. 302. Siegel Th. I, S. 207, Moll, *Lev. d. Christ.* D. II, bl. 150. Domela Nieuwenhuis, bl. 49. Hüffell, D. I, bl. 347, Hertzog. Aschbach.

Bladz. 245. J. Nicolai. *Comment. de ritu antiquo et hodierno Bachan.* Helmstadii 1689. Sagittarius, *Calend. Jan.* Witeb. 1670. J. Strauski, *Kal. Jan.* Brunsvic. 1666. Moll. bl. 150, 151.

Bladz. 246. Schöne, Th. III, S. 300. Augusti, *Denkw.* Th. I, S. 503, Moll. bl. 152, 153.

Bladz. 246. *Geschieds.* Moll.

„ 247. *St. Bernard.* Men heeft van hem 3 leerredenen, in *circumcisionem Domini (Opera.* T. II, p. 73—80.) *Beza.* zijne homilie vindt men bij Augusti, *Denkw.* Th. I, S. 317.

Bladz. 248. Dat het besnijdenisfeest in 1598 door de meeste kerken gevierd werd, blijkt uit het *Kerk. Plakcaatb.* D. I, bl. 123. Volgens Benthem (*Holl. Kirch- und Schulstaat.* Th. II, S. 228) vierde men het in het laatst der 17e eeuw, met het Hemelvaart feest slechts op eenige plaatsen.

Bladz. 249, 250. *Les Saints et les fêtes du Calend. Anglican* in *Revue Brittan.* Jan. 1852, p. 120, 121. *Esprit des Journ.* 1776, T. III, p. 223. *L'origine der étrennes par Ja. Spon.* Paris 1780. Raepsaet, *Oeuvres* T. I, p. 249. *K. en L. blad.* D. III, bl. 1. van Hasselt. *Geld. Maandw.* D. I, bl. 1, van Wijn *Hist. Avonds* D. II, bl. 98, Moll. *Gesch. enz.* D. II³, bl. 214, 215. *O. Holl. huish.*

Bladz. 254. Ponderoyen, bl. 798.

„ 255. *Het Haegje.* Coster.

„ „ *Zong men. Spel van Tiisken v. d. Schilden.* Amst. 1611, Delft 1615.

Bladz. 255. Over den vastenavond. Balen. *B. v. D.* bl. 79. Van Hasselt, *Amst. Oudhed.* D. II, bl. 206. D. III, bl. 40, 41. v. d. Monde. *Tijds.* D. VI, bl. 180. Raepsaet, *Oeuvres*, p. 155. *O. Holl. Huisk.*

Bladz. 257. Moll, *Christ. lev.* D. II, bl. 171.

„ „ *Schortelwoensdag.* A. de Rooy, *Mengelst.* bl. 15. Van Hasselt op *Kiliaan Thes. Theut. ling.* i. v. *Les Saints et les fêtes* in *Revue Brit. Fevr.* 1852, p. 258.

Bladz. 262. *Repert. Consist.*

„ 264. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 273. Th. III, S. 454. Schöne, Th. I, S. 343. Siegel, Th. I, S. 158. Reinwald, S. 199, Hertzog. Aschbach. Moll, *Lev. d. Christ.* D. II, bl. 162, *Gesch. d. Paaschf.* t. a. p. *Revue Brit.* Amst. 1852, p. 535, Hüffell, bl. 349. Domela Nieuwenhuis, bl. 61. *R. B. Volksalm.* 1858, *Ev. Jahrb.* IV. S. 3, 4, 14.

Bladz. 267. Legis, *Handb. der alt. deutsch und nord. Götterlehre*, S. 113. Nork. *Etym. — Symb. — Myth. — Realwörterb.* i. v. *Astarte, Oстера.* Ersch u. Gröbel.

Bladz. 168. Moll. *Gesch. d. N. K. D.* II³.

„ 269. *Barletti.* Muller, *Gedenkw. uit de Geschied. d. Kerkherv.* D. II, bl. 255. Hottingeri, *Hist. Eccl.* Sect. XV, p. 62. Fuszlin, *Beitr.* T. V, S. 447, uit Oecolampadius, *de risu paschali.* Hottinger, *Anal.* p. 52.

Bladz. 271. *Dordrecht. Repert. Consist. Kerk. Dordr.* D. I, bl. 79.

„ „ 't was enz. Bredero *Spaanschen. Brab.*

„ 272. *Ick.* Breugel.

„ „ Over den tweeden *Paaschdag.* D. Nieuwenhuis, bl. 68. *Geld. Volksalm.* 1839. bl. 23, 1842. bl. 90. Op Paaschmaandag moet ieder Enschedesche naar het Tichelwerk, een heidestreek onder Lonneker, aan den Oldenzaalschen weg, waar tichelsteenenvervaardigd worden. De gehechtheid aan die streek is daarbij zóó groot, dat in 1856 of 57 de Raad der stad te vergeefs beproefd heeft, een meer geschikte plaats daarvoor aan te wijzen.

Bladz. 272. *Eijerbrood.* “Te paschen gae ick tot mijn meutje eijerbrood eten.” *Snappende Sijtgen.*

Bladz. 272. *Vuren. Geld. Volksalm.* 1835 bl. 19. *Dr. Volksalm.* 1843 bl. 189. *Over. Volksalm.* 1841 bl. 296.

Bladz. 274. *paaschei.* Nork, o. h. w. *Ey. Paascheijeren in China*, in *Bat. Hand.* Jan. 1870. C. R. Hermans, *Mengel.* D. I, bl. 264. *Geld. Volks-alm.* 1839 bl. 20, *Overijss. Alm.* 1840. bl. 154.

Bladz. 277. Lodensteyn, *Uitsp.* bl. 70.

„ 278. Over het hemelvaartsfeest. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 556. *Denkw.* Th. II, S. 359. Schöne, Th. I, S. 350. Siegel, Th. II, S. 307. Reinwald, S. 204, en de door deze schrijvers aangeh. bronnen. Aschbach, Hertzog, Moll, *Leven d. Christ.* D. II, bl. 295. D. Nieuwenhuis, bl. 183.

Nork, o. h. w. *Himmelfahrten*, Schayes, p. 126. L'Abbé Jacquin et Duesberg e. v. *ascension*.

Bladz. 274. *Chrys.* Moll, 195, 196. D. Nieuwenhuis, bl. 278.

„ 280. Moll, *G. d. N. K.*

„ „ *Mysterie. Mauritius, 't Heylig Jaer* 1700, bl. 467.

„ „ 282 *Liederen*, medegedeeld door Alberdingk Thym, t. a. p.

„ 284. *Fredrik Wilhelm II.* D. Nieuwenhuis, bl. 1871.

„ 286. Over het Pinksterfeest: Siegel, Th. IV, S. 211. Augusti, *Denkw.* Th. I, S. 166 ff. Th. II, S. 343 ff. 384—393. *Handb.* Th. I, S. 554—559. Schöne, T. I, p. 35—53. Th. III, S. 282—288. Reinwald, S. 202. Aschbach. Hertzog. Moll, D. II, bl. 292. D. Nieuwenhuis, bl. 194. Hüffell, D. II, bl. 353.

Bladz. 288. Moll, *G. d. N. K.* bl. 288. *Convers. Lexikon* o. h. w. *Pfingster.* Ducange, *Glossar.* i. v. *Pentecoste.*

Bladz. 288. Over de symbolische duif: T. Bogaerts, *Histoire civile et religieuse de la Colombe*, Anvers 1847. Hertzog, B. XIV, S. 443 f. B. XV, S. 427. Aschbach, art. *iconographie.* De Plancy, *Dict. infernal.* art. *Colombe.* Mork, art. *Taube. Maats. leven.*

Bladz. 289. De mysteriën zijn in Engeland ouder dan in Duitschland, waar zij in de XVe eeuw eerst voorkomen.

Bladz. 289. *Whitsunday. Les Saints* etc. in *Revue Brit.* Juin 1852. 795.

„ 291. Ravensteyn, *de Nazireër Gods*, D. II, bl. 8.

„ 293. Kist, *Neerlands Bededagen en Biddagsbrieven.* Leiden, 1884. 2 d.

„ 294. *Bilderdijk. Gesch. d. Vaderl.* D. IX, bl. 77, 128, 133. D. XI, bl. 115. *Public Gebedt ofte consideratiën over het nominatim bidden in de pulycque Kerken* enz. 3 D. 's Gravenh. 1707. Benthem, Cap. XI.

Bladz. 295. *Is er* enz. Vechovius.

„ 297. Ravesteyn, *Nazir. Gods*, D. II, bl. 328.

„ 298. Zoo heeft men boetpredikatiën van Aemilius, Brakonier, Bierman, Beels, Lodesteyn, d'Outrein, Oostram, van Til en andd.

Bladz. 303. Over het Staten-collegie: Schotel, *Studenten oproer* in 1591. Leid. 1868, en over de opvoeding: *Illustre School* te Dordrecht, het Studentenleven en *De oude tijd* 1869.

Bladz. 304. *Hebreewsch.* Vele studenten lazen den hebr. tekst zonder punten. J. P. Baratieu vertaalde uit het Hebr. de reizen van Rabbi Benjamin, zoon van Jona van Tudele. *Boekz.* 1734, bl. 56.

Bladz. 304. *De knaap.* Ravesteyn, t. a. p. D. I, H. I.

„ 305. Men hield zich o. a. bezig met te disputeren over deze vraag: “Adamus, an si nuno viveret, mortuâ Evâ, ullam mulierem ducere posset?” Voet, *Polit. eccl.*, S. I, p. 72.

Bladz. 306. De bekende Johan Picart, predikant te Coevorden, was ook practiserend arts. Zie Pan, *Kleine opstellen*, bl. 28. Volgens Hellenbroek stu-

deerde de beroemde Wilhelmus à Brakel te Franeker ook in de medicijnen. *Lijkr. op W. à B.* (Amst. 1731) bl. 21. Sommige predikanten verwisselden het leeraarsambt met eene betrekking aan een gymnasium. Er waren ook ongestudeerde, b. v. Everhardus Arnoldi te Hornhuizen (1604). Z. Adami, *Naaml.* bl. 99. Adrianus Joh. Nynaber, pred. te Hoevelaken (1746) was J. U. Dr.

Bladz. 308. *Repert. Leid. Repert. Consist. Dordr.*

„ 309. Over de verschillende examina: Ypey en Dermout, D. I, bl. 386.

„ „ 1623. *Repert.*

„ 310. *Miederhuys.* Engelsman, *Volgl. d. predik. onder de cl. v. Zeevrouwen*, bl. 94, 134.

Bladz. 310. Ravensteyn, t. a. p. D. I, H. III. Te Leiden werd in 1589 in consistorio voorgesteld en besloten de proponenten gelegenheid te geven zich te oefenen. *Repert.*

Bladz. 311. *Korte Systematische Handl. over de ware Godgeleertheit van Joh. Bellingwout, pred. te Serooskerke*, “een caput om alles kort en zakelijk in hunne geheugenis te prenten, en om te dienen tot een vasten steun zoo in praeparatoire als peremptoire examens”. *Boekz.* 1738, bl. 876.

Bladz. 311. Over de twisten over het lange haar: mijn *Geest. en wereldl. Kleederdr.*, 1ste stuk.

Bladz. 319. *In het zwint. Repertorium. L. B.*

„ 321. *Polit. approbatie.* Soms werd het beroep als niet gedaan beschouwd, schoon het politicè was geaprobeerd, gelijk dat van Isaäk van Nuyssenburg te Edam (1765), “uit hoofde dat hij weinige dagen te jong was, ingevolge de zoo stipte bepalingen der Staten van Holl. en W. Vriesl. die eischten dat de leeraar 27 jaren moest geweest zijn eer de plaats vacant was. Nuyssenb. *Beschrijv. v. Geertruidenb.* bl. 197.

Bladz. 327. *Kerkel. geschied.* Behalve de *Boekzalen*, de wetten der verschillende classes, Bachiene, *Kerk. Geogr.* Amst. 1768, 4 D. en de verschillende Naamlijsten van Adami, Moonen, Vrolijkert, Greydanus, Engelsma andd. Hondius. Zonderling werd soms het beroep aangekondigd in de Boekzaal. Zoo leest men o. a.

“Doch Hij, die de Starren houdt in zijne regterhandt, dezelve naar zijn welbehagen regeerende, heeft niet gewild dat deze gemeente alleen de vruchten van zijn getrouwen arbeid genieten zou, nadien de gemeente van Serooskerke bij Walcheren zijn Eerw. (Joh. Koente) beroepen heeft” *Boekz.* 1747, f. bl. 208.

Bladz. 329. *Eerste mis.* Kist en Royaards. *Kerk. Archief*, D. VI, bl. 327.

„ „ *Friesland. Nauta. Kerk. wetten van F.* bl. 29, 30.

„ 332. *Levensschets.* Als een bijzonderheid vermeldt Hellenbroek van Brakel's intrede te Rotterdam, “dat hij geen woord van zijn eigen levensloop sprak, tot een bewijs van 's mans zedigheid en ter beschaming

van zulken, die dikwijls met zo veel winderig gezwets omtrent zigzelve de gemeente inkomen." *Lijkr.* bl. 18.

Bladz. 332. *Bevestiging als Intreë reden.* Zie o. a. die van F. Fabricius, J. v. d. Honert, Bagelaer, A. Voget, W. Wilhelmius, Jansonius, Sibersma, Sylvius, Bodaan, Nyloë, van Wingen, van Staveren en andd.

Bladz. 336. Columba en Dreas, *Naaml. der Predik. onder de cl. van Dokkum* bl. 3, 63.

Bladz. 337. Vehse. *Gesch. d. preusz. Hof's und Adels.* Th. I S. 11.

„ „ Hoe groot de haat was tusschen Coccejanen en Voetianen, blijkt o. a. uit het gezegde van Stigtenius: "dat de Satan zich zou verheugen, indien hij alle Coccejanen op eens in 't IJ zag verdrinken."

Bladz. 337 volg. Deze voorbeelden zijn ontleend aan de Boekzalen, *Kerkelijk Dordrecht* en de stedebeschrijvingen.

Bladz. 338. Voeg hierbij het oordeel over Wilh. Buurman, pred. te Uitdam, († 1744.) "Hij had goede talenten, preekte geleerd en eenvoudig. Hij was een predikant op den stoel en van den stoel af, een sprekend voorbeeld van onopgesmukte godzaligheid.

Hij bezorgde zijn doodskleed en zou zondag houden aan de bruiloftstafel des lams."

Bladz. 341. Sluiter, in zijn *Eenzaem Huys en Winterleven*, Hondius, in zijn *Moufeschans*.

Bladz. 341. *Coolhaes. Oude tijd* 1870. Coolhaes gaf in het licht: *Coolhaes destilateur.* "Van seeckere seer costelijcke wateren, die men met recht soude mogen noemen *Aquae vitae*, ende sommige uitgelesene oliën, den edelen ende welruyckende *Balsemolie*, niet sonder redenen te vergelijken: der welcker cracht ende menichvoudige deuchden in dit Boeckken cortelijc wt den schriften sommigher hoochgeleerden doctoren ende professoren der loffelijcker medicijnen, welker Naemen op dandere zijde deses blats verhaelt zijn) beschreven worden.

Met eenen voorreden des Distilateurs van den stercken ende beroemden smaeck deser wateren.

De welke met Godes hulp onmiddelijck digereert, circuleert oft subtilizeert ende distileert worden tot Leyden op Rapenburch; Al waer men die te coop vint, om eenen redelijcken prijs, ten huysse van Caspar Coolhaes. Ecclesiast. 38, 4.

De Heere laet de medecijne wt der aerde wassen enz.

Tot Amstelredam. Bij Barent Adriaensz. In de Warmoestraet. In gulde schrijfboeck. 1588. pp. 111, en Register.

Bladz. 341. *Bortius. Kerk. Dordr.* D. I, bl. 250.

„ 343. *Hoog.* Zie vooral de *Kerkel. Zedem.* Amst. 1766. 2 d.

„ 344. *Van Effen. Spectator,* (Reg.) *Nederl. Spectator* passim.

Bladz. 347. Over de lijkpredikatiën: Voet, *Polit. Eccl.* T. I, p. 239, 279, 280, 281. Zij zijn allen te vinden (voor zoo ver zij bestaan) in de *Boekzalen*, bij Vrolijkert, *Vliss. Kerkh.*, en in de meeste oude Naamregisters van predikanten. Zoo heeft men ze van J. Boskoop op S. Molenaer (1738), van M. Cock op J. Hofstede (1738), van H. Sohnus op H. Verbeek (1737), van A. Comrie op C. van Schellingerhout (1749), J. Wilhelmus op J. Fruitier (1731), van N. van Wingen op D. van Henghel (1711), van Aemilius op Hollebeek, van J. Bierman op Fred. van Houten (1727).

Bladz. 348. *Utenhoven*. London 1566. 's Gravezande, *Tweede eeuwfeest v. h. Synode van Wezel*, bl. 203. Pars, *Naamrol*, bl. 234. *Cat. J. Koning*, D. II, bl. 272. Jöcher, i. v.)

Bladz. 349. *Gelukkig*.

„ „ van Giffen's lijkrede op Sappius (met een plaat) komt voor in zijn *Werken* door Voget uitgegeven. Gron. 1743, bl. 253.

Bladz. 350. *Jonkers*. Tholuck, *Das Kirck. Leben*, Th. I, S. 90.

„ „ In 1660. Tholuck, S. 111.

„ 351. *Ouderlingen*. Grotius, *De imperio summ. potest. circa sacra*, C. XI, p. 14, 15, 16. P. Nieuwland, *Letter- en Oudheidk. Verl.* D. IV, bl. 703. J. Koelman, *Ampt en Plichten van Ouderlingen en Diakenen*. Rott. 1694. Bentheim, Th. I, S. CXV. Ypey en Dermout, *Gesch. d. Ned. Herv. Kerk*, D. I, bl. 488. Kist en Royaards, *Archief voor Kerkgesch.* D. II, bl. 16, 36. IX, bl. 262, 294, 352, 478. X, bl. 99, 144. G. v. Lechler, *Geschichte der Presbyteriën- und Synodalverfassung Sect. der Reform.* Leiden 1854. W. Broes, *De Kerk en de Staat*, D. III, bl. 83, 84.

Bladz. 351. *De vereischten. Kerk. Handb.*, bl. 31.

„ „ *Leiden. Alph. Chron. Repert.* o. h. w. *Ouderling*.

„ 353. *Dordrecht. Kerk. Dordr.*, D. I, bl. 79, 80. *Repert. Consist.*

„ „ *Bachiene. Kerk. geogr. Vrolijkert, Vliss. Kerkhemel*, bl. 290. Greydanus, *Naaml. d. Pred. onder de cl. v. Franeker*, bl. 5, 56, 154.

Bladz. 354. *Formulier*. Mensinga, *over de liturg. Schriften*, bl. 378.

„ „ *Scherpe hekeldichten.* o. a. van Jufvr. Bekker. Hondius, *Swart Register*, bl. 215 volg.

Bladz. 355. *In de dagen*. Moll, *K. L.* (Reg.) Augusti, *Handb.* Th. I, S. 174. *Denkw.* Th. IX, S. 363, 429—447. Schöne, Th. III, S. 99. Ypey en Dermout, D. I, bl. 372 en aant. Kist en Royaards, t. a. p. D. I, bl. 292, 294. *Bachiene, Kerk. geog.* Bentheim, t. a. p. Lechler. Hertzog.

Bladz. 357. *Dordrecht. Repert. Consist.*

„ „ *Leiden. Alph. Chron. Repert.* o. h. w. *diaken*.

„ „ *Friesland. Nauta, Comp. v. Kerk. Wetten*, bl. 80.

„ 358. *formulier*. Mensinga, bl. 378.

„ „ *Repert. Consist. Alph. Chron. Repert.* Hondius, bl. 76 volg.

Bladz. 360. *Diaconessen*. Moll, D. I, bl. 245. II, bl. 51. P. Nieuwland, *Letterk. Verl.* D. II, bl. 333. Bentheim, Th. I, S. 476. De diakenen gingen reeds in de XVIe eeuw met houten berdekens om. In de 17e eeuw stonden zij met zakjes aan de deuren bij het uitgaan der kerken. Ook had men armposten, waarin de gemeente hare gaven wierp.

Bladz. 360. Voorlezers. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 267. *Denkw.* Moll, D. II, bl. 245. P. Nieuwland, D. I, bl. 726.

Bladz. 360 volgg. *Repert. Consist. Alph. Chron. Repert.* o. h. w. *Voorlezers, Voorzangers, Catechiseermeesters.* Hondius, bl. 253.

Bladz. 365. *Koster.* Aschbach, i. v. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 273.

„ 366. *Das Amt.* Berlin, 1854.

„ „ *Costerien.* Zie o. a. van de Wall, *Privil. v. Dordr.* D. I, bl. 61, 197.

„ „ *Zeist. Bat-Sacra.* D. I, bl. 236. *Ervgraf. bedien.* bl. 132.

„ „ *Valcoogh. Regel der Schoolm.*

„ „ *Regel.* Alckmaar, 1607, bl. 31. In 1619 was het vooral ten platten lande allerjammerlijkst met het kosterambt gesteld. Zoo klaagde de predikant te Zegvelt, dat schoolmeester en koster van de huislieden met afzetting van zijn dienst werd bedreigd, zoo hij het Ave Maria niet wilde kleppen en hun dienen in hun superstitie. De bevolking van dit dorp en der meeste platte lands gemeenten in 't Sticht waren nog catholyk, van hier dat in deze provincie zoo lang over “paepsche superstitiën” werd geklaagd. Zoo bragt men o. a. ook te Zegvelt, de dooden onder de preek voor den predikstoel en beluidde de dooden onder de preek. Te Jutphaas was de koster ook secretaris. Te Leusden kon de koster niet zingen en had de predikant een valsche stem, zoo dat er niet gezongen werd enz. Zie *Acta der Synode te Utrecht*, 106, f. bij Vermeulen, *Tijds. voor oudhed.* enz. te Utrecht, D. I.

Bladz. 366. *Hondius.* t. a. p. 132, 163, volgg. Het ambt van hondenslager was zeer in minachting. Zijn plicht was de honden uit de kerken, die meest altijd open waren, te jagen. Volgens Bleiswijk, *B. v. Delft*, bl. 369, verbeurde hij “die sijn hondt in de kerck liet loopen 12 St. Meermalen komt de hondenslager op het tooneel der 17e eeuw voor. Hij werd door de stad aangesteld.

Bladz. 371. Over het geestelijk gezang, voor en ten tijde der hervorming. Verg. men Moll, t. a. p. bl. 228, 436. Dr. R. Benninek Janssonius, *Geschiedenis van het kerkgezag bij de Herv. in Nederl.* Proeven van geestelijke poëzij, vóór de hervorming gaven H. Hoffmann von Fallersleben in *Horae Belgicae*, P. X. (*Niederl. Geistl. Lieder des XV Jahrh.*) Alberd. Thijm, *Gedicht, uit verschill. Tijdp.* W. Moll. in *N. Christ. Maands.* 1855 en andd.

Bladz. 372. Over de Souterliekens: *Iets over W. v. Zuilen van Nijevelt* in Nijhoff's *Bijdr.* D. III, bl. 273, en bij v. d. Aa, o. h. w. Nijevelt, (W. Zuilen van)

Bladz. 372. Wij gebruikten de Psalmberijming van Utenhoven, Londen 1566.
 „ „ Over de Psalmen van Marot en in het algemeen over de Psalmberijmingen is o. a. zeer belangrijk M. Vitranga, *Leerrede over Ps. CXLIX vers I en Reden over den oorsprong en voortgang van het Heilig zingen* enz. Arnhem. 1775.

Bladz. 372. Over Petrus Dathenus zie: Goedhals *Lectures* etc. T. III, H. ter Haar, *Specimen Historico-Theologicum P. Datheni vitam exhibens*, Janssen en van Dale. *Bijdr. tot de oudheidk. en Geschied. enz.* D. III, V, VI en de bronnen opgegeven in het *Repert. v. verk.* en bij van der Aa, Schotel, *de Psalmen*, van Iperen, *K. H. v. h. Psalmgez.* In de *Boekzaal der geleerde wereld*, Sept. 1739, vindt men een lijst *dergenen, die alle Psalmen van David in de Nederl. Dichtmaat gebragt hebben*. Vervolgd door G. H. W. in *Boekz.* April 1760, bl. 40. Ook geeft ze Muller in zijn *Catal. van Godg. Boek.* op. De Maats. van Ned. Letterk. te Leiden bezit meest alle de berijmingen.

Bladz. 374. Zie over dezen strijd: Ypey en Dermout. D. IV, bl. 77. en de zoogenoemde *Datheniana*. Vooral hebben zich in dezen strijd bekend gemaakt Jean Guepin en Andreas Andriessen, predikant te Veere, († 1768.)

Bladz. 375. Groot is het aantal leerredenen, die bij de invoering der Psalmen zijn in het licht gegeven, b. v. door Petrus Brouwer (*Aanprijzing van heilig zingen*, Dordr. 1773) A. van den Berg, (*Leerrede over Ps. XCII : 2*, Dordr. 1774.) W. de Koning, (*De gemeenten des Heeren opgewekt* enz. s' Gravenh. 1774.) Theod. Avinck, (*Het Geest. en verstandig Psalm-zingen*, Utrecht 1774.) J. W. te Water, *Aanspraak aan de Herv. kerk in Nederland*, (1774) enz. Zij zijn meest alle belangrijk, vooral door de aanteeck. Tot de geschriften die bij deze gelegenheid verschenen behooren o. a. *Eenige noodige en kortelijk beredeneerde Bedenkingen betreffende de Rijm psalmen*. Rott. 1774. Petrus Hofstede, *Brief aan d. Hoogel. Heer J. J. le Sage ten Broek*, Rotterd. 1775. *Bericht aan de Nederd. Gem. te Middelh. nopens de verbetering van het openb. kerkgezang*, Middelh. 1776.

Bladz. 377. Over de gezangen, zie de voorrede van *Het oudste Gezangboek voor de openbare Godsdienst oefeningen in de Nederl. Geref. Kerk*, uitgegeven door Dr. A. van der Linde. s' Gravenh. 1869. Mr. H. J. Koenen, *Het Psalmgezang, vooral Het geestelijk lied en de geestelijke Liederen-Poëzy in Olijftak*, IV D., N. 1—6. *Godgel. Bijdr.* 1869, bl. 307.

Bladz. 377. Over het ambtsgewaad, zie mijne *Geestelijke en wereldlijke kleeding*.

Bladz. 383. Toen in Duitschland aan de catholyke geestelijkheid het dragen van pruiken verboden was, werden zij de gewone hoofddragt der protestantsche. De echt orthodoxe pruiken der luthersche leeraars, waren van zwart bokkenhaar. Toen koning Frederik Wilhelm, in plaats van een pruik, een Zopf droeg, volgden zijne onderdanen zijn voorbeeld na. Ook

de geestelijken namen de Zopf aan. 't Baarde veel opzien toen de Zopf-prediger Schultz te Gilsdorf, bij Berlijn, 't eerst met de Zopf op den kansel verscheen. Zie Vehse, *Geschichte des preussischen Hofes und Adels*. Th. III, S. 53.

Bladz. 386. *Het gebed*. Moll, *K. L.*, D. II, bl. 281.

„ 387. *Joden*. Bingham, *Orig. Eccl.* V. I, L. XIII. c. 3, p. 111 seqq. Prideaux, *Joodse Gesch.* D. I, bl. 580, 581.

Bladz. 387. Over de formuliergebeden: Mensinga, *over de Lit. Schrift*. Ravensteyn, *de Nazir. Gods*, D. II, bl. 19. Ens., *Kort berigt aang. de publ. Schrift*.

Bladz. 388. *Utenhoven*. Achter zijn Psalm-overz. Lond. 1566. *Een ander forme des ghebedes des sondaghes voor de predicatie*.

Bladz. 389. *Na het voorl. z. Het ghebedt voor des Sondaechs voor de pred. fol. 26*, achter den *Catechismus*. *Leyd. bij J. Paedts Jacobsz.* 1579.

Bladz. 389. *Amen*. Ook bij de Ned. Herv. Gem. te Londen. “Na dem de Ghemeynte op dit voorgaende ghebedt hun Amen ghesecht heeft, werdt een Psalm gezongen.”

Bladz. 389. *Onze Vader*. Zie hierover Suringar, *de publicis veter. Christianorum precibus* L. p. 1833. J. G. Steinert, *De peculiari indole precum Domini nostro* cet. Ossit. 1817. 4. Augusti, *Handb. d. Christ. Archaeol.*, Th. II, S. 58 ff.

Bladz. 389. *Justinus*. *Apol.* I, p. 222. ed. Oberth.

„ „ *Irenaeus Haeres. lib.* V, c. 17.

„ „ *Tertullianus* haalt niet alleen meermalen de Oratio Dominica aan, maar schreef ook eene verhand., *de Oratione*, een verklaring van het O. V. bevattende. Verg. Augusti, S. 62, 63. Ook Cyprianus schreef *De Orat. domin.* (*Opp.* edit. Oberth. T. I, p. 366, 388) en zijn tijdgenoot Origenes schreef een werk over het gebed (τὰ ἐπι εὐχῆς). *Opp.* edit. Oberth. T. III, p. 408—593, waarvan het 2^e deel eene verklaring bevat van het O. V.

Bladz. 389. *Chrys. Homil.* XI en 2 Cor. p. 740. *Hom.* LVII, p. 954.

„ „ *August. Herm. XLII, Enchir.* c. 7, c. 71. Verg. Walch, *Misc. Sac.* p. 69 seqq. Bingham, *Orig.* Vol. I, p. 39. IV, p. 132 seqq. V, p. 246—247.

Bladz. 389. *H. Avondm.* Augusti, t. a. p. bl. 17.

„ „ *Berijming*. Men vindt ze bij Valcoogh t. a. p. bl. 55.

„ 391. *Parodien*. Nieuwland, *L. V.* D. II, bl. 505. Hondius, *Swart Reg.* bl. 111. Pouderoyen, *over den Catech.*, bl. 716. *Nav.* D. III, bl. 351, D. VI, bl. 275. D. VII, bl. 325.

Bladz. 392. *Publ. geb.* 's Hage 1707, 3 d. Bilderdijk, t. a. p.

„ 394. Hoornbeek in *Summa Contravers*, L. X, en in *Theol. Pract.* L. IX, c. I, p. 279. Prideaux, t. a. p. D. I, bl. 380. Bingham, *Orig. Eccl.* Vol. V, L. 13, c. 5, p. 111 seqq. Ravensteyn, t. a. p. bl. 23, 24.

Bladz. 394. Themminck. Engelsma bl. 122, 287.

- Bladz. 396. *Hasterland*. Engelsma, bl. 122. Vermeulen, t. a. p.
 „ „ *Benthem*, S. 322.
 „ „ *Lydius' Christelycke Ghebeden, zoo gheestelycke als lichaemelycke, in alle nooden ende swaricheden te ghebruycken*, is het eerst in 1629 bij Francoys Boens te Dordrecht verschenen. De tweede uitg. drukte Dirk Dirksz. aldaar in 1648. Beide drukken zijn in 16°. De laatste vindt men achter zijn *Geestelyck Bruylofts-Bancket ofte Meditatie over het 12, 13, en de vers. van het eerste capittel in het Hoogelieds Salomonis*.
- Bladz. 396. *Sibelius*. Caspari Sibelii *Christianae preces et Gratiarum Actiones, Daventriae* 1658. De studenten, die te Leiden wekelijks in het Latijn exercitii gratia moesten prediken, gebruikten het.
- Bladz. 396. *De Bijbel*. Over dit hoofds. vergelijkte men de bekende werken van Le Long, Hinlopen, Stockmans' *Redevoer. over de lotgevallen der H. S.*, Amst. 1737. 4°. Outhofs, *Aanmerk. over eenige Nederl. Bijbeldrukken*, in *Boekz. d. Gel. Wer.* April, Mei 1723. Ook gaf hij *Bijdragen tot Le Long's Boekzaal. Over Nederlandsche Bijbeluitgaven*, door Prof. J. J. Doedes N°. 7 van den eersten jaarg. van *Voor driehonderd jaren*. Volksblaadjes enz. Har- derwijk, 1869.
- Bladz. 398. Verg. Ter Haar, *Geschied. der Kerkherv. in Tafereelen*, D. II, bl. 125. Ypey en Dermout, t. a. p.
- Bladz. 400. Verg. o. a. Prof. Fruin, *De aanstelling van Marnix van St. Aldegonde tot Bijbelvertaler*, in *Handel. en Mededeel. v. d. Maats. v. Nederl. Letterk.* 1867. Een stuk der Bijbeloverzetting van Aldegonde is bewaard in J. Bacius.
- Bladz. 403. Ravensteyn, *de Nazir. Gods*, D. I, bl. 412 volg.
- „ 405. *De Preek*. Zie Moll, *Kerk. Leven der Christ.*, D. II, bl. 268; H. Alt. *Christl. Cultus*, S. 208; P. Nieuwland, *L. V.* D. III, bl. 121 volg.
- Bladz. 406. *Op Nieuwejaarsdag*. z. Nischellus *Leben Zwingli*, S. 14. Zwinglii, *Opera*, T. I, p. 130.
- Bladz. 407. *Gesch. der Kerkherv.* D. I, bl. 121. Muller, II, 310.
- Bladz. 407. Knox. v. d. Corput, *Godd. Vierschaar*, D. III, bl. 167. Volgens Willer, de modo et ratione concionis. 1562.
- Bladz. 408. *Luther*. Z. Tholuck, *Das Kirchl. Leben*, Th. I, S. 132. Ook waren er. Z. Hartog, *Gesch. d. Predikk.* bl. 17.
- Bladz. 409. *Melanchton*. Tholuck, l. c. S. 131. C. Becker, *Beitr. zur Kirchengesch.* S. 41. Eine Leichenpredigt von J. Meisner von 1670. füllt 98 „Quartseiden.“
- Bladz. 410. *Sond. Ev.* Men vindt die nog in de eerste drukken achter de Psalmb. v. Datheen.
- Bladz. 411. *Kerk. Handb.*
- „ 412. Hartog, *Gesch. v. d. predik. en der Evangelieprediking in de Prot. Kerk van Nederland*. Amst. 1861. Emblematisch prediken: Röber, te

Wittenberg, hield in 1615 een preek op het thema: *Das holdseligen lieben Jesuleins und Immannuels himmlisch Geburtszeichen oder prophetische Himmelsfigur*. Een lijkpreek van hem voert tot titel: *Rosen und Blumen-geheimnisz*. Een preek van Daniël Keek van 1642, over Rom. VIII: 18, handelt over *den Syllogismus apostolicus*.

Bladz. 413. *Bortius. Kerk. Dordr. D. I, bl. 449. Godgel. Bijdr. 1869, D. I, bl. 114.*

Bladz. 413. Belangrijk is over de predikwijze: Hartog in zijn aangeh. *Gesch. der predikkunde*, en in *Godgel. Bijdr. 1870, 2^e St. (Een weinig bekende homilitiek)*. Verg. ook *Leven van Philopater en Pseudo-studiosus hodiernus sive Theologus Groninganus detectus et refutatus*. Brands, *Inl. tot de kennis en het gebruik der hedend. predikwijze*, Amst. 1742. Mosheim, *de predikkunde*. Utr. 1770, 2 d. Ypey. en Dermout. (Reg.)

Bladz. 420. *Kerk. Dordr. D. II, bl. 404. D. III, bl. 369. D. IV, 67.*

„ 421. Moll. K. L. D. I, bl. 129, 144, 181, D. II, bl. 293, v. 504, Hertzog. Aschbach. Siegel, Th. I, S. 1 ff. Augusti *Hanb. Th. II, S. 521, Reinwald S. 331.*

Bladz. 422. Tholück t. a. p. Th. I, S. 168.

„ „ Ravensteyn, D. I, bl. 306. M. Mikroen, *v. h. recht ghebruyck des Nachtm.* Lond. 1554. Brakel *Redel. godsd. D. I, bl. 983. Hondius, bl. 18.*

Bladz. 424. *Repert. Consist. Dordr. Repert. L. B.* Zie over het H. Avondmaal Ridderus. *Hist. Doop, Avondmaal en Discipline*, Amst. 1672. C. Drelinecourt, Moulin enz. over 't H. Avondm. Utr. 1728. D. le Roy, *Zedige verh. v. d. Practyke des H. Avondm.* Rott. 1702.

Bladz. 425. Er bestaan proefpredikatiën, o. a. van Focco Johannis, Fran. 1648, 4°. W. Teelinek gaf *sermoenen tot voorbereid. d. H. Avondm.* 's Grav. 1614.

Bladz. 426. Achter de Psalmen van Utenhoven. (1566) bl. 27.

„ „ *Formulier. Mensinga, bl. 214. S. van Emdre, twee Leerred. over de Formul. v. Doop en Av.* Utr. 1794. M. Jorissen, *wijsheid onzer vaderen in het formul. d. H. Avondm.* s' Hage, 1821. v. Voorst, *over de 21^e vr. enz. en het formulier van het Nachtm.* Ketelaar, *over de formul. enz.* Amst. 1724.

Bladz. 428. Men las ook *de sermoenen van het H. Nachtm.* (1567) van Olivianus, en later de leerreden van M. Henry, (s' Grav. 1738.) Doddridge, (Rott. 1752.) T. Hollyburton (Rott. 1763) andd. Vooral *de gebeden en dankz. bij het H. Avondm.* van Hakvoord.

Bladz. 429. volgg. Verg. behalven Koecher, van Alpen, Reddingius mijne *Gesch. v. d. Heidelb. Catech.*

Bladz. 436. Ravesteyn, t. a. p. Brakel, D. I, bl. 952. Over de pillegift. Zie J. Bogaers in *Tael en Letterhode.* van Verwijs en Cosijn, 2^e jg. 1^e afl.

Bladz. 437. *In den aanvang. Repert. Consist.*

Bladz. 438. *Londen*. Mensinga. Er ontstond in 1721 te Groningen twist of men de drie bekende vragen, zoo woordelijk, kon lezen, zoo als zij daar stonden? Deze twist liep zóó hoog, dat de Magistraat het noodig achtte het lezen dezer vragen aan allen te verbieden.

Eerst in 1804 zijn zij wederom ingevoerd. Reeds vroeger waren reeds te Utrecht bezwaren geheven tegen het stipt lezen der 1e vraag. In 1718 werd dit bezwaar op nieuw geopperd, door Joh. Reinier, Kelderman, vervolgens door Abrah. Brakonier, Aegidius van der Putt, Joh. Vos, die alle van gevoelen waren, dat de kinderen der geloovigen alléén mogten gedoopt worden. Over deze twist en de vorige is breedvoerig gehandeld, door Ypey, in *Kerk. Gesch. der 18e eeuw*. D. VI, bl. 315, D. VII, bl. 361, D. VIII, bl. 786, en aldaar aangeh. bronnen. Mensinga, 445, 454.

Bladz. 439. Over het bijgeloof omtrent den doop, Collin de Plancy, o. h. w. *baptême*. Pouderoijen, bl. 535. Hondius, bl. 87.

Bladz. 440. *Repert. Consistor. Repert.* L. B. o. v. *huwelijk*.

„ 443. Over het formulier, Mensinga, bl. 279.

Bladz. 445. volgg. *Repert. Consist. Repert. Leid.* IV, E. van Zurck, *Codex Batavus art houwelyck*.

Bladz. 447. Heemskerk. Het orig. testament van 17 April 1558, ligt voor mij, A. van der Willigen, *les artist. de Haarlem*, p. 151, 345.

Bladz. 448. *N. O. Kist. De synoden der Nederl. Herv. Kerken onder het kruis*, in Kist en Royaards, *Archief voor Kerk. Oudk.* D. XX.

Bladz. 449. Over de *Ned. Geloofsbel.* J. Ens, *Korte Hist. Verh. der pub. schriften*. W. te Water, *tweede eeuwget. d. Ned. Geloofsbel.* Borsius, *Overzicht v. h. trapsgew. toegenomen gezag der Geloofsbel.* in Kist en Royaards, *Archief*. D. IX. Vinke, *Praef. ad. Libr. Symb. Eccl. Ref. Ned.* p. XXX, J. J. van Toornenberg. *Eenige Bladzijd. uit de Gesch. d. Ned. Geloofsbel.*

Bladz. 449. Lechler, *Geschiedte der Presbyt. und Synodalverfas.* Bachiene, *Kerk. Geogr.* J. Smetius, *Syn. Ordon. en Resol. v. elderl.* Nijm. 1699 A. Thysius, *Leere en orden der Ned. Geref. Kerken*, Amst. 1615. (L. v. Velt-huijsen) *het recht der Overheid, over Kerkel. pers. en zaken*, Leiden, 1756. *Syn. Prov. dioecesis, Ultraj. c. n. Cutsemii, Hagiop.* 1614, Ravesteyn. Ypey en Dermout.

Bladz. 458. *Classis*. Zie Bachiene, Ravensteyn, Ypey en Dermout, A. Walaeus, *Ampt der kerkendienaren.* J. Acroni, *van de beroepingen der predikanten en van het jus patronatus* Amst. 1615. J. Koelman, *ampt en pligt der ouderlingen*, Rott. 1694. *De vrije handopening verdedigt*, 1756.

Bladz. 459. *Acta Cl. Zuid-Holl.* ms.

„ 460. *Repert. consist. art. Classis*.

„ 461. *Wetten d. Classis v. Dordr.* (1785.) *Cl. v. Schieland.* (Rott. 1727.) *Cl. v. Gorichem* (Gor. 1765,) *Walcheren.* (Middelb. 1779.) *Tholen en Bergen op Zoom.* (1791.) *Nederveuwe.* (Harderw. 1750.)

Bladz. 461. *H. Maaltijd. Gron. Volksalm.* 1843, bl. 161.

Bladz. 462. *Kerkeraden. Bachiene. Repert. consist. Repert. Leijd.* Ypey en Dermout.

Bladz. 473. *Monografie in Kerkl. Archief.* D. I, bl. 445, vv.

„ 475. *Vollg. Ghebruyck van kerckelijke goederen*, Amst. 1653, ms.
W. B. S. Boeles, *Het stemregt der eigenerfden*, Gron. 1869. Dez. *De bijzondere Regtbetrekking tusschen een aantal Kerkel. gemeenten in de Prov. Groningen en den Staat.* Gron. 1866, F. L. W. Koker, *Onderzoek naar den aard en de gesch. der Vicarie-goederen in Nederl.* Utr. 1857. Mr. J. Telting, *over de kosterie-goederen in Friesland.* W. van Beuningen, *het geestelijk kantoor te Delft*, en de in deze werken aangeh. schrijvers.

Bladz. 478. P. Nieuwland, *Uitl. Verl.* D. II, bl. 508, over de tractementen der predikanten, Bachiene, l. l. passim.

Bladz. 479. *Waarlijk. v. d. Breugel, de leeraar.* bl. 4.

„ „ *Mijn dienst. van Belle, Ged.* bl. 14.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

HET UITWENDIGE VAN HET KERKGEBOUW.

Allereerste oprigting van het Chr. *Kerkgebouw*, bl. 2. Oorspr. inrigting, toeneming in tal en aanzien, bl. 3, 4, 5. Het eerste in ons vaderland, bl. 6, 7. Van wat materialen vroeger en later vervaardigd, bl. 7, 8, 9, 10. Welke plaatsen er toe gekozen, bl. 8. Vorm, bouwstijl in verschil. tijdperken, 9, 10, 11, 12, 14, 15. De eerste steenlegging, bl. 15. Inwijdingsplegtigheden, bl. 16, 17. Inwijdingspredikation, bl. 26. Oudste en hoogst merkwaardige *Kerken* te Alkmaar, bl. 13. Te Amelo, bl. 16. Amersfoort, bl. 13. Amsterdam, bl. 12, 13. Antwerpen, bl. 12. Arnemuiden, bl. 6. Arnhem, bl. 13. Axel, bl. 6.

Biervliet, bl. 6. Bommel, bl. 13. Breda, bl. 13.

Delft, bl. 8, 12, 13. Deventer, 9, 10, 13. Dordrecht, bl. 13.

Eepe, bl. 9. Egmond, bl. 9. Emmerik, bl. 6, 9.

Franeker, bl. 13.

Gouda, bl. 13. Groningen, bl. 12, 13.

Haarlem, bl. 13. 's Hage, bl. 13. Harderwijk; bl. 14. Hattem, bl. 9. Heerle, bl. 9. Heilo, bl. 6. 's Hertogenbosch, bl. 12. Heusden, bl. 13. Hoorn, bl. 8. Hulst, bl. 6.

Kampen, bl. 13. Kerkwerve, bl. 6. Keulen, bl. 12. Kortgene, bl. 16.

Leeuwarden, bl. 13. Leiden, bl. 13, 16.

Nijmegen, bl. 13.

Oldenbroek, bl. 9. Oldenzaal, bl. 9. 14. Ootmarsum, bl. 10.

Petten, bl. 6.

Rhenen, bl. 12. Rotterdam, bl. 13.

Sanbeek, bl. 16. Schiedam, bl. 13. Straatsburg, bl. 12.

Utrecht, bl. 6, 9, 12, 13.

Vaassen, bl. 9. Velzen, bl. 6. Vianen, bl. 13. Vlaardingen, bl. 6. Vlissingen, bl. 16.

Vorgten, bl. 9.

Weenen, bl. 12. Wijk bij Duurstede, bl. 14.

Zutphen, bl. 10, 13. Zwol, bl. 13.

De meesten minder geschikt voor den openb. eeredienst der Herv. bl. 14, 15.

HET KERKHOF.

Ligging en inrigting der kerkhoven, bl. 18. Ook vrijplaatsen, maar als speelplaatsen streng verboden, bl. 19, 20. Bijgeloof omtrent dezelve, bl. 19, 20, 21.

Doodkisten. Vorm, -- waarvan vervaardigd, — bijzondere gewoonte bij de begraving der *lijken*, bl. 20.

DE TOREN.

De kerktorens, van wanneer? doel, oorsprong, bl. 21, 22. Verschillende vorm in versch. tijdperken, bl. 22, 23, 26, 27, 28. Symb. beteekenis, bl. 24, 25. Plaatsing van den *haan* er op, bl. 24. De *oudste*, bl. 26, 27. De meest *beroemde* en *schoonste*, bl. 25, 29, 30, 31, 32, 33.

DE KLOKKEN.

Oorsprong en doel der kerkklokken, bl. 34, 35. Waarvan vervaardigd, bl. 40. Vorm, gewigt, getal, bl. 37, 38, 39. Doop, naamgeving, wijding, versiering er van, bl. 40, 41, 42, 43, 46—51. Bijgeloof omtrent dezelve, bl. 43, 44, 45. Wonder- en tooverklokken, bl. 36, 37. Waarschuwingen tegen het misbruik, bl. 50. De *oudste*, bl. 38, 39, 40. *Klokkengieterij*, bl. 52. *Klokuurwerken* en *klokkespelen*, bl. 53, 54, 55. Bijzonder *beroemde*, bl. 55.

HOOFDSTUK II.

HET INWENDIGE VAN HET KERKEGEBOUW.

Beschrijving van de O. L. vrouwekerk te Dord, in de 16de eeuw, den vorm, de gewelven, het schip, koor, altaren, enz., bl. 56 tot 58.

Gesteldheid van het inwendige na den plaats gehad hebbenden kerkroof, bl. 59.

Aanzien er van sints de Herv. godsd. de godsdienst van staat is geworden, bl. 59, 60.

Klagten over de toenemende pracht en weelde er van, bl. 60.

HET ORGEL.

Het *Orgel* in de Gr. Kerk niet gedoogd. de Cat. gaat er niet dan langzamerhand toe over, bl. 61. Allereerste zamenstelling, bl. 62. Beletselen eener algemeene invoering, bl. 62. Eindelijk opgeheven, bl. 63. Het orgel tot volkomenheid gebragt, bl. 63. Weelde er aan te koste gelegd, verheffing er van, bl. 63, 64.

In Nederland reeds in de 12de eeuw in gebruik, doch nog zeer gebrekkig, later verbeterd, bl. 62, 65. Vooroordeelen tegen het orgel, gebruik er van in de kerk, van de Hervorming af, stemmen er tegen en gevolg daarvan, bl. 65 tot 69. De Magistraat van Leiden breekt het ijs en wordt hierin gesteund, bl. 69. Het orgel herkrijgt zijn kerkelijk karakter, bl. 69, 70. Hervatte tegenstand, bl. 70 tot 73, — en vernieuwde verdediging, 73, 74.

Strijd vóór en tegen het orgel ook in Engeland, — uitslag bl. 74.

Uitwendige versieringen van orgel en *orgeldeuren*, bl. 70 tot 79.

Wijding er van, bl. 79. Plegtige inwijding, — orgelconcert, bl. 80 tot 83. Meest *beroemde* orgels, bl. 75, 76, 79. Meest *beroemde organisten*, bl. 83, 84, 85.

DE PREEKSTOEL.

Hoedanig de *Preekstoel* in de eerste tijden des christendoms, bl. 85, 86. Wat in de middeleeuwen, waarvan vervaardigd en van welken vorm? bl. 86, 87. Versiering er van, bl. 87. De eigenlijke *preekstoel* dagteekent van na de 14de eeuw, bl. 87. De plaatsing er van verschillend, bl. 89. Werd soms door aanzienlijken ten geschenke gegeven, bl. 91. Feestelijke inwijding der preekgestoelten, bl. 90. Meest *beroemde* en *prachtige* kansels der middeleeuwen, 87. Meest *beroemde* en *prachtige* kansels der 16de, 17de en 18de bl. 88, 91, 92. De *lezenaar*, bl. 88. De *zandlooper*, bl. 98. Het *klankbord*, bl. 89. Het *hekje* en het zitten hierin, bl. 94, 95.

DOOP- EN AVONDMAALSGEREEDSCHAP.

Wat en hoe de *Doophuizen* waren, waartoe zij dienden, bl. 96.

Doopvont-zamenstelling, plaatsing, vorm, bl. 97, 98. Opgegraven vonten, van wat tijd afkomstig, bl. 98, 99. Merkwaardig die van 's Hertogenbosch en van St. Martijn, bl. 99, 100. Waarvan vervaardigd in versch. tijden, bl. 99, 100, 101.

Doopbekkens, zilveren, gouden, bl. 101. Erfgiften, bl. 101, 102.

Nachtmaalstafel, plaatsing, vorm, aanrigting in vroeger en later tijd, bl. 102.

Nachtmaalskleed, bl. 102.

Nachtmaalsschotels, bl. 102. Gelegateerd, bl. 103. Prachtig gedrevene, bl. 103.

Nachtmaalsbrood, bl. 103. Geschillen over het gebruik van gezuurd of ongezuurd, — oblaten, — overschot, waartoe bestemd, bl. 104, 105.

Nachtmaalskelken of *bekers*, vorm, stoffe, bl. 105, 106, 108, 110. Meestal ten geschenke aan de kerk gegeven, bl. 107, 108.

Nachtmaalsloodjes, (parolen), 107.

Nachtmaalskannen en flesschen, bl. 108.

Nachtmaalswijn, — roode, witte, spaansche, gemengde, — restant, waartoe gebruikt, bl. 109, 110.

GESTOELTEN.

Gestoelten (Kerk-) voor de geestelijken, die voor 'de leeken komen later in gebruik; pracht der eersten, bl. 111, 112. Afzonderlijke zitplaatsen, heeren- en vrouwen- regeerings- en gewone banken; — kibbelarjen hier over, resolutien hier omtrent, — aanstelling van vaste stoelbewaarders, bl. 113—115. Het gebruik van *stoven* in de kerken, bepalingen dienaangaande, bl. 115.

KOORHEKKEN.

Plaatsbestemming en versiering van het koor (praalgraven, zerken en wapens), bl. 117, 118, 120, 121. Min of meer beroemde en prachtige *hekkens*, bl. 118, 119, 120.

KROONEN.

Vroeger gebruik van lampen, lusters en kandelaars, bl. 122, 123. Moeijelijkheid eener naauwkeurige beschrijving van dezelve, bl. 123, 124. Merkwaardige overblijfselen er van uit later eeuwen, bl. 125—127.

GESCHILDERDE GLAZEN.

Van wanneer de *geschilderde* (Kerk-) *glazen* dagteekenen, bl. 128. Grootendeels vernield, bl. 129, 139—142, 145. Hooge waarde en beroemdheid van velen der overgeblevene, — de *goudsche* glazen, bl. 129—134. IJdele ergernis er aan, bl. 135. Het vereeren van glazen wordt een manie, — zij prijken, tot in het belagchelijke, met allerlei wapens van adellijken en grooten (blasoenen), vernieling der blasoenen in de kerken op 't eind der 18de eeuw, bl. 135—146.

Gildenborden, borden met de *naamlijst van de Predikanten* en van de geschiedenis der plaatsel. gemeente (*memorialen*), bl. 147—150.

Muurschilderingen en *Schilderijen*, bl. 151—153.

Kerk-rariteiten en *bibliotheeken*, bl. 153, 154.

GRAVEN.

Het van ouds begraven *buiten* de kerk geschiedt van Constantijn af meer en meer *in* de kerk, bl. 155, 156. Het *verbranden der lijken* nog tot in de 8ste eeuw in gebruik bij onze voorvaderen, bl. 159. Het verzet en verbod tegen het begraven *in* de

kerken vergeefs, oorzaken hiervan, bl. 157, 158, 169. Stemmen tegen de weelderige opsiering der graven, bl. 162, 163. *Praalgraven*, mausoleën, tomben, *grafzerken* en sarcophagen, *grafschriften* van vroeger en later tijd, bl. 159—186. Enorme kosten van begraven in de 17de en 18de eeuw, bl. 186, 187. Vernieuwde klagen over het begraven in de kerken, bl. 187. Kerksagen en volkslegenden, bl. 189.

HOOFDSTUK III.

HEILIGEDAGEN. DE DAG DES HEEREN.

De godsdienstviering van den Jodensabbath nevens die van den Zondag, — vervanging van gene door deze, bl. 190—195. Ontheiliging van den dag des Heeren in de middeleeuwen, vooral in de 13de eeuw, — verordeningen hiertegen in Duitschland en Engeland, bl. 195—197. Ook in ons Vaderland, bl. 198—200. Treurige gesteldheid in de 17de eeuw, bl. 200—211. Hevige strijd over de Sabbathsviering tussehen verschillende partijen zoo hier als elders, uitspraak der Dords. Synode, bl. 211, 212. Voortzetting van dezen strijd, bl. 212—214, — vooral tussehen de partijen van Voetius en Coccejus, bl. 214—219. De kerk raakt door deze twisten in vuur en vlam, bl. 219 tot 223. Bedaring van den strijd, bl. 224, 225. Sabbathsliederen, bl. 226—228.

KERSFEEST.

Juiste dag en datum voor het Kersfeest bezwaarlijk aan te geven, — vaststelling er van op 25 Dec. en redenen hiervoor, bl. 228, 229. Deszelfs invoering dagteekent pas van de 4de eeuw, — vroegste viering er van, bl. 239, 240. Er worden weldra meerdere feesten aan verbonden. Kerseyelus, bl. 231, 232. Verschillende wijze van Kersviering in volgende tijden op versch. plaatsen, het zoogenaamd "*kindje wiegen*," bl. 233, 234, — *Narren- of Ezelsfeesten*, misbruiken en buitensporigheden, bl. 235. — Overblijfsels van het heidendom in het Kersfeest, *St. Maarten met zijn Schimmel*, *St. Nikolaas*, *Kersvuuren*, *Kersbrooden*, enz. nog heden niet uitgestorven, bl. 236—238. Bezwaren tegen het Kersfeest bij de Herv. ook bij Dords-Syn. in de 17de eeuw, — verzet der gemeenten tegen de afschaffing er van, — vernietiging van het Syn. besluit, — algemeene invoering, — verbittering van Voetianen en Coccejanen beide, bl. 239—241. Het Kersfeest door de regering te Utr. "geannuleerd," — schimpschriften, bl. 241, 242.

Avondmaal op Kerstijd, 2de Kersdag, zangfeesten er op, kersteksten, kerspreken, kersliederen, bl. 242—244.

HET FEEST DER BESNIJDENIS EN DER NAAMGEVING VAN JEZUS.

Oorsprong en beteekenis van het Besnijdenisfeest, bl. 244—247. Van wanneer het dagteekent in ons Vaderland, — late invoering als kerk-feest, bl. 248. Wordt niet algemeen als zoodanig erkend en gevierd, — teksten en leerredenen bij die gelegenheid, bl. 248, 249. De besnijdenispreek wordt in de 17de eeuw nieuwjaarspreek, bl. 249. Viering van den nieuwjaarsdag, nieuwjaars-geschenken en gedichten, bl. 250—252.

VOORBEREIDING VOOR HET PAASCHFEEST.

Kerkefeesten der R. Cath. tussehen dat der besnijdenis en der opst.-*driekoningen*, *vastenavond*, — ernstige waarschuwingen tegen het deelnemen er aan van de zijde der Herv., bl. 252—256. Het *vasten* ter voorbereiding voor het Paaschfeest, verschil van tijd en wijze, bl. 257, 258. Viering der *grootte*, heilige, *week* vóór het hoofdfeest in de eerste eeuwen des Christ. en in de middeleeuwen, bl. 258.

Palmzondag — van wanneer hij dagteekent, wijze van viering; — *Schortelwoensdag* — naamsoorsprong, beteekenis, bl. 259, 260. *Wittedonderdag* — naamsoorsprong, bijzonderheden op denzelfden, bl. 260. De plegtigheid der *Voetwassing* in de kerken van ons Vaderland eertijds in zwang, doch raakt allengskens in onbruik, — ook het feest der *onnoozele kinderen* en *aschdag*, niet dan langzamerhand vervallen, bl. 260, 261. *Passieprediking*, *passieboekjes* — *goede vrijdag*, bl. 262. De *Stille week* een week van strenge onthouding, van zelfkastijding en ernstige overdenking, bl. 263, 264.

HET PAASCHFEEST.

Het oudste der Chr. feesten, — geschil tusschen de oost- en west. kerken omtrent den tijd van viering, bl. 264, 265. Hooge waardering er van, — wijze van viering in de eerste en in middeleeuwen, bl. 266—268. Een paar zonderlinge Paaschsermoenen, bl. 269, 270. Buitensporigheden op de Paaschdagen, door de Hervorm. slechts ten deele gekeerd; — de viering van het Paaschfeest wordt in ons Vaderland op 't eind der 16de eeuw algemeen, bl. 271, — hoedanig die van den 1sten Paaschdag ten onzent in de 17de en 18de eeuw, — de 2de Paaschdag meest een losbandige uitspanningsdag bl. 271 tot 277. Overblijfselen van de Heid. feesten ter eere van Osters en Astarte in het Chr., bl. 267. Het *Paaschpak*, de *Paaschvuren*, *Paascheijeren*, enz. bl. 272—276.

Avondmaal op Paschen, *Paaschteksten*, bl. 270, 271, — de *Paaschpreeken* van vroeger en later tijd, *Paaschzangen*, bl. 277.

HET HEMELVAARTSFEEST.

Niet vóór de 4de eeuw ingesteld, zoo in de Gr. als Lat. kerk van den aanvang af plegtig gevierd, — in de middeleeuwen door bijgeloovige gebruiken en (tot op heden) door losbandigheid ontheiligd, — het zoogenaamde *daauwslaan*, bl. 278—281. Het Hem. feest van de Herv. af nooit algemeen gevierd, bl. 283, 284. Hemelv. *teksten*, *leerr.* en *liederen*, bl. 282—285.

HET PINKSTERFEEST.

Duur er van niet overal en ten allen tijde dezelfde, — van de 4de eeuw af algemeen gevierd, wijze waarop zulks geschiedde in de eerste tijden, in de middeleeuwen, bl. 286, 287. Gebruiken hierbij van Heid. Joods. en Chr. afkomst, waarvan overblijfselen nog heden in ons Vaderland: *Pinksterbloemen* en *boomen*, het zoogenaamde *Papegaaischieten*, bl. 288, 289. De *Pinkstermaandag* een dag van brooddrunkenheid en uitgelatenheid, — billijke doch vergeefsche klagten hierover, bl. 289, 290. De kerkel. viering van het Pinksterfeest sedert het laatst der 16de eeuw ten onzent algemeen, — die van *Pinkstermaandag* gehandhaafd, — *avondmaal* op Pinkst. *Pinksterteksten* voor beide dagen, *Pinksterpreeken* en *liederen*, bl. 290, 291.

DANK-, VAST-, EN BEDEDAG.

Vast- en bededagen bij alle volken der oudheid in gebruik, ook aan de vroegste eeuwen des Christend. niet vreemd, — de invoering echter van vastgestelde jaarlijkse boet- en bededagen van latere dagteekening, bl. 291—294. De biddagsviering der middeleeuwen; — de beschrijving er van, na de Hervorm. een daad van politiek gezag, — de *biddagsbrieven*, bl. 294. Nevens den algemeenen ook bijzondere en plaatselijke bid- en dankdagen, — hooge prijsstelling er op bij onze vaderen, bl. 294—296. Die biddagsviering zelve, bl. 296, 297. De *biddagsleerredenen* en *gebeden* van vroeger en later tijd, *biddagscollecten*, bl. 297—299.

HOOFDSTUK IV.

KERKELIJKE PERSONEN. STUDENTEN.

Diep gevoelde behoefte aan bekwame evangeliepredikers sints den zegen der Herv. in ons Vaderland, bl. 301. Stichting der Leidsche Hoogeschool, gevolgd door die van het Staten-collegie; — de studie voor het predikambt aangemoedigd, — *beurzen*, bl. 302 tot 334. Het gymnas. in acad. onderwijs der 17de en der 18de eeuw, — het studentenleven, bl. 304—306.

PROFONENTEN.

Onderscheiding in ongestudeerde en gestudeerde, bl. 307, 308. Verschillende examina en toelating tot het predikambt: het *praeparatoir* en het *peremptoir*, bl. 308—310. Klagten over te weinige gestrengheid der examens in de 18^e eeuw, bl. 310, — over het gedrag der Proponenten met den sleep van treurige gevolgen; de *haar-* en *pruiken* quaestie, bl. 311—319.

HET BEROEP.

De beroeping allereerst door een vast- en bededag vooraf gegaan, — in den aanvang alleen *kerkelijk* — weldra eigent zich de overigheid het *jus patronatus*, bl. 319, 320. *Vrij* beroep slechts eene uitzondering, bl. 320, 321. Wijze van beroepen op ondersch. plaatsen verschillend, — het op beroep prediken door Predikanten, bl. 322—327. Kuiperijen bij het beroepen, Simonie, bl. 327, 328.

DE INZEGENING.

De dag der bevestiging een dikwerf al te luidruchtige feestdag, — door wien ze geschiedde en hoe? bl. 329. De oplegging der handen, — de vragen bij de inzegening, — de intreê, bl. 330, 331. Bevestigings- en intreeredenen, bl. 332, 333. Een woord over het veranderen van de namen der Predikanten in 't lat. en gr. bl. 334, 335.

DE LEERAAR.

Aanvankelijk broeders onder de broeders vormen zij zich allengskens tot eene Priesterkaste, — toenemende hoogmoed en aanmatiging der leeraars in de 17^e eeuw, bl. 335—340. Hunne eenvoudige en sobere levenswijze destijds, bl. 340—342. Hunne hooge achting en invloed bij de gemeenten: het *dominees pijpje*; dominees *klontje*, dom. *glasie* — de dominees *silouetten*, bl. 343—347. Het aanleggen van bibliotheken bij de leeraars der 18^e eeuw — de *boekzaal*, bl. 346, 347. Bepalingen en voorschriften omtrent de lijk- of grafredenen door en op Predikanten, bl. 348, 349. De Predikanten onderling, *collega's*, — *curiosa*, bl. 349, 350.

OUDERLINGEN. DIAKENEN.

Oorsprong van het ouderlingschap, — vereischten, pligten, regt en wijze van benoeming, bl. 351—353. Het collegie van ouderlingen, hoe zaangesteld, bl. 353. De verkiezing van oud. (en diak.) in de 16^e eeuw door een vast- en bededag voorafgegaan, — formulier van bevestiging, bl. 354. Het hooge aanzien waarin zij stonden bij de gem. bl. 354, 355.

Oorsprong van het diakenschap, de zaak en pligten der diakenen, bl. 356, 357. Hun verschillend getal, benoeming, bevestiging, afzonderl. en gecomb. vergaderingen, vereischten, bl. 357—359. Diakonessen, bl. 359, 360.

VOORLEZERS, VOORZANGERS, ZIEKENBEZOEKERS, CATECHISEERMEESTERS, KOSTERS, ENZ.

Het *voorlezen* als ambt- en kerkbediening, van aloude dagteekening; — vereischten tot dezen post in de vroegste tijden, bl. 360, 361. Invoering er van in de Herv. Kerk, vereischten, benoeming, bezoldiging, bl. 361.

Het *voorzingen*, als ambt reeds vroeg ingevoerd, in de Herv. Kerk sedert de 16^e eeuw met dat van voorlezen vereenigd; — klagten over sommiger kleedij en gedrag, bl. 361, 362.

Ziekenbezoekers, in de Herv. Kerk; hunne benoeming, de zaak hun opgedragen, jaarwedden, bl. 362, 363.

Cathechiseermeesters, aanstelling er van in de Herv. Kerk, — examen ter toelating; wat in hen vereischt en waartoe geroepen, bl. 364.

Kosters, naam en ambt reeds in het 1ste tijdvak der Chr. Kerk bekend; — het kostersambt in de middeleeuwen, na de Herv. in Duitschland en in ons vaderland; — hunne benoeming, pligten en inkomsten, — ten platten lande meestal tevens voorlezers en voorzangers, bl. 365—367.

Lagere kerkel. bedieningen, bl. 368.

HOOFDSTUK. V.

DE VOORMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING. HET GEZANG.

Schets eener voorm. godsd. oef. in de 18^e eeuw, bl. 368—371, 376.

Het kerkgezag sedert den aanvang der 16^e eeuw, — de Psalmberijming van Luther, van Utenhove, van Datheen, bl. 371—373; — die van deze laatste boven die van Marnix gesteld en in de Nederd. kerken ingevoerd, bl. 374. Ontvlamde strijd tegen en voor de Psalmen van Datheen; — een nieuwe Psalmberijming vervangt die van Datheen; — het kerkgebruik er van bij synod. besluiten verordend en bevestigd, — resolutiën omtrent dat der overige geest. liederen, bl. 374—377.

HET AMBTSGEWAAD.

De kleederdagt van onze Predikanten sedert de Herv. geen gedistingeerde, bl. 378. De mantel der 17^e en 18^e eeuw, bl. 379. 380, — de beffen en kragen, de dassen, de allongepruik, de bonnet, de rondehoed, de steek, bl. 381—386.

HET GEBED.

Het gebed als vrije uiting des geestes, de kerk-*formulier*gebeden; invoering hiervan in de Chr.- in de Herv. Kerk, ook in ons vaderland: — wat er toe noopte en wat er mee beoogd? bl. 386—388; — waren echter niet verplichtend, bl. 388, 389. Het “*onze vader*” aloud gebruik en misbruik er van, bl. 389—391. Het *nagebed* en de *voorbidding*; — staatsresolutiën van 1663 en 66 omtrent inhoud en orde hierbij in acht te nemen, bl. 391—393. Het “*onze vader*” wordt het schibboleth voor de godsd. gelijk het publiek gebed dat der polit. rigting, bl. 393, 394. Gegeronde klagten over de toenmalige nagebeden in 't algemeen, bl. 395. Het *knielende* bidden soms in gebruik, bl. 396, 397.

DE BIJBEL.

Bijbels vóór- (de vulgata), de vroegste na de Herv. De bijbel naar de vertaling van Luther, = de eerste Geref. Ned. bijbel (Zurichsche), gevolgd door die van het N. T. naar den tekst van Rob. Stephanus (met kap. en verzen), bl. 398, 399. Geschiedenis der *Staten*-overlevering, — zij wordt, doch niet zonder hevigen tegenstand, in de kerk ingevoerd, bl. 399—402. Zorg voor de autographie, bl. 403—405.

DE PREEK.

De Prediking — een der hoofdhandelingen van den openb. eredienst in de Chr. kerk, de oudste leerredenen, — die der Hervormers, — der Haagpredikers in ons Vaderland, bl. 404—408. Noodige bepalingen omtrent den duur en de wijze der prediking, bl. 409—411. Invloed der Duits. en Eng. litteratuur op de leerredenen onzer Vaders, bl. 412—414. Preekwijze der Voetianen, — die der Coccejanen, bl. 414—416. Ongunstig oordeel over het kanselwerk der 18de eeuw, door proeven gestaafd, bl. 417—421.

HET H. AVONDMAAL.

Tijd van viering in de eerste en opvolgende eeuwen des Christ. — in het O. en W. — in ons Vaderland, bl. 421—423. Verschillende beschouwingen van het avondm. en gevolgen, bl. 423, 424. *Vorbereiding* tot het av. synodale voorsch. dienaangaande, de *censura morum*, belijdenis en profpredikatie, de vragen bij 't av. — de avondmaalsdag en viering zelve, — het av. *Formulier*, bl. 424—427. Nabetrachting. bl. 427, 428.

HOOFDSTUK VI.

DE NAMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING. DE CATECHISMUS.

Gezetheid onzer vaders op de nam. godsd. oef. — hunne hooge prijsstelling op den Heidelb. Catechismus, 429, 430. Geschiedenis van den Heid. Cat. — wordt met "de Ned. geloofsbel." tot formulier van eenigheid verheven, het eenige godsd. onderw.-boek op de catechisiën en de scholen, bl. 430—434. Catechismus-leerredenen, bl. 434. Godsd. onderwijsboekjes nevens den Cat. in de 16de en 17de eeuw, — catecheten, — aanneming en bevestiging van lidmaten, bl. 435.

DE DOOP.

De doopbediening — aan wie te verrigten, hoe, wanneer? *doopgetuigen*, Syn. besluiten hieromtrent; — het doop*formulier*. — doopfonten, bl. 436—438. Misbruiken, doogeschek, bl. 439.

DE INZEGENING DES HUWELIJKS.

Hooge beteekenis van het huwelijk in de Herv. kerk, — een der eerste voorwerpen harer zorg. *Particuliere* gebruiken en gewoonten vóór, bij en na de inzegening bl. 440. De *inzegening* — door wie, tijd, wijze, plaats er van, bl. 441—444. Bijgeloof omtrent maand en dag, in de 16 en 17de eeuw, ook in ons Vaderland, bl. 442. Het *trouwformulier*, *huwelijksleerredenen*, bl. 443, 444. Klagten der kerkeraden over de wanorde bij deze gelegenheid en het te flaauw nakomen der echtreglementen, bl. 444 tot 446. Verdere bijzonderheden de huwelijkszaken betreffende, bl. 446, 447.

HOOFDSTUK VII.

HET KERKELIJK BESTUUR. DE SYNODE.

De *eerste* Synode te Armentières en "de nederl. geloofsbelijdenis" van Guido de Bres; — de *eerste Provinc.* Synoden op vaderl. bodem, — de *nationale* te Dordr. in 1578, allereerste besluiten en verordeningen, bl. 448—450. Opgevolgde nat. Synode, — verdeeling in classen en Syn. op die te Middelburg, bl. 450. Rangverdeling der Sijn. — derzelve zamenstelling, plaats, tijd van zamenkomst, werkzaamheid der Z. en N. Holl. Syn. mee van die van Utr. Friesl. Overijssel, bl. 451—453. Toestemming der Staten, vereischt tot derzelve vergad. — adviserende stem der Commissarissen poli-

tiek, — wijze van bijeenroeping der Syn., bl. 453, 454. De dag der vergad. zelve, Syn. *openings-* en *sluitingsredenen*, hare werkzaamheden; — hare roeping en aanzien; — Syn. maaltijden, defrojement etc. bl. 454—458.

DE CLASSIS.

De *eerste* Prov. class. van Z. Holl. in 1573, — tijd, plaats harer vergad. — de classen van N. Holland; — het personeel der classen, — de moderatores, praeses, assessor, scriba, hunne werkzaamheden, bl. 459, ordinaire en extraord. classen, bl. 460. De quaestor van den ring en de quaestor generaal; — presentiegeld en viatica, de losmaking, class. maaltijd, particularia, bl. 461, 462.

DE KERKERAAD.

Ons kerkebestuur — calvinistisch, de kerkeraad ingerigt naar dien van Genève en Frankrijk. Dagteekening dier kerkeraden sedert den aanvang der Herv. — Vroegste bepalingen omtrent derzelve zamenstelling en verrigtingen, bl. 462—464. De *oudste* Dordsche kerkeraad, — deszelfs bepalingen en besluiten, bl. 464, 465. De *grootte* kerkeraad (te Dord); — op den leest van dien van Dord meest alle volgenden geschoeid; — maar al te vaak de kampplaatsen van verbitterde partijen, bl. 466. Wijde omvang van de verrigtingen en bemoeijingen der kerkeraden: — de *heimelijke* en *openbare kerktucht*, toepassing der *censuur*, de *excommunicatie*, de *weeropneming*, bl. 466—471. *Kerkel. attestatiën*, *kerk. zegels*. bl. 471—473. — Zorg der kerker. voor het schoolwezen, bl. 473, 474.

HOOFDSTUK VIII.

PREDIKANTSTRACTEMENT.

De rijke bezittingen van de geestelijkheid in ons vaderland, — billijke, doch vergeeftsche klagten van groot en klein over de onverzadelijke hebzucht der kerk; — vernieling der kerkgoederen door de beeldstormers; — tusschenkomst van het staatsgezag, vervallen verklaring van alle geest. en kerk. bezittingen aan den lande, bl. 475, 476. Van nu af en van hier de landsfondsen *ad pios usus*, de *lands-predikantstractementen*, etc.

Misbruiken en raadsele in het beheer van kerk der *vicarij* en *costerij-goederen*. Karige bezoldiging, kommervolle toestand der leeraars, vroeger en later.

ALPHABETISCHE NAAMLIJST.

Bladz.		Bladz.		Bladz.	
Adelbert	6	Calckman (Jan Jan-		Eligius	5
Alting (Menso).....	106	sen)	71, 72 73	Ephraïm de Sijr	162
Amandus	5	Calvijn	478	Erasmus	398
Ambrosius.....	162, 269	Chlotarius	35, 36	Essenius (Andr.).....	218
Arundeus (Petr).....	107	Chrysostomus. 156, 162,		Eusebius	478
Athanasius	196	258, 279, 406		Eusonius (Henr.).....	338
Augustinus	279	Clemens.....	462	Ewald	7
Bareuth (Joh.) ..	377, 394	Coddaeus	201	Faber (Theod.).....	79
Barlette (Gabr.).....	269	Colonius	223	Fabricius	16, 455
Basilius de Gr.	162	Colvius (Andr.)	315	Filips v. Bourgondië... 476	
Basilius	478	Constantijn.....	4	Flight	74
Baudartius (wilh) ...	492	Coolhaas (Casper) ...	341	Floris van Wevelicho-	
Becius (Joh.)....	339, 414	Costerus (Florentius) 298		ven	8
Biens	315	Court (Pieter de la) ..	471	Flud van Giffen .332, 333	
Blum (Joh. Erasm.) .	298	Crabbe (Jan)	83	Folma (A.)	82, 83
Bogaers	215	Crabeth (Gebr.).....	139	Franken (Aegid).....	80
Bogerman (Joh.) ..	402	Crollius (Nic. Corn) ..	338	Frederik I	8
Borst (Barth.)	107	Crucius (Joh.).....	339	Frederik (Prins).....	125
Borstius (Jac.)..	213, 253,	Dagobert.....	6	Gardingius (Petr.)....	107
312, 317, 340, 341, 413		Datheen (Petr.)..	370, 400	Goltzius.....	414
Boxhorn (M. Z.)....	315	Deodati (Phil.).....	103	Gomarus	213, 216
Brahè (Jan Jac.)..	17	Derramantius	16	Greyd (Gr. Reneman) .103	
Brakel (Theod.).....	211	Dibbetius (Hendr.)..	339	Groenewoud (Joh.	
Brande (Joh. v. d.)... 16		Doen (Pietersz.)....	398	Jac. v.)	82
Bredero	208	Doreslaar.....	315	Groezen (Alb. v.) ...	82
Brizé (Corn.)	78	D'outrein.....	332	Hagebeer (J. G. v.) ..	75
Bronkhorst (Joann. v.	79	Dullaart.....	83	Hageman (Henr.)	90
Brouwer	394	Dusart	84	Halbertsma	275
Bucerus (Gers.)	402	Echtenius (Sal.)....	338	Harris	75
Buijs (Nic.).....	16	Eck (J. J. v.)	84	Hartog	412
Buijtendijk	262	Eeckmans (Sevinus) ..	75	Havenaer (Jan.)	92
Bunjan ..	412	Eerten (W. J. v.)....	91	Heemskerk (Maarten	
Burgerius (Petr.)....	339	Effen	344	van)	78, 447
Burmans	220	Eyk van Zuilichem		Heemstra.....	91, 107
Caesarius.....	230	(Mr.)	9, 99		

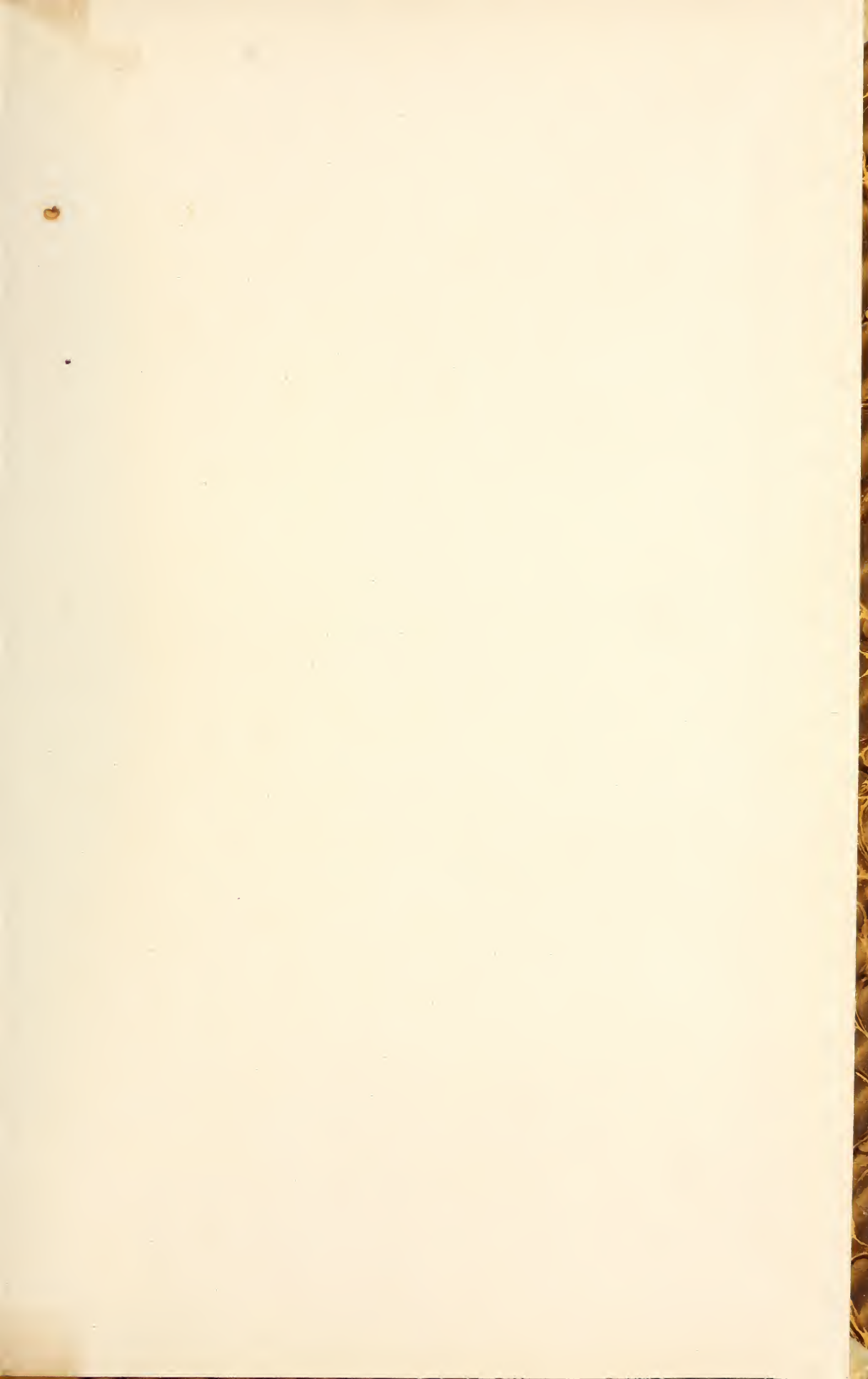
Bladz.		Bladz.		Bladz.	
Heidanus. 217, 218, 219, 223		Muller	269	Sweelinck (Jan Pieters- zoon)	83, 244
Heinsius (Dan.)	317	Musculus	478	Teelinck (Willem) 210, 312. 411	
Hendrik III	250	Oort (Jac. v.)	84	Tegularius (Arnold) . . 338	
Hengel (D. v.)	223	Oosterland Abrah. 332, 333		Terwe (Jan)	58
Hess (H. H.)	82	Otger	6	Themmen (Wilh.) . . . 298	
Hommius Festus	402	Oudenhoven	209	Thomas a Kempis . . . 213	
Hondius (Petr.) . 318, 336		Plechelmus	6	Thijsius (Anton) . . . 317	
Hooft (P. Cornsz.) 71, 244		Poppius	315	Trauen (Asmus) 92	
Hoornbeek . . 219, 223, 394		Pot (Jac.)	82	Udemans (Godefr.) 313, 314, 317	
Huijgeus	71	Ravesteijn (Henri) 297, 333, 334, 394		Utenhove (Joh.) 372	
Johnson (Nathan) . . . 219		Rengers	103	Valcoogh (Dirk Adri- aan	208, 366
Joncktjys (Dan.) 469		Reverhorst (Herm.) . . 419		Velden (v. den) 417	
Justiniaan	4	Richard I	250	Velzen (van) . . . 417, 458	
Kalraat (Mich.)	119	Rijke (Aar. v.)	103	Vianden (Hendr. v.) . . 12	
Karel de Groote	7	Rijn (Govert v.) 80		Voetius. 213, 216, 317, 318	
Kemp (Dav. v. d.) . . . 333		Rise (Dr.)	339	Vogellius (Hieron) 201, 316	
Kerkhove (J. P. à) 316, 317		Robson	74	Vogelzang	223
Kist	293	Roemund (Hans) 398		Vondel	244
Krans (Adr.)	118	Rolandus (Jac.) 402		Vrieze (Maria de). 101, 108	
Kuipers (Franc.) 298		Rulaeus (Joh.) 338		Vrolikhert (Godew.) . . 17	
Laccher (Petr.)	16	Rutgers (A.)	91	Waal (Gerr. v. d.) 93	
Laurentius (Isac.) 317, 445		Sabellianus	53	Wacijen (Joh. v. d.) . . 336	
Laurentius (Laur.) . . . 208		Salmasius	315, 316	Walaeus	213, 402
Lebuinus	7	Schellinger (Corn.) . . 119		Werenfried	6
Leegwater (Jan Adrijz.) 33		Schookius (Mart.) 222, 318		Wierdsma (C.)	81
Lenaerssen (Barth.) . . 445		Schulze (J. F.)	75	Wiegersma (Jonn.) . . 444	
Lydius	316	Schuur (Theod. v. d.) . 78		Wijkenburgins (Tho- mas)	338
Linde (Jan v. d.) 93		Schuurman (Anna Ma- ria v.)	71	Willebrord	6
Lodensteijn	215	Semeins	394	Willem van Oranje (Prins)	293
Lucianus	478	Severianus	156	Winfried	6
Ludgerus	7	Siëgel	279	Wiro	6
Luther	197, 478	Sywaertsz (Wal.) . . . 234		Witt (Corn. de) 461	
Made (Barth. v. d.) . . 12		Simonides	202, 254	Witt (Joh. de) . . 343, 392	
Marcellinus	7	Snijtegelt (Bern.) . . . 414		Zuylen van Nyevelt (Jonkh. Will.) 372	
Marnic van St. Alde- gonde	400	Snellinx (F.)	285	Zwingli	406, 407
Mauricius	234	Snitger (F. C.) . . . 75, 76			
Metelerkamp (Hieron.) . 16		Stephanus (Robert) . . 398			
Miederhuijs (Oberti) . . 310		Streso	71		
Minutius Fel	478	Suidbertus	7		
Moll	161	Swalmius (Henri) . . . 339			
Moonen (Arnoud) 341		Sweelinck (Dider) . . . 83			
Moor (Bern. de) 458					
Moreau (Jean)	76				

ERRATA.

- Blz. 9 in fine *Eijk*, l. *Eijck*.
- " 13 r. 2, *Hoeken*, l. *Hoekschen*.
- " " med. r. 18, *Jaesbijne*, l. *Jacobijne*
- " 19 r. 8, *Lebwinus kerk*, moet zijn: *Plechelmus kerk*.
- " 24 r. 12, *dingle*, l. *d'ingle*.
- " 26 r. 23, *kanteelen*, l. *kapiteelen*.
- " 29 r. 5 v. o., *heeft*, l. *had*.
- " " r. 8, *waren*, l. *zijn*.
- " " r. 10, Spitsen en piramieden vindt men overal, maar de bijzonderheid is dat zij te Delft (oude kerk) te Heemskerk, en zoo ik geloof te Ruigwerst (in Friesl.) van steen zijn.
- " " r. 20, *St. Pieter*, l. *St. Maarten*.
- " 40 r. 4, *kloekemans*, l. *klockmans*.
- " 44 r. 5, 1692, l. 1592.
- " 64 r. 13, *Fulleboom*, l. *Fülleborn*.
- " 78 r. 3, *aeditumi*, l. *aeditui*.
- " " r. 5 v. o., l. *den lof des besten en grootsten Gods*.
- " 89 r. 14, *huht*, l. *huth*.
- " 98 v. o. *Eemrum*, l. *Eenrum*.
- " 110 r. 18, *Westerräs*, l. *Westeräs*.
- " 112 r. 12, *bedwongen*, l. *bedwinge*.
- " 128 *ovigaelschen*, l. *ogivaalschen*.
- " 131 r. *M. R. de Hooge*, l. *Mr. Romein de Hooghe*.
- " 148 r. 6, *'t Heere*, l. *'s Heere*.
- " 177 r. 17, *Timaretus*, l. *Temaretens*.
- " 243 r. 21, *Perisonius*, l. *Perizonius*.
- " 252 r. 16, *extravagantie*, l. *extravagatie*.
- " 263 r. 4 v. o. *Sinonides*, l. *Simonides*.
- " 334 r. 12, *Schwartzerd*, l. *Schwartzerd*.
- " " r. 24, *calsidius*, l. *callidius*.
- " " r. 30, *Uteterp*, l. *Ureterp*.
- " 348 r. 21, *altijde*, l. *altijds*.
- " 363 r. 16, *Vloet*, l. *Vloot*.
- " 367 r. 15, *Kerck*, l. *Kerckhof*.

- Blz. 379 penult. *bont*, l. *bort*.
 „ 386 r. 4, *Frits*, l. *Frik*.
 „ 396 r. 4, *Hasterland*, l. *Haskerland*.
 „ 397 *Gebeden* achter *Bleiswijck* weg.
 „ 399 r. 2, *Chemaius*, l. *Ctemaius*.
 „ 403 r. 4, *Handaanteekening*, l. *Kantaant*.
 „ 404 r. 10, *preveskamer*, l. *trèveskamer*.
 „ 410 i. f. *andit*, l. *audit*.
 „ 411 r. 25, *contravers*, l. *controvers*.
 „ 412 r. 20, *Rutterford*, l. *Rutherford*.
 „ 413 *Heijne*, l. *Heine*.
 „ 414 r. 21, *Smytgela*, l. *Smytegeld*.
 „ 421 81e eeuw, l. 18e eeuw.

LIBRARY OF CONGRESS
0 028 310 280 4

